

152. évfolyam (2018) | 1. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
152. évfolyam 2018. 1. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Vojtech Dangl (Szlovákia), Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Stanisław A. Sroka (Lengyelország), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

MAGYARORSZÁGI MIGRÁCIÓK

- Spannenberger Gabriella – Spannenberger Norbert*: A németek 18. századi betelepítése:
politikai és/vagy gazdasági folyamatok összessége? 5
- Konrád Miklós*: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza 31
- Kránitz Péter Pál*: Örmény menekültek Konstantinápolytól Budapestig.
A humanitárius politika korlátai a két világháború között,
különös tekintettel Délkelet-Európára és Magyarországra 61
- Szilágyi Zsolt*: Vándormozgalom a trianoni Alföld területén a 20. század
első harmadában 85
- Pálvölgyi Balázs*: Lehetetlen küldetés.
A magyar migrációs politika kihívásai (1900–1924) 127
- Kecskés D. Gusztáv*: Menekültszállítás és hidegháború. Az Európai Migráció
Kormányközi Bizottsága (ICEM) és az 1956-os magyar menekültek 145

TANULMÁNY

- Deák Ágnes*: Vizsgálat egy megyei királyi biztos ellen hivatali visszaélés ügyében, 1863 171

KRÓNIKA

- Tarafás Imre*: Emlékező történelemtudomány. Konferencia a Magyar Történelmi
Társulat fennállásának 150. évfordulója alkalmából 215

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Jasna Turkalj – Damir Karbić (szerk.): A horvát–magyar együttélés történelmi
öröksége. A horvát–magyar együttélés fordulópontjai –
Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara (*Csernus-Lukács Szilveszter*) 221

<i>Varga Bálint</i> : Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarorszáján (<i>Patakfalvi-Czirják Ágnes – Zaborán Csaba</i>)	223
Reisz T. Csaba (s. a. r.): „Kedves Lajosom!” Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916 (<i>Ress Imre</i>)	226
Bank Barbara – Bognár Zalán – Tóth Gábor (szerk.): Magyarok szovjet fogságban. Történeti szemelvénygyűjtemény a hadifogolyként, internáltként vagy politikai rabként elhurcoltakról (<i>Ritter György</i>)	229
<i>Vukman Péter</i> : Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen. Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980) (<i>Bencsik Péter</i>)	232
<i>Farkas Gyöngyi</i> : Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961 (<i>Nagy Netta</i>)	235
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	239

Spannenberger Gabriella – Spannenberger Norbert

A NÉMETEK 18. SZÁZADI BETELEPÍTÉSE: POLITIKAI ÉS/VAGY GAZDASÁGI FOLYAMATOK ÖSSZESSÉGE?

300 évvel ezelőtt, 1717. október 4-én kezdte meg tényleges működését az úgynevezett *Systematica commissio*-bizottság az országgyűlés megbízásából. Munkájának egyik eredménye a 18. századi betelepítések jogi keretének kidolgozása volt. E kerek évforduló jó alkalom arra, hogy nagyító alá vegyünk egy sokrétű történelmi problémát, a németek betelepítésének kérdését, akik szám szerint a külföldi telepesek legnagyobb csoportját képezték. Jelen tanulmány a magánföldesúri telepítéseket kívánja vizsgálni, amelyek lényegesen kevésbé ismertek, mint a kamarai uradalmak telepítéstörténete. Célja – a feltárt levéltári források alapján – az uradalmak intenciójának bemutatása, a jogi keretek felvázolása, és a század első felére jellemző „naiv telepítéseket” felváltó belső telepítések elemzése. A tanulmány terjedelmi keretei a kamarai és a magánföldesúri telepítések összehasonlító vizsgálatát sajnos már nem teszik lehetővé.

Jogi keretek: premodern államiság és a telepítések

A 18. századi Európa olvasóközönségének egyik kedvelt olvasmánya volt a cambrai-i érsek, François de Salignac de la Mothe-Fénelon *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* című regénye, melyet a szerző 1699-ben nevelő-pedagógiai céllal írt.¹ Az apja keresésére indult Telemakhosz elméleti és gyakorlati oktatást kap azzal kapcsolatban, hogyan kell egy bölcs uralkodónak viselkednie és népét irányítania. A mű XXII. könyve ezen kívül egyértelmű állásfoglalás is volt a kor olvasói, illetve a felvilágosult mezőgazdasági szakírók – akik hasonló jellegű elképzeléseik „kanonizálását” láthatták a Fénelon által leírtakban – számára az agrártermelés intenzívebbé tétele mellett.² A könyv erre vonatkozó tanulsága ebben a mondatban foglalható össze: „A népnek száma és az eledelre valók bősége az, ami egy országnak igaz erejét, és igaz gazdagságát teszi.”³

¹ *Ulrich im Hof*: Das Europa der Aufklärung. München 1993. 44., 155. A mű recepciójáról magyar nyelven lásd *Köpeczi Béla*: A Télémaque Közép- és Kelet-Európában. In: Sorsotok előre nézzétek. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerk. Köpeczi Béla – Sziklay László. Bp. 1975. 17–38.; *François Fénelon*: Telemaknak, az Ulisses fiának csudálatos történetei. Ford. Domokos Lajos. Bp. 1980.

² A XXII. könyvben tér vissza ugyanis Telemakhosz Salentumba. Kísérője e szavakkal magyarázta, hogy mi mindent tettek az agrártermelés fejlesztésére: „kivittük a városból a mezőre azokat az embereket, akiknek híjában volt a mező, és akik feleslegesen voltak a városban. Ezen kívül sok idegen népeket is hoztunk ebbe az országba. Ezek a népek mennél inkább sokasodnak, annál inkább szaporodik az ő munkájuk által a földnek gyümölcse; ez a csendes és békességes szaporodás inkább neveli az országot, mint az, ha fegyverrel többet nyernének hozzá.” *Fénelon, F.*: Telemaknak, az Ulisses fiának i. m. 416–417.

³ Mentor intését lásd uo. 416.

A mezőgazdasággal foglalkozó korabeli teoretikusok azt a téziséket látták igazolva Fénelon munkájában, hogy a természet tudatos átalakítása és hasznosítása eredményeként idővel az ember és a társadalom is átalakul. A 17. század első felétől kezdve, leginkább a harmincéves háború (1618–1648) hatására megindult az agrárium mint társadalmi feladat elméleti elemzése. A 17–18. század nagy háborúinak a tapasztalata az volt, hogy csak a konszolidált háttérrel rendelkező állam képes versenyben maradni másokkal szemben, továbbá, hogy az állam csak konszolidált területről képes biztosítani bevételeit, melynek alapja a rendezett és megalapozott gazdaságpolitika.⁴ Ebben elsősorban a minden szempontból elmaradott és szegényes tartalékokkal bíró Poroszország járt az élen.⁵ A nagyhatalmi politika útjára lépett Habsburg Monarchia számára is egyértelmű volt, hogy az adminisztratív, közigazgatási intézkedések önmagukban nem elégségesek, és átfogó reformokra van szükség. Magyarország esetében ezek a reformok részben 1699 után, részben azonban csak a Rákóczi-felkelés után indulhattak meg.

A telepítéspolitika ebben az olvasatban a közép-európai premodern átalakulások egyik integráns része volt, s a porosz példa épp azt látszott igazolni, hogy a betelepítések a siker egyik kulcsának számítottak.⁶ Épp ezért nem meglepő, hogy a török elleni visszafoglaló háborút sikeresen végrehajtó bécsi udvar már a békét követő országépítésre vonatkozó terveket dolgozott ki, melynek egyik tipikus példája a Kollonich Lipót irányításával készült *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* lett.⁷ A dokumentumnak a magyar nemzeti romantikus történetírás olyan jelentőséget tulajdonított, amit csak a korszellemmel lehet magyarázni.⁸ Itt azonban számunkra egy másik szempont fontos: már a *Politicum* fejezet bevezető sorai azt taglalják, hogy a történelem kétfajta telepítési politikát ismer. Az egyik esetben erőszakkal kényszerítik a feles lakosságot, „káros elemeket”, „ellenséges lelkületű

⁴ Vö. *Göszy Zoltán – Spannenberger Norbert*: „Ex minimis faciunt maxima”. Kísérlettípusok a paraszti közösség ideális rendjének kialakítására a felvilágosult evangélikus lelkészek munkáiban. *Korall* 10. (2009) 36. sz. 102–118.

⁵ A porosz propaganda hosszútávú hatását lásd pars pro toto *Max von Beheim-Schwarzbach*: Hohenzollernsche Colonisationen. Ein Beitrag zu der Geschichte des preußischen Staates und der Colonisation des östlichen Deutschlands. Leipzig 1874.

⁶ A kiváló esettanulmányt átfogó kritikával a kutatás jelenlegi állapotáról lásd *Ulrich Niggemann*: *Immigrationspolitik zwischen Konflikt und Konsens. Die Hugenottensiedlung in Deutschland und England (1681–1697)*. Köln 2008.

⁷ A forrásanyag egészét kommentárral és további kiegészítő levéltári anyagokkal lásd *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn 1688–1690*. Szerk. Kalmár János – Varga J. János. Stuttgart 2010.

⁸ Pars pro toto lásd *Mihályi Ernő*: Koldusországgá akarta-e tenni Kolonics Magyarországot? Pannonthalma 1927. Hogy milyen alternatív értékelési lehetőségei vannak az Einrichtungswerknek, ha az olvasó nem a „hazafias-nemzeti szemüvegen” keresztül szemléli, azt már az 1980-as években feszegették a téma kutatói. *Benczédi László*: Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk”. In: *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején*. Szécsény, 1985. december 3–4. Szerk. Praznovszky Mihály – Bragyinszky Istvánné. (Discussiones Neogradienses 4.) Salgótarján 1987.; A probléma markáns összefoglalóját lásd *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* i. m. 72–77.

alattvalókat” vagy foglyokat kolóniákba, a másik esetben nyílt felhívással hívnak meg „idegen népeket”. Mivel az első változatot a szerzők „igen keménynek és veszélyesnek” találták, hisz az erőszak alkalmazása miatt „természetellenes”, s így a szökés veszélye is fennáll, ezért a második utat ajánlották foganatosítani.⁹

Hogy kire is gondoltak a „történelem példája” alapján, az a kortársak számára egyértelmű volt anélkül, hogy a még mindig lenézett, de már féltékenységgel is szemlélt Poroszországot név szerint kellett volna említeni. Ez annál is inkább magáért beszél, mert a Római Birodalmat név szerint is pozitív példaként említették, amely egyetlen népet sem részesített hátrányban telepítési politikájában – amit szintén fontos szempontként ajánlott az *Einrichtungswerk*.¹⁰ S még egy meghökkentő kijelentés található a memorandumban: mivel a vallási intolerancia a tervezett telepítések lassításához, sőt teljes sikertelenségéhez vezethet, ezért – a katonai erődítmények kivételével – a városokon kívül protestáns bevándorlók is szóba jöhetnek.¹¹ Különös jelentőséget tulajdonított az *Einrichtungswerk* a telepesek jogi biztonságának: a honi telepeseknek három év adómentességet, a külhoniaknak – akiknek a betelepítése (transzport stb.) többé kerül, és akiknek még tetemes saját kiadásai is lesznek – öt év adómentességet javasolt, de mindkettőnek a személyre szabott szabad költözködés jogát biztosítani kellett.¹²

Az *Einrichtungswerk*, mely a korabeli rendi kiváltságok megnyirbálására tett sikertelen kísérletet, de összességében a török hódoltság alól felszabadult Magyarország érdekeit tartotta szem előtt, végül éppúgy tűnt el a bécsi udvari hivatalok süllyesztőjében, mint a korabeli alternatív javaslatok mindegyike.¹³ Az Udvari Haditanács ugyanis 1688–1690-ig mindent a sikeres hadvezetésnek rendelt alá, s nem volt érdekelt politikai huzavonákban a magyar rendekkel.¹⁴ Hiába vonultatta fel a Kollonich-bizottság a haladó bécsi közigazdászok, az úgynevezett kameralisták érveit, a katonai érdekek erősebbnek bizonyultak.¹⁵

Az *Einrichtungswerk* mindentől függetlenül nem volt határvonal a telepítési tervek sorában. Bagi Zoltán kutatásaiból tudjuk, hogy már a tizenöt éves háború

⁹ Uo. 130.

¹⁰ „das ad exemplum Romanorum kein discrimen nationum zwischen denen einzunembenden frembden Völkern [...] zu machen”. Uo. 131.

¹¹ „[...] das gleichmässig quoad discrimina religionum hierinfals zu connivieren, oder vilmehr diversitas quaedam religionum absque publico exercitio et mixtim unter denen Catholischen zu tolerieren wären”. Uo. 132.

¹² Uo. 394.

¹³ Vö. *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények* 42. (1971) 137–161.; *Varga J. János*: Államhatalmi és rendi kísérletek a közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformjára a török kiűzésének időszakában (1688–1723). In: *A magyar államiság első ezer éve*. Szerk. Font Márta – Kajtár István. Pécs 2000. 147–159.

¹⁴ *Ágoston Péter*: *A magyar világi nagybirtok története*. Bp. 1913. 251., 263.

¹⁵ *Thomas Winkelbauer*: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil 1. (Österreichische Geschichte 1522–1699)* Wien 2003. 418–420.

(1591–1606) ideje alatt a bécsi udvar egy átfogó tervezetben foglalkozott magyarországi berendezkedési tervekkel. Az 1595-ös, Nikolaus Gablmann nevével fémjelzett tervezet számos felvetést tartalmaz, melyet a Kollonich-bizottság 1688-ban nagyrészt a magáévá tett.¹⁶ Egy gyakorlati haszna pedig mégis volt az *Einrichtungswerk*nek: még 1689. augusztus 11-én, mint az *Einrichtungswerk*-bizottság elnöke – s az udvar szürke eminenciása – Kollonich megjelentette az Első Császári Telepítési Pátenst. Ebben nemzetiségtől és felekezettől függetlenül kaptak meghívást a telepések, hogy a megtizedelt lakosságú Magyarország újjáépítésében részt vegyenek.¹⁷

Az *Einrichtungswerk* telepítési alap gondolata köszön vissza végül az 1722–23-as pozsonyi országgyűlés határozataiban is. Ebben kulcsszerepet játszott Károlyi Sándor, aki kuruc tábornoki múltját nemcsak a nagymajtényi fegyverletétellel igyekezett kompenzálni, hanem az úgynevezett *Systematica commissio* motorjaként is jelentős szerepet játszott.¹⁸ A három albizottság 59 törvénytervezetet fogalmazott meg a közigazgatás, a hadsereg és a gazdaság megreformálására.¹⁹ „Dolgozom, mint [II. Rákóczi] Ferencz idejében, másokat is ösztönzök, hogy rajtunk ne mullyék. Hiszem Istent, hogy vasárnapra mind az egész országh dolgait elkészítem, s be adhattyuk. Az után vezérélye Isten” – írta nejének 1722. július 9-én.²⁰

Az 1722–23-as pozsonyi országgyűlés végül a következő formában szavazta meg a számunkra releváns CIII. törvénycikkelyt: „Ut liberae quiaevs personae, per sexennium a quavis contributione publica libertandae, in regnum vocari ac ejusmodi libertas per totum regnum publicari possit, benigne admittet Sua Majestas Sacratissima.”²¹ Ez a törvénycikkely – 1723. évi CIII. tc. (*De impopulatione regni*)

¹⁶ *Bagi Zoltán*: Császári-királyi hadi-berendezkedési terv 1595-ből. A Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyve 2010. 53–78.

¹⁷ „so großer sowohl Feindlicher, als aigner Armaden und Auxiliar Völcker, fast gäntzlich zu Grund gerichteten und abgeödtten Erb-Königreichs Hungarn [...] alle und jede, was Standts, Nation, und Religion, inn- oder außer Landts die seynd“. Idézi *Anton Tafferner*: Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte I. München 1974. 53–55. Jogosan hívta fel a jeles német történész, Konrad Schünemann a figyelmet arra, hogy e pátenst a magyar rendek igényei szerint lett megfogalmazva, s ezért is talált kedvező fogadtatásra. *Konrad Schünemann*: Zur Bevölkerungspolitik der ungarischen Stände. Deutsch-ungarische Heimatsblätter 2. (1930) 115–120.; A Pátens kiadásának körülményeihez lásd *Joseph Maurer*: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck 1887. 319–324.

¹⁸ Károlyi már 1712 áprilisa és júniusa között mind a Magyar Udvari Kancelláriához, mind az Udvari Haditanáshoz felterjesztésben fordult azzal, hogy Magyarország lakossága a háborúk miatt megtizedelt, s területe sok helyütt a pusztával egyenlő. Ezért kéri a támogatást arra, hogy külföldről hozhasson telepéseket. *Vonház István*: A Szatmár megyei német telepítés. Pécs 1931. 252–254.

¹⁹ *Kónyi Mária*: Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai (Systema politico-oeconomico-militaire). Jahrbuch des Wiener Ungarischen Instituts 2. (1932) 137–182.

²⁰ Idézi *Éble Gábor*: Károlyi Ferencz gróf és kora I. Bp. 1893. 137.

²¹ Corpus Juris Hungarici 1657–1740. 644.

adta tehát meg a jogi keretét a 18. századi telepítéseknek, s ennek kidolgozásában a magyar rendek kizárólagos szerepet játszottak.²²

Egyházi telepítés: a zirci uradalom – a majorsági gazdálkodás mintapéldája

Az 1723. évi CIII. tc., valamint a kiegészítő törvénycikkelyek jogi szabályozást adtak, de nem teremtettek intézményes kereteket egy átfogó telepítési politika számára. Ezért különösen fontos volt, hogy milyen elvek mentén került sor egy-egy uradalom telepítési politikájára a gyakorlatban. A német migrációkutatás a „migrációs rendszer” (*Migrationsregime*) fogalommal dolgozott ki egy elemzési kategóriát. Ennek lényege, hogy politikai, jogi, gazdasági, társadalmi és kulturális adottságok együttese határozza meg azt, hogy hogyan, mikor, s mi módon kerül sor aktív migrációs, s az ezzel együtt járó integrációs politikára.²³ Német területeken a harmincéves háború utáni telepítési politikával folytatott újjáépítési programban kiemelkedő szerepet játszottak az egyházi uradalmak. Ez készítette Kollonich Lipótot is arra, hogy a török utáni Magyarországon is főleg velük számoljon.²⁴

A cisztercita rend Sziléziában mintapéldája volt annak a regenerációs folyamatnak, amely Kollonichnak is modellértékű volt. A heinrichaui apátság gazdaságilag 1681 után virágzott fel és sikeres rekatolizációt is folytatott. A konvent 70 000 aranyforintot költött ingatlanvásárlásokra, de ugyanennyit építkezésekre, illetve a török háborúk finanszírozására is.²⁵ Zirc megvásárlása azonban messze a legnagyobb beruházásának számított.²⁶ A zirci területre ugyan nagyobb volt, mint a

²² A bizottság telepítési munkálataihoz lásd a még ma is aktuális tanulmányt *Konrad Schünemann*: Zur Beurteilung der Schwabensiedlungen in Ungarn. Deutsch-ungarische Heimatsblätter IV. (1932) 281–297.

²³ A problémát taglalja *Jochen Oltmer*: Migration im 19. und 20. Jahrhundert. München 2010.

²⁴ Pl. az 1689-es császári telepítési pátenssel egyidejűleg kezdte meg a pécsváradai bencés apátság kolonizációs akcióját. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltára (a továbbiakban: OL) E 180 Magyar Kamara Archívuma, Személyi fondok, Jány (Giani) Ferenc szerémi püspök, csornai prépost hagyatéka (a továbbiakban: E 180) Fasc 1. Rehlingen ügynök levele 1689. jan. 26.; Két év múlva az uradalom területén összesen 101 német telepes család élt. *Leo Hoffmann*: Die Herrschaft Pécsvárad um 1700. Deutschungarische Heimatsblätter V. (1933) 98–103.; *Ágid Herrmann*: Erste Spuren der Kolonisation in Pécsvárad. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1. (1929) 48–52.; A budai jezsuiták pl. Törökbálintra már 1696-ban rácoakat hívtak, de kevesen voltak, és nem is maradtak meg. Ezért a karlócai béke után rögtön német telepesek után néztek. *Eugen Bonomi*: Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes. Südost-Forschungen V. (1940) 468–469.

²⁵ *Heinrich Grüger*: Heinrichau. Geschichte eines schlesischen Zisterzienserklosters 1227–1977. Köln–Wien 1978. 61–70.

²⁶ A vétel utáni további pénztranszferekről lásd részletesen *Heinrich Grüger*: Visitationen der Äbte von Heinrichau in Ungarn 1701–1810. Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau 23. (1982) 179–200.

heinrichai, de csak négy községet lakott 30 adófizető család. Összbevétele 206 forintot tett ki a különböző adókból és kilencedből, 270 forint a szőlő-, illetve bormelésből és 250 forint egy bérbe adott pusztából – s ezért az uradalomért fizettek a sziléziai ciszterci szerzetesek 31 000 aranyforint váltságdíjat.²⁷ Egy gazdasági és kulturális *creatio ex nihilo* volt a kihívás éppúgy, mint 1648 után Sziléziában.²⁸

Az első sziléziai telepesek 1701 októberében érkeztek meg (Pusztá-)Tevelre.²⁹ A felelős szerzetes, Hoffmann páter, rögtön 2980 forint gyorssegélyért folyamodott az apáthoz. 1701 márciusa és 1702 decembere között további 4350 forint érkezett Heinrichauból, 1703 januárja és júliusa között pedig 1800,³⁰ azonban Zircet a kurucok a földdel tették egyenlővé, és az apátság kormányzója, Hoffmann Péter az anyamonostorba menekült.³¹ A tulajdonképpeni újjáépítés csak a szatmári béke után indulhatott meg. Nemcsak az egyházi birtokok voltak elhanyagolt állapotban: az 1720–22-es konskripció szerint Veszprém vármegyében a 130 lakott, de jelentősen megtizedelt település mellett 150 neve mellett a *loca deserta* megjegyzés állt.³²

Zircen speciális problémák alakultak ki a telepítésekkel kapcsolatban: 1723-ban a szürkebarátok Tevelre magyar telepeseket hoztak, akik azonban, mivel irtásföldeket kaptak, nem akartak megmaradni.³³ Inkább a már lakott, s ezért irtással nem bajlódó településekre akart szállni az itt élő, nagyfokú mobilitásra hajlamos lakosság. Így a nagy földterülettel rendelkező, és az egész telkes paraszti gazdálkodást lehetővé tevő falvak – mint Nagytevel, Magyarpolány, Sóly vagy Olaszfalu – magyar telepesek otthonai lettek. A német *colonus*okat azonban az uradalom majorsági üzemeltetésre kívánta alkalmazni, mint például Németpolányban, ahol 32 házas és két házatlan zsellérhelyet kaptak. Berénden 23 német telkes gazda és 32 zsellér lett telepítve, Zircen 33 telkes gazda mellett 47 házas és 22 házatlan zsellér élt. Tehát itt is az uradalom majorsági érdeke volt

²⁷ Grüger, H.: Heinrichau i. m. 203.; Lásd még *Alpár Lucián*: A zirci apátság függetlenítésének kérdése. Bp. 1942. 7–22.

²⁸ Wabrzig az apáthoz írt 1699. okt. 17-i jelentését lásd *Heinrich Grüger*: Der Beginn der Union von Heinrichau und Zirc (1701–1752). *Analecta Cisterciensia* 38. (1982) 68. Az új templom felépítéséig a szerzetesek a két romkápolnában mondták el zsolozsmáikat, s itt is rendezték be átmenetileg dormitoriumukat. Álmukat a krónika szerint a környéken kóválygó farkasok vonyítása zavarta csak meg. Zirci Apátság Újkönyvtára. *Historia domus ex anno 1738*. 66.

²⁹ A telepítési szerződést lásd *Tafferner, A.*: Quellenbuch i. m. 70–71.; *Lichtmeckert András*: Veszprém vármegye községeinek urbáriumai, úrbéri és telepítési szerződésai 1690–1836. Veszprém 2009.

³⁰ Áttekintést ad *Mozsgai József Tádé OCis*: Ciszterci lelkészségek története Magyarországon. In: *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Guitman Barnabás. Piliscsaba 2009. 366–375.

³¹ *Badál Ede Álmos OCis*: A zirci apátság felélesztése a XVIII. században. In: *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Guitman Barnabás. Piliscsaba 2009. 317–321.

³² Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Szerk. Felhő Ibolya. Bp. 1970. 338.

³³ Veszprém vármegye összeírásai 1696, 1715, 1720. Szerk. Boross István – Madarász Lajos. Veszprém 2002. 275., 288.

mérvadó. A német parasztok több mint fele egyébként csak negyedtelkes volt, tehát a legalsó paraszti kategóriához tartoztak.³⁴

Pusztatevelen, a későbbi Nagytevelen a magyar telepesek sem kaptak kimért paraszttelket, hanem csak irtásföldeket, ezért egyszerűen továbbálltak.³⁵ E példa a zirci gazdaságpolitika konzekvens logikájáról tanúskodik: az uradalmi központban és a még működő egyéb részein a rend majorsági gazdálkodást erőltetett, mert így fenn tudta tartani a teljes kontrollt és gyorsan reagálhatott bármilyen változásra. Ahol a majorsági gazdálkodás túl sok befektetéssel és/vagy kockázattal járt, ott engedte a paraszti gazdálkodást, de a legtöbbet próbálta kisajtolni a telepesekből azzal, hogy irtásföldeket engedett inkább át. A teveli eset is példa arra, hogy végül ide is német telepeseket hozott, de mivel még ez sem volt elég hatásos, a szomszédos Koppányba is telepített belőlük, hogy egymást kiegészítve működőképes rendszer jöjjön létre.³⁶

Ez az oka annak, hogy a zirci uradalomban a telepítéseknek köszönhetően a század második felére a paraszti társadalom olyan modellje formálódott ki, ami szöges ellentéte volt a vármegyei átlagnak. 1767-re Veszprém vármegye paraszti társadalmának 58,63%-a volt telkesparaszt, 32,10% házas és 9,27%-a házatlan zsellér.³⁷ A zirci uradalomban fordított volt az arány: Nagytevel összes urbariális területét 16 egész és 33 fél szesszióval bíró paraszt mellett 63 zsellér dolgozta meg. Berénden 23 paraszt mellett 32 zsellér élt, Sóllyon 26 paraszt és 22 zsellér. Olaszfalun 1715-ben egy zsellér mellett még kizárólag negyedtelkes parasztok éltek, 1767-re már 38 paraszt különböző nagyságú telekkel, 59 házas és 32 házatlan zsellér.³⁸ A német telepesek tehát itt főleg zsellérsorba kerültek a zárt apátsági uradalmi rendszerben.

Hosszabb távon a stratégia kifejezetten sikeresnek tűnt, s szemmel látható büszkeséggel jelezte Konstantin Gloger heinrichau-zirci apát I. Ferenc császárnak 1810-ben, hogy a zirci jószág „mintagazdaság az egész Magyar Királyságban”.³⁹ Ez főleg abban a szövegkörnyezetben értendő, hogy Zirc újraindításakor helyben még kétnyomásos gazdálkodás folyt, a földet 4–6 ígásállattal szántották, s egy pozsonyi mérő vetőmag két pozsonyi mérő termést hozott.⁴⁰ A Bakony-vidék szegénysége még Észak- vagy Kelet-Magyarországgal összehasonlítva is feltűnő volt,

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 288.

³⁶ *Lichteneckert András*: Veszprém vármegye községeinek feleletei az úrbéri kilenc kérdőpontra 1768–1782. Veszprém 2007. 193–194.

³⁷ Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 28.

³⁸ Veszprém vármegye összeírásai i. m. 352–354. Vö. 44. jegyz.; Az egyes falvak 1767-es urbariális összeírásaihoz lásd *Lichteneckert A.*: Veszprém vármegye községeinek i. m.

³⁹ Idézi *Grüger Heinrich*: Die Union der Zisterzienserklöster Heinrichau (Schlesien) und Zirc (Ungarn) (1699–1814). Zeitschrift für Ostforschung 26. (1977) 20–75., itt: 50.

⁴⁰ Lásd részletesen Veszprém vármegye összeírásai i. m., pl. Olaszfalu 275.

és egy működőképes gazdaság felépítése csak komoly tőkebeáramlással és beruházásokkal volt lehetséges.⁴¹ Így érthető, hogy hét éven keresztül a heinrichai uradalom, mely Szilézia leggazdagabb cisztercita apátsága volt, összevételének 25%-a egyenesen Zircre jött. Saját számításai szerint a rend 1741-ig összesen 200 000 forintot költött a zirci uradalomra.⁴² De nemcsak ez a gigantikus tőke-, hanem az ezzel együtt járó technológiatranszfer is szerepet játszott a sikerben.

Világi földesúri telepítések, filantrópia és felekezeti misszionálás: a szatmári telepítések

Károlyi Sándor az elsők között, már 1694-ben gondoskodni kívánt arról, hogy adófizetőket nyerjen meg uradalmainak: „Szánván mind annak, s mind az több falúknak pusztán való állását, noha már azelőtt való esztendőben nemes vármegyétül némelyekre öt esztendeig való szabadságot impetráltam vala, mindazonáltal ujobban aztat renováltattam az nemes vármegyével, és szegény Hajszler uramtul, az fő generális comissáriustul ratificatióját 15 falúnak ottan Károly körül obtineáltam, melyet az nemes vármegyén is publicáltattam, ki mellett mind ezen Mezö-Terem nevü falút, mind az többit derekasan megszállítottam.”⁴³

A *deserta sessiones colonicalisok* száma egyre nőtt a Károlyi-birtokokon is. Bélteket például 10 magyar telepes család lakta, akik azonban csak 6¼ paraszti telket műveltek meg.⁴⁴ Sándorfaluban 10 jobbágy lakott, akikhez 15 jövevény telepedett le, de a 26 szökött jobbágyot már nem sikerült megtalálni.⁴⁵ Frondcza pusztán még kritikussabb volt a helyzet, mert itt 1700-ban, illetve 1703-ben az összes 17 paraszttelket visszahagyták tulajdonosaik.⁴⁶ Mezőpetrit pedig még 1732-ben is csak összesen két örökös jobbágy lakta, 42 parasztudvar viszont üresen állt.⁴⁷

Etnikai hovatarozástól függetlenül ebben az időben Károlyi minden egyes alattvalót igyekezett maradásra bírni, több-kevesebb sikerrel. Mikor az erdői oláh lakosok szélnek eredtek, Pap János rézteleki lakos az uradalom megbízásából indult utánuk, hogy rábírja őket a visszatérésre.⁴⁸ Veszendorff György uradalmi

⁴¹ A keretekhez lásd *Ágoston P.*: A magyar világi nagybirtok i. m. 294–298.

⁴² *Wilhelm Pfitzner*: Versuch einer Geschichte des vormaligen Fürstlichen Cisterzienser-Stiftes Heinrichau bei Münsterberg in Schlesien. Breslau 1846. 246.

⁴³ *Károlyi Sándor*: Magam életének s azalatt történt állapotoknak emlékezetes folyási. In: Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. Szerk. Szalay László. Pest 1865. 42.

⁴⁴ MNL OL P 397 Károlyi család nemzeti levéltára (a továbbiakban: P 397), Acta oeconomica 193 doboz. fol. 610–621.

⁴⁵ MNL OL P 397 193 doboz. fol. 650653.

⁴⁶ MNL OL P 397 193 doboz. fol. 634f.

⁴⁷ MNL OL P 397 193 doboz. fol. 248–252., itt: 248–250.

⁴⁸ MNL OL P 397 169 doboz. No. 346. fol. 391–394., itt: 393.

prefektus számára kiadott instrukciójában az 5. pont alatt a gróf nyomatékkal hangsúlyozta, hogy különös gondja legyen a szökött jobbágyok visszaterelésére és az elhagyott paraszttelkek benépesítésére.⁴⁹ Még 1736-ban is arról panaszkodott fiának, Károlyi Ferencnek, hogy „csak ezen jószáginkbul 170 gazda emberünk ment által külső Szolnok vármegyébe [...] de ha szintén vissza jön is, újabban megint elmegyén állandóságot nem remélhetni. Azért most lehetne [...] mind Frankóniában pópista jó népet szerzened, mind pedig svábokat”.⁵⁰

S ugyan már javában folytak a német telepítések, 1739. július 25-én kelt instrukciójában a 20. pont alatt azt írta Török Ferenc uradalmi bírónak: „Valaki az Jóságban vissza jó vagy telepedik akar Magyar, akar Oláh, akar Sváb Légyen adgy Téleket néki esztendeig való szabadsággal s annak ell tellére után is ámbár eörökös légyen is, taxát adgyon vagy tizenkétt napott szolgállyon”.⁵¹ S utána sem volt szabad az uradalmi tisztartóknak nemzetiségre vagy felekezetiségre különbséget tenni: „mind idegeneket, naposokatt, Nemes és Jövevény Taxásokat, kikett, kikett, az ő szabacságokban, szentüll és igazán tarcsd meg”.⁵²

A német telepések egy szempontból hátrányban voltak a többivel szemben, ami Szatmárban még nagyobb jelentőséggel bírt, mint például a Dunántúlon: Károlyi német telepesei valóban mind katolikusok voltak, és mind etnikailag, mind felekezetiileg egy teljesen idegen környezetbe kerültek. Ráadásul földrajzilag ők kerültek a legtávolabbi területre hazájuktól, tehát mind a legális, mind az illegális elvándorlásnak komoly objektív akadályai voltak. Természetesen erre is sor került, de nem abban a méretben és nem olyan könnyen, mint a nyelvet beszélő, s a szomszédban is ugyanolyan felekezetet gyakorló magyar, ruszin vagy román lakosságnál. Mivel azonban Károlyi épp a belső vándorlásoknak akart véget vetni, a német telepéseknek kiszolgáltatottságuk volt egyik fő „erényük”.

Röviden még egy kérdést érintünk itt, mely félreértelmezésekre adhat okot: valóban csak katolikus telepések jöhettek? Láttuk, hogy a jogi keretek nem tettek semmilyen felekezeti diszkriminációt. A 18. század első felében pedig a szükség miatt az uradalmak még nagyobb toleranciát tanúsítottak, mint később, a konszolidáció időszakában.⁵³ Így telepített Mercy is Tolnában, vagy az Esterházyak Észak-Baranyában például protestánsokat.⁵⁴ Pikáns módon azonban épp Károlyi Sándor gróf a példa

⁴⁹ MNL OL P 397 169 doboz. No. 324. fol. 310–324.

⁵⁰ *Vonház I.*: A Szatmár megyei i. m. 392.

⁵¹ MNL OL P 397 169 doboz. No. 203. fol. 256–261., itt 260.

⁵² Uo.

⁵³ Ezt a dinamikát lásd a zirci cisztercita apátsági uradalom példáján *Norbert Spannenberger*: Curator animarum simul atleta oeconomiae. Das Migrationsregime der Zisterzienserherrschaft Zirc. Danubiana Carpathica 54. (2013) 109–132.

⁵⁴ Lásd bővebben *Norbert Spannenberger*: Immigrationspolitik und interkonfessionelles Zusammenleben im 18. Jahrhundert in Süd-Transdanubien. In: Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten

arra, hogy telepítésekkel igyekezett szatmári uradalmának etnikai-felekezeti térképét radikálisan átrajzolni, tehát nemcsak gazdasági érdekek játszottak szerepet telepítési politikájában. 1712 áprilisa és júniusa között felterjesztésben kérte a Magyar Udvari Kancellária, illetve az Udvari Haditanács beleegyezését abba, hogy „svábokat” telepíthessen uradalmába, amivel a „katolikus vallást is jobban tudná terjeszteni” ezen a vidéken. Június 16-i levelében feleségének, Barkóczy Krisztinának jelezte, hogy Kaplonyra kívánja küldeni az adott német telepes csoportot papjuk kíséretében és hozzáfűzte: „Meglátod Szívem mint implantálom ezen praetextussal a [katolikus] religiót azon földre.”⁵⁵ S egy másik levelében pedig a telepítések hasznát nézve így vélekedett: „Ezen felül a templomokat Isten tisztességére, igaz hitre hozzuk, az religiót belé plántállyuk; egyéb semmi haszna nem volna is, elég az, legszükségesebb is azon földre.”⁵⁶

A telepítési szerződések – hosszú lejáratú kiváltságok jogi manifesztációja?

Az 1722 után kelt telepítési szerződések célja az volt, hogy minél előbb minél több munkaeerőt bírjon rá a megtelepedésre. Ez az uradalmaknak komoly dilemmát jelentett, hisz egyrészt attraktív engedményeket kellett tenniük ahhoz, hogy a telepesek egyáltalán megmaradjanak. Másrészt azonban minél előbb rá akartak állni a „normalitásra”, vagyis a „reguláris” adóztatásra, és minél előbb hasznot akartak látni. Ez a németekkel kötött szerződésekben is megfigyelhető: a budai ágostonrendiek például 1724. április 24-én adtak ki telepítési szerződést az első öt német családnak, akiket név szerint is megemlítenek. Ebben három, illetve szőlőskertek telepítésére öt adómentes évet ígért a rend. Ez idő alatt a telepeseknek fel kellett építeniük házaikat, s elkezdni a gazdálkodást, amivel megszerezték a jogot a ház és a föld megváltására. Az ígás parasztoknak 12 napi robotot és 12 napi kézirobotot, a többinek pedig 24 napi kézi robotot írt elő a szerződés.⁵⁷

De a nagy latifundiumokon sem volt ez másképp. Az Esterházy hercegi család a Dél-Dunántúlon gigantikus méretű földesúri komplexumot hozott létre. Mivel elegendő számú hazai telepes állt rendelkezésre, az Esterházyak főleg magyar parasztokat telepítettek le, s csak akkor fogtak németeket, ha nem állt más rendelkezésre. 1726. július 1-jén így telepítették be Pári pusztát németekkel. A viszonylag rövidre

im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. Hrsg. Rainer Bendel – Norbert Spannenberger. Berlin 2010. 29–42.

⁵⁵ *Vonház I.*: A Szatmár megyei i. m. 252–255.

⁵⁶ MNL OL P 396 Károlyi család nemzetségi levéltára, Acta Publica. Magyar jobbágy helyébe sváb jobbágy telepítés és a somfabot. Fol. 1–5., itt: 4.

⁵⁷ Idézi *Tafferner, A.*: Quellenbuch i. m. 107–108.; *Bonomi, E.*: Die Ansiedlungszeit i. m. 403–472.

fogott telepítési szerződésben az a feltűnő, hogy a török utáni időkkel összehasonlítva már kevesebb privilégiumot adott az uradalom. Ennek oka az volt, hogy több bevándorló érkezett, és kevesebb volt a lakatlan terület. A szerződés nem tett említést robotról, de a szabad költözködés jogáról sem. Ez nem azt jelentette, hogy az uradalom ezt természetes jognak tekintette, mely nem kívánt további magyarázatot, hanem épp ellenkezőleg: nyitva akart hagyni egy kiskaput, hogy adott esetben jogi eszközökkel tudja megakadályozni a telepések továbbállását. Meglepő módon az adómentes éveket sem részletezi a szerződés, ami valóban szokatlan. A parasztok négy rajnai forintot, a zsellérek pedig két forintot fizettek adóként. Ez igen magas összeg volt, főleg új telepítés esetén. A borkimérés jogát is egész évben magának tartotta fenn az uradalom.⁵⁸ A környező magyar településekkel összehasonlítva tehát ez a német falu lényegesen rosszabb kondíciók mellett kezdett. Nem csoda, hogy még két év múlva is az állt a vármegyei összeírásban: „Hoc praedium populari coepit.”⁵⁹

De mi lehet a magyarázat arra, hogy ilyen rossz feltételekkel telepítettek az Esterházyak németeket Tolna megyei birtokukba? A válasz feltehetően abban keresendő, hogy egy-egy szerződést az uradalmi tisztviselők kötöttek a telepések felhatalmazott képviselőivel. Ha utóbbiak élelmesek voltak, és tudták, hogy mi járhat nekik, több kedvezményt tudtak kialkudni, mint a tájékozatlanabbak. Ezt igazolja Mekényes esete is, melynek telepítési szerződését 1735. február 23-án állították ki, de immár a vármegyei irányelvek szerint.⁶⁰ Tehát még egy uradalmon belül sem voltak egységesek a német kolonista falvak telepítési szerződésai – amint e két példa is mutatja.

Felmerül a kérdés, hogy az a szakirodalomban máig mértékadó megállapítás megállja-e a helyét, miszerint a német falvakat jobb feltételekkel telepítették be, mint például a magyarokat. Szabad György, a gróf Esterházy család tatai és gesztesi uradalmát vizsgálva mindenesetre erre az eredményre jutott: a németek ugyanis 4–6 év adómentességet kaptak, míg magyar jövevények csak kettőt, a németeknek járt a szabad költözködés joga, míg a magyaroknak nem.⁶¹ Láttuk, hogy az állami adómentesség mértékét törvény szabályozta egységesen, míg az uradalmi adózást az uradalom a körülményeknek s a szükségnek megfelelően rugalmasan alakította – de nemzetiségre való tekintet nélkül. Rúzsás Lajos jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a német telepések általában irtásföldekre kerültek, ahol a kezdeti nehézségek is nagyobbak

⁵⁸ MNL OL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára (a továbbiakban: P 108) Rep. 35. fol. 360. Mikrofilm 14469.

⁵⁹ MNL Tolna Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL TML) Összeírások 283 (1728). 327.

⁶⁰ MNL OL P 108 Rep. 35. fasc. X. fol. 641.; A vármegye egy mintaszöveget fogalmaztatott meg, melyet a vármegyei gyűlés 1725. nov. 6-án el is fogadott. MNL TML Prot. Cong. III. kötet. 579–581.; *Heinrich Kéri*: Franken und Schwaben in Ungarn. Aufsätze zur Geschichte und Siedlungsgeschichte der Tolnau und der Oberen Baranya. Bp. 2002.

⁶¹ *Szabad György*: A tatai és a gesztesi uradalom áttérése a robotrendszeréről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 21.

voltak, mint a már lakott s intakt falvakban. S olyan kolonisták – ugyancsak nemzetiségre való tekintet nélkül –, akik meliorációt végeztek, összehasonlítva valóban több kedvezményt kaptak, mint azok, akiknek nem kellett irtással foglalkozniuk ahhoz, hogy megkezdjék a parasztgazdálkodást. Továbbá a német falvak sokszor azért nem végeztek robotot, mert egy összegben megváltották, amire azonban egyéb nemzetiségű falvaknak is lehetősége lehetett, ha nem volt majorsági gazdálkodás a közelben, s ezért az uradalomnak nem is volt szüksége robotra.⁶² A bátai uradalom Várdomb nevű magyar községe például ezért nem szolgált semmiféle robottal.⁶³

Jogos Konrad Schünemann érvelése is, aki a telepítési szerződésekben foglalt „kedvezmények” jelentőségét a szakirodalomban erősen túlhangsúlyozott formájában megkérdőjelezte, mert ezek a privilégiumok mindig egy adott, konkrét helyzetben fogantak, s időben, helyben stb. jelentős különbségeket mutatnak. Az adómentes évek száma függött ugyanis a telepések minőségétől (hoztak-e szerszámokat magukkal, s mennyi tőkével rendelkeznek stb.), a megdolgozandó föld minőségétől, a helyi szokásjogtól stb.⁶⁴ Arról nem is beszélve, hogy a telepésjog (*colonus*) nemzetiségre vagy felekezetre való tekintet nélkül volt érvényben, aki előbb érkezett, az jobb feltételekkel számolhatott. Veszprémhidegkút (Kaltenbrunn) 1751-ben letelepedett német lakosai például már csak szerény minőségű földeket kaptak, hiszen viszonylag későn érkeztek ide.⁶⁵

Az Esterházyak ozorai s dombóvári uradalmában kiadott magyar, rác és német telepítési szerződéseinek összehasonlító vizsgálata épp azt mutatja, hogy nem a különbségek, hanem sokkal inkább a telepéseknek járó kedvezmények hasonlósága szembeötlő. 1726-ban például nemcsak Párit telepítették be németekkel, hanem ugyanabban az évben Regölyt is újabb magyarokkal. A két szerződés kedvezményekre vonatkozó részei szó szerint megegyeznek.⁶⁶ Az 1702. augusztus 2-án Magyary-Kossa földesúr által megerősített Gyöng telepítési szerződése német telepésekkel szó szerint megegyezett azzal a kontraktussal, melyet 1724-ben magyar jövevényekkel kötött.⁶⁷ S ez nem meglepő, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az interim jellegű telepítési szerződések után kiállított urbáriumok kitételei szintén

⁶² *Rúzsás Lajos*: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848. Bp. 1964. 35.

⁶³ Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 248.

⁶⁴ *Konrad Schünemann*: Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia I. Berlin é. n. [1935]. 250–251.; A Bácskát császári megbizatással beutazó Friedrich Wilhelm Taube még 1777-ben is azt hangsúlyozta, hogy a három év adómentesség túl rövid, hisz a telepéseknek saját maguknak kell házaikat is felépíteniük és egy működő parasztgazdaságot létrehozniuk. „Dass diese Freyjahre viel zu kurz sind, fällt in die Augen.“ *Friedrich Wilhelm Taube*: Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slawonien und des Herzogthums Syrmien I. Leipzig 1777. 58.

⁶⁵ *Péterdi Ottó*: A Balaton-Felvidék német falvai. Dülönév kutatási tanulmány. Századok 69. (1935) 693–714., itt: 699.

⁶⁶ MNL TML IV/B/156. Fasc. 59. Regöly 1725–1949.

⁶⁷ *Keresztes Hajnalka*: Die Geschichte der deutschen reformierten Kirche in Gyöng. Gyöng 2003. 15.

nagyfokú hasonlóságot mutattak, sokszor akár szó szerint is megegyeztek egy-egy uradalmon belül. A Tolna vármegyei hógyészi uradalomban a német Kismányok például ugyanolyan urbáriális szerződést kapott, mint a magyar lakosságú Kölesd vagy Lőrinc.⁶⁸ S az Esterházyakkal való egyezkedés közepette a tolnai Hans Georg Herolt, mint a német telepesek képviselője, hangsúlyozta, hogy a jövevények ugyanolyan szerződéssel számolnak, mint a környező magyar falvak.⁶⁹

E példák azonban azt a benyomást keltik, hogy a telepesfalvak etnikailag homogének voltak. Még ha ez így is volt, akkor sem jelentette ez azt, hogy minden lakója egyenlő jogokat élvezett. A magyar lakosságú Szakály 1720. január 24-én kapta meg telepítési szerződését. Itt már laktak magyar jobbágyok, az újonnan jöttekre azonban (*neoadveniae*) más jogok és kötelességek vonatkoztak: a szabad költözködés és három év adómentesség volt a legfontosabb kitétel.⁷⁰ A már itt élők maradtak a régi jogállásban, tehát Szakály lakossága magyar röghöz kötött jobbágyokból és magyar szabad költözködésű parasztokból állt. De a szintén tolnai Tengőd 1715. évi telepítési szerződése is azt hangsúlyozta: „Ez pedighlen nem azokrul akik eß előttis Tengödy lakossak voltak, han. aßokrul akik ez előtt ott nem lévén más honnét szomszéd vármegyébül oda jönnek lakny ertetödn fog. Mert azokik az előttis ott laktak mostis eörökös jobbágyásghbul hozám kötelessek azok valamint szintén eddigh, ugy ezutanis azon mold szérint fizessék az adót szamomra; s jobbágyi kötelességheh tartozzanak”.⁷¹

Az Esterházyak 19 Tolna vármegyei településén négy volt olyan, amelynek lakói vegyes jogállásúak voltak, azonban az újonnan telepítettek valamennyien szabadon költözködhettek – s ezek a már említett Pári kivételével mind nem német települések voltak. Tolna vármegye 101 településének 56%-a volt telepített község, és ezért 1767-ben kontraktualista – s ezekben valamennyi etnikai csoport jelen volt.⁷²

A telepesjog egyébként sem jelentett automatikusan kedvezőbb jogi helyzetet – mert mint már említettük –, ez attól függött, milyen szerződést sikerült kialakodni az uradalommal. A szintén Tolna vármegyei Kis-Dorog német telepesei például kezdettől fogva szokás alapján teljesítették urbáriális kötelességeiket, ami a legkedvezőtlenebb kategóriának számított, hisz csak szóbeli megegyezésre tudtak hivatkozni az uradalommal, ami viszont csak csekély jogbiztonságot jelentett a gyakorlatban.⁷³

⁶⁸ Fodor Márta: A sárközi kontraktualista jobbágyok úrbéri terheinek alakulása. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1974. 277–319., itt: 281.; Baranya vármegyéhez lásd *Timár György*: A Duna-Drávaszög népesedéstörténete. In: Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1987/1988. Szerk. Szita László. Pécs 1988. 343–372.

⁶⁹ „Von gnäd: Herrschaft einen güthig, wie eben die angränzenten örther gleich lautenden Contracts Zu erwarten. Undt Zwahr disen auf Ewig.“ MNL OL P 108 Rep. 35., fol. 645. Mikrofilm 14469.

⁷⁰ Szöke Sándor: Dombóvár. Bp. 1971. 81–82.

⁷¹ MNL OL P 108 Rep. 35. fol. 103. Mikrofilm 14469.

⁷² Fodor M.: A sárközi i. m. 281–282.

⁷³ Lukács Zsófia: A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérendezésig. Bp. 1937. 25.

A telepítések egyik vonzata volt adott esetben egy-egy község lakosságának átköltöztetése egy másik faluba. Ez történt Szatmárban is, ahol a Károlyiak Majtény újratelepítésénél gyakorlatilag falba ütköztek: még 1722-ben is csak 16 magyar paraszt lakta, pedig a majorsági gazdálkodás jóval többet igényelt. Mivel kilátástalan volt a falu betelepítése hagyományos eszközökkel, ezért 1723 nyarán a szomszédos Ebes pusztára telepítették át őket, melyet Új, illetve Magyar Majténynak kereszteltek át. Mivel ez is új telepítésnek számított, ezért a lakosok, akik valamennyi jószágukat magukkal vitték – mint minden belső telepes – egy év adómentességet és további adókedvezményeket kaptak.⁷⁴

De miért került sor erre az átköltöztetésre? Az uradalom új szerződést tudott kötni, mert jogilag telepes státuszba kerültek a lakosok. A jövő adót egy összegben, 90 rajnai forintban állapította meg, melyet köteles volt a falu két részletben kifizetni. Az uradalom azt is hangsúlyozta, hogy ez az összeg nem fog emelkedni, ha sikeresen hoznak újabb lakosokat, akiknek persze részt kell vállalniuk ebből a kollektív adóterherből. Vagyis kerülővel igyekezett az uradalom a faluközösséget arra rábírtani, hogy gondoskodjon újabb transmigránsokról, akikre a majorsági gazdálkodásban szükség volt. Ez az eset is bizonyítja, hogy a szakirodalomban máig ismételt hiedelem, miszerint „a magyaroknak gyakran éppen miattuk kellett elköltözniük a falvaikból, s ráadásul súlyosabb szolgáltatásokkal tartoztak“, nem állja meg a helyét.⁷⁵

„Naiv telepítések” a század első felében

Természetesen a török utáni idők semmit nem változtattak azon, hogy a gazdaság alapja a mezőgazdasági termelés volt, s a társadalom messzemenőig rurális jellegű maradt. A telepítésekben érdekelt uradalmak is a mezőgazdaságuk talpra állítását tartották szem előtt. Ez akkor is igaz, ha „manufaktúrák”, illetve mesteremberek behozatala, mint innovatív kezdeményezés már az *Einrichtungswerk* integráns részét képezték s az 1722–23-as pozsonyi országgyűlés is külön cikkelyben foglalkozott a külföldi kézműves szakemberek tömeges behozataláról a városokba.⁷⁶ A legtöbb uradalom azonban az *ubi populus ibi obulus* elve alapján egyszerűen újabb termelőerővel és adófizetővel számolt, és vagy a hagyományos majorsági termelést akarta folytatni, vagy vegyes formában szabad parasztgazdaságokat beindítani.

A zirci ciszterciek egyértelműen a majorsági gazdálkodásra helyezték a hangsúlyt, s a rend régi hagyománya alapján saját ellenőrzése alatt tartott, precízen kidolgozott

⁷⁴ MNL OL P 397 193 doboz. fol. 382–386. Ebes telepítési szerződése 1723. jún. 20.

⁷⁵ Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Bp. 1988. 183.

⁷⁶ 1723. évi CXVI. tc. Ut Regia Majestas regnum tot bellum calamitatibus attritum quoad institutum promovendorum publicorum clementi ope et gratia consolari dignetur et commercia intra regnum instituantur.; 1723. évi CXVII. tc. De diversis generis manufactoris in regnum inducendis.

gazdasági rendszerben gondolkodott. Emiatt aztán komoly konfliktusok alakultak ki a német telepeseikkel, akik nyilván azért vágtak neki a kivándorlásnak s egy új egzisztencia megteremtésének, hogy anyagilag és társadalmilag felemelkedjenek, tehát parasztok legyenek, ne maradjanak zsellérek vagy kisparasztok. A rend szemszögéből ugyanakkor érthető volt a stratégia: az apátsági uradalom megvásárlása komoly anyagi beruházásokkal történt, s ezt újra ki kellett valahogy termelni.

Még 1751-ben is arról panaszkodott az országgyűlés, hogy sem a bort, sem a gabonát nem lehet eladni, s a kereskedelem sem működik a szomszédos országokkal.⁷⁷ Ez vonatkozott a belső piaci gazdálkodásra is, a piacok hiánya, illetve ritkasága miatt a 18. század első felében az önellátó gazdálkodás volt az *ultima ratio*. A termelés és eladás-csere feltételeinek megteremtése azonban az adott uradalom feladata volt. A zirci ciszterciák ezért gyakorlatilag az anyamonositor sikeresen bevált modelljét alkalmazták, s kolonizációs politikájukat is ennek rendelték alá: a telepések nem paraszttelket kaptak elsősorban, hanem zselléreként integrálták őket a majorsági rendszerbe. Csak legelőt és kertet utaltak ki számukra, ami komoly dilemmát jelentett a telepéseknek: vagy továbbállnak annak reményében, hogy máshol parasztként élhetnek, vagy maradnak, és feltehetőleg egy életre zsellérek maradnak.⁷⁸

A németek betelepítése esetenként azonban alapjaiban változtathatta meg az uradalom gazdasági struktúráját, ami például a Károlyiak esetében világosan kimondott cél volt.⁷⁹ Számos uradalom ugyanis nemcsak hagyományos önellátó gazdálkodást folytatott, hanem legtöbb bevétele még a 18. század elején is a kocsmáztatásból származott, mint a Károlyiaknál vagy a Bánffyok bonchidai uradalmában.⁸⁰ Károlyi épp ebből az ördögi körből igyekezett a telepítésekkel kitörni, s egy új gazdasági szerkezetet bevezetni, aminek alapja a – persze korlátozott – piacgazdálkodás és a manufaktúrák meghonosítása volt.⁸¹ Károlyi – mint a legtöbb uradalom – vegyes gazdálkodást folytatott, vagyis a majorsági mellett a parasztgazdaságot is kiépítette azért, hogy a falvak áttérjenek az extenzív állattenyésztésről, illetve a nem rentábilis földművelésről az igények és lehetőségek

⁷⁷ Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Bp. 1913. 297.

⁷⁸ Veszprém vármegye összeírásai i. m. 275. Vö. 44. jegyz.

⁷⁹ Károlyi Sándor gróf megvetéssel nyilatkozott azokról a nemesekről, akik semmibe vették ezeket a modernizáló reformokat és csak a rövid távú nyereséggel foglalkoztak. Kovács Á.: Károlyi i. m. 156.; 1729-ben értekezést is írt a paraszti alattvalókkal való jobb bánásmódról. Filantróp munkáját a magyar nemességnek szánta. Uo. 160.

⁸⁰ Trócsányi Zsigmond – Miskolczy Ambrus: A hosszú 18. század (1711–1830). In: Erdély rövid története. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1989. 367–462, itt: 373.

⁸¹ A manufaktúrák sikertelen megalapításáról, illetve a gazdasági keretekhez lásd András Vári – Judit Pál – Stefan Brakensiek: Herrschaft an der Grenze. Mikrogeschichte der Macht im östlichen Ungarn im 18. Jahrhundert. Köln–Weimar–Wien 2014.

szabta intenzív gazdálkodásra. Ehhez a transzferfolyamathoz volt szüksége német telepésekre, akiktől innovatív gazdálkodást remélt.

Magyarország leggazdagabb mágnása, a herceg Esterházy család egyáltalán nem folytatott szervezett telepítést külföldről, tehát egy merőben más stratégiát követett, mint szatmári riválisa. Pedig az 1692-ben megszerzett ozorai disztriktumában szintén elmaradott gazdálkodás folyt, így szükség volt tömeges munkaerőre, de a század közepéig ebben a hatalmas, dél-dunántúli uradalomegyüttesben mindössze négy településen voltak németek. Miért? Az ozorai, dombóvári és kaposvári uradalmak stratégiája abból állt, hogy egyrészt minél előbb lakosokra tegyenek szert az elhagyott településeken, utána pedig inkább az életképes és nagyobb településekre koncentrálják a jövevényeket. Az 1740-es összeírás szerint elegendő belső, tehát magyarországi telepes állt rendelkezésre. Dombóvár uradalmi központ telepeseinek 69%-a a konszkripció szerint a szomszédos vármegyékből, tehát Somogyból, Veszprémből, Baranyából, illetve magából Tolna vármegyéből származott. További 13%-a a nyugat-magyarországi Vas, Zala és Sopron vármegyékből érkezett, s csak 18% százalék jött távolabbi régiókból vagy külföldről. Regöly magyar falu példája is ezt támasztja alá: a 143 családfőből 113 eredetét ismerjük. Ezek 45,13%-a a szomszédos vármegyékből jött, összesen négy fő Tolnából, 30,35%-a a Magyar Királyság területéről és csak 5,3% külföldről. Hasonló eredményt mutat a többi település is.⁸²

Az Esterházyak nem véletlenül ódzkodtak külföldiek telepítésétől, ugyanis mivel felettébb eladósodtak a hatalmas jószágvásárlásokban, egyrészt nem akarták magukat további költségekbe verni. Másrészt elég hazai migráns, szabad költözködésű paraszt állt rendelkezésre, akik szintén kaptak kezdeti adómentességet, de értelemszerűen kevesebbet, mint a külföldről bevándoroltak. A négy, németek által (is) lakott község – Tófű, Mekényes, Pári és (Rác-)Kozár (ma Egyházaskozár) – pedig mind transzmigráns települések voltak, tehát ezek a németek egy-egy tolnai vagy baranyai uradalomból költöztek át az Esterházyakhoz. S mivel jogilag kivétel nélkül valamennyien belső telepesnek számítottak, hasonló feltételek mellett telepedhettek le, mint a magyar transzmigránsok. Az uradalom ebben is a gyors bevételek megteremtését, és az adófizetés mielőbbi bevezetését szorgalmazta, ezért nem tartott igényt szervezett külső telepítésekre.⁸³

A török hódoltság utáni idők legsürgetőbb feladata volt a működő adózás helyreállítása, ami nemcsak a kamara, hanem a földesurak érdeke is volt. A telepítésekben,

⁸² Fürstlich Esterházy'sches Archiv Forchtenstein Acta varia. Conscriptio Domestica Localis et Personalis Incltyi Domini Dombóvár (a továbbiakban: EAF Acta varia) Pro anno 1740.

⁸³ Az uradalom gazdaságpolitikájáról lásd *Harald Prickler*: Die Grundherrschaft als wirtschaftliche Basis des Fürstenhauses Esterházy. In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten und Mäzene. Katalog der Ausstellung „Die Fürsten Esterházy“. Eisenstadt 1995. 60–84.

amennyiben valóban telepített egy-egy domínium, főleg azt a pozitív kimenetelt látta, hogy a bevételek alapja a jövőbeni adófizető. Az, hogy a telepítés költségekkel is jár, mint a szállítás megszervezése vagy a telkek stb. kimérettetése, vagy a telepítési ügynökök költségei, illetve hirtelen felmerült ellátási kiadások, az – kevés kivételtől, mint például Zirc – eltekintve, csak a telepítés lebonyolítása alatt tudatosult a telepítőkben.⁸⁴ A 18. századi kolonizáció nem ment gyorsan, és nem volt költségmentes, még ha ezek a kiadások előzetes és gondos tervezés alapján talán hatékonyabbak is lehettek volna. Konrad Schünemann már az 1930-as években ezt a fajta migrációs rendszert „naiv telepítési politikának” (*naive Ansiedlungspolitik*) nevezte.⁸⁵ Összehasonlítva a porosz, a késő Mária Terézia-féle, illetve a józsefi antipiciációs telepítési politikával, itt valóban egy „naiv” variánsról beszélhetünk.⁸⁶

A telepítések árnyoldala: csak a harmadik generációnak sikerült az integráció

A németek betelepítése a köztudatban még ma is „sikertörténet”.⁸⁷ Ez a szuggesztív értelmezés azonban nem felel meg a korabeli viszonyoknak. A telepítés számos esetben meghíúsult, vagy csak többszöri újratelepítés eredményeképp mutatott tartós eredményeket. A relatív gyakori szökések azt mutatták, hogy szó nem volt arról, hogy a telepesek megtalálták a számukra idealizált földet, mely kizárólag jólétet biztosít számukra. Főleg a korai telepítéseket jellemezte a gyakori szökés és a pusztulás. Épp ezért a Helytartótanács 1724. április 23-i leiratában az iránt

⁸⁴ Ilyen bonyodalmak részleteiről ad képet Károlyi Sándor levelezése nejével, Barkóczy Krisztinával, aki 1712-ben a szatmári kolonista csoportokat fogadta. Július 16-án például ezt írta férjének: „Koldulnak nyavalyások mind Debrecenben s mind itt. Biztatnám a lisztel, de abbul csak egy véka sem jut egynek-egynek, emi kevés s 3 vagy 4 száz köből, buzám maradt is lisztül nem lehet csak a magam cselédjét is jól elgőzzem. Fáj a lelkem nagy nyomoruságukon, dolgoznának s nincs mit, mert annyi a munkás vissza is ment számtalan. [...] itt is gond szeri számát lelmi dolguknak, hát még ha két ökröt s egy fejős tehenet, egy köből életet kívánjak, a melynek egyike sem telik ki. Mind elrendelném, ha szót fogadnának. [...] Annyira elkeserettem ezen a nagy állapoton, hogy egészen az elmém is megtompulván bele [...] Szánom s nem segíthetem s már is koldulásra jutott nagyobb része.” Idézi *Vonház I.: A Szatmár megyei i. m. 258.*

⁸⁵ *Schünemann, K.: Zur Bevölkerungspolitik i. m. 115–120.*

⁸⁶ A legfrissebb publikáció erről *Márta Fata: Migration im kameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790. Münster 2014.*

⁸⁷ Ennek az értelmezésnek egy vulgáris, politikai indíttatású megfogalmazását Kerék Mihály adta 1936-ban: „Amíg más nemzetiségű hazánkfiak túlnyomórészt jómódú parasztfalvakban élnek, addig a latifundiumoktól körülvett, határnélküli, túlsúfolt zsellérfalvak, ezek a szerencsétlen nyomortanyák egytől-egyig magyarok. Azt a történelmi igazságtalanságot, amely az idegent birtokos parasztnak, a magyart pedig földnélküli zsellérnek telepítette, mindmáig nem tettük jóvá.” *Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp. 1939. 386.*

érdeklődött, hogy miért nem maradnak meg a német telepesek Magyarországon? A hivatalos jelentések szerint ugyanis a telepesek tartalékaikat felélték, sokszor nyomorban tengődtek, semmilyen segítséget sem kaptak, s mivel legtöbbször a hazájukba sem térhettek vissza, csavargásra adták fejüket.⁸⁸ Nem sokkal ezután, július 24-én császári leirat érkezett a birodalmi rendekhez azzal, hogy ne adjanak „mindenféle haszontalan elemnek” útlevelet, akik aztán Magyarországon csak terhére vannak az amúgy is lerongyolódott országnak.⁸⁹ 1726. május 15-én Baranya vármegye közgyűlése rendelt el hivatalos vizsgálódást az ügyben, hogy miért nem sikerül oly nagy számban a telepítés.⁹⁰

A német falvak mikrotörténetének vizsgálata arról tanúskodik, hogy sokszor csak többszöri próbálkozásra sikerült a telepítés. A siralmas állapotok, nem a megállapodások szerinti bánásmód vagy a segítség elmaradása az uradalom részéről olyannyira elrettentették az első érkezőket, hogy inkább máshol próbáltak szerencsét még akkor is, ha – mint már említettük – a német telepesek esetében ez nagyobb kockázattal járt, mint a helyieknél. Barkóczy Krisztina grófnő 1712. május 25-én azt írta urának „mert úgy takarodik az ember a Hajdu városok felé: örökös s jövevény. Igen pusztulnak a faluk, s mint az ágon ülők úgy vannak“.⁹¹ Pontosan ez történt a legelső telepítésekkel 1712-ben Kaplonyban és Csomaközön, ahol a telepesek fele korán elhunyt vagy elmenekült.

Az 1714. március 30-án feljegyzett összeírás sokatmondó adatokat árul el a korai szatmári német község, Csanáros kezdeti nehézségeiről: a 35 összeírt gazdának 19 gyermeke volt, tehát nagy valószínűséggel fiatal, életerős férfiak voltak.⁹² Saját erőből nyolc ökröt és nyolc tehenet tudtak vásárolni, de előlegként az uradalomtól igényeltek további 18 ökröt és nyolc tehenet, melyet vissza kellett fizetniük.⁹³ Ez a fajta kölcsön azonban nem jótéteménye volt az uradalomnak, hanem egy nagyon is

⁸⁸ MNL OL C 13 Helytartótanácsi Levéltár, Benigna mandata, a Helytartótanács leirata 1724. ápr. 23.

⁸⁹ Idézi *Friedrich Lotz*: Aus der deutschen Vergangenheit der Stadt Temeswar. Die Zeit Mercys. Neusatz 1939. 22–24. „umb sich in Unserm Königreich Hungarn und denen durhc Göttliche Gnad zu besserer Bestärkung der Vormauer der Christenheit in letzterm Türken-Krieg erworbenen, angränzenden Provinzzen niederzulassen, ohne einzige Vorsicht stets hinunter führen. Wie nun diese, vorgedachten Bericht nach meistens nur müßig-gehende und unnütze Leuthe seyen, welche eben aus Abgang der Mitteln sich weder häußlich niederlassen, noch einige Wirstchaft antreten oder besorgen können, sondern sich anderen Inwohnern zur last auff das Bettlen und Herumbgarten nothwendig begeben und verlegen müssen: Also ersuchen Wir Euer Liebden [...] daß ins künftige keine andere Familien, als welche mit ihrer Herrschaften Wissen und Willen von denen dazu bestellten und hierzu mit, aus Unserer Kayserl. Reichs-Hof-Cantzley gefertigten kayserl. Paßporten versehenen und beglaubigten Commissarien an- und aufgenommen worden“.

⁹⁰ MNL Baranya Megyei Levéltára Prot. Cong. 1726. máj. 15. 231–234.

⁹¹ *Éble G.*: Károlyi Ferencz i. m. 84.

⁹² Egy gazdának három gyermeke volt, nyolcnak kettő és kettőnek egy-egy.

⁹³ MNL OL P 396 94. doboz. 19. Acta colonorum Germanorum. a.) tétel No. 2. fol. 1–2. Conscriptio Saborum in Possessione Csalános habitantium, Taliter inferius in Anno 1714, Die 30. Mensis Marty Delineatur.

veszélyes kockázat. Egy uradalmi feljegyzés szerint ugyanis a majtényi állományból átcsoportosított 51 vonósjószágának a 41%-a, vagyis 21 darab vagy elpusztult, vagy elcserélte a gazdája, mert csak kevés haszna volt belőle. Ugyanakkor a telepéseknek a kötelező adó, házépítés és egyéb mellett még ennek a „mozgatókének” az árát is ki kellett termelniük. Erre azonban egész egyszerűen rákényszerültek, s ez az akkultúráció a magyarázata annak, hogy egy új környezetben, szokatlan körülmények között mégis megállták a helyüket.⁹⁴ 1721-ben, tehát kilenc évvel az első német letelepedése után, a falu már 401 forint adót fizetett.⁹⁵

De a későbbi telepítések is komoly áldozatokkal jártak. 1730-ig 102 német telepes nevét írták össze például Erdődön. Ezek 10%-a korán meghalt, 11,6%-a pedig elmenekült.⁹⁶ S más domíniumban is hasonló volt a helyzet: Pári községet az Esterházyak ozorai uradalmában háromszor kellett újratelepíteni, mire egyáltalán termelésre kerülhetett a sor. A feljegyzések szerint a szerbek elvándorlása után 1722–23-ban jöttek az első németek, majd 1725-ben már 11 család élt itt. Az 1728–29-es vármegyei összeírás lesújtó képet adott állapotukról.⁹⁷ 1730. május 5-én Gáll Gáspár uradalmi tisztartó azt jegyezte fel a faluról, hogy „annis praesentis partim exmortui essent”.⁹⁸

Hiába jöttek azonban Párra újabb telepések – ez alkalommal már német földről –, s hiába tarthatták meg a kialakított 4 forint telek utáni adó felét azért, hogy konszolidálódjanak, 1734. december 4-én az uradalomhoz intézett beadványukban tragikus képet festettek sorsukról: „Minthogy mi szegény németek elhagytuk hazánkat s idejöttünk Magyarországra, pontosabban Barra (Pári) pusztára, hogy napi kenyerünket könnyebben megteremtsük, de mivel az Isten nagy és súlyos betegségeket küldött ránk s ezen a pusztán nagy szükségét szenvedünk, melyet 36 gazda szállt meg s ebből a 36-ból már csak négy él, mert a többi mind meghalt.”⁹⁹

Ez az egzisztenciális veszélyeztetettség a magyarázat arra, hogy számos német község vasszigorral őrködött a faluközösségen belül afelett, hogy senki se bánjon könnyelműen a természetadta s egyéb erőforrásokkal, hanem az adott keretekhez

⁹⁴ MNL OL P 396 94. doboz. 19. Acta colonorum Germanorum. a.) tétel. No. 6. fol. 1–2.

⁹⁵ Uo. No. 7. fol. 1–3.

⁹⁶ *Ferdinand Flesch*: Das Schicksal der Gemeinde Erdeed/Sathmar und ihrer Schwaben. Wien 1982. 14–18.

⁹⁷ „Comitatus cum Germanis neo populata Possessio Pár conscripta et connotata, intuitu per fugorum vicissim in Germaniam redeuncium, aut ad miserum statum devenientium. [...] Praeter hos 36. paria hominum ad miserum statum devenientes demortui propter penuriam panis, et obniam sevicii hyemis quoque deperditi sunt, aliqui tamen ipsorum vicissim iter /:unde venerunt:/ sumpserunt. Et supra scripti adhuc comorantes praeter 4 boves 9. equos et ad 20 frusta de comunibus pecoribus cornutis.” MNL TML Összeírások 290 (1728/29). 87.

⁹⁸ MNL OL P 108 Rep. 35. Mikrofilm 14469, fol. 640.

⁹⁹ MNL OL P 153 Esterházy család hercegi levéltára, Uradalmi inspektorok jelentései, fasc. 19. [Saját fordítás S. G. – S. N.]

igyekezzen alkalmazkodni.¹⁰⁰ 1802-ben a *Conscriptio Individualis Possessionis Pári* szerint 48 családfő élt, valamennyi fél paraszttelekkel. Ez az egyébként elszigetelt falu 1856-ban ugyan már 88 családdal bírt, akik közül 30 házas és 4 házatlan zsellér, de az 54 paraszt mind féltelkes volt még ekkor is, éppúgy, mint a 18. század végén.¹⁰¹

A kezdeti nehézségek a magyarországi németek emlékezési kultúrájában egy szállóigében maradtak fenn: „Az elsők a halálra, a másodikok a nyomorúságra s csak a harmadikok találtak kenyerre.” [Saját fordítás S. G. – S. N.] A fent említett példák is mutatják, hogy csak komoly áldozatok árán teremtették meg a telepesek annak feltételeit, hogy sikeresen integrálódjanak, ami a mostoha körülmények között valóban generációkon át tartott.

Uradalmi gazdasági modernizáció, belső telepítések és szekundér német falvak a század második felében

A 18. század második felében a telepítések minőségi változáson mentek át: a tapasztalatok azt mutatták, hogy az *ubi populus ibi obulus* elve nem teljesen azt az eredményt hozza, amit a kezdeményezők reméltek. E felismerésben a felvilágosodás is szerepet játszott, mely azt vallotta, hogy a *ratio* mindent áthathat, így a telepítési politika is tudatosan megtervezhető és mérnöki pontossággal végrehajtható. Annál is inkább, mert már nemcsak gazdasági feladatot láttak benne, hanem társadalompolitikait is. Ráadásul a felmerülő szociális, etnikai vagy felekezeti konfliktusok igenis kezelhetők, illetve megelőzhetők, ha körültekintően és következetesen készítik elő.¹⁰² Épp ezért már nem a telepesek maguk vagy uradalmi tisztartók mérték ki az új telkeket, hanem szakemberek, vagyis mérnökök tervezték meg a házak, telkek és egyebek pontos helyét. A spirituális infrastruktúra sem volt már vita tárgya, hanem az uradalom gondosan előkészítette, illetve támogatta annak kiépítését s jogi lefedését.

A század második felében két fontos feltétel is megváltozott: a Mária Terézia-féle urbáriális szabályozás felmérései világossá tették, hogy még számos megműveletlen föld áll rendelkezésre (*superfluitas*). Az uradalmak elemi érdeke volt, hogy ezeket is a termelés szolgálatába állítsák. Ezen kívül az uradalmak mindinkább

¹⁰⁰ Christof Dipper egy tipikus telepesidentitást konstatált, melynek egyik eleme a tudatos elszigeteltség a homogenitás megőrzése érdekében. E témát azonban itt nem tudjuk részletesen tárgyalni, de lásd *Christof Dipper: Siedleridentität: Voraussetzungen, Kriterien und Ergebnisse eines komparatistischen Versuchs*. In: *Uö – Rudolf Hiestand: Siedleridentität. Neun Fallstudien von der Antike bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main 1995. 9–22.

¹⁰¹ MNL TML IV/B/156. Fasc. 57. Pári 1696–1859., 1767.

¹⁰² II. (Nagy) Frigyes porosz király számára az egész politika, így a társadalompolitika is egy kerthez hasonlított, melyet az okos kertész, vagyis az uralkodó, tudatosan alakít és formál. Idézi *Zygnunt Bauman: Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit*. Hamburg 1992. 43.

áttértek az önellátó gazdálkodásról a piaci termelésre, a birtokosok számára a paraszti szolgáltatások közül elsősorban a munkajáradék lett fontos, mely egyre nagyobb szerepet játszott a termelésben. A megnövelt munkaszolgáltatás azonban veszélyeztette a parasztság adóképeségét, ami sértette az állam érdekeit, hisz leginkább a telki állomány minél teljesebb megtartására törekedett.¹⁰³ Erre a mobilisabb és rugalmasabb paraszti rétegek, vagyis a zsellérek voltak alkalmasak, akik gyorsan alkalmazkodtak az új piaci követelményekhez, sokoldalúan működtek a termelésben, nem voltak telekhez kötve, és a szociális felemelkedés reményében belevágtak az ismeretlen újba is.

Az Esterházyak dombóvári uradalma jól példázza azt, hogy milyen keretek közt került sor arra, hogy egy nagyfokú belső migráció induljon meg, amelyben a német zsellérek játszották a fő szerepet. Az 1755 és 1765 közötti adólisták (*Conscriptio Domestica Localis et Personalis*) elemzése azt mutatja, hogy ha a telek utáni járadékokat, árendákat, és egyéb bevételeket összeadjuk, akkor az uradalom egy főre jutó adóhozama 1755-ben 3,88 forint volt.¹⁰⁴ A legnagyobb adófizető községek magyar lakosúak voltak, mint például Szakcs, ahol az egy főre jutó éves adó 4,8 forintot tett ki. De a hagyományos gazdasági központok, mint Döbrököz is, 3,6 forintot tudott kitermelni. Ezek mind nagy gabonatermelő községek voltak, akik a budai, bécsi és egyéb nagyvárosi piacra szállították a búzát.

Az uradalom német falvai viszont szerényebb adóképeségűek voltak: Tóffő (ma Tóffű) 3,2 forintot, a szerb–német lakosú Ráckozár 3,03, Mekényes csak 2,82 forintot fizetett, tehát minden az uradalmi átlag alatt volt. Ez azonban relatív, hisz Mekényest 1735-ben szállták meg német telepesek, vagyis 20 év még nem volt elegendő ahhoz, hogy termelékenységben elérjék az átlagot. A kifejezetten szerény mennyiségű és minőségű szántófölddel rendelkező Tóffő, melyet 1723-ban telepítettek be, 32 év után érte el az uradalmi átlagtermelés szintjét.

A majorsági központoktól távol eső, viszonylag kis német falvak a robot mielőbbi egy összegben való megváltásában voltak érdekeltek. Erre csak akkor kerülhetett sor, ha a község már annyira megerősödött, hogy magára tudta vállalni ezt a komoly anyagi terhet. Mivel azonban a robot állandó konfliktushoz vezetett az uradalommal, ezért mindkét fél számára előnyös volt a pénzgazdálkodásra való átállás. Mikor Tóffő vállalta a robot megváltását 120 forinttal, adójáruléka 150%-kal nőtt meg, vagyis fejenként 8 forintot fizetett. Az 1765-ös adólista már egy egészen más képet mutat a községek adójárulékának rangsorában.¹⁰⁵ Míg Tóffő tíz évvel korábban az uradalom összbevételének csak 1,55%-át, addig Mekényes 2,73%-át adta.

¹⁰³ Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 11–12.

¹⁰⁴ EAF Acta varia pro Anno 1755.

¹⁰⁵ EAF Acta varia pro Anno 1765.

1765-ban a két község teljesítményét 3,7-szeresére, illetve 6,5-szörösére tornáztta fel. Hasonló tendencia mutatkozott a magyar településeknél is: Dombóvár adóteljesítményét másfélszeresére, Gyula pedig 5,2-szeresére tudta javítani.

Két tendencia tehát világossá vált: a sziléziai háborúk gabonakereslete folytán a nagyobb települések hatékonysága, és ezzel az adóképesége nőtt.¹⁰⁶ Míg Gyula község 1755-ben az összebevétel 8,71%-át adta, tíz évvel később már 21,44%-át. A kis települések azonban, melyek arányban eddig is kevesebbet termeltek s fizettek, még inkább lemaradtak. Az észak-baranyai Jágó például 1755-ben az összes adó 1,67%-át, 1765-ben már csak 0,89%-át tudta biztosítani, pedig termelése 13%-kal nőtt. Gerényes szintén 13%-kal növelte termelését, de adóhozjárulása 1,32%-ról 0,7%-ra esett vissza. Hörnyék részesedése 0,64%-ról 0,35%-ra csökkent. Ezekben a magyar falvakban kevesebb mint 40 adófizető paraszt élt, a hagyományos gabonatermelésnek nyilvánvalóan itt nem volt semmi jövője.

Ennek ellenkező példáját adta Kozár, ahová 1756 után egyre több német költözött be. 1755-ben az itt élő 55 paraszt az uradalom bevételeinek 3,25%-át (167,75 forint) adta, tíz évvel később már 1229 forintot fizetett, ami 11,21%-ot jelentett. Ezzel Kozár az adófizetők ranglistáján a nyolcadikról a harmadik helyre tornáztta fel magát tíz év alatt, így még Szakcsot is megelőzte, mely 1755-ben még „listavezető” volt. Ez az eredmény egy kitartással megvalósított német betelepítésnek volt köszönhető, melynek részleteit itt most nem tudjuk kifejteni.¹⁰⁷ 1778-ban a piactartás jogát is megkapta, amivel még inkább növelni tudta hatékonyságát a régióban. A racionalizálás politikája újabb és újabb lehetőségeket teremtett.¹⁰⁸

A betelepítés tehát haszonnal kecsegtetett, de nem mindegyik község volt már befogadóképes: a nagy gazdasági központok, mint Szakcs vagy Döbrököz ugyanis már a század eleje óta vonzották a belső telepeseket, mert itt a földek nem irtásföldek voltak, és a már beindult gabonatermeléshez egyre több munkaerőre volt szükség. Az uradalmi tisztartók azonban komoly lehetőségeket véltek felfedezni

¹⁰⁶ A magyar exportkonjunktúra fellendülését 1764-től lásd *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922.; *Az Eszterházyak bevételeit* lásd MNL OL P 182 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Számadások. 61. kötet. Summarium Extractus, fol. 27–29. Summarischer Haupt-Extract Über die jährliche Ertragnus und Ausgabe baaren Geldes deren sammentlich-Hochfürstlich-Eszterházyischen Rent-Ämtern von ersten January 1776 bis [1784].

¹⁰⁷ Kozár felettebb nivós falumonográfiáját lásd *Pfeiffer János*: Egyházaskozár története a szerb falu keletkezésétől a németek kitelepítéséig. Egyházaskozár 1997.

¹⁰⁸ Nemcsak a gazdasági szakemberek voltak arról meggyőződve, hogy további telepítésekre lenne szükség. A Tolna vármegyei Kalaznó községből egy német telepes így írt rokonainak Hessenbe: „Denn meine frau und Kinder sint recht woll zufrieden, das wir dieses lant gezogen sint. Denn wer in diesem lant arbeitert, der hat reichliche nahrung [...] mann sagt, das lant wär schon alles besätzt, aber es ist nicht wahr. Das lant steht jedem offen.” Idézi *Rudolf Hartmann*: Urkunden aus der Ansiedlungszeit. Ein Brief aus einem Hessendorf der Schwäbischen Türkei. Deutsche Forschungen in Ungarn 4. (1941) 298–300., itt: 299.

az eddig elhanyagolt észak-baranyai kis magyar falvakban, ahol nem lehetett növelni a gabonatermelést, de profilváltással, intenzív kultúrák meghonosításával nagyobb haszon kecsegtetett.¹⁰⁹ Ezúttal nem újabb paraszttelkek kimérését javasolták a szakemberek, hanem a majorsági földek egy részét kiárendálni zselléreknek, akiknek ezzel a felemelkedés lehetősége csillant fel.¹¹⁰ Ezt nem csak az Esterházyak ismerték fel: a pécsi káptalan 1764-ben Sáros faluba telepített a horvátok házaiba német zselléret, akiktől hat forint árendát követelt.¹¹¹

A feltételek adottak voltak: míg Baranya őstermelőinek 82,99%-a paraszt volt, Tolnában a házas zsellérek 23,04%-ot, a házatlan zsellérek pedig 9,03%-ot tettek ki.¹¹² Ezek a zsellérek mobilok voltak, és gyorsan alkalmazkodtak az új termelési követelményekhez. Az Esterházyak persze nem a saját Tolna vármegyei adófizetőikkel számoltak, hanem máshonnan igyekeztek újabb termelőerőt szerezni. Az Apponyiai hűgyszi uradalmában – mely a dombóvárítól keletre, illetve északkeletre terült el – 2375 házas és 618 házatlan zsellér élt. Tehát majdnem annyira, mint az Esterházyak latifundumain, de lényegesen kisebb területen.¹¹³ Ezek a főleg német telepesek a megélhetés reményében valóban hajlandóak voltak egy teljesen új életet kezdeni. Ráadásul ezek a falvak protestáns német telepek voltak, melyeket még Mercy gróf hozott létre.

Mivel az Esterházyak már évekkel a józsefi toleranciapátenst előtt kedvező bánásmódban részesítették protestáns alattvalóikat, ezért kifejezetten attraktív alternatívának számított a dombóvári uradalom.¹¹⁴ A racionális telepítés mesterművének szánta Vlasits Ferenc uradalmi tisztartó újabb telepítési tervét, s legalább 3000 forint többletbevételt jósolt.¹¹⁵ Az 1770-es években lefolytatott telepítések folytán felvirágzott a kerti zöldség, a bor- és a dohánytermelés Észak-Baranyában,

¹⁰⁹ MNL OL P 150 Központi birtokigazgatás, Acta dominiorum, (a továbbiakban: P 150) fasc. 233. 1778, fol. 18–19. Vlasits Ferenc felirata a régenshez 1778. márc. 15.; Uo. fasc. 232. 1775., fol. 127–130. Tomkó Márton jelentése 1772. jan. 7.; Uo. fol. 131–134. Observationes quoad Dominium Ozora [...]; Uo. fol. 160–164. Specificatio Oppidorum Possessionum et Praediorum Inclyto Huicce Dominio Ozora incorporatum pro Anno 1775.; Uo. P 150. fasc. 232. 1773., fol. 24. Observationes von Stephan Somogyi aus Ozora vom 14. September 1773.

¹¹⁰ EAF Acta varia, fasc. 59. Repraesentatio Anno 1775 Die 25. Decembris et Reflexiones de Dato 1o Januarii 1776 per Sp[ect]ab[ilem] D[omi]num Administratorem Stephanum Nagy facta.

¹¹¹ Pécsi Egyházmegyei Levéltár – Pécsi Káptalani Levéltár. Johann Georg Stöhr szerződése, 1764. július 4.

¹¹² Az úrbéres birtokviszonyok i. m. 44., 70., 251.

¹¹³ Uo. 96., 264–265.

¹¹⁴ Csepregi Zoltán jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy ideje leszámolni a protestáns „áldozattörténetírással”, s inkább az egyházi anyakönyveket s a korabeli levelezéseket kutatni, melyek lényegesen árnyaltabb képet mutatnak az evangélikus lakosság helyzetéről ebben az időben. *Csepregi Zoltán: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau*. In: *Kirchen als Integrationsfaktor* i. m. 99–114., itt: 99–100.

¹¹⁵ MNL OL P 150 fasc. 233. 1778, fol. 18–19. Vlasits Ferenc levele Nagy István régenshez 1778. márc. 9.

a dombóvári uradalom pedig az ozorai kerület legproduktívabb domíniuma lett: 1784-ben 98 040 forint adót fizetett, egynegyedével többet, mint az ozorai, és a dupláját, mint a kaposvári.¹¹⁶

A Batthyány grófok Baranya vármegyei bólyi uradalmában viszont már nem volt majorsági föld, melyet feloszthattak volna, mivel a földet a betelepítések kor paraszttelekként osztották szét. 1773. január 18-án arról panaszkodott egy beadvány, hogy: „Mivel az uradalom egy birtokot sem tartott meg a majorsági gazdálkodásra, hanem a németeknek és egyéb parasztnak adta a telepítések, így már csak igen kevés uradalmi telek maradt, s azok is kicsik és felapróztak szertesét.”¹¹⁷ Épp ezért itt nem is került sor a németek belső telepítésére.

A dombóvári uradalomhoz hasonló folyamatok figyelhetők meg viszont Szatmárban is. Gróf Károlyi Ferenc 1755-ben rendelt meg egy uradalmi öszszéírást fia, Antal számára. A szerző, Püspöky István azonban nem deskriptív munkát adott le, hanem feladatát úgy fogta fel, hogy további tettekre ösztönözze urát. A felvilágosult értelmiségi nemes felsőbbrendűségével értékelt és állított fel egy hierarchiát, amelyben a német falvokról kivétel nélkül pozitív képet rajzolt: „Bélteket svábok lakják, jó ép Helly bő népű.” Szinte dichotomikus élel szuggerálta ennek ellenkezőjét is, és foglalt állást a további telepítések mellett: Gilvác például „igen rongyos és olahsággal meg ült helyly vala, de élhetetlen nép lévén, az uraság szabad utat adott nékiek s az kinek hova tezett elis szelledett és Majtény mellé az Hid végére mutattatván más falu helyly [...] svábsággal impopuláltatott és immár nagy Majtényval egy contiguitásban vagyon”.¹¹⁸

A Károlyiak 1760 után már nem az uradalmi központhoz közeli falvakba – mint Majtény, Csanáros vagy Béltek –, hanem távolabbi községekbe vittek német telepeseket, ahol a ruszin, román vagy magyar lakosság gazdálkodása nem volt elég produktív. Míg tehát a román–magyar lakosságú Szaniszló (mely 210) vagy Terem (mely 119 paraszttelekkel bírt) szóba sem jött telepítések szempontjából, addig Gilvácson 25 és fél, Kálmáandin 67, Vállajon 64 és fél, Mezőpetrin pedig 70 új szessziót mértek ki transzmigráns német telepések számára. Értelemszerűen ezek Károlyi-falvkból jöttek, ahol a német örökösödési szokások alapján, miszerint szigorúan az elsőszülött fiú örökölte meg a parasztagazdaságot s nem osztották fel a testvérek között, volt elvándorolni szándékozó munkaerő. S mivel a Mária

¹¹⁶ MNL OL P 182 Band 61. Summarium Extractus. Summarischer Haupt-Extract Über die jährliche Ertragnus und Ausgaabe baaren Geldes deren sammentlich-Hochfürstlich-Eszterházyschen Rent-Ämtern von ersten January 1776 bis 1784. 27–29.

¹¹⁷ Idézi *Karl-Peter Krauss*: Deutsche Auswanderer in Ungarn. Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert. Stuttgart 2003. 379. [Saját fordítás S. G. – S. N.]

¹¹⁸ MNL OL P 397 IV.5/a. 1760. No. 1-3. Püspöky István: A gróf Károlyi összes birtokok és jogainak leírása.

Terézia-féle kamarai telepítések újraindítása miatt már gyakorlatilag alig volt lehetőség a német területekről kolonistákat hozni, így a Károlyiaknak elsősorban saját forrásból kellett meríteni.¹¹⁹

De egyoldalú, csak németekkel történő telepítésekről volt szó? Józsefházán a magyar lakosság állandó konfliktusban volt a helyi ruszin és román parasztsággal a templomhasználat miatt. Az uradalom építettett számukra egy református templomot, hogy maradásra bírja őket. Szokond és Szaniszló német betelepítésére viszont azért került sor a 18. század második felében, mert az itteni magyar és román lakosság elhagyta házait és máshová költözött.¹²⁰ Az 1775-ben telepített Terebesre pedig az uradalom 99 új gazdát hozott, akik közül csak 9 volt német, a többi román.¹²¹

Hogy alapvetően szívesen fogtak e szekundér telepítésekre németeket, az az uradalmak szemszögéből azzal magyarázható, hogy elégedettek voltak az adóteljesítményükkel, amit „szorgalmasságukra” vezettek vissza. Mezőfény lakossága ebben az értelmezésben például „főbb igyekezetű földművelő” emberekből állt. Kálmándiról pedig azt jegyezte fel Szirmay Antal, hogy „sváb falú [...] lakossai katolikusok, szorgalmas gazdák, még az asszonyi nem is minden mezei munkát, még a kaszálást is a férjével egyenlően viszi”.¹²² Ugyanilyen képet rajzolt a bácskai telepítések irányítója, Grassalkovich Antal is a német telepesekről: „a Magyarországra tartó sváb családokat részesíti előnyben, s erre jó oka is van, mert azok jószándékkal, önerőből és saját eszközeikkel jönnek s kiváltképp jól viselkednek”.¹²³

Ezeknek az uradalmak által erőltetett belső telepítéseknek köszönhetően egyre több falu lett vegyes lakosságú, aminek vonzata is volt. Az addig protestáns–görögkatolikus dominanciájú Szatmárban a katolikus németek belső migrációja eredményeképp 1804-ben létrehoztak egy önálló katolikus egyházmegyét.¹²⁴ A katolikus többségű Tolna-Baranyában viszont szintén a belső migráció volt az oka, hogy 1713-ban az evangélikus migránsok megszervezték egyházmegyéjüket, melyet számos erőszakos túlkapás ugyan visszaszorított, de a toleranciapátens után egyre több templom és egyházközség kapott erőre.¹²⁵

¹¹⁹ Vö. *Conscriptio Domini Karoliensis deserviens Pro Ao. 766*. Idézi *Vonház I.: A Szatmár megyei i. m. 476–481*.

¹²⁰ *Carl Müller: Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der deutschen Siedlungen bei Sathmar in Rumänien*. Tübingen 1932. 24.

¹²¹ *Vonház I.: A Szatmár megyei i. m. 483*.

¹²² *Szirmay Antal: Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári ismerete II*. Buda 1810. 16., 58.

¹²³ Idézi *Schünemann, K.: Österreichs Bevölkerungspolitik i. m. 234*. [Saját fordítás S. G. – S. N.]

¹²⁴ *A Szatmári Püspöki Egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében (Schematismus Centenarius)*. 1804–1904. Szatmár 1904.

¹²⁵ Átfogó áttekintést ad *Szita László: A lutheránus németiség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században*. Tolna megyei levéltári füzetek 5. (1996) 5–165.; Számos új, értékes forrással szolgál *Csepregi Zoltán: Magyar pietizmus 1700–1756*. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. Bp. 2000.

Etnikailag és felekezetiileg Magyarország térképe tehát tarkább lett, de ez a multietnikus és multikonfesszionális adottság nem vezetett sehol regionális német többséghez. A 18. századi telepítések a maguk korában pozitív visszhangra találtak. Tessedik Sámuel a Harruckeknek Békés vármegyei telepítéseinek példáján mindezt így fogalmazta meg: „A vallásnak szabad gyakorlása megengedtetvén az új lakóknak, mindenféle nemzet barátságosan fel- és bevétellett, mindazáltal mindenik nemzetnek, mindenik vallásbélinek különösen kimutatott helyen kellett megtelepedni. Már ezáltal is ezerféle károsító processzusok elhárítottak. Igen kevés helységben esett keveredés”.¹²⁶ A 19. század elejétől indult meg egy úgynevezett kirekesztési folyamat, amikor a falvakon belül német parasztok vagy zsellérek szisztematikusan vásárolták fel az eladósodott vagy meggyengült más etnikumhoz tartozó parasztságokat, s ezzel hosszabb távon egy etnikai átrendeződés ment végbe.¹²⁷ Ez azonban már egy másik tanulmány témája.

THE SETTLEMENT OF GERMANS IN 18TH-CENTURY HUNGARY: A CONVERGENCE OF POLITICAL AND/OR ECONOMIC PROCESSES?

by Gabriella Spannenberger – Norbert Spannenberger

SUMMARY

The paper explores the settlement of Germans on private estates in 18th-century Hungary. At first, the legal framework is examined, as well as the perspectives underlying how and why the Court of Vienna and the Hungarian political elite tried to promote domestic and foreign (re)settlement and thereby launch economic and social reconstruction. The first half of the century was characterised by “naive settlements”, whereby landlords tried to provide the greatest possible number of peasants with land at the lowest possible cost. In the second half of the century, on the other hand, the requirements of an intensive market economy led to the emergence of carefully organised internal settlements as it became gradually more difficult to recruit foreign migrants parallelly with the settlements organised by the Chamber. It was during this second period that most of those multi-ethnic and multi-confessional communities were created, which were regarded by contemporary observers as achievements of modernity.

¹²⁶ *Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: A parasztok állapotáról Magyarországon.* Szerk. Zsigmond Gábor. Bp. 1979. 176.

¹²⁷ E folyamatokról lásd *Karl-Peter Krauss: Wirtschaftliche und demographische Verdrängungsprozesse in Südtransdanubien im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert.* In: *Historische Regionen und ethnische Gruppenbewusstsein in Ostmittel- und Südosteuropa. Grenzüme, Kolonisationsräume, Identitätsbildung.* Hrsg. Josef Wolf. München 2010. 237–262.

Konrád Miklós

A GALÍCIAI ZSIDÓ BEVÁNDORLÁS MÍTOSZA

A Galíciából vagy Galicián keresztül Oroszországból bevándorló, a vádak szerint elmagyarosodni nem hajlandó vagy arra képtelen, ám a falunépet kiszipolyozó kelet-európai zsidóknak az 1900-as évektől „kazár” gyűjtőnévvel illetett rémképe a reformkortól a zsidótörvényekig végigkísérte a magyar zsidók történetét. Hogy a kaftános, szakállas, pajeszos zsidók az évszázados előítéletek és irracionális félelmek kitüntetett tárgyai maradtak, az nem meglepő. Az sem meglepő, hogy a reformkortól kezdve mind a liberális-nacionalista politikai és kulturális elit keresztény képviselői, mind az elmagyarosodott zsidók zöme elítélően nyilatkozott a bevándorolt galíciai zsidókról – az előbbieket, mert szerintük nem magyarosodtak, az utóbbiakat, mert attól tartottak, hogy a „galiciánerek” saját társadalmi befogadásukat veszélyeztetik. E helyzetértékeléssel a magyar zsidók nem voltak egyedül. A többségi társadalomba integrálódó zsidó polgárság Béctől Berlinen át Párizsig és Londonig riadalommal vegyes viszolygással tekintett keletről bevándorolt hitsorsosaira.

Magyarországot illetően az viszont már meglepőbb, hogy míg a dualizmus kori magyar társadalom mondhatni egy emberként hitte, hogy elárasszják az országot a kelet-európai, időszakosan orosz és román, alapvetően és folyamatosan galíciai zsidók, e bevándorlás valójában az 1860-as évek végére megszűnt. A galíciai zsidó bevándorlásról szóló dualizmus kori diskurzus sajátossága, hogy amiről szólt, az nem létezett. Ennél még különösebb, hogy bár a kortársak számára rendelkezésre álló statisztikák révén a zsidó bevándorlás tézisének legkétszörösebb az 1890-es évek első felétől már bárki könnyedén cáfolhatta volna, pontosabban bizonyíthatta volna, hogy a zsidó népesség tényleges szaporodása kisebb, mint természetes szaporodása, így ha létezik is némi bevándorlás, a kivándorlás azt jócskán meghaladja,¹ erre egy-két, zsidó felekezeti kiadványokban megjelent, de visszhang nélkül maradt kísérlettel eltekintve senki nem vállalkozott.²

¹ Az 1870-es évekre vonatkozóan a zsidó népesség természetes és a tényleges szaporulatának összevetését megnehezíti, hogy az állami anyakönyvezés 1895-ös bevezetése előtt megbízhatónak eleve nem tekinthető népmozgalmi adatok a zsidó vallásúak esetében az 1876–1879-es évekről hiányoznak. Az összehasonlítás így csak némi becslés révén végezhető el. Az 1880-as éveket illetően a helyzet jóval egyszerűbb: a Magyar Statisztikai Évkönyv új folyamának 1894-ben megjelent első kötete két táblázatának összevetéséből azonnal kiderül, hogy a zsidó polgári népesség tényleges szaporodása 39 197 fővel kisebb volt, mint a természetes szaporodása. (Minden adat a szoroson vett Magyarországra vonatkozik.) Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam I. 1893. Bp. 1894. 30., 55.

² *Kohn Dávid*: Zsidó népmozgalmi statisztika. In: Évkönyv. 1895. Szerk. Bacher Vilmos – Mezey Ferencz. Bp. 1895. 35–47.; *Pap Dávid*: Zsidók vándorlása. In: Évkönyv. 1896. Szerk. Bacher Vilmos – Mezey Ferencz. Bp. 1896. 46–51.; *Uő*: Zsidók vándorlása. In: Évkönyv. 1903. Szerk. Bánóczi József. Bp. 1903. 22–28.; *Schick Lavoslav*: A magyar zsidók statisztikájához. Egyenlőség, 1904. február 7. 3–4.

A nem létező, illetve legfeljebb jelentéktelen galíciai zsidó bevándorlás invázió-szerű láttatásába az 1890-es évektől az államapparátus is beszállt, mégpedig elsőként éppen az Országos Magyar Királyi (1896-tól Magyar Királyi Központi) Statisztikai Hivatal egyik munkatársa, Vargha Gyula.³ A Statisztikai Hivatalt nemsokára a kormányzat is követte, amely 1902 novemberében a képviselőház elé bocsátott egy, a következő év elején megszavazott, hivatalosan a külföldiek Magyarországon lakhatásáról szóló, de valójában – és mindenki számára nyilvánvalóan – a galíciai zsidók letelepedésének szigorúbb ellenőrzését célzó törvényjavaslatot. Tette ezt a kormányzat úgy, hogy az 1900-as népszámlálás során használt, a korábbiaknál precízebben megfogalmazott kérdőíveknek köszönhetően legkésőbb 1902 tavaszára pontosan tudhatta, hogy hány Galíciában született, magyar vagy külföldi állampolgárságú zsidó vallású személy élt Magyarországon. Tudta is, mivel erről a Statisztikai Hivatal egy sor máig nem publikált és a történetírás által sem ismert táblázatban részletes kimutatást készített. E kimutatásból kiderül: a galíciai születésű zsidók az 1900-as zsidó népességnek még 2%-át sem tették ki!

A *külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról* szóló 1903. évi V. tc.-kel a történetírás eddig nem foglalkozott.⁴ Ez azért is meglepő, mivel keletkezése saját korában jelentős visszhangot és éles vitákat kiváltott, a történészek által ismételtelen tárgyalat úgynevezett rutén, illetve hegyvidéki akcióhoz kötődött.⁵ E

A galíciai zsidó beözönlés közhiedelmét e cikkek ugyanazzal a módszerrel cáfolták, mint később Kovács Alajos, vagyis a zsidó népesség természetes és tényleges szaporodásának az összevetésével. Míg azonban számításait az 1880-as, illetve 1890-es évtizedre korlátozták, cáfolatát Kovács az 1870-től 1910-ig terjedő negyven évre vonatkozó számításokra alapozta. Itt jegyzem meg, hogy terjedelmi korlátok miatt a hivatalosan is zsidóként nyilatkozóknak, vagyis a neológ, ortodox, illetve cionista zsidó időszaki kiadványoknak a galíciai bevándorlást illető nézeteivel e tanulmányban nem foglalkozom.

³ Vargha Gyula mellett az 1900-as években több más statisztikus, így a zsidó vallású Körösy József is elejtett egy-egy megjegyzést a galíciai zsidó bevándorlásról. E megjegyzésekben egyvalami közös: a statisztikai bizonyítás hiánya. Lásd *Körösy József – Thirring Gusztáv*: Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei II. Bp. 1905. 23., 32.; *Kenéz Béla*: Magyarország népességi statisztikája. Bp. 1906. 207., 294.

⁴ Az 1903. évi V. tc.-ről nem találunk utalást sem a korszak politikai vitáinak régebbi monografikus bemutatásában, sem a kifejezetten a Széll-kormányzat törvényalkotásának szentelt újabb tanulmányban. Lásd *Dolmányos István*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904). Bp. 1963.; *Schwarzwölder Ádám*: A Széll-kormány és a törvényalkotás. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Ifj. Bertényi Iván. Bp. 2015. 233–259.

⁵ *Katus László*: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: *Magyarország története 1890–1918. I–II.* Főszerk. Hanák Péter. Bp. 1978. II. 1043–1045.; *Vigh Kálmán*: A hegyvidéki akció és a kárpátaljai zsidóság. *Partes Populorum Minores Alienigenae* 1. (1994) 167–182.; *Gottfried Barna*: A „rutén akció” Bereg vármegyében (1897–1901). In: *Szabolcs–Szatmár–Beregi Levéltári Évkönyv XIII.* Szerk. Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva – Jánosi Zoltán. Nyíregyháza 1999. 195–202.; *Szabó Miklós*: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp. 2003. 176–177. Az 1903. évi V. tc.-ről ezek az írások sem tettek említést, mint ahogy nem tértek ki rá a hegyvidéki akciót földművelésügyi miniszterként felügyelő Darányi Ignác századfordulós tevékenységét, illetve négy kormányban betöltött miniszteri működését bemutató tanulmányok szerzői sem. Lásd *Pölöskei Ferenc*: Darányi Ignác a századfordulón. In: *Darányi Ignác. Emlékkonferencia.*

látszólagos történetírói közömbösségnek egyfelől talán az a magyarázata, hogy nehéz mit kezdeni a dualizmus koráról kialakult ismereteinkbe nehezen elhelyezhető ténnyel, miszerint Széll Kálmán liberális kormánya be nem vallotta, ám egyértelműen a zsidók ellen hozott egy törvényt, amit akkor sem könnyű hova tenni, ha „zsidók” alatt, és a distinkció lényeges, *galíciai zsidók* értendők. A másik, ennél egyszerűbb magyarázat, hogy a modernkori (galíciai) zsidó bevándorlásról eddig napvilágot látott két tanulmány szerzője – Walter Pietsch és a nemrég elhunyt Varga László – a bevándorlás körüli politikai vitákat csak érintőlegesen tárgyalta.⁶

Mindkettőnél megtaláljuk a másutt is gyakran fellelhető megállapítást, miszerint a bevándorlás mítoszát elsőként érdekes módon az antiszemita Kovács Alajos cáfolta meg a zsidók „térfoglalását” statisztikailag alátámasztani igyekvő 1922-es művében, ahol a Statisztikai Hivatal népmozgalmi osztályát vezető statisztikus lezögezte: „Ha a természetes népmozgalom eredményét a zsidók tényleges szaporodásának számaival egybevetjük, azt a meglepő és szinte a köztudattal ellenkező megállapítást kell tennünk, hogy *1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat.*” Kovács számításai szerint a magyarországi zsidók természetes szaporodása 1869 és 1910 között 113 800 fővel meghaladta a népszámlálások által kimutatott tényleges szaporodásukat.⁷

Könyvét megelőzően Kovács Alajos valójában már az 1900-as népszámlálás 1909-ben megjelent 10. kötetében hozzáfogott a dualizmus kori galíciai zsidó bevándorlás ekkor még óvatos, az 1910-es népszámlálás 1920 nyarán megjelent 6. kötetében már kategorikus cáfolatához.⁸ Arra viszont nem nyújtott magyarázatot, hogy a magyar társadalom miért hitt rendületlenül a galíciai zsidó invázióban. Ennek megválaszolására elsőként Walter Pietsch vállalkozott. Megítélése szerint a magyar társadalom ebbéli hitét megtévesztő tapasztalatára alapozta. Miután a török hódoltság, majd az ország Habsburg visszafoglalása a 17. század végére felszámolta a zsidó lakosságot, a magyar zsidóság a 18. század elejétől növekvő mértékű bevándorlás révén alakult újra. A lengyel zsidók tömeges bevándorlása Lengyelország első, 1772-es felosztása után indult meg a Habsburg Birodalomnak immár részévé vált Galíciából. A zsidó bevándorlók elsőként a

Szerk. Fehér György. Bp. 2000. 54–65.; *Fehér György*: Darányi, a miniszter. In: Darányi Ignác. Emlékkonferencia i. m. 66–76.

⁶ *Walter Pietsch*: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. Valóság 31. (1988) 11. sz. 46–59.; *Varga László*: Zsidó bevándorlás Magyarországon. Századok 126. (1992) 59–79. Állításait összeveti *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet. Bp. 2001. 76–79.

⁷ *Kovács Alajos*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922. 13–14. [Minden kiemelés az eredetiben – K. M.]

⁸ A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása X. Végeredmények összefoglalása. Bp. 1909. Általános jelentés, 57.; A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása VI. Végeredmények összefoglalása. Bp. 1920. Általános jelentés, 60.

határ menti, német, szlovák vagy ruszin többségű megyékben telepedtek le, zömében falun, mivel letelepedésük a városokban 1840-ig erősen korlátozott maradt. Tömeges migrációjuk a belső, zömében magyarok lakta megyék felé, és ezzel párhuzamosan rohamos urbanizációjuk csak ezután vette kezdetét. Ekképpen a kinézetükben „keleti” zsidókkal a magyar társadalom nagy számban csak a 19. század második felétől találkozott, és bevándorlást vélt látni ott, ahol csupán belső vándorlásról volt szó.⁹ Varga László további magyarázattal szolgált. Szerinte a magyar társadalom félelmét a galíciai zsidó bevándorlástól a keleti szomszédságban élő zsidóság óriási népességszáma, valamint az Ausztriába és főleg Amerikába kivándorló keleti zsidók Magyarországon való átvonulása is felerősítette. Ugyanilyen hatást váltottak ki az 1869-től tízévente ismétlődő népszámlálások eredményei. A látványos zsidó népességszaporulatban, amely a zsidó lakosságnak az összlakossághoz képest a 19. század végéig jóval magasabb természetes szaporodásából fakadt, a közvélemény szintén a bevándorlás bizonyítékát látta. Varga László a zsidó bevándorlás végének datálását is finomította. Míg Kovács Alajos annak a kijelentésére szorítkozott, hogy 1869-ig egyértelmű bevándorlási többlet mutatkozik, Varga számításai szerint a nyugati, zömében moráviai bevándorlás 1850 után elapadt, míg a galíciai bevándorlás az 1860-as évek végéig kitartott.¹⁰

Tanulmányomban az 1900-ban Magyarországon élő galíciai zsidók eddig ismeretlen számadatán kívül további statisztikai adatokkal nem kívánok szolgálni. Céлом a galíciai zsidó bevándorlás politikai történetének a bemutatása. Miként viszonyult a politikai elit, és különösen a kormányzat e kérdéshez a reformkortól a dualizmus végéig? Miért alkotott az országgyűlés 1903-ban egy törvényt valamiről, ami nem létezett? Cikkem megírására ösztökélt a felismerés, hogy egyetlen más, a zsidókat érintő témát nem találunk, amelynek kapcsán ilyen gyakran előfordult volna, hogy magukat liberálisnak valló, az antiszemitizmust elítélő politikusok és értelmiségiek az országban élő zsidóság egy részét általánosan dehonesztáló megjegyzésekkel illették. A magyar zsidók történetét a reformkortól végigkísérő „jó zsidó” versus „rossz zsidó” szembeállítás, melynek révén a dualizmus idején számos politikus, publicista és tudós egyeztethette össze zsidóellenességét és liberalizmusát, majd a Horthy-korban a magyar–zsidó együttélés pozitívumainak elismerése mellett is szabad utat engedhetett antiszemitizmusának, a galíciai bevándorlók rémképének köszönheti létrejöttét és tartós fennmaradását.

⁹ *Pietsch, W.*: A zsidók bevándorlása i. m. 53–54.

¹⁰ A törökök kiűzése és a 19. század közepe között bevándorolt mintegy 230–240 000 zsidónak Varga szerint összességében csupán enyhe többsége, körülbelül 52%-a érkezett keleti irányból. *Kovács A.*: A zsidóság térfoglalása i. m. 14.; *Varga L.*: Zsidó bevándorlás i. m. 72–74.

A következőkben két nagyobb egységre bontva bemutatom a galíciai zsidó bevándorlás korlátozására irányuló politikai kezdeményezéseket és a kérdésről kialakuló diskurzus főbb jellemzőit 1892-ig. E dátumot azért tekintem cezúrának, mert Vargha Gyulának, a Statisztikai Hivatal munkatársának 1892-es előadása és tanulmánya révén – amelyekben a nem létező galíciai bevándorlást valós tényként találta – a nem sokkal később már a kormányzat által is ekképpen tárgyalt zsidó bevándorlásról folyó diskurzus új fázisba lépett. Ezután beszámolok a *külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról* szóló 1903. évi V. tc. létrejöttének előzményeiről és körülményeiről. Befejezésül néhány szót ejtek a törvény következményeiről és a galíciai zsidó bevándorlás percepciójának alakulásáról 1938-ig.

Meghiúsult törvényjavaslatok a zsidó bevándorlás ellen (1840–1849)

A zsidó, és különösen a galíciai zsidó bevándorlás elleni tiltakozás, illetve a galíciai zsidók jellemének rendszeres bírálata az 1840-es években vált a politikai közbeszéd részévé. A Zemplénben ügyvédkedő ifjú Kossuth Lajos a megyében tapasztalható „éhínségek okairól” 1828-ban írt értekezésében a helyi zsidó lakosságot, és különösen a zsidó kocsmárosokat kemény szavakkal illette, de bevándorlásról, illetve e zsidók származásáról nem szólt.¹¹ Két évvel később a „szatmári adózó nép állapotáról” szóló jelentésében Kölcsey Ferenc úgy vélte, hogy semmi sem taszítja annyira szegénységbe a népet, mint a zsidók „szemlátomást való szaporodása”, ám bevándorlásról ő sem beszélt.¹²

Az 1839–1840-es országgyűléstől viszont a zsidó bevándorlás törvényes szabályozása az összes rendi országgyűlésen felmerült. A zsidók emancipációjának és bevándorlásuk törvényes korlátozásának a kívánalma tehát egyidejű – és pedíg az előbbi kárára. Az emancipáció ügyének az 1840-es évek folyamán növekvő népszerűtlensége részben az ekkor még valós és jelentős bevándorlással magyarázható.¹³

¹¹ *Kossuth Lajos*: Értekezés az éhínségek okairól (1828). In: Kossuth Lajos összes munkái VI. Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások. Szerk. Barta István. Bp. 1966. 179–180.

¹² *Kölcsey Ferencz*: A szatmári adózó nép állapotáról (1830). In: Kölcsey Ferencz minden munkái VI. Országgyűlési és megyei beszédek. Szerk. Eötvös József – Szalay László – Szemere Pál. Pest 1848. 25.

¹³ A honi zsidóság emancipációja körüli reformkori vitákról, és ezen belül az emancipáció növekvő népszerűtlenségének az okairól lásd *Kecskeméti Károly*: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. Történelmi Szemle 25. (1982) 185–210.; *Prepuk Anikó*: Zsidóemancipáció a reformkorban. In: Történelmi tanulmányok III. Szerk. L. Nagy Zsuzsa – Veress Géza. Debrecen 1994. 15–33.; *Uő*: Az ellenségkonstruálás rendi és polgári formái: a zsidók „polgárosítása” és az 1843–44. évi városi vita. In: „A francia história hazai nagykövete.” Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára. Szerk. Bárány Attila – Györkös Attila – Pallai László. Debrecen 2013. 199–213.; *Konrád Miklós*: Egyenjogúsítás feltételekkel. A feltételes zsidóemancipáció eszméjének diadala és bukása. Múlt és Jövő 28. (2017) 3. sz. 28–35.

Az 1839–1840-es országgyűlésen az alsótábla által nagy többséggel megszavazott emancipációs törvényjavaslatot a csak részleges engedményekre hajlandó főrendek elutasították. Az engedményeket viszont Dessewffy Aurél indítványára egy, a feliratban szerepelendő kívánalommal is megtoldották, miszerint csak azon külföldi zsidók telepedhessenek le, akik vagyonuk, illetve iparűzésük vagy tudásuk révén hasznára válhatnak az országnak. Javaslatukat az alsótábla elfogadta, sőt az uralkodónak intézett feliratban szereplő megjegyzés helyett áttemelte a törvénytervezet szövegébe. A két ház által elfogadott végső törvényjavaslat a beköltözni óhajtó zsidóktól erkölcsi bizonyítványt is kért, a bemutatandó vagyon értékét pedig 1000 forintban határozta meg. Aligha meglepően a birodalmi egységet képviselő és óvó uralkodó a szóban forgó paragrafust elvetette, így az nem szerepelt a zsidók helyzetében jelentős javulást hozó 1840. évi XXIX. tc.-ben.¹⁴

Az 1843–1844-es országgyűlésen a zsidóknak az ország egyéb nem nemes lakosaival egyenlő jogot biztosító törvényjavaslatot már az alsótábla leszavazta. A részleges jogkiterjesztésről rendelkező törvénytervezetből ezúttal is a főrendek hiányolták a zsidók bevándorlását szabályozó intézkedést. Kérésüknek engedve a karok és rendek ezúttal külön törvényjavaslatot szerkesztettek „a külföldi zsidóknak az országba való beköltözésük elrendezése iránt”. A feltételek – a korábbi lakhelyen nyert erkölcsi bizonyítvány, bizonyos vagyon, tudás vagy valamely mesterség – alapvetően nem változtak. Javaslatukat a főrendek kisebb, a bevándorlást tovább nehezítő módosításokkal elfogadták. A végső változat az iparosoktól és művészekről 2000 forintnak megfelelő vagyon felmutatását írta elő, a többi keresetmóddal bíróktól, vagyis a potenciális bevándorlók zömét kitevő kereskedőktől 10 000 forintnyi értéket. Az országgyűlés a törvényjavaslat felterjesztése után öt nappal feloszlott, az uralkodó a törvénytervezetet válasza sem méltatta.¹⁵

Az utolsó, 1847–1848-as rendi országgyűlésen a zsidók egyenjogúsításáról már törvényjavaslat sem készült. Az 1847 végétől 1848 februárjáig tárgyalt, a forradalom kirobbanása miatt törvényerőre végül nem emelt honosítási törvényjavaslat azonban megint csak szabályozni és korlátozni tervezte a zsidók

¹⁴ Szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai III. Pozsony 1840. 181–182., 240–241.; Szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai IV. Pozsony 1840. 40–41., 243–244., 297.; *Simon László: Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848). Különös tekintettel a nemzetiségre.* Debrecen 1936. 36–37.

¹⁵ Szabad királyi Pozsony városába 1843-ik esztendei pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai IV. Pozsony 1844. 91., 164–165., 310–312., 354.; Szabad királyi Pozsony városába 1843-ik esztendei pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai V. Pozsony 1844. 8., 24–26.; *Simon L.: Zsidókérdés i. m. 65.*

bevándorlását. E korlátozást Szemere Bertalan és Kossuth Lajos is szorgalmazta.¹⁶

A forradalom kitörését követően a zsidó lakosságban felbuzgó emancipációs remények hamarosan szertefoszlottak. A március 19-én kitört, többnapos pozsonyi zsidóellenes megmozdulások hatására az országgyűlés március 21-i ülésén a zsidókat, mint választókat kizárta a városi törvénytervezetből. Az ülésen Kossuth sajnálkozva jelentette ki, hogy az előítéletekkel „a költő szerint, istenek is hiába küzdenek”. Az ajánlatára az alsótábla által még aznap megszerkesztett, végül tárgyalásra sem került hevenyészett törvényjavaslat utolsó paragrafusa a belügyminiszterre hagyta, hogy rendeleti úton gátolja meg az „idegen zsidóknak más országokból beköltözését”.¹⁷

A zsidó bevándorlás kérdése néhány hónappal később az első népképviseleti országgyűlésen is felmerült. Megelégedve a kormány időhúzását, Kállay Ödön július 12-én egyénileg beterjesztett egy emancipációs törvényjavaslatot. Ezt az országgyűlés az osztályokhoz utasította, amelyeknek végül kétharmada – hat a kilencből – a következő ülésfolyamra kívánta halasztani a javaslat tárgyalását, elsősorban mivel „mellőzhetetlen” előzménynek tekintette egy „általános honosítási s telepedési törvény” elkészítését.¹⁸ Úgy vélhetnénk, hogy ennek hiánya magyarázza a szegedi nemzetgyűlés utolsó, 1849. július 28-i ülésén egyhangúlag megszavazott, de a szabadságharc bukása miatt érvénybe nem lépett emancipációs törvény sajátosságát. Az „ország izraelita lakosait” a keresztény lakosokkal minden megszorítás nélkül egyenjogúsító 1867. évi XVII. tc.-kel szemben az 1849-es törvény ugyanis csak azon „Mózes vallású” lakosoknak adott a keresztényekkel egyenlő jogokat, akik „a magyar álladalom határain belül” születtek, vagy az országban törvényesen meglepedtek. (A letelepedés feltételeinek rendeleti úton való meghatározását a törvény második paragrafusa a kormányra bízta.) Csakhogy honosítási törvény 1867-ben sem létezett, *A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről* címet viselő első magyar állampolgársági törvényre 1879-ig kell várni. A magyarázat feltehetően az 1849-es emancipációs törvény indoklásában található. Szemere Bertalan a korlátozást nyíltan a kormány azon kívánalmával igazolta, hogy „a bevándorlási roham mérsékeltség”, vagyis hogy a szomszédos országokban nehéz helyzetben senyedő zsidók Magyarországon élő hitsorsosaik

¹⁶ Országgyűlés. Pesti Hírlap, 1847. december 21. 420.; Országgyűlés. Pesti Hírlap, 1847. december 30. 441.; *Keményfi Kálmán Dániel: Ötven év alkotmányos egyházpolitika (1848–1898)*. Esztergom 1898. 15–18.

¹⁷ Pozsony, márt. 21-én. Pesti Hírlap, 1847. március 24. 251–252.

¹⁸ 1848–1849 a magyar zsidóság életében. Szerk. Zsoldos Jenő. Bp. 1998. 168–170.

egyenjogúsításának hallatára ne vándoroljanak be még nagyobb tömegekben.¹⁹

A zsidó bevándorlás korlátozására tett ismételt és rendre kudarcba fulladt törvényhozói igyekezetek a jelek szerint közkívánalomból fakadtak. Az országgyűlési követeknek adott utasításaikban 1843-ban Komárom megye, 1847-ben Fejér megye, Borsod megye és Pest városa is kérte a zsidó bevándorlás meggátolását.²⁰ A zsidók iránti jóindulatával liberális kortársai közül is kiemelkedő Vukovics Szabbás a nem nemesekkel való egyenjogúsítást már 1844-ben csak az országban született „belföldi” zsidóknak kívánta megadni, míg az „idegenekre” nézve minden megszorításra késznek mondta magát.²¹ A zsidók helyzetének részleges javításáról szóló törvényjavaslat 1844. szeptember 27-i vitáján huszonkét követ tett említést a bevándorlásról, hol csupán aggódva, hol – és gyakrabban – kifejezetten annak korlátozását követelve.²² A már említett Kossuth Lajos és Szemere Bertalan mellett ezt Vörösmarty Mihály is szükségesnek ítélte egy 1848. májusi cikkében, mivel „az ország annyi henyé s idegen szellemű népet saját megromlása nélkül továbbra be nem fogadhat”.²³

A bevándorlás korlátozásának általános óhaja fényében nem meglepő, hogy ami a kifejezetten galíciai bevándorlókról ekkor kialakuló diskurzust illeti, az ábrázolás néhány semleges, ismertető jellegű leírás kivételével a liberális táboron belül is kezdettől fogva kifejezetten negatív volt, elsősorban és leggyakrabban a zsidó kocsmárosok kártékonynak ítélt, a köznépet anyagilag romba döntő és erkölcsileg megrontó szerepe miatt, másodrészt, mivel a galíciai zsidók állítólag semmi hajlandóságot nem mutattak a magyarosodásra.²⁴

Ebben az időszakban jelent meg a közbeszédben az a „jó”, értsd magyarosodó vagy már elmagyarosodott, illetve „rossz”, vagyis a magyarosodást elutasító, gazdasági tevékenységét tekintve kártékonynak tartott, idővel mindinkább explicite

¹⁹ Uo. 262–263. Az 1849-es emancipációs törvényről lásd *Miskolczy Ambrus*: A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai. Bp. 1999.

²⁰ Megyei dolgok. Pesti Hirlap, 1843. április 16. 252.; Törvényhatósági tudósítások. Nemzeti Újság, 1847. július 15. 441.; Követválasztások. Pesti Hirlap, 1847. október 24. 268.; Törvényhatósági dolgok. Pesti Hirlap, 1847. november 16. 324.

²¹ Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója VI. Szerk. Kovács Ferencz. Bp. 1894. 12.

²² Szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösöd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes karoknál és rendeknél V. Pozsony 1844. 195–210.

²³ *Vörösmarty Mihály*: Zsidóügy (1848). In: Vörösmarty Mihály összes munkái VII. Szerk. Gyulai Pál. Bp. 1885. 356.

²⁴ A neutrális leírás egy példájára lásd *Balajthy József*: Munkács. Azaz: Munkács városának és várának topographiai, geographiai, históriai és statistikai leírása. Debreczen 1836. 166–167. Az északi megyéket „Lengyelországból” ellepő és a pálinkamérés felett szinte monopóliumot gyakorló zsidó kocsmárosok bírálataira lásd *Fényes Elek*: Magyarország statistikája I. Pest 1842. 82–83. A Lengyelországból „hivatlanul” bevándorolt és a „magyarság elleni ellenszenvet” terjesztő rabbikra lásd Vegyes újdonságok. Nemzeti Újság, 1847. augusztus 10. 502.

galíciai zsidó szembeállítás, amely a két világháború közötti időszakban a politikai hatalom és a konzervatív értelmiség dogmájává rögzült. E szembeállítást első ízben Kossuth Lajos állította fel, a honosítási törvényjavaslat 1847. december 11-i vitanapján. A „zsidó-vallást követő hazai lakosok” kapcsán sajnálatát fejezte ki, amiért „a közvélemény legújabb időben olyan irányt vett, miszerint az e vallást követő népfaj számos söpredékének vétke miatt a méltányosság megtagadatik azoktól is, kik ezen ellenszenvre nem érdemesek”, így például olyanoktól, mint a vállalkozó Kunewalder Jónás, a pesti zsidó község társelnöke, aki „méltatlannak találta politikai jogokra, csak azért mert Mármárosban vagy Pozsonyban söpredék zsidótömeg van”. A hazát nem lehetett egyhamar megóvni „ezen söpredék-nép bűneitől”, de Kossuth méltatlannak ítélte, hogy e bűn súlyát a Kunewalder-félék is megszenvedjék, „kik között és mi köztünk más különbséget nem ismerek, mint, hogy más templomban imádjuk a mindenhatót”.²⁵

A szembeállítás lényege nem csak a „rossz zsidó” megbélyegzésében rejlett. Ugyanilyen fontos volt az állítás, miszerint az általa kiváltott ellenséges indulatoknak sajnálatos módon a „jó zsidó” is áldozatává lesz, vagyis a bevándorolt zsidók üzelmei fokozzák a tisztességes zsidókat sem kímélő antiszemitizmust. Ezt az elméletet az 1849-es emancipációs törvény indoklásában Szemere Bertalan azzal a további, úgyszintén hosszú életű, még az 1930-as években is fellelhető gondolattal egészítette ki, miszerint a zsidó bevándorlás azért is káros, mert megakasztja vagy lassítja a honi zsidó népesség magyarosodását, Szemere szavaival összesimulásukat „a nemzeti és keresztyén étellel”.²⁶

Az 1840-es évek jellemzője végül a galíciai zsidó bevándorlás, illetve a bevándoroltak kapcsán kifejeződő fantazmagóriák első megjelenése. A zsidók viharosnak tűnő gazdasági és társadalmi emelkedése által kiváltott félelem ideális megszemélyesítésre talált a Galiciából Magyarországra tóduló zsidók képében, akik – jelentette ki 1848 elején gróf Károlyi István az alsótábla kerületi ülésén – csakhamar már „glacékesztyűben s lakkos csizmában járnak”, illetve néhány évtized múltán, aggódott Fülepp György 1847 őszén megjelent emancipáció-ellenes röpiratában, az ország uraivá válnak majd.²⁷

²⁵ Országgyűlés. Pesti Hirlap, 1847. december 19. 414. A zsidó bevándorlókat Kossuth harmincöt évvel később újfent „söpredéknek” minősítette. Helfy Ignácnak 1882. október 11-én intézett levelében, amelyben felszólította a Függetlenségi Pártot, hogy az antiszemitizmus ellenében határozottan foglaljon állást „a jogegyenlőség sérthetlensége mellett, faj-, nyelv-, valláskülönbség nélkül”, Kossuth megjegyezte: „Nemzetiségi és közigazgatási tekintetek tanácsolhatják, tanácsolják is, hogy Magyarország ne tárjon kaput semmi jött-ment söpredéknek.” Kossuth Lajos iratai IX. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1902. 527.

²⁶ 1848–1849 a magyar zsidóság életében i. m. 262.

²⁷ Országgyűlés. Pesti Hirlap, 1848. január 30. 82.; *Fülepp György: A zsidók emancipációja Magyarországon nem célszerű.* H. n. [Pest] 1848. 51.

Durvuló liberális hangnem, antiszemita, tagadó kormányzat (1861–1891)

Ha elfogadjuk Varga László számításait, a forradalom és a kiegyezés közötti évek a zsidó bevándorlás szempontjából átmeneti időszakot képeznek, amennyiben a nyugati, zömében moráviai bevándorlás ekkorra megszűnt, ám Galícia felől még jócskán tartott.

A politikai elit az 1860-as években szinte az utolsó pillanatig habozott, vajon a zsidók egyenjogúsítását összekapcsolja-e egy honosítási törvénnyel, amely a birodalmon belüli szabad mozgás akadályozásának, vagyis egy szó szoros értelemben vett bevándorlási törvénynek a lehetősége híján annyit elérhetne, hogy a bevándorlók csak bizonyos idő elteltével élvezhessék a teljes polgári jogokat. Ezt pedzegette Károlyi Sándor, a Határozati Párt egyik vezetője Jósika Miklóshoz írt 1861. április 27-i levelében; ez az eszme jelent meg a határozati bizottmánynak a zsidók emancipációjáról 1861 júliusában kiadott javaslatában.²⁸ 1866. február 23-i képviselőházi felszólalásában Deák Ferenc a zsidóemancipáció célszerű törvényi formájáról értekezett, majd kissé homályos megfogalmazással élve megjegyezte: „Van egy, a mit nem hozzá kötve, hanem ezzel párhuzamban óhajtok, és ez egy bevándorlási törvény; (*Hebylesés*) de ezt nem csak a Mózes vallását követőkre, hanem minden bevándorlóra kívánnám megállapíttatni.” 1867. április 5-én Horvát Boldizsár igazságügyminiszter még úgy nyilatkozott, hogy a kormány szándéka szerint a vallásfelekezetek egyenlő jogairól és a honosításról szóló javaslatokat a kormány együtt fogja a ház elé terjeszteni. Miután június 26-i interpellációjában Deák Ferenc megkérdezte Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztertől, vajon a következő ülészak elején beterjeszti-e végre a zsidók jogegyenlőségéről szóló javaslatot „az azzal mégis kapcsolatban levő honosítási törvényre nézve is”, Eötvös erre ígéretet tett. Amikor azonban november 25-én Andrássy Gyula miniszterelnök a ház elé terjesztette „az izraeliták polgári és politikai egyenjogúsítására” vonatkozó törvénytervezetet, a honosítás kérdése már nem merült fel.²⁹

A diskurzus terén a deskriptív beszámolók mellett, amilyen volt például Tabódy Józsefé, aki Munkács kapcsán különbséget vont a helybeli „polgárosult zsidók” és a „Lengyelhonból” betelepedett „chadosimok” (értsd: haszidok) között, ekkor jelentek meg az első liberális szerzők tollából származó, ám a kelet-európai

²⁸ Varga János: Határozatiak és feliratiak 1861-ben. (Gróf Károlyi Sándor levelei báró Jósika Miklóshoz). Levéltári Közlemények 54. (1983) 199.; Az 1861-ik évi országgyűlés III. Pest 1861. 385–386.

²⁹ Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I. Pest 1866. 310–311.; Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója IV. Pest 1867. 149., 311.; Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója V. Pest 1868. 239.

zsidó bevándorlók kapcsán kifejezetten durván fogalmazó leírások. Ilyennek minősíthető Várady Gábornak, a Határozati Párt ismert tagjának az *Ország* című lapban 1862 novemberében megjelent cikke, amelyben a Máramaros megyébe Galíciából és Oroszországból „betóduló” üzérekről írt, „idegen üzérekről”, „leketlen üzérekről”, illetve „a nép életét vampyrként sorvasztó üzérekről”. Amint a cikket idéző Deák Ágnes megjegyezte: „A szövegből persze egyértelmű volt, hogy a bevándorló izraelitákra gondolt, de a szövegben nem nevezte meg őket.” Várady ezzel a zsidóellenes diskurzusnak egy olyan – liberális körökben is még szalonképes – lehetőségét villantotta fel, amellyel szabadelvű kortársai a későbbiekben gyakran éltek. Ebben az időszakban jelentek meg végül az első olyan, már a modern antiszemitizmus előjeleinek tekinthető írások, amelyeknek szerzői, noha a Galíciából bevándorolt zsidókról írtak, ellenérzésüket érezhetően az egész honi zsidóságra kiterjesztették. Így az *Idők Tanuja* című első katolikus napilapban Várady Gábor cikke után néhány nappal álnéven publikáló szerző, aki azért elenezte az emancipációt, mert úgy vélte, ez „egész Galicia” zsidóságának azonnali bevándorlását, és ennek nyomán „a magyar faj elszegényedését s erkölcsi teljes megromlását” vonná magával.³⁰

Az ország zsidó lakosait a keresztény lakosokkal egyenjogúsító 1867. évi XVII. tc. és Istóczy Győző 1875. április 8-án tartott első antiszemita képviselőházi beszéde közötti nyugalmi időszak egyetlen fontos momentuma a hírlapíró és képviselő Csernátony Lajosnak saját lapjában, a Tisza Kálmán személyi politizálásának szolgálatába állított *Ellenőr*-ben a zsidókról 1874 szeptemberében írt és – az utóbbiak körében – nagy vihart keltett ötrészes cikksorozata.³¹ Záró részében a zsidóknak az emancipáció óta szerinte lassuló magyarosodását részben a honosítási törvény hiányával magyarázta, mivel ennek híján „a polgári egyenjogúság élvezésére hazánkba tóduló külföldi zsidók folytonosan szaporítják az itteniek németeskedő részét és lanyhábbá teszik a magyarosodásra hajlandó rész igyekezetét”.³² Ami itt érdekes, az nem annyira a honi zsidóság magyarosodását megakasztó bevándorlás már ismert és ezután is rendszeresen visszaköszönő gondolata, mint inkább a tény, hogy a dualizmus korában ez volt az első alkalom, amikor egy neves közéleti személyiség magától értetődően az országba „tóduló” zsidókról beszélt.

³⁰ *Tabódy József*: Munkács múltja és jelene Magyarország történetében. Pest 1860. 105.; *Deák Ágnes*: „...Hová jutottunk, midőn egy conservatív és kath. szerkesztőt ilyen zsidóügyi cikkért elítélnék.” Lonkay Antal és az *Idők Tanuja* sajtópere 1863-ban. In: Homályzonák. Felvilágosodás és Liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára. Szerk. Borsi-Kálmán Béla. Bp. 2013. 138–139.

³¹ Amint írta tiltakozó röpirata elején Frank Mór, Jász–Nagykun–Szolnok megyei orvos, Csernátony cikksorozata a zsidó körében „nagy elkeseredést, sajátképen azonban még nagyobb megütközést szült”. *Frank Mór*: Helyesen ítélte-e meg Csernátony Lajos a zsidókat? Bp. 1874. 3. Lásd még *Hoffmann Mór*: Zsidóinkról! Igaza van-e Csernátony Lajos úrnak vagy nincs? Nagykanizsa 1874.

³² *Csernátony [Lajos]*: Zsidóinkról V. *Ellenőr*, 1874. szeptember 27. [1.]

Első antiszemita beszédét Istóczy Győző a honosítási törvényjavaslat tárgyalásakor Wenckheim Béla miniszterelnökhöz intézett interpelláció bevezetéseképpen mondta el. A három kérdésből álló interpelláció első kérdése arra vonatkozott, vajon a honosítási törvény benyújtásával egyidejűleg a kormánynak szándékában áll-e törvényi úton gátat vetni „az országot elárasztó külföldi zsidóság itten való meghonosulásának”.³³ Wenckheim hátrító válaszával – a kormány szabályozni kívánja a letelepedés feltételeit, de nem kifejezetten a zsidókra vonatkozóan – a kérdés csak néhány évig került le a napirendről, hogy azután 1882–1886 között annál rendszeresebben átszínezzék a zsidókról folyó vitákat.³⁴

A kelet-európai zsidó bevándorlás kérdésének ismételt előtérbe kerülése – az országban ténylegesen letelepedő zsidók híján – két tényezővel magyarázható. Egyfelől az országon áthaladó orosz zsidó menekültekkel. Oroszországban II. Sándor cár 1881. tavaszi meggyilkolása után mindaddig példátlan pogromhullám tört ki. Az országot ennek hatására, illetve nyomorúságos anyagi helyzetük miatt elhagyó zsidók egy része Magyarországon át utazott tovább nyugatra, elsősorban Amerika felé. Nem tudni hányan telepedtek le honunkban, de nyilvánvalóan elenyésző számban, mivel a Budapesten élő, 1881-ben összesen 223 orosz állampolgár száma 1892-ben mindössze 282 főre nőtt.³⁵ Ha mind zsidók voltak, ami valószínűtlen, számuk akkor is jelentéktelen. A másik tényezőnek az 1870-es évek végétől erősödő, majd a tiszaezlári vérvád által felkorbácsolt antiszemitizmus tekinthető. Istóczy és társai nem mulasztották el, hogy rájátszanak a magyar társadalomban a galíciai zsidók bevándorlásával, illetve a galíciaiakkal szemben ekkorra több évtizede táplált előítéletekre, amelyek ezekben az években egyértelműen felerősödtek.

Miközben a zsidó bevándorlás tragikus következményeinek a ragozása és törvényhozás útján való megfékezése az antiszemiták rendszeres követelésévé vált,³⁶ a kérdés az 1880-as években a képviselőházi vitáknak is visszatérő témájává lett. Az első alkalom Szatmár megye közgyűlésének a házhoz benyújtott kérvénye volt „az oroszországi részekből Galiczián át Szatmármegyével határos vidékekre beözönlő zsidók bevándorlásának megszorítása tárgyában”. A megyei közgyűlés 1882. március 2-án döntött arról, hogy kérvényt intéz a képviselőházhoz. A kérvényt, amelyet nyolc megye

³³ Az 1872. évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XVI. Buda 1875. 87.

³⁴ Wenckheim válaszára lásd uo. 221.

³⁵ Országos adat nincs. *Kőrösi József–Thirring Gusztáv*: Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei II. Bp. 1895. 19.

³⁶ Az első magyar honosítási törvénynek, *A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről* szóló 1879. évi L. tc.-nek a képviselőházi vitáján a galíciai zsidó bevándorlás kérdése egyáltalán nem merült fel. Lásd Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VII. Bp. 1879. 267–405.; Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VIII. Bp. 1879. 3–19.; 1883-ban a zsidók „beözönlésének” a honosítási törvény módosítása révén elérendő megakadályozása már az Országos Antiszemita Párt hivatalos programjában is szerepelt. Lásd Az országos antisemita párt programpontjai. 12 Röpirat, 1883. október 15. 5.

támogatott a hatvanháromból, a képviselőházban a kormánypárti többség júniusban kétnapos vita után elutasította, és a kérvényügyi bizottság határozatát tette magáévá, amely semmiféle törvényhozási intézkedést nem látott szükségesnek.³⁷

Három évvel később, 1885 márciusában a függetlenségi pártvezér, Irányi Dániel nyújtott be törvényjavaslatot „az idegenek letelepedéséről”, amelyet azal indokolt, hogy helytelen, miszerint az „idegenek”, vagyis külföldiek minden ellenőrzés nélkül bejöhetnek és letelepedhetnek Magyarországon. Irányi sem a javaslatban, sem annak indoklásában nem szólt a zsidókról, de nem férhetett hozzá kétség, hogy kikre gondolt, amikor indoklásában azt fejtegette: míg a becsületes idegenekkel szemben korlátlan vendégjog gyakorolandó, „károsnak, veszélyesnek s annál fogva törvényes úton megakadályozandónak” tartja azon külföldiek letelepedését, „a kik – mint számtalan példa mutatja – nem tisztességes életmódot folytatnak, hanem csalásból, uzsorából, mások tudatlanságának vagy nyomorának kizsákmányolásából élőködnek”.³⁸ A törvényjavaslatból nem lett semmi, ugyanis a ház március 21-i ülésén Tisza Kálmán miniszterelnök kérésére Irányi elfogadta, hogy azt a ház hagyja függőben, mivel a községekről korábban hozott törvények helyébe lépni hivatott új törvény intézkedni fog e tárgyban.³⁹

Két hónappal később, május 17-én, az antiszemita párti Komlóssy Ferenc interpellálta Tisza Kálmánt belügyminiszteri minőségében, azt tudakolván tőle, van-e tudomása arról, hogy az Oroszországból kivándorló zsidók egy része „Galícián át Magyarországra veszi útját”, és ha van, mit szándékozik tenni, hogy „ezen hivatalan vendégek beözönlése meggátoltassék”.⁴⁰ A bevándorlás kérdése ezután a községek rendezéséről szóló törvényjavaslat 1886. áprilisi vitája során merült fel, miután Veress József antiszemita párti képviselő felrótta Tisza Kálmánnak, hogy Irányinak korábban tett ígérete ellenére sem hajlandó érdemben intézkedni a bevándorlás ellen.⁴¹

A felsorolt események részletes bemutatása túlfeszítené e tanulmány keretét, itt csupán a belőlük leszűrhető főbb tanulságokra mutatnék rá. A szatmári kérvény

³⁷ A kérvényhez Hajdú, Heves, Győr, Komárom, Nyitra, Pest, Somogy és Torontál megyék is csatlakoztak, vagy azt közgyűléseik szavazata révén hivatalosan pártolták. Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. Bp. 1882. 242.; Vidék. Egyetértés, 1882. május 11. 2.; Vidék. Egyetértés, 1882. május 15. 1.; A zsidókérdés. Függetlenség, 1882. június 7. [1.] Törvényhatóságok a zsidó bevándorlás ellen. Függetlenség, 1882. június 7. [1.] A kérvény szövege: Szatmármegye közönségének felirata a képviselőházhoz. 12 Rőpirat, 1882. április 15. 11–12. A kérvény történetét összegzi *Kubinszky Judit*: A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890. Bp. 1976. 136–138.

³⁸ Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai V. Bp. 1885. 124.

³⁹ Uo. 244.

⁴⁰ Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. Bp. 1885. 387.

⁴¹ Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XI. Bp. 1886. 76–77.

kapcsán végleg nyilvánvalóvá vált, hogy a kelet-európai zsidó bevándorlás képezte azt a témát, amely a kor liberális politikai korrektségét szétfeszítve, magukat antiszemitanak nem valló személyeket tőlük szokatlan tartalmú és hangnemű beszédekre sarkallta, a zsidók gazdasági és társadalmi befolyása keltette félelem és resszentiment – talán öntudatlan – kifejezésére serkentette. Nyitra megyének a szatmári kérvényt pártoló közgyűlése a képviselőháznak intézett feliratában azzal a veszéllyel indokolta a bevándorlás betiltásának a szükségességét, hogy a befogadott zsidók kifosztják a magyarokat és megfosztják őket ezeréves hazájuktól. Pest megye állandó választmányának a szatmári kérvényt támogató határozata kijelentette, az orosz zsidó bevándorlók „akár vallási, akár faji tulajdonságuknál fogva, de tény, hogy polgártársainkhoz simulni, azokhoz asszimilálódni képtelenek”, majd annak a fejtegetésébe kezdett, miszerint „van olyan is, [...] a ki névleg most már magyar is, a ki külsőleg magyarnak mutatja és vallja is magát, [de] magyarnak a szó valódi értelmében nem, magyar hazafinak soha nem tekinthető”.⁴²

A függetlenségi párti Herman Ottónak és Hentaller Lajosnak a szatmári kérvény parlamenti tárgyalásán elhangzott felszólalásaiból, illetve a szintén függetlenségi Orbán Balázsnak a községekéről szóló törvényjavaslat vitáján mondott beszédéből világosan kitűnt, hogy a bevallottan antiszemita, 1883. októberi alakulásától az Országos Antiszemita Pártban tömörülő politikusoknak és az antiszemizmussal szembeni egyértelmű fellépéssel hosszan késlekedő Függetlenségi Párt egyes képviselőinek nézetei az állítólag bevándorló zsidókról alig különböztek, amire 1886. áprilisi felszólalásában a volt függetlenségi, ekkor már antiszemita párti Andreánszky Gábor örömmel rá is mutatott.⁴³ Ez egyrészt a két párt ellenzéki pozíciójával magyarázható. A kártékonynak ítélt zsidó bevándorlókkal való riogatózás az ennek gátat vetni képtelennek minősített kormányzat bírálatát is szolgálta. A függetlenségiek kokettálását az antiszemita lózungokkal másrészt az is magyarázhatja, hogy szavazóbázisuk részben ugyanaz volt, mint az antiszemitáké: a kapitalizmusban talaját veszített kis- és középbirtokosság, valamint a kispolgárság.⁴⁴ Amikor 1884 novemberében az antiszemizmussal aligha valószínűsíthető Irányi Dániel bejelentette pártja értekezletén, hogy törvényjavaslatot

⁴² Vidék. Egyetértés, 1882. május 15. 1.; Törvényhatóságok a zsidó bevándorlás ellen. Függetlenség, 1882. június 7. [1.]

⁴³ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. i. m. 243–246., 267–269.; Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XI. i. m. 102–105. Az antiszemita mozgalom vezére, Istóczy Győző a kormányzó Szabadelvű Pártnak volt a tagja egészen 1882. június 9-ig, mikor is a párt végül kizárta. A mozgalom többi ismertebb tagja – Ónody Géza, Simonyi Iván, Verhovay Gyula, Szalay Imre, Széll György – függetlenségi párti képviselőként kezdte politikusi pályafutását, míg több hullámban ki nem léptek, illetve ki nem lettek tessékelve a pártkörből, amelyet Ónody és Széll csak 1883 februárjában, Simonyi és Szalay májusban hagytak el. Lásd *Kubinszky J.*: A politikai antiszemizmus i. m. 64., 139–140., 151., 169., 173.

⁴⁴ Uo. 157., 169.

szándékozik benyújtani a házhoz a külföldiek letelepedéséről, javaslatának céljai között a *Budapesti Hirlap* beszámolója szerint az is szerepelt, „hogy az antiszemíták ne vádolhassák a pártot azzal, hogy a nép érdekeit nem gondolja”.⁴⁵

A diskurzus terén két motívum volt, amellyel kizárólag a nyíltan antiszemíták operáltak. Az egyik a vérvád volt. A tiszzaeszlári Solymosi Eszter eltűnése után két hónappal a szatmári kérvény kapcsán mondott beszédében Ónody Géza már összekötötte e vádat a Magyarország északi részét szerinte ellepő orosz zsidókkal, akik annak köszönhetően üldöztetésüket, hogy „folyton gyakorolták azon üzemeket, melyeket hitsorsosaik itt Magyarországon végre hajtottak”, vagyis rituális célból gyilkolták a „muzka pórok gyermekeit”. Két nappal későbbi beszédében Istóczy Győző annál inkább feleslegesnek ítélte bőven ismertetni, „kik és mik ezek az oroszországi úgynevezett lengyel zsidók”, hogy mindenki tudhatta, hiszen a Felvidékre már elegendő szivárogtak be: „Olyan tiszzaeszlári-féle népség az valamennyi.”⁴⁶ A másik motívumnak a realitás szemernyi morzsáját is nélkülöző, eszelős konspirációs elméletek hangoztatása tekinthető. Ennek egy példája a Függetlenségi Antiszemita Párt 1887-es kampányröpirata, amelynek szerzői azt állították, hogy Oroszország, melynek „már régóta fáj a foga Magyarországra”, azért üldözte ki „a saját zsidóját”, mert tudta, hogy a menekülő tömeg legnagyobb része Magyarországon telepszik le, „és ezáltal az ország elpusztítását sieteti”.⁴⁷

E két elemen túl az állítólag beözönlő zsidók kártékony – üzérkedő, nyeresz-kerdő, a népet kiszipolyozó – tevékenységének ecsetelésében a függetlenségi párti Hentaller Lajos vagy Orbán Balázs, és az antiszemita párti Andreánszky Gábor között nemhogy tartalmi, de hangnemi különbség sem fedezhető fel. A főképpen az 1880-as években ismételtgetett nézetet, miszerint a bevándorolt kelet-európai zsidók eredendően képtelenek a magyarosodásra, úgyszintén nem csak az antiszemíták hangoztatták.⁴⁸ Ami ennél fontosabb: a függetlenségi és a formálódó antiszemita tábor ezekben az években együttesen kezdte bizonygatni, hogy az északi, északkeleti megyék lakossága az őket tönkre juttató bevándorolt zsidók miatt kényszerül kivándorlásra. Az első ízben Istóczy Győző *12 Röpirat* című havilapjában 1881

⁴⁵ A függetlenségi és 48-as párt. *Budapesti Hirlap*, 1884. november 28. 3.

⁴⁶ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. i. m. 251., 258.

⁴⁷ *Szendrey Gerzson – Gareis József: A függetlenségi és az antiszemita párt alapja és létjoga Magyarországon.* Bp. 1887. 12.

⁴⁸ Pest megye állandó választmányának fentebb már idézett véleményén kívül ezt állította például 1882. június 7-i felszólalásában a függetlenségi Herman Ottó, aki szerint a bevándorló „orthodox zsidó” képtelen volt arra, hogy „a nemzettel egy ethikai alapon érezze magát, egy cél felé törekedjék a nemzettel magával”. Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. i. m. 245. Ugyanezt a gondolatot 1883 novemberében a Függetlenségi Pártból ekkor már kilépett Ónody Géza is megfogalmazta. Lásd *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* XIII. Bp. 1883. 164.

nyarán megfogalmazott nézet visszaköszönt Hentaller Lajos egy évvel későbbi képviselőházi beszédében, 1885 májusában az antiszemita párti Komlóssy Ferenc interpellációjában, majd 1886 áprilisában Andreánszky Gábor és Orbán Balázs beszédeiben. A kivándorlók kapcsán utóbbi tett először említést az általa rusznyákként emlegetett, a korszakban leginkább ruténeknek nevezett ruszinokról.⁴⁹

A zsidó bevándorlással és a bevándorlók üzelmeivel riogatókkal szemben a zsidó vallású képviselők némaságba burkolóztak. Egy kivétellel. Wahrmann Mórnak, Magyarország első zsidó hitű, a Lipótvárost 1869-es megválasztásától 1892. novemberi haláláig képviselő szabadelvű párti politikusnak és üzletembernek a szatmári kérvény kapcsán 1882. június 9-én mondott beszéde volt az első és hosszú ideig utolsó alkalom, amikor egy zsidó vallású országgyűlési képviselő szóra emelkedett a zsidó bevándorlás tárgyában. A kényes feladatot Wahrmann oly módon oldotta meg, hogy egyrészt a bírálhatatlan magyar nemzeti érdekre hivatkozott, másrészt általánosított és dedramatizált. Mivel az elsődleges cél a „magyar elem” felülkerekedése volt az ország többi elemén, kerülni kellett mindent, ami az „assimilatiót gátolja”, így „bármely idegen elemek” tömeges bevándorlását. Egyébként pedig tömeges bevándorlás nem is volt: „Az orosz zsidók eddig egyáltalában ide nem jöttek, nem települtek, [...] de másoknak sincs szándékuk, hogy ide jöjjenek”.⁵⁰

Ami ezt a korszakot az 1892-től datálható új időszaktól elválasztja, az a kormányzat hozzáállása, amely Tisza Kálmán miniszterelnökkel az élén konzekvensen cáfolta a zsidó bevándorlásról szóló rémhíreket. A kérvényi bizottság előadói minőségében Berzeviczy Albert a szatmári kérvénnyel kapcsolatban 1882. június 7-én leszögezte: „Általában az egész dolog, az egész veszély, mely a közvéleményt huzamos idő óta nyugtalanítja, (*Halljuk!*) célzatosan nagyítottnak és a constatált viszonyok és tények által semmiképp sem igazoltnak tűnik fel”.⁵¹ Ugyanazon a napon Tisza Kálmán is kiemelte, „tömeges bevándorlásról Magyarországra szó nem lehet”, de elvi alapon is elvetette a gondolatot, hogy a magyar állam a barbár módon kiűzött zsidókat „puskatusával vagy szuronyhegyével” verje vissza. Sőt, pénzügyi szempontból is értelmetlennek találta milliókat költeni egy „cordon” felállítására, majd „lesni, hogy jön-e a baj vagy nem”.⁵² Három évvel később Komlóssy Ferenc említett interpellációjára Tisza hasonlóan reagált. „Nagyobb

⁴⁹ *Hartmann Dezső*: „Szaporodunk!” 12 Röpirat, 1881. július 15. 12.; Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. i. m. 268., 387.; Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XI. i. m. 103., 105.

⁵⁰ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. i. m. 264., 266.

⁵¹ Uo. 243.

⁵² Uo. 247–248.

vagy csak számba vehető mérvű” bevándorlás nem volt, így nem is szándékozott intézkedni ellene. Majd általánosságban kijelentette: „Eltoloncolni valakit azért, mert Oroszországból jó és zsidó, aligha egyeznék meg egy szabad állam legegyszerűbb fogalmaival. [...] Bejönni szándékozó egyének ellen csak azért, mert bizonyos valláshoz tartoznak, ilyen kordont húzni nem fogok”.⁵³ Amihez persze hozzátehetnénk, hogy a Habsburg Birodalom részét képező Galícian át történő bevándorlás ellen Magyarország nem is tehetett semmit.

Az 1880-as évek végétől az antiszemitizmus néhány évig szinte teljesen eltűnt a politikai porondról. Az 1887-ben antiszemita programmal megválasztott, korábban szintén függetlenségi Csatár Zsigmondnak 1891 júniusában Szapáry Gyula miniszterelnökhöz intézett interpellációja elszigetelt akcióként értékelhető. Csatár szerint a kassa–oderbergi vasúton naponta 100–200 vagyontalan zsidó család érkezett Magyarországra, akiket a „budapesti központi izraelita iroda” átöltöztetett „francia öltözetbe”, majd olyan községekbe szállított, ahol pálinkaárulással vagyont szerezhettek. Efelett nem lehetett szemet hunyni, így azt tudakolta Szapárytól, szándékában áll-e a kormánynak egy éven belül visszatoloncolni szülőföldjükre az 1867-es emancipációs törvény után az országba engedély nélkül betelepedett zsidókat?⁵⁴ A házszabály előírása ellenére a miniszterelnök válasz nélkül hagyta az interpellációt.

A bevándorlási törvény

Kilenc hónappal később, 1892. március 7-én Vargha Gyula, a Statisztikai Hivatal miniszteri titkára (még ugyanebben az évben aligazgatója, 1901–1914 között igazgatója) előadást tartott az Akadémián az 1890-es népszámlálás népmozgalmi tanulságairól. Rámutatott, hogy a „galíciiai honosok” (valójában és pontosan galíciiai illetőségű osztrák honosok) immár 19 746 fős tábora 1880 óta a duplájára emelkedett, majd evidenciaként értekezett a „galíciiai zsidóság folyton erősbülő” bevándorlásáról, ezzel azt a benyomást keltve, mintha a galíciiai honosok mind zsidók volnának, noha ezt semmivel sem bizonyította. A galíciiai zsidó bevándorlást nemcsak gazdasági, de nemzetiségi szempontból is károsnak minősítette, mivel a magyar zsidóktól „erkölcse és világnézlete” tekintetében „egészen más” galíciiai zsidóság gátolta „a honi zsidóságnak a magyar nemzettestbe és társadalomba olvadását”. E galíciiai zsidók nem csupán a magyar zsidókra voltak „erjesztő” hatással, de „rossz tulajdonságai a közfelfogásban, mely nem szeret disztingválni, árnyat vet[ettek] az egész

⁵³ Uo. 389–390.

⁵⁴ Olyan, hogy „budapesti központi izraelita iroda” nem létezett. Csatár nyilván a neológ hitközségek és a VKM között közvetítő Magyarországi Izraeliták Országos Irodájára gondolt. Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXIV. Bp. 1891. 124–126.

zsidóságra”. Az Akadémiának három hónappal később levelező tagjává választott statisztikus sajnálkozva konkludált: „Ha ez a galíciái invázió nem volna, semmi kétség benne, hogy a magyar zsidóság összeolvadása a magyar társadalommal már régen teljesen, tökéletesen megtörtént volna.”⁵⁵ Vargha előadása két szempontból is mérföldkőnek számít. Egyrészt ez volt az első alkalom, amikor egy rangos, ráadásul a tudományosság presztízsével felvértezett állami tisztviselő tényként beszélt a galíciái zsidó bevándorlásról. Másrészt – amennyiben feltételezzük, hogy Vargha hitt abban, amit mondott – expozéja első példája annak a több évtizedes önámításnak, amelynek során statisztikusok, állami rendeletek és jelentések ismételt evidenciaként szóltak valamiről, amit soha semmiféle adattal nem bizonyítottak, mi több: aminek a megadott adatok inkább ellentmondtak. Ez történt Vargha esetében is. Miután figyelmeztetett az általa implicite zsidókként bemutatott galíciái honosok számának a megkétszereződésére, megyénként is részletezte számukat. Ebből kiderült, hogy Ung megyében csak 215, Beregben 430, Máramaros megyében 551 galíciái honos találtatott. A statisztikus meg is jegyezte, „a zsidósággal legerősebben szaturált három éjszakkeleti vármegyébe tehát jóval kisebb a galíciái bevándorlás, mint a másik három határvármegyébe”, nevezetesen Sáros, Zemplén és Szepes megyékben. Hogy az általa tényként tált galíciái zsidó „invázió” ez ellentmondott, azt valamiért nem vette észre.⁵⁶

Néhány hónappal később Vargha visszatért a kérdésre, ezúttal egy, a hitfelekezeti viszonyokról publikált tanulmányban. A zsidó felekezetet tárgyaló rész elején leszögezte, hogy jelentős szaporodásuk egyik oka „az állandó erős bevándorlás a lengyel tartományokból”. Az 1857 óta valójában évtizedről évtizedre csökkenő ütemű szaporodás részletezését követően kategorikusan kijelentette, „kétségtelen, hogy a zsidó hitfelekezetűek számának rendkívüli emelkedését az utóbbi negyven év alatt első sorban a bevándorlás rovására írhatjuk”. Érdemesnek találom utoljára hangsúlyozni: e kinyilatkoztatást a statisztikus semmivel nem bizonyította. Néhány oldallal később a zsidó felekezetnek a Tisza jobb partján mutatkozó szaporodása kapcsán Vargha megjegyezte, hogy e térségben „a beszivárgás Galicziából, a mint a honossági adatokból látjuk, igen nagy”. Valójában a statisztikai kiadványok a Magyarországon élő galíciái honosok felekezeti hovatartozását nem adták meg, így a „honossági adatokból” e tekintetben semmi sem volt *látható*.⁵⁷

A Statisztikai Hivatalnak az 1890-es népszámlálást bemutató három kötet 1893-ban jelent meg. Az „általános népleírás”-t tartalmazó első kötet szöveges

⁵⁵ Vargha Gyula: Népünk mozgalma a népszámlálás adatai szerint. Nemzetgazdasági Szemle 16. (1892) 191–192., 205–206.

⁵⁶ Uo. 192.

⁵⁷ Vargha Gyula: A hitfelekezeti viszonyok hazánkban. Nemzetgazdasági Szemle 16. (1892) 574., 578., 583.

részeit Vargha Gyula és Ráth Zoltán írták, a zsidó bevándorlásról szóló szövegrészeket egyértelműen az előbbi, hiszen ezek két korábbi írásának legtöbbször szóról szóra azonos újraközlései. A kategorikus kijelentések, a galíciai honosok implicite zsidóvá átminősítése, az észre nem vétele annak, hogy ha a „zsidósággal legerősebben szaturált” Ung, Bereg, és Máramaros megyékben oly csekély a galíciai honosok száma, talán galíciai zsidó „invázió”-ról sem indokolt beszélni – mindez azonos formában visszaköszönt. Vargha korábbi tanulmányaihoz képest két különbség volt. Az első tartalmi. A zsidó vallású népesség nyelvi viszonyait áttekintő résznél a statisztikus megjegyezte, miszerint „a Galíciából beözönlő lengyel zsidók a maguk elzárkózottságában éppen nem alkalmasak az assimilációra”. A Statisztikai Hivatal aligazgatója ezzel olyan véleményt fogalmazott meg, amely mindaddig csak ellenzéki, függetlenségi és még inkább antiszemita politikusok szájából hangzott el. A másik különbség formai és szimbolikus. A népszámlálás eredményeiről az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által kiadott kötetben szereplő azon mondattal, mely szerint „kétségtelen, hogy a zsidó hitfelekezetiük számának rendkívüli emelkedését az utóbbi negyven év alatt elsősorban a bevándorlás rovására írhatjuk”, a galíciai zsidó bevándorlás hivatalosan is valós jelenségnek könyveltetett el.⁵⁸

Bár a zsidó bevándorlásról folyó diskurzus terén e momentum utólagosan kétségtelenül cezúrának minősíthető, a kortársak ismereteim szerint nem kommentálták, úgy tűnik, észre sem vették, ami valójában nem meglepő, hiszen e bevándorlást már jó ideje szinte mindenki tényként kezelte. Noha e kérdésben heves viták ezekben az években nem fordultak elő, a zsidó bevándorlás korlátozásának követelése a politikai élet rendszeresen visszatérő eleme maradt. 1893. március 8-i képviselőházi beszédében a nemzeti párti Károlyi Sándor abbéli óhaját fejezte ki, hogy a zsidó vallás bevétté nyilvánítását megelőzően a kormány törvény útján korlátozza a „muszka zsidók” káros, mert a „német” nyelvet terjesztő folytonos betódulását.⁵⁹ (A gróf feltehetően a jiddisre gondolt.) Egy évvel később a polgári házasság bevezetése elleni tiltakozásként a Szabadelvű Pártból éppen kilépő Asbóth János azon „lengyel és orosz jövevények” szédítő társadalmi emelkedését ecsetelte, akik a virilizmusnak köszönhetően bevándorlásuk után néhány évvel már megyei törvényhatósági tagságot élveztek, majd nevüket Rákóczyra vagy Bercsényire magyarosítva nemességet szereztek.⁶⁰ Néhány hónappal később, 1894 novemberében a szintén nemzeti párti, ám a zsidók iránt Károlyinál sokkal

⁵⁸ A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. Bp. 1893. Általános jelentés, 67–68., 105., 108., 149.

⁵⁹ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója X. Bp. 1893. 51.

⁶⁰ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XVII. Bp. 1894. 121.

jobb indulatú Ábrányi Kornél a zsidók érdekében kérte, hogy a kormány „gondoskodjék a további zsidóbevándorlás meggátolásáról”, mivel az ország északi megyéire veszélyt jelentő bevándorlók „kompromittálják” a magyar zsidóságot.⁶¹

Az 1895 januárjában alakult katolikus, újkonzervatív és antiliberalis Néppárt kezdettől fogva a galíciai zsidó bevándorlás korlátozásáért agitált. Míg a párt hivatalos programja nem tett róla említést, a nép számára 1895 nyarán kiadott egyszerűsített változat követelte, hogy az állam „mindenféle csürhe népnek – ha Lengyelországból jönne is az – ne engedje meg a letelepedést, hacsak az illető jövevény ki nem tudja mutatni, hogy van anyyija, vagy van oly képessége, foglalkozása, hogy megélhessen”.⁶² A Néppárt napilapja 1896 márciusában rémisztő leírást közölt a „Galicián át egyre jobban betóduló zsidóság” által telített máramarosi falvakról, amelyek, miután a parasztság már kiszorult a hegyekbe, „végestelen végig zsidók”.⁶³

Az északkeleti megyék – nem zsidó – népességének, és különösen a ruszinoknak a vitathatatlan, bár korántsem újkeletű nyomoráról nem csak a néppárti sajtó értekezett. Ezzel el is érkeztünk a ruszin népesség anyagi megsegítése érdekében 1897 tavaszán indított rutén (1902-től hegyvidéki) akciónak nevezett kormányprogramig, amely szempontunkból azért lényeges, mivel ennek keretében vagy nyomán vált a galíciai zsidó bevándorlás a kormányzati politika részévé. A rutén akció háttérében Firczák Gyula munkácsi görög katolikus püspök és Bánffy Dezső miniszterelnök között nyolc hónappal az őszi országgyűlési választások előtt, 1896 márciusában megkötött titkos alku ált. Ennek értelmében a munkácsi püspök elállt az északkeleti megyék néppárti képviselőjelöltjeinek a támogatásától, ellenjuttatásként a kormány többek közt meghirdette a ruszin parasztságon segíteni hivatott akciót, amelyet nemcsak a néppárti agitáció, de az ébredező ruszin nemzetiségi mozgalom és a ruszin parasztság már-már fenyegető méreteket öltő elégedetlensége ellen is hatékony eszköznek remélt.⁶⁴ A közvélemény ebből annyit láthatott, hogy 1897 elején Firczák Gyula és a ruszinok lakta megyék országgyűlési képviselői kezdeményezést indítottak a magyarokhoz „ezer éve” hű ruszinok megsegítéséért, amelyet a kormány azonnal felkarolt. A Darányi Ignác által vezetett Földművelésügyi Minisztérium égisze alatt márciusban megindult az eleinte Bereg megye szolyvai járására korlátozódó, a liberális kormányban Darányi által képviselt agrárius szociálpolitikai elképzelések jegyében fogant projekt. Vezetésével Darányi októberben Egan Ede agrárszakembert bízta meg.⁶⁵

⁶¹ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XX. Bp. 1894. 180.

⁶² Mit akar a néppárt? Bp. 1895. 30. A párt hivatalos programját közli: Magyarországi pártprogramok 1867–1919. Szerk. Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Bp. 2003. 164–166.

⁶³ Haas és Deutschék üzenelmei. (Máramarosi állapotok). Alkotmány, 1896. március 29. 5.

⁶⁴ Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. Bp. 1977. 99–110.

⁶⁵ A rutén akció dokumentumait közli: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (1892–1900) II. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1956. 525–536., 846–874.

A rutén akció sajátossága, hogy a magyarosodó zsidósággal szemben jóindulatú liberális kormánynak egy olyan, intézkedéseivel a beregi ruszin és zsidó lakosság gazdasági viszonyaiba az utóbbiak kárára beavatkozó etatista projektje volt, amelynek elejétől fogva részét képezte a nem létező galíciai zsidó bevándorlás korlátozása. A ruszinok megsegítésére szervezett akció úgy indult, hogy Firczák Gyula és a ruszin megyék országgyűlési képviselői 1897. március 8-án átadtak a kormánynak egy memorandumot a ruszin nép helyzetéről és megsegítése lehetséges módozatairól. Az emlékirat az öt illetékes minisztérium hatásköre szerint csoportosította a legsürgősebb teendőket. A belügyminiszter számára írt rész a galíciai határon át folyó „óriási zsidóbeözönlés” szigorú ellenőrzésének kérelmével kezdődött. A „szellemi elmaradottsága” és „előítéletei folytán” alapvetően tisztességtelen zsidó bevándorlók ellen a memorandum azonnali intézkedésként az északkeleti megyékben állomásozó csendőrség létszámának legalább háromszorosára emelését javasolta.⁶⁶ A memorandumot átvevő Perczel Dezső a *Nemzet* című kormánylap beszámolója szerint „a galíciai bevándorlásra vonatkozólag kijelentette, hogy a mennyire csak lehet, redukálni fogja a bevándorlást azáltal, hogy a csendőrzásokat megerősíti”.⁶⁷ Perczel ígérete az 1898. évi belügyminisztériumi költségvetés 1897-ben megjelent indoklásában már hivatalos kormányzati programpontként köszönt vissza. A „galíciai bevándorlások megakadályozása végett” a belügyminiszter 111 fővel megemelte a IV. számú csendőri parancsnokság területén szolgáló legénység létszámát.⁶⁸

Nem sokkal később, a minisztertanács 1898. augusztus 23-i ülésén, miután a belügyminiszter beszámolt a „kétes existenciáknak a felvidéki vármegyékbe beözönlése s megtelepedése ellen” tett intézkedésekről, vagyis a csendőri létszám emeléséről, és egyben ezek kétséges hatékonyságáról, a kormányülés a kérdés „gyökeres megoldásának” érdekében megbízta, hogy gondoskodjon „a felvidéki bevándorlások meggátolását célzó törvényjavaslat előkészítése iránt”.⁶⁹

A döntés annál meglepőbb, hogy jó ideig nem követte további intézkedés. A kormányzat részéről a törvényjavaslat következő és egyben első nyilvános említése bő egy évvel később, a belügyminiszternek az 1898-as évről beszámoló, 1899 szeptemberében kelt jelentésében található. Időközben Bartha Miklós függetlenégi képviselő és neves publicista egy kétrészes cikkben kirohant a rutének életerejét kiszívó, Galíciából „nagy tömegekben” bevándorló „söpredék” ellen,⁷⁰ míg a

⁶⁶ Mayer M.: Kárpátukrán i. m. 225–226.

⁶⁷ Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez i. m. 531.

⁶⁸ Indoklás a magyar királyi belügyminisztérium 1898. évi költségvetéséhez. Bp. 1897. 13.

⁶⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Minisztertanács i. m. jegyzőkönyvek (K 27), 1898. 08. 23.

⁷⁰ B[artha] M[iklós]: A ruthén-kérdés. Reggeli Újság, 1898. október 6. 1.; Uő: A ruthén-kérdés II. Reggeli Újság, 1898. október 7. 1–2.

néppárti *Alkotmány* arról értesítette olvasóit, hogy „a galíciaiak bevándorlása még egyre növekszik”.⁷¹ 1899. február 26-án a Bánffy-kormány átadta helyét Széll Kálmán szintén szabadelvű párti kormányának, így a belügyminisztérium 1898. évi működéséről szóló jelentést már a belügyminiszteri posztot is betöltő Széll Kálmán írta alá. „A gácsországi zsidóknak az ország felső részeibe való folytonos bevándorlása és letelepedése folytán”, olvasható a jelentésben, „az ottani ruthén lakosság sanyarú helyzetbe jutván, helyzetének javítására irányuló országos mozgalom indult meg, mely többek között ezen bevándorlás korlátozását is célozza. Ennek folytán a bevándorlás és az idegenek ellenőrzésének módja bővebb tanulmány tárgyává tétett s ezen ügynek törvényhozás útján való szabályozása határozott el.”⁷² A galíciai zsidók bevándorlását korlátozni hivatott törvényjavaslat első *hivatalos és nyilvános* említése nem csupán azért fontos, mert a miniszterelnök-belügyminiszter a ruszinok nyomorúságáért egyértelműen a „gácsországi” zsidókat tette felelőssé, hanem azért is, mert ez az első és utolsó alkalom, amikor e javaslat kapcsán a kormányzat expliciten *zsidókról* beszélt – a későbbiekben csak „elemekről”, illetve „egyénekről”.

A kormány a nagy nyilvánosság előtt 1900 februárjában, a rutén akció helyi vezetésével kormánybiztosi minőségben megbízott Egan Ede hírhedt jelentése által kiváltott botrányt követően jelentette be szándékát, hogy törvényt hoz a zsidó bevándorlásról. A munkácsi Csillag Szálló nagytermében 1900. február 12-én a kormánybiztos mintegy 300 fős közönség előtt ismertette a rutén akció eredményeit. Jelentésének második, magánvéleményét kifejtő részét a zsidóknak szentelte. Kitért a hegyvidék „erőszakos, fortélyos, sem törvényt, sem rendet nem ismerő” zsidóságának az akció ellen folytatott küzdelmére, majd a magyar zsidókról általánosságban kijelentette: „Én féltém az ország nemzeti jellegét és féltém existenciáját, ha a zsidók befolyása tovább is ily mértékben terjed”. Egan elismerte, hogy a magyar gazdaság sokat köszönhet a zsidóknak, de a jövőre nézve nem volt számára kétség: „Bennünket tönkre fognak tenni”. Ami konkrétan az északkeleti megyéket ellepő bevándorolt zsidókat illeti, Egan razziákat javasolt és a tisztességes keresetmódot bizonyítani képtelenek kitoloncolását, a további bevándorlás akadályozása érdekében pedig „rendkívüli államrendőri intézkedések” bevetését. A galíciai zsidók kapcsán megjegyezte: „Ezek nem zsidók abban az értelemben, a mit mi ezek alatt értünk”. Fejtegetése szerint e bevándorlók a hajdan Kaszpi-tenger és Fekete-tenger partjain élő kazárok leszármazottjai voltak, akiktől megörökölték „őseredeti vadságukat”, mielőtt elvegyültek a zsidók között.⁷³ A kifejezés az érvelés nyilvánvaló abszurditása

⁷¹ Kutyát kell nevelni. *Alkotmány*, 1898. december 6. 8.

⁷² *Széll Kálmán*: M. kir. belügyi ministerium. In: A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1899. 18.

⁷³ *Egan Ede*: A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés. Bp. 1900. 140–141., 145., 150–151., 156–157.

dacára elsöprő sikert aratott, a „kazár” hosszú évtizedekre a bevándorolt galíciai zsidó pejoratív szinonimájává vált.

Egan Ede munkácsi beszámolója botrányt szült, érthetően, hiszen a dualizmus korában rangos kormányzati közeg ennyire egyértelműen sem előtte, sem utána nem adott nyilvánosan hangot antiszemita nézeteinek. A kormány reakciója nem lehetett kétséges. A képviselőházban Darányi Ignác február 17-én a leghatározottabban elhatárolódott Egan magánjellegű, a zsidókra nézve sértő megjegyzéseitől, amelyekkel szembehelyezkedett a kormány „minden ingadozás nélküli” szabadelvű politikájával. Ám a jelentés első, hivatalos részében, ahol Darányi szavaival Egan Ede „a felvidéki, Galíciából bevándorolt proletár elemek üzelmeit, visszaéléseit ostromozta”, a miniszter nem látott kivétnevelőt. Úgy vélte, hogy e tekintetben „a hazai zsidóság” is bizonyára egyetért vele, majd mintegy mellékesen megjegyezte: „Különben, a mi ezen üzelmeket illeti, a miniszterelnök úr, mint belügyminiszter kezdeményezésére elhatároztuk, hogy a bevándorlás ügyét minden irányban kielégítőleg, de egyszersmind gyökeresen és sürgősen rendezzük és szabályozzuk”. Az ülés jegyzőkönyve szerint a padsorok reakciója a következő volt: „*Hosszantartó, zajos helyeslés, éljenzés és taps a ház minden oldalán.*”⁷⁴

A külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról című törvényjavaslatot Széll Kálmán több mint két és fél évvel később, 1902. november 5-én nyújtotta be a képviselőháznak. Időközben – és míg a kivételként említhető szabadelvű párti Perényi Zsigmond 1902. áprilisi felszólalásában kiemelte, hogy a „kazárok” nagyon sok községben „ép oly szegények és nyomorultak, mint akár melyik rutén földműves”⁷⁵ – a miniszterelnök Darányi Ignáccal egyetemben oly módon igyekezett megnyugtatni, illetve lehűteni a kedélyeket, hogy a bevándorló „elemek” tevékenységéről ezen igyekezete közepette is elítélően szólt. A főrendiházban Esterházy János interpellációjára válaszolva 1902. február 4-én hangsúlyozta, hogy a kormányt e tekintetben „gazdasági szempontok” vezetik, „nem felekezeti”, ugyanakkor kijelentette, hogy a „beözönlő” és „ide nem való emberek” bevándorlásából „kétségtelenül” bajok származnak.⁷⁶ Március 8-án a néppári Buzáth Ferenc antiszemita beszédére reagálva Darányi Ignác a képviselőházban leszögezte, hogy a kormány sem a bevándorlást, sem egyéb kérdést nem fog „felekezeti jelleggel tárgyalni”. Június 20-án, Buzáth Ferencnek ezúttal egy interpellációjára válaszolva, Széll figyelmeztette a tisztelt házat, hogy a „beözönlő illetéktelen elemek ellen” fellépni kívánó „bevándorlásról szóló” törvényből ne csináljon senki

⁷⁴ Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXVI. Bp. 1900. 431.

⁷⁵ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója V. Bp. 1902. 64.

⁷⁶ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója I. Bp. 1902. 55.

„antiszemita-kérdést”.⁷⁷ A törvényjavaslat képviselőházi vitáján a miniszterelnök 1903. január 10-én megnyugtatónak szánt cézzal kijelentette: a törvényjavaslatot igyekezett „minden antiszemitikus ízből kivetköztetni”. Nem rejtette véka alá, hogy az „bizonyos, Galicziából és Oroszországból beözönlött”, illetve „nem asszimilálódott” elemek ellen irányult, ám hangsúlyozta, hogy a törvény e „beözönlött elemeket” nem azért érinti majd, „mert zsidók, hanem azért, mert nem ide valók, mert a nemzet testén, gazdasági, társadalmi és nemzeti életében igenis olyan gyanús elemek, a melyeket ellökní kell”. Amint látható, a zsidóellenes célzat miniszterelnöki cáfolata sajátosan zsidóellenesre sikeredett – miközben beszédében Széll többször is elítélte a „gyűlöletes” antiszemitizmust, és letette voksát a reformkortól a dualizmus korának végéig hivatalos ideológiának tekinthető liberális nacionalizmus krédója mellett: „A ki becsületes ember és jó hazafi és jó magyar ember, legyen az bármiféle eredetű, származású és vallású, az nekünk e hazában polgártársunk, a kire nézve a többivel szemben semmiféle különbséget nem teszünk.”⁷⁸

Ami magát a törvényjavaslatot és annak miniszterelnöki indoklását illeti, a „zsidó” szó vagy bármely szinonimája természetesen nem szerepelt a szövegekben.⁷⁹ Ettől függetlenül mindenki számára világos volt, hogy a törvényjavaslat előleges célja a galíciai zsidó bevándorlás szigorúbb ellenőrzés alá vonása. Az 1903. január 9–10, és 12–13-án tartott képviselőházi vita során a törvényjavaslatot bemutató Nyegre László, illetve Széll Kálmán a bevándorlók kapcsán kerültk ugyan a „zsidó” szót, helyette az „elem” kifejezést használták. A többi felszólaló azonban, és különösen a néppárti Buzáth Ferenc és Zboray Miklós kevésbé fáradoztak eufemizmusokkal: a vita során a „zsidó” és az „izraelita” szavak – különféle toldalékolt alakjaikkal – összesen 87 alkalommal hangzottak el.⁸⁰ A vitát így is belengte a nyelvi álszentség. Amikor a függetlenségi Uray Imre annak fejtegetésébe kezdett, miszerint „megérkezik az a bizonyos, hogy műnyelven szóljak, és ne vádoljanak, hogy zsidókat emlegetek, megérkezik az a...”, Széll Kálmán közbeszólt: „külföldi”, mire Uray a padsorok derűtségére úgy folytatta: „megérkezik az idegenforgalom”.⁸¹ A *Magyarország* című függetlenségi lapban 1903. január 11-én megjelent vezércikkében Bartha Miklós éppen e „delikát felfogás” ellen kelt ki, mely szerint „nem illik a zsidót bántani”, noha, szögezte le: „Mindenki tudja, hogy ez a javaslat a zsidó bevándorlás miatt jött létre”.⁸²

⁷⁷ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VII. Bp. 1902. 348.

⁷⁸ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója X. Bp. 1902. 232–233.

⁷⁹ A törvényjavaslatot és indoklását közli Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai VII. Bp. 1902. 284–292.

⁸⁰ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója X. i. m. 200–259.

⁸¹ Uo. 226.

⁸² A kormányzati „hipokrizis” ellenében Bartha szókimondóbb változattal állt elő: „Miért nem mondják: galíciai, oroszországi, romániai zsidót ezentúl semmi szín alatt nem bocsájtunk be az országba?” *Bartha Miklós: A kazár bevándorlás. Magyarország, 1903. január 11. 1–2.*

Mivel a Habsburg Birodalmon belüli határvonalakat bárki bárhol ellenőrzés nélkül átléphette, a törvényjavaslat a galíciai zsidóknak valójában nem a bevándorlását igyekezett feltartóztatni, hanem letelepedésüket akarta a korábbinál szorosabb ellenőrzés alá vonni. Célja az volt, hogy a bevándorlók ne tartózkodhassanak az országban a hatóságok tudta nélkül, és hogy a rendőrség szükség esetén kitilthassa őket az országból. A relatív rövid, összesen 18 paragrafusból álló törvénynek a 2., 3., és 10. §-ai tekinthetők a legfontosabbnak. A 2. §. kötelezővé tette a külföldiek szállásadói számára, hogy megérkezésüket községükbe, illetve eltávozásukat onnan 24 órán belül jelentsék be a helyi hatóságnál. A 3. §. az adott községben lakni szándékozó külföldi számára előírta, hogy e szándékát a megérkezését követő 15 napon belül jelentse be a hatóságoknál, ahol személyazonossága, állampolgársága és büntetlen előéletének igazolása mellett azt is ki kellett mutatnia, hogy képes fenntartani magát, illetve családját. A törvény 10. §-a szerint a helyi rendőri hatóság bármikor kitoloncolhatta azt a külföldit, aki a személyére vonatkozó dokumentumokat nem tudta felmutatni, vagy kimutatni, hogy képes fenntartani magát, esetleg családját, illetve akinek az országban tartózkodása a rendőrség szerint „az állam érdekeire, vagy a közbiztonságra és a közrendre nézve aggályos” volt.⁸³ A törvényjavaslat képviselőházi vitáján a miniszterelnök elismerte, hogy e „drasztikus” paragrafussal a rendőri hatóságoknak „nagy arbitrárius hatalmat” adott.⁸⁴

A törvényt, amelyet a képviselőház után a felsőház minden vita nélkül elfogadott, az uralkodó 1903. március 11-én szentesítette.

A galíciai zsidók száma Magyarországon 1900-ban

A képviselőház közigazgatási bizottsága a törvényjavaslat tárgyában 1902. november 25-én kelt jelentésében úgy fogalmazott, „nagyfokú, habár mérveiben alig ismert bevándorlással állunk szemközt”.⁸⁵ A törvényjavaslat képviselőházi vitáját megnyitó 1903. január 9-i beszédében a javaslat előadója, Nyegre László ugyanezt egy fokkal még kategorikusabban elismételte: „Ma egy nagyfokú – habár mérveiben egyáltalán nem ismert – bevándorlással állunk szemközt”.⁸⁶ Ez azonban így szinte biztosan nem igaz. Az 1900-as népszámláláskor a korábbinál pontosabb, a külföldi születésűek esetében a születési hely megjelölésénél a tartományra is rákérdező, a honosságot az illetőséggel immár össze nem keverő számlálólapoknak köszönhetően a Statisztikai Hivatal pontosan összeszámlálhatta, hogy az országban hány és milyen állampolgárságú galíciai születésű zsidó

⁸³ A külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról címet viselő 1903. évi V. tc. szövegét közli <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6873>, letöltés 2017. nov. 26.

⁸⁴ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója X. i. m. 235.

⁸⁵ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai XX. Bp. 1903. 40.

⁸⁶ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója X. i. m. 202.

vallású személy élt.⁸⁷ Az összeszámoláshoz kellett némi idő, de a hivatal a munka egy jelentős részével már 1902 májusában végzett, Vargha Gyula ugyanis ekkor keltezte a Statisztikai Hivatalnak az 1900-as népszámlálás eredményeit bemutató első kötetét.⁸⁸ A Magyar Közgazdasági Társaság közgyűlésén a „magyarság félszázados fejlődése” címmel május 31-én tartott előadásában már az 1900-as adatokat is felhasználta, a zsidók nyelvi magyarosodása kapcsán kijelentvén, „nem kicsinylendő eredmény”, hogy 1880 és 1900 között az izraeliták magyarosodása valamennyi felekezetét túlszárnyalta, „kivált ha figyelembe vesszük, hogy ez idő alatt a zsidók száma, bevándorlás folytán is nagy mértékben növekedett”.⁸⁹

Hogy állítását Vargha mire alapozta, az ezúttal sem derült ki, de a Statisztikai Hivatal által az országban élő galíciai születésű zsidó vallású személyekről készített statisztikai összeállításra biztos nem! A Statisztikai Hivatal levéltárának a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába átkerült anyagai között található táblázatok elkészítésének ideje ismeretlen. Tekintve azonban, hogy a számlálólapok akkurátusabb megfogalmazása is többek között nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy a kormányzat végre pontos képet kaphasson az országban élő galíciai zsidók számáról; tekintve, hogy a galíciai zsidó bevándorlás kérdése milyen nagy fontossággal bírt a kormányzat és a közvélemény számára, és főleg, hogy erről a kormány éppen törvényt készült hozni, megítélésem szerint teljességgel valószínűtlen, hogy legkésőbb 1902 tavaszára a Statisztikai Hivatal munkatársai és a kormányzat ne ismerték volna ezeket az adatokat. A kimutatás szerint 1900-ban 10 587 „galíciai születésű izraelita vallású” *külföldi* állampolgárságú egyén tartózkodott Magyarországon, ami az ország 831 162 fős zsidó lakosságának 1,27%-át tette ki. Ehhez a számhoz hozzáadhatjuk az 5162 *magyar* állampolgárságú galíciai születésű zsidót. A Magyarországon élő galíciai születésű zsidók teljes száma így 15 749 főre, a zsidó lakosság 1,89%-ára emelkedett. Budapesten 5146 külföldi és 1010 magyar honos galíciai születésű zsidó tartózkodott, összesen 6156 fő, vagyis a budapesti zsidóság 3,64%-a. A galíciai zsidók által állítólag előzőnlött Máramaros megyében 359 külföldi és 870 magyar állampolgárságú, Bereg megyében 176 külföldi és 147 magyar állampolgárságú galíciai zsidó élt. A külföldi honos galíciai zsidók száma ennél magasabb volt Sáros (643), Szepes (604), valamint Zemplén (598) megyékben. A helyi zsidó lakosságban elfoglalt arányuk azonban mindenütt elenyészőnek

⁸⁷ Az 1869-es, 1880-as, 1890-es, illetve 1900-as népszámlálások számlálólapjainak mintáját közli A m. kir. központi statisztikai hivatal munkássága (1871–1911). Bp. 1911. 456–457., 461.

⁸⁸ A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása I. A népesség általános leírása községenként. Bp. 1902. IV.

⁸⁹ Vargha Gyula: A magyarság félszázados fejlődése. Közgazdasági Szemle 26. (1902) 420.

mutatkozott. A Máramaros megyében élő összesen 1229 Galíciában született zsidó a megye 55 957 fős izraelita polgári népességének csupán 2,20%-át alkotta.⁹⁰

Felmerülhet a kérdés: lehetséges, hogy ezeket a számokat a Statisztikai Hivatal azért nem hozta nyilvánosságra, mert valamiként kiderült, hogy nem feleltek meg a valóságnak? Ez már azért sem valószínű, mivel az 1900-as népszámlálás 1909-ben megjelent tizedik és utolsó kötetében Kovács Alajos elejtett egy adatot, ami e titokban tartott statisztikát igazolja. A népszámlálási kötet szöveges részében a Magyar királyság egész területén 1900-ban 45 198 főt kitevő galíciai illetőségű osztrák honosok kapcsán Kovács mellékesen megjegyezte: „Téves volna azt hinni, hogy e galíciai bevándorlásban túlnyomólag a galíciai zsidók vesznek részt, mert a galíciai illetőségű osztrák honosoknak csak 27,4%-a izraelita”.⁹¹ Ez a százalékszám visszaszámítva 12 385 főnek felel meg, ami valamivel több, mint a 10 587 galíciai születésű nem magyar állampolgárságú zsidó, de nagyságrendileg, és itt ez a lényeg, nincs különbség. Érdemes egyébként észrevenni, hogy a galíciai zsidó „invázió” mítoszának első hivatalos, bár még csak óvatos cáfolatát Kovács Alajos ezzel az elejtett mondattal intézte el, ami annál is inkább észrevétlen maradt, hogy a kötet táblázatos részében az erre vonatkozó részletes adatokat nem közölte.

Az 1900-ban Magyarországon élő galíciai zsidók számának ismeretében a kérdés természetesen az, miért hozott a Széll-kormány egy törvényt az elenyésző galíciai zsidó bevándorlás ellenőrzésére. Ennek megválaszolása további levéltári kutatásokat igényel. Annyi bizonyos: a minisztertanács ülésein erre a kérdésre egy szóval sem tértek ki, az ebben az időszakban aktív politikusok későbbi írásaiban, visszaemlékezéseiben sem találtam erre vonatkozó információt. Lehetséges, hogy a kormány célja a népszerűség hajhászása volt. Elképzelhető, hogy Széll Kálmán oly módon kívánt gesztust tenni a Szabadelvű Pártban ekkor befolyásos agrárius szárnynak, hogy tudhatta: e tekintetben a merkantilisták ellenkezésétől sem kell tartania.⁹² Az is meglehet, hogy a „galíciai”, vagyis a zsidó másságukat kaftánjukkal, szörmekalapjukkal, jiddis beszédükkel szembeütően és hallhatóan fenntartó zsidók iránti mély előítéllettől áthatva Széll Kálmán és Darányi Ignác úgy vélték, hogy akárhányan voltak is, nagyban hozzájárultak a rutének nyomorához.⁹³ A „rossz galíciai” versus „jó magyar zsidó” szembeállításnak a 20. század

⁹⁰ MNL OL XXXII–23–h 192–193. d. 46/e.; A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása I. i. m. Általános jelentés, 39.

⁹¹ A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása X. i. m. Általános jelentés, 57.

⁹² A Szabadelvű Pártot szétfeszítő agrárius-merkantil szembenállásra a Széll-kormány idején lásd *Schwarzwölder Á.*: A Széll-kormány és a törvényalkotás i. m. 252–256.

⁹³ Az ország északnyugati részében élő, elmagyarosodott vagy legalább elnémetesedett, ruházatában és kinézetében többnyire a többségi társadalomhoz idomult zsidó ortodoxia és az északkeleti vármegyék részben haszid, kulturálisan a kelet-európai zsidóság Magyarországra ékelt csücskét képező ultraortodoxia közötti lényeges ideológiai különbségekre lásd *Michael K. Silber*: The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In: The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era. Ed. Jack Wertheimer. New York–Jerusalem 1992. 23–84.

elején már több mint félszázados hagyományára visszanyúló mentális keretében ez önellentmondás nélkül összeegyeztethető volt az antiszemitizmus őszinte elítélésével. Erről tanúskodik a már említett Bartha Miklós példája. A függetlenségi országgyűlési képviselő és hírlapíró 1901 elején a kolozsvári *Ellenzék*ben hosszú cikksorozatot közölt a rutén akcióról és Egan Ede általa forrón méltatott tevékenységéről. A cikksorozatot az év vége felé *Kazár földön* címmel kötetben is kiadta. Könyvében Bartha ismételtén bizonygatta, hogy sem ő maga, sem a rutén akció nem antiszemita, hangsúlyosan megkülönböztette a jó magyar zsidókat, „a kik velünk barátkoznak, velünk étkeznek, velünk örvendenek és velünk szenvednek” a „kazároktól”, akikről könyvében hemzsegetek a végletesen démonizáló, vaskosan antiszemitának tűnő leírások.⁹⁴ Mielőtt azonban Bartha átadta a végső kéziratot kiadójának, elküldte a költő és tanár Palágyi Lajosnak, az *Egyenlőség* című neológ zsidó hetilap újságírójának, roppant udvariasan kérve tőle, hogy szíveskedjen azt „előre átnézni”, mivel – amint írta Bartha – „eszembe jutott a Tanár úrnak egy kritikai megjegyzése arról a módszerről, a mint én a zsidókról írni szoktam”.⁹⁵ Bartha kétségkívül nem tartotta magát antiszemitának.

Ami a galíciai születésű zsidók statisztikáját illeti, lehetséges, hogy mire 1902 tavasza táján a kormányzat az adatok birtokába jutott, a bevándorlási törvénynek 1901 októberében már a trónbeszédben is beharangozott meghozatala annyira előrehaladott állapotban volt, hogy a blamázt elkerülendő, nem volt más kiút, mint az adatok elsüllyesztése.⁹⁶ Az is lehetséges azonban, hogy a kormányzat azért nem tette közzé a statisztikát, mert *nem hitt a számoknak*. Erre bizonyíthatóan hajlamosnak mutatkozott. A belügyi és a kereskedelemügyi miniszter 1899. évi január elejétől országos adatgyűjtést rendelt el a ki-, be- és visszavándorlásról. (A községeknek kiküldött formanyomtatványok az érintettek vallására nem kérdeztek rá.) Amint a kormány 1899. évi működéséről 1900-ban megjelent jelentés panaszkolta, „a külföldiek bevándorlására, lakhatására és településére vonatkozó adatok [...] jóval a valóság mögött maradtak”. E megállapításra annak alapján jutott, hogy Szepes, Sáros, Zemplén, Bereg, Máramaros és Beszterce-Naszód megyékben, vagyis „a galíciai települők által köztudomásúlag előszeretettel felkeresett vármegyékben csak 466 egyén keresett új hazát”. Ez a „túl alacsony szám”, olvasható a jelentésben, nem arról győzte meg a kormányt, hogy nincs jelentős bevándorlás, hanem arról, hogy gondatlan munkájuk miatt a helyi hatóságok „a tényleges bevándorlási eseteknek csak egy részéről szereztek tudomást”.⁹⁷

⁹⁴ Bartha Miklós: *Kazár földön*. Kolozsvár 1901. 33., 84–86., 89–90., 95., 223–224., 321–322.

⁹⁵ Palágyi Lajos válaszát nem ismerjük. Bartha Miklós levele Palágyi Lajoshoz. *Közli Zsoldos Jenő*. *Libanon* 2. (1937) 29.

⁹⁶ Az 1901. október 28-i trónbeszédben szereplő megjegyzésre lásd Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai I. Bp. 1901. 2.

⁹⁷ Az ország közállapotai. In: A m. kir. kormány 1899. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1900. 222.

Utójátékok

Befejezésül néhány szót a galíciai zsidó bevándorlás mítoszának további, még évtizedes virágzásáról. A Széll-kormány 1903 júniusában megbukott, így nem maradt ideje arra, hogy kiadja a törvényt életbe léptető rendeletet. Az első Khuen-Hédervary-kormány és Tisza István első kormánya ez irányban semmi igyekezetet nem tett. Az 1903. évi V. tc. végül három rendelet útján lépett érvénybe, vidéken 1906. március 1-jén, Budapesten 1908. május 1-jén, Fiumében 1913. június 25-én.⁹⁸ A törvénynek a galíciai zsidó bevándorlásra gyakorolt hatásáról nem lehet beszélni – hiszen galíciai zsidó bevándorlók is alig voltak. Az egyetlen kézzelfogható következmény az 1903. évi V. tc.-kel egyidejűleg és azt kiegészítően az 1903. évi VIII. tc. által létrehozott és 1906-ban felállított határrendőrség említhető. Túlkapásairól az északkeleti megyékben a zsidó sajtó rendszeresen panaszkodott.⁹⁹ A ténylegesen kiutasított galíciai zsidók számáról országos adat nincs. Máramaros megye ökörmezői járásából 1906 és 1911 között összesen hat zsidót utasítottak ki.¹⁰⁰

A galíciai zsidó bevándorlás társadalmi percepciójára a törvény meghozatala majd érvénybe léptetése semmilyen hatást nem gyakorolt. Míg a kormány és az egymást követő kormánypártok, így a koalíciós kormányzat (1906–1910) idején a függetlenségi párt tagjai is szinte teljesen hallgattak a kérdésről, a néppárti országgyűlési képviselők, a Néppárt lapja, illetve egyéb antiszemita lapok és röpiratok továbbra is a „kazárok” beözönléséről és üzelmeiről regéltek, és annak törvényes megfékezését követelték, mintha az 1903-as törvény nem is létezett volna.¹⁰¹

A világháború előtti, békebeli Magyarországot évtizedeken át folyamatosan előzőnlő galíciai zsidó bevándorlás mítosza a dualizmust is túlélte. Az egyébként vehemensen antiszemita Kovács Alajos 1920-ban, majd 1922-ben hiába cáfolta meg kategorikusan, hiába számította ki, hogy 1869 és 1910 között a zsidó népességet a

⁹⁸ Belügyi Közlöny 11. (1906) 47–60.; Belügyi Közlöny 13. (1908) 143–152.; Belügyi Közlöny 18. (1913) 290–300.

⁹⁹ *Komáromi Sándor*: A határrendőrség. Egyenlőség, 1906. augusztus 12. 3–4.; *Krausz Fülöp*: Határrendőrségi hatalmi túlkapások. Magyar Zsidó, 1909. augusztus 27. 3–5.; *Hartstein Lajos*: A peripheriák zsarnokai! Magyar Zsidó, 1909. augusztus 27. 1–3.; *Szabolcsi Miksa*: Északmagyarországi atrocitások. Egyenlőség, 1910. december 18. 1–4.; A magyarországi határrendőrség. Zsidó Szemle, 1912. április 15. 12–13.

¹⁰⁰ *Illés Samu*: „Kazár” védelem. Az ökörmezői járási orth. izr. hitközség megbízásából. Máramarossziget 1911. 5.

¹⁰¹ *Ifj. Wessprémy Kálmán*: A Magyarországi zsidók statisztikája. Debreczen 1907. 5–6., 51–53.; Nem kívánatos elemek. Alkotmány, 1907. szeptember 28. 1–2.; *Grieger Miklós*: A zsidó kolera. Alkotmány, 1910. október 2. 4.; *Z. S.*: A negyvenéves Budapest. Magyar Kultúra 1. (1913) 518.; *Miklóssy István*: Keresztény magyar népünk gazdasági romlása. Bp. 1913. 10., 78. Lásd még a néppárti Huszár Károly, a későbbi miniszterelnök 1910. december 14-i és 1911. január 25-i, mindkét esetben válasz nélkül hagyott interpellációját. Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója III. Bp. 1911. 82–84.; Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója IV. Bp. 1911. 231–236.

kivándorlás révén 113 800 fős veszteség érte. Míg a „rossz galíciai zsidó” versus „jó magyar zsidó” szembeállítás szinte az első zsidótörvénynek nevezett 1938. évi XV. tc.-ig a Horthy-rezsim mondhatni hivatalos dogmája maradt, a tézis ekkor kiegészült a Tanácsköztársaságért is felelőssé tett kommunista galíciai zsidó bevándorló imázsával.¹⁰² A bevándorlás mítosza az első zsidótörvény indoklásában is megjelent. E szerint a zsidó népességnek az 1870 és 1900 közötti, a természetes szaporodással „nem magyarítható” növekedése a „bevándorlás hatalmas méreteit” mutatta. Hogy erről a törvény egyik megszövegezőjeként Kovács Alajos mit gondolt, nem szól a fáma.¹⁰³

THE MYTH OF JEWISH IMMIGRATION FROM GALICIA

by Miklós Konrád

SUMMARY

From the 1840s until at least 1918, Hungarian politicians and public opinion were convinced that the country had been flooded by Jewish immigrants from Galicia. In fact, Jewish immigration from Galicia had ceased by the end of the 1860s. Yet in 1903, the liberal government submitted a bill to control Galician Jewish immigration – while it certainly knew from unpublished census data that Galician Jewish immigration was insignificant. This article, the first detailed analysis of the most pervasive myth in modern Hungarian Jewish history, exposes how and why the bill was passed, and presents hitherto unpublished census data about the number of Galician-born Jews living in Hungary in 1900. Finally, it offers a short overview of the uninterrupted survival of the myth of Galician Jewish immigration that existed until the Holocaust.

¹⁰² Egy svéd tudósítónak 1920 májusában adott és több magyar lap által átvett interjúbán Horthy Miklós kifejtette, „a világháború alatt az elpusztult Galíciából ezrével tódultak be hozzánk a magyarságtól és a magyar zsidóságtól is teljesen idegen, alacsonyabb erkölcsi és értelmi színvonalon álló zsidók”. A Tanácsköztársaság lényegét Horthy abban látta, hogy „az idegenből beszármazott megbízhatatlan söpredek-zsidóság cézárómániába esett és a gazdasági hatalom mellé a politikai hatalmat is önmagának akarta kisajátítani”. Így jött létre „a túlnyomórészt idegen és nem magyar zsidókból a fegyházban megalakult kommunista kormány”. Horthy kormányzó nyilatkozik. Az Est, 1920. május 9. 3. Lásd még *Szekfü Gyula*: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp. 1920. 230., 288–292.; *Count Paul Teleki*: The Evolution of Hungary and Its Place in European History. New York 1923. 140–142.; *Kristóffy József*: Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926. Bp. 1927. 166–168.; *Vécsey Tamás*: Tisza Kálmán. Politikai és publicisztikai tanulmány. Celdömölk 1931. 162, 165–166.; Hóman kultuszminiszter beszéde a szentesi gyűlésen. Pesti Napló, 1938. március 8. 4.

¹⁰³ *Kovács M. Mária*: Törvényről sűjtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Bp. 2012. 101.

Kránitz Péter Pál

ÖRMÉNY MENEKÜLTEK KONSTANTINÁPOLYTÓL BUDAPESTIG

A humanitárius politika korlátai a két világháború között,
különös tekintettel Délkelet-Európára és Magyarországra

Az első világháború sok millió ember életét követelte Európában, és az elesettek-nél még sokkal többen voltak, akik megsebesültek, eltűntek vagy fogságba estek. A Nagy Háború egy másik, kevésbé ismert következménye volt az öreg kontinens történetének egyik legsúlyosabb menekültválsága is – több millió ember kényszerült elhagyni otthonát a háború, a lakosságcserek és üldöztetés következtében. Korunk nemzetközi menedékjog- és intézményrendszere azonban ekkor még nem létezett. A nemzetközi menekültügy még csak bontogatta szárnyait, a humanitarizmus alapvetései korunkhoz mérten kevésbé játszottak meghatározó szerepet az egyes nemzetállamok menekültpolitikájában.

A Nemzetek Szövetsége az első világháborút követő évtizedben mindössze két menekültcsoportot, az oroszokét és az örményekét vette szárnyai alá, és dolgozta ki számukra a menekültjog kezdetleges formáját. Tanulmányom a történeti diskurzuselemzés módszertanát alkalmazva próbálja meg bemutatni a korai menekültügy jellegzetességeit és kizárólagosságát.

A délkelet-európai államok a két világháború között – elsősorban a politikai párbeszéd szintjén –, megtagadták az örmény menekültek humanitárius ellátását. Törökország üldözte az örmény (belső) menekülteket, Görögország és Bulgária – gyakran a menekültek akarata ellenére – tömegesen deportálta őket szovjet területekre, Magyarország pedig a pénzügyi támogatást tagadta meg tőlük. Tanulmányom egyik főbb hipotézise szerint mindennek egyik fő oka ezen országok irredentizmusában keresendő.

Humanitarizmus és az örmény kérdés a Nemzetek Szövetségében

Az örmény kérdés¹ – a Lausanne-i békeszerződést megelőző fél évszázadban – egy mélyen integrált és meghatározó része volt a keleti kérdés² övező politikai diskurzusnak,³ mely utóbbit a szakirodalom a gyarmati diskurzus (*colonial discourse*) egy társdiskurzusaként tartja számon. A gyarmati diskurzust Peter Hulme úgy írta le, mint „azon nyelvi kifejezések halmaza, melyeket a gyarmati kapcsolatok kezelése során történő alkalmazásuk köt össze”,⁴ azonban Edward Said volt az, aki mélységeiben is elmerült e kérdéskörben *Orientalizmus* című munkájában. Művében az orientalizmus, mint egy faji és civilizációs megkülönböztetéseken alapuló világlátás jelenik meg, amely „a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta”, képviselői nem haboztak lépten nyomon a „nyugati ember” felsőbbrendűségét, a „keleti ember” alsóbbrendűségével összevetni.⁵ Az új- és modern kor gyarmati diskurzusát formáló (és az általa formált) szerzők, amint arra

¹ Armen Kirakosyan Örményország helyettes külügyminisztere, történész a következőkben határozta meg az örmény kérdést: „az örmény nép politikatörténetét övező problémák integráns halmaza: Örményország felszabadítása az idegen uralom alól, a független örmény államiság helyreállítása az Örmény Felföldön, az örmények vérengzések és deportálások útján történő, az oszmán hatóságok általi kiirtása érdekében hozott rendelkezések és azok végrehajtása a 19. század végén és a 20. század elején, majd következtetésképpen az európai hatalmak által az Oszmán Birodalomra kényszerített reformok, az örmény függetlenségi mozgalom, a népiirtás nemzetközi elismerése”. Ezzel szemben Ahmet Esat Uras, török politikus és történész *Az örmények a történelemben és az örmény kérdés* című munkájában a következőképpen vélekedett: „Azok az »örmények«, akikről e könyv szól, a saját függetlenségükért küzdöttek az egész ország kárára, külföldieket vontak be belpolitikánkba és megalkották azt [a politikai kérdést – K. P.], amelyet ma »Örmény Kérdés«-ként ismerünk. Ezek az emberek katasztrófából katasztrófába taszították az örménységet, írók és költők, akik verseikkel, regényeikkel és fiktív hősi költeményeikkel felzaklatták népüket, katolikusok, pátriárkák és papok, akik kihasználták kongregációjuk feletti közigazgatási jogaikat.” Vö. *Armen Kirakosyan: Haykakan harcy' ev hayeri ceghaspanutyuny': Patmairavakan erralezu teghekanq*. Erevan 2006. 72.; *Esat Uras: The Armenians in History and the Armenian Question*. Istanbul 1988. 220.

² Bodnár Erzsébet megfogalmazásában: „A keleti kérdés az Oszmán Birodalom hanyatlásához kapcsolódó, a birodalomban élő elnyomott népek lázadásával és az európai nagyhatalmak beavatkozásával összefüggő problémák halmaza.” *Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés kutatása az orosz történetírásban*. Világtörténet 29. (2007) ősz–tél 47–52.

³ A diskurzív politikatudomány gyakran rokonítja a politikai diskurzust, a politikai nyelvezet, politikai beszéd, politikai retorika és a propaganda fogalmait. Mindegyik kifejezés a nyelvhasználat és a politika közötti szemantikai kapcsolatokat hivatott megragadni. Az írott vagy kimondott szó és szöveg akkor válik a politikai diskurzus részévé, amikor kontextusában, explicit és implicit jelentésében és intencióiban a hatalom megragadása, fenntartása és/vagy gyakorlása céljával születik meg. Lásd *Christ'l De Landtsheer: Introduction to the Study of Political Discourse*. In: *Politically Speaking. A Worldwide Examination of Language Used in the Public Sphere*. Eds. Ofer Feldman – Christ'l De Landtsheer. Westport–London 1998. 1–16.

⁴ A tanulmányban található örmény, francia és angol nyelvű publikációkból, illetve forrásokból, dokumentumokból származó idézetek saját fordításaim. *Peter Hulme: Colonial Encounters. Europe and the native Caribbean, 1492–1797*. London–New York 1986. 2.

⁵ *Edward W. Said: Orientalizmus*. Bp. 2000. 12.

Amar Acheraiou rávilágított, „a klasszikus rasszista sztereotípiákat a »barbár« kifejezésben tömörítették”,⁶ és sikeresen rögzítették a közbeszédben a *máság* és alsóbbrendűség érzetét mint előfeltevést a gyarmatok lakosságával kapcsolatban. Az orientalizmus és a gyarmati diskurzus időbeliségével kapcsolatban Mark Mazower mutatta ki, hogy az európai nagyhatalmak internacionalizmusa és a nemzetközi jog a kora 19. századtól kezdődően egészen az ENSZ megalakulásáig valójában mélységeiben és végleteiben gyarmati volt, a gyarmattartó, „civilizált” hatalmak hegemoniáját volt hivatott legitimálni a gyarmatosított „barbár” és „civilizálatlan” népek felett.⁷

A 19. század során az örmény kérdés is betagozódott a gyarmati diskurzusba. Annak függvényében, hogy egy adott nagyhatalom az Oszmán Birodalommal szövetségben, avagy vele konfliktusban állt, vagy legitimálni igyekezett a „török faj” örmények felett végzett „civilizációs misszióját”, vagy éppen cáfolni annak jogosságát. Mindezt hasonló nyelvi kifejezések és érvrendszerek használatával kívánták megvalósítani, amelyek megfelelnek a gyarmati diskurzus Hulme-i meghatározásának. Az első világháború közeledtével, amint testet öltött a két szembenálló szövetségi rendszer, a gyarmati diskurzusban az örmény kérdés két egymással szemben álló narratívája jelent meg.⁸

Az antant országaiban eluralkodó narratíva az örményeket mint „a civilizált világ közösségének” tagjait láttatta.⁹ Egy olyan ősi keresztény nemzet képe körvonalazódott benne, amely „nyugati” civilizációs és kulturális értékeket hordoz,¹⁰ egy „faj”, amely „különösképpen hajlamos a civilizációra”, egy olyan területen, ahol a törökök és kurdok „barbár megszállása” óta „jelentős értelmi különbségek léteznek a fajok között”.¹¹ A legszemléletesebben talán Emile Doumergue fogalmazta ezt meg 1916-ban: „ami a fajokat illeti, a török és az örmény tökéletes

⁶ *Amar Acheraiou: Rethinking Postcolonialism. Colonialist Discourse in Modern Literatures and the Legacy of Classical Writers.* New York 2008. 42.

⁷ *Mark Mazower: Governing the World: The history of an Idea.* New York 2012.

⁸ Ruth Wodak szerint a „politikai csoportoknak szüksége van egy saját nyelvezet kialakítására, hogy önmagukat ábrázolják e nyelvezeten keresztül; territóriumukat is e nyelvezet segítségével határozzák meg; ideológiájukat bizonyos szlogeneken és sztereotípiákon keresztül jelölik ki”. Amennyiben egy (katonai, diplomáciai, gazdasági) szövetségi rendszer (pl. az antant vagy a központi hatalmak) tagjait a globális politikum egy-egy csoportjaként kezeljük, diplomáciai képviselőik által szervezett fórumokon kialakított nyelvezetük, a nyelvezetbe foglalt szlogenek és sztereotípiák a közösség világnézetére, „ideológiájára” enged rálátni. Bővebb információkért lásd *Ruth Wodak: 1968: The power of political jargon – a „Club-2” discussion.* In: *Language, Power and Ideology. Studies in Political Discourse.* Ed. Ruth Wodak. Amsterdam–Philadelphia 1989. 137–163.

⁹ *James Bryce: The treatment of Armenians in the Ottoman Empire: 1915–16.* London 1916.

¹⁰ *Emily J. Robinson: Armenia and the Armenians.* London 1917.; *Marcel Léart: La Question Arménienne à la lumière des Documents.* Paris 1913. 5., 23.

¹¹ Az amerikai misszionárius Cyrus Hamlin, népszerű *Among the Turks* című kötetében bár leszögezte, hogy nem lenne „igazságos” „a török fajról, mint egy buta fajról” beszélni, kijelentette, hogy mivel muzulmán vallásúak, az iszlám pedig a civilizációs fejlődést erősen korlátozza, ezért a törökök sem

ellentépart alkot. A török turáni, militarizált, brutális, ellenzi a tudományokat, művészeteket és a kereskedelmet. Az örmény árja, mint mi, békés természetű”.¹²

Amint arra Stefan Ihrig legutóbbi monográfiájában rámutatott, és amint erre magam is kitértem egy korábbi tanulmányomban,¹³ a németországi és az Osztrák–Magyar Monarchia által képviselt narratíva pont ellenkezőleg, az örményeket az önrendelkezésre és államiságra méltatlan, „alsóbbrendű fajként”, míg a törököket egy „nemes” és „civilizált fajként” ábrázolta, amely joggal uralkodik az örmények felett.¹⁴

Ez a két szembenálló narratíva valójában egyazon érme két oldala – a két versengő félre osztott gyarmati világ uralkodó ideológiájának leképeződése egy olyan, mindent elsöprő háború küszöbén, amelynek során a nagyhatalmak kétszerek voltak a gyarmati dominancia oltárán milliók életét feláldozni.¹⁵

Bár az első világháború végül az antant – és a szövetség országaiban uralkodó politikai diskurzus(ok) – győzelmével végződött, az Oszmán Birodalom másfél milliós örmény lakosságának egy része a népirtás – vérengzések, deportálások és haláltáborok – áldozata lett; akik túléltek, elmenekültek. A győztes hatalmak a Sévres-i békeszerződéssel létrehozták ugyan a vérrel áztatott, elnéptelenedett nyugat-örmény területeken a független Örmény Köztársaságot, azonban az örmény állam kérészéletűnek bizonyult.¹⁶ Egy új politikai és katonai hatalom,

képesek a civilizáltság nyugati szintjét elérni. *Felicia Rudolphina Scatcherd*: Armenia: how she is helping the cause of the Allies. London 1915.; *Cyrus Hamlin*: Among the Turks. New York 1877.

¹² *Emile Doumergue*: L'Arménie, les massacres et la Question d'Orient. Paris 1916. 8.

¹³ *Stefan Ihrig*: Justifying Genocide. Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler. Cambridge (USA) 2016.; *Kránitz Péter Pál*: The Armenian Genocide in Interwar Hungarian Political Discourse. *Journal of Levantine Studies* 5. (2015) 2. sz. 71–86.

¹⁴ Jól jellemzi a két szövetségi rendszer nyilvánosságában és politikai diskurzusában uralkodó narratívák összeférhetetlenségét a haditudósító Orbók Attila, hivatalos oszmán kiadványok alapján összeállított, majd 1916-ban közreadott *Igazság az örmények forradalmi mozgalmáról* című füzeté. A szerző ebben a „nyugati propagandát” kívánta összevetni az „igazsággal”, a következő megállapításokra jutva: a „mostani örmény mozgalmak is, melyeket az entente sajtója és a semleges sajtó, mint *vallási* küzdelmet akart föltüntetni, tisztán *politikai* természetűek; Oroszország és az entente-hatalmak bujtogatására a harmincmillió lakosú török birodalom másfél millió lélekből álló örmény nemzetisége függetlenségét akarja visszanyerni, független Örményországot akar teremteni, idegen hatalmak segítségével, összejátszva az ellenséggel [...] a török kormány jogosan járt el a *politikai* természetű, államellenes mozgalmakkal szemben, melyet az örménység és Törökország ellenségei mindig előszeretettel tüntettek fel vallási harcnak, a kereszténység küzdelmének az »elnyomó pogánysággal« szemben”. Lásd *Orbók Attila*: *Igazság az örmények forradalmi mozgalmáról*. A császári ottomán kormánynak az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán. Bp. 1916. 8–10. Természetesen léteztek kivételek. Példaként szolgálhat Johannes Lepsius munkássága.

¹⁵ Az első világháború harmadik évében, egy népszerű, tíznél is több kiadást megélt nyomtatvány egészen odáig ment, hogy az örmények elnyomását úgy jellemezte, mint egy „német módszer török kivételben”. *René Pinon*: La Suppression des Arméniens. Méthode Allemande – Travail Turc. Paris 1916.

¹⁶ Bővebben *Richard G. Hovannission*: The Republic of Armenia I–IV. Los Angeles–London 1974–1996.; *Kránitz Péter Pál*: (Un)protecting the Armenian Republic at the First Assembly of the League of Nations. *Patmut'yun yev Hasarakagit'yun: Taregirk' 3.* (2017) 105–127.

Musztafa Kemál fegyveres mozgalma ugyanis szembeszállt a békerendszerrel és háborút hirdetett a szövetséges hatalmak, valamint az örmény és görög lakosság ellen. Ráadásul Oroszországban polgárháború dúlt, a Balkán-félszigeten és az Osztrák–Magyar Monarchia egykori területén pedig egy destabilizált környezetben új államalakulatok jelentek meg. Németország gyarmatait és az Oszmán Birodalom volt ázsiai területeit, hivatalosan mint nemzetközi felügyelet alatt álló mandátumterületeket a győztes hatalmak betagolták gyarmatbirodalmaikba.

E változásoknak intézményesített és jogi keretet a Nemzetek Szövetsége adott, amelynek Első Közgyűlését 1920 novemberében és decemberében tartották, s amelyen ekkor még csupán a győztes hatalmak és szövetségeseik képviseltették magukat. Első elnöke, Paul Hymans az „igazságosság templomának” nevezte az intézményt, amelynek legfontosabb feladatát „a béke” és „a rend” fenntartásában jelölte meg. A kritikai diskurzuselemzést a Norman Fairclough által kidolgozott módszertan alapján végeztem, s következtetésképpen kijelenthetem,¹⁷ hogy a Közgyűlés ülésein a „béke” többnyire a háborút lezáró Párizs környéki békeszerződésekre, a „rend” pedig túlnyomórészt a gyarmati (mandátum-) rendszer – valamint Eurázsia újrajzolt politikai térképének – fenntartására vonatkozott.¹⁸ Bár ezek, valamint számos egyéb, a Közgyűlésen unalomig ismételt nyelvi kifejezés (*overwording*) és rögzült alapvetés (*common sense*, „működő politikai tudás”)¹⁹ a gyarmati (és a Versailles-ban rögzített diplomáciai)

¹⁷ A módszertan alapjai a kritikai nyelvészet megközelítéseiben keresendők, melyek Roger Fowler, Bob Hodge és Gunther R. Kress nevéhez köthetők, mindazonáltal Norman Fairclough volt az, aki önálló nyelvészeti ágazatként, a társadalomtudományok széles spektruma által alkalmazott metodológiává tette a kritikai diskurzuselemzést. *Language and Power* című kötetében határozta meg a diskurzuselemzés főbb perspektíváit – a nyelvhasználat mögötti hatalmi tényezőket és viszonyokat, az írott vagy beszélt szöveg kontextusát, amely egész világnézeteket és ideológiákat fedhet fel. Vizsgálódásaim főbb spektrumát a Nemzetek Szövetsége közgyűlési jegyzőkönyvei képezték, de sok más forrást is érintettek a Magyar Nemzeti Levéltárban, a jereváni Örmény Nemzeti Levéltárban, a varsói Új Iratok Levéltárban, a szófiai Központi Állami Levéltárban és magángyűjteményekben található forrásdokumentumok, valamint kiadványok és szekunder források képében. Vö. *Bob Hodge – Gunther R. Kress: Language as Ideology*. London–Boston 1979.; *Norman Fairclough: Language and Power*. New York 1989.; *Norman Fairclough: Language and globalization*. London–New York 2006.; *Roger Fowler: Language and Control*. London–Boston 1979.

¹⁸ Sir Eric Drummond, a Nemzetek Szövetsége főtitkára így fogalmazott: „a Szövetséget azért hoztuk létre, hogy fenntartsa a békét az követően, hogy a béke létrejött a békeszerződések által”. Ez a rövid idézet egyrésztől rávilágít a „béke” kifejezés, e tanulmány történeti kontextusában uralkodó konnotációira, másrésztől jól szemlélteti Norman Fairclough diskurzuselemzési módszertana „*overwording*” szempontjának megalapozottságát miszerint egy-egy sokat ismételt („túlhasznált”) kifejezés „a realitás egy bizonyos aspektusába való belefeledkezést mutat, amely az ideológiai küzdelem fókuszára engedhet következtetni”. Vö. *Fairclough, N.: Language and Power* i. m. 115.; Report by the Secretary-General to the First Assembly of the League on the work of the Council. London 1920. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Jana Paderewskiego (a továbbiakban: AAN AJP). Pörzädki obrad, stenogramy posiedzeń, sprawozdania z prac organów Ligi Narodów, druki urzędowe. Folder 872. 55–56.

¹⁹ A „*common sense*” Fairclough értelmezésében olyan rendszeresen megfogalmazott konvenciókra utal, amelyek segítségével a diskurzus szereplői ideológiai alapvetéseket határoznak meg, és ezáltal

kapcsolatok kezelését szolgálták, s így kimerítik a gyarmati diskurzus meghatározását, mindez egy új társdiskurzussal egészült ki a Nemzetek Szövetsége humanitárius diskurzusa által.

Az első Közgyűlés megnyitó ünnepsége előtt a Nemzetek Szövetsége főtitkára, Sir Eric Drummond kiadta a Tanács működéséről szóló jelentését.²⁰ Ebben meghatározta a Nemzetek Szövetsége legfőbb célkitűzéseit, melyeket tartalmilag két részre osztva („A Szövetség politikai kötelezettségei”, „A Szövetség tevékenysége az emberiség alapvető érdekében”) több pontban részletezett. A politikai kötelezettségeket tárgyaló egység alfejezeteként szerepelt a „Szövetség alapvető kötelezettségei a béke és igazságosság érdekében” című rész, amely összesen nyolc pontból állt. Első helyen az „Örményország védelme” szerepelt, majd a többi pont a lengyelországi, ausztriai és oszmán kisebbségek védelmét, a litván–lengyel területi konfliktust, valamint négy egyéb kérdéskört érintette. Az intézmény humanitárius kötelezettségeit három pontban foglalta össze: a Lengyelországban tomboló tífuszjárvány leküzdésében, Közép-Európa segélyezésében és a hadifoglyok repatriációjában.²¹

Az első Közgyűlés még csupán elvétve érintette a menekültkérdést, mindazonáltal megalapozta a későbbiekben eluralkodó, a további gyűléseken kanonizálódó humanitárius diskurzus sajátosságait, és meghatározta a két világháború közötti nemzetközi emberbaráti- és menekültpolitika sarokpontjait. A Nemzetek Szövetsége humanitárius tevékenységének korlátai éppen itt keresendők, ekkor kristályosodtak ki igazán, még hozzá tematizáltságában.

Nem csupán emberbaráti politikája volt eképpen korlátolt, de a főtitkár által meghatározott, pontokba szedett „politikai kötelezettségei” is. Az uralkodó diskurzus, a „béke és igazságosság”, valamint a „rend” politikai nyelvezete, vagyis az első világégés győztes hatalmai által diktált erőviszonyok fenntartására irányuló nemzetközi kezdeményezések (konferenciák, tárgyalások, nyilatkozatok, egyezmények stb.) ideológiai és politikai síkon is jól megragadható tematizáltságot mutattak.

hozzájárulnak a létező erőviszonyok fenntartásához. Hasonló funkciót tölt be Teun A. van Dijk „K-eszköze” (K-device), amely nem más, mint a „tudás” (Knowledge), a politikai tudás, az „ismert létezők” meghatározása a politikai diskurzus szereplői által. Ezeket az identitásképző „ismereteket” általában úgy lehet felismerni, hogy nyelvi kifejezésüket megelőzi egy közismertséget implikáló mondatrész („Amint az ismeretes...”, „Köz tudomású, hogy...” stb.). Szabó Márton úgy írt a „működő politikai tudás”-ról, mint „világlátási-nyelvi formákban” egzisztáló, vélemények és ismeretek közt pisllakoló alapvetés. Vö. *Fairclough, N.*: Language and Power i. m. 77–84.; *Teun A. van Dijk*: Contextual knowledge management in discourse production: A CDA perspective. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Eds. Ruth Wodak – Paul Chilton. Amsterdam–Philadelphia 2005. 73.; *Szabó Márton*: A diszkurzív politikatudomány alapjai. Bp. 2003. 195–196.

²⁰ Report by the Secretary-General to the First Assembly of the League on the work of the Council. London, 1920. AAN AJP Põrzadki obrad, stenogramy posiedzeń, sprawozdania z prac organów Ligi Narodów, druki urzędowe. Folder 872. 55–56.

²¹ Uo. 21–50.

A „kemény politika” és a humanitarizmus határmezsgyéjén helyezkedett el ekkor az örmény kérdés, így nem csoda, hogy épp ennek kapcsán hívta fel a figyelmet a Nemzetek Szövetsége tevékenységeinek tematizáltságára Perzsia képviselőjében Zoka ed-Dowleh emír. Amikor Fridtjof Nansen az örmény népirtás során, a török és kurd lakosság által elrabolt örmény nők és gyermekek kiszabadítására (*rescue*) irányuló bizottság létrehozását javasolta, az emír emlékeztette a képviselőket, hogy a háború alatt a perzsa nők és gyermekek is az örményekkel „egyenlő mértékben szenvedtek”, az ő sorsuk mégsem nyerte el a közgyűlés érdeklődését. Amikor az Örmény Köztársaság területi integritása érdekében felállítandó szövetséges hadtest kérdése is a napirendre került, a diplomata ismételten rámutatott arra, hogy meglátása szerint az örmény kérdés az átlagosnál hangsúlyosabb helyet foglal el a napirendi pontok között. Figyelmeztette képviselőtársait: „Ha a Szövetség csak Örményországról fog beszélni, az emberek azt fogják hinni, hogy csak Örményország érdekli.”²²

Az emír által cinikusan felvázolt tematizáltságot jól szemléltetik a Nemzetek Szövetsége képviselői által körvonalazott ellenségképek is. A közgyűlésen összeseregglő diplomaták elsősorban két csoportot jelöltek meg a „civilizált világ ellenségeiként”: a törököket és a szovjeteket – előbbieket főleg az 1923. évi Lausanne-i békeszerződést, utóbbiakat pedig a Szovjetunió 1934. évi Nemzetek Szövetségébe való belépését megelőző években. Musztafa Kemált, a „kemalistákat” és általában a török nemzetet („a török fajt”) nyíltan rágalmazták, dehumanizálták, lépten nyomon civilizálatlan és barbár életformaként emlegették a Nemzetek Szövetsége különböző fórumain, intézményeiben összegyűlő diplomaták. Az Egyesült Királyság képviselője, George Barnes „embertelen türkök” (*inhuman Turks*) jelzővel illette a törököket.²³ A Svéd Királyság képviselőjében Karl Hjalmar Branting így írta le Musztafa Kemált: „Mit érdekli Musztafa Kemált a Nemzetek Szövetsége és a civilizált világ véleménye, vagy az, hogy tetteit bármelyik emberi népcsoport (humane people) bírósága elítélné? Mindezen megfontolások őt hidegen hagyják [...] vezetője banditák e szervezetlen csoportjának, akik teljesen érzéketlenek mindazon motivációk irányába, amelyek a Nemzetek Szövetsége természetes rokonszenvének örvendenek.”²⁴ Beszédében szembe-

²² Bár cinikussága egy valóban sürgető és humanitárius katasztrófával fenyegető probléma megoldását célzó kezdeményezés kárára volt, hozzászólását több képviselőtársa is tapssal jutalmazta. Lásd Provisional Verbatim Record, 24th Plenary Meeting, Wednesday 15th Dec. 1920, at 10 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Stenogramy obrad I zgromadzenia Ligi Narodów, druki urzędowe. Folder 873. 154.

²³ Provisional Verbatim Record, 7th Meeting, Monday 19th Nov. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Stenogramy obrad I zgromadzenia Ligi Narodów, druki urzędowe. Folder 874.

²⁴ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil concerning Armenia. Provisional Verbatim Record, 9th Plenary Meeting (Salle de la Reformation), Monday 22th Nov. 1920, at 10:30 A.M., First

állította a bűnözők Musztafa Kemál által vezetett csoportját a civilizált világgal, az emberiséssel, de ami e tanulmány tekintetében talán a legfontosabb: a Nemzetek Szövetsége motivációival, a „béke és igazságosság” genfi vízióival. Musztafa Kemál és úgynevezett „honvédő háborúja” bár joggal tarthatott igényt az emberiességi megfontolások alapján kifejezhető éles és erőteljes kritikára, a Nemzetek Szövetsége égisze alatt a szövetséges államokat képviselő diplomaták kritikája alapvetően a rasszizmus és Said által orientalizmusként meghatározott világlátás jegyeit hordozta magán, alapja pedig inkább politikai motivációkban keresendő, mintsem a humanitarizmus megfontolásaiban. Musztafa Kemál ugyanis egy olyan katonai/politikai mozgalmat képviselt, amely megkérdőjelezte az első világháborút lezáró békeszerződéseket, a győztes hatalmak autoritását, az általuk kialakított rendet, és arra valós, kézzel fogható fenyegetést jelentett.²⁵

A másik csoport, amely az ellenség szerepébe került, nem volt más, mint a bolsevikoké. A bolsevikok a „kemalistáknál” is tovább mentek az uralkodó „rend” megkérdőjelezésében, és mindennel szembefordultak, ami az *ancien régime*-re épülő, két világháború közti nemzetközi kapcsolatokat jellemezte. A Genfben összeülő diplomaták, a törökökhöz hasonlóan, a bolsevikokat is rendre dehumanizálták és alacsonyabb civilizációs jegyekkel tüntették fel. A brit Barnes egyszerűen, mint „a brutális bolsevikokról” beszélt, és kijelentette: „Nem szeretjük a kormányzás szovjet módszereit. Mindnyájan örülnénk, ha az orosz nép felszabadulna zsarnokságuk alól. De ez az ő dolguk, nem a miénk. Megvetették az ágyukat – hát aludjanak is benne! Nem a Nemzetek Szövetsége feladata, hogy újravesse nekik!”²⁶ A francia Léon V. A. Bourgeois hasonlóan érvelt. Szerinte ugyanis a szövetségeseket azért nem terhelte a beavatkozás felelőssége Oroszországban, mert a szovjetek „megtagadták a Nemzetek Szövetsége univerzalitását és autoritását”.²⁷ Ezzel a francia diplomata explicite is kifejezte: a Nemzetek Szövetségének nemzeteken átnyúló autoritása van, amelyet, ha egy államszervezet nem ismer el, a nemzetközi közösség kirekesztésével számolhat.

E két, a győztes hatalmak diplomáciai képviselői által kialakított ellenségkép felvázolása azért volt szükséges, mert ennek fényében új árnyalatot nyerhet a nemzetközi menekültügy két világháború közötti tematizáltsága is. Az első

Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Stenogramy obrad I zgomadzenia Ligi Narodów, drukij urzędowe. Folder 874. 93.

²⁵ Több, később jelentős politikai személyiséget motivált e tetteivel, többek között Adolf Hitler. Bövebben lásd *Kránitz Péter Pál: Atatürk és az Új Törökország képe a náci ideológiában. Világtörténet 37.* (2015) 672–674.; *Stefan Ihrig: Atatürk in the Nazi Imagination.* Cambridge (USA)–London 2014.

²⁶ Provisional Verbatim Record, 13th Meeting, Saturday 4th Dec. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Stenogramy obrad I zgomadzenia Ligi Narodów, drukij urzędowe. Folder 874. 149.

²⁷ Uo. 150.

világháborút követő évtizedben ugyanis pusztán két etnikai csoportot ismert el menekültként: az Oszmán Birodalom egykori örmény származású alattvalóit és az Orosz Birodalom egykori területéről menekülő oroszokat.

A nemzetközi menekültjog gondolata a Nemzetközi Vöröskereszt Tanács 10. Nemzetközi Konferenciáján merült fel 1921-ben, Genfben. A konferencia elsősorban az orosz polgárháború áldozataival és segélyezésükkel foglalkozott, s jegyzékben kérte a Nemzetek Szövetsége Tanácsától a menekültek ügyének napirendre vételét és egy, az orosz menekültek ügyével foglalkozó főbiztos kinevezését. Ennek alapján először 1921 júniusában tárgyalta a Nemzetek Szövetsége Tanácsa a kérdéskört, amelynek eredményeként felkérték a Szövetség Titkárságát az Orosz Menekültek Főbiztossága felállítására és egy főbiztos kinevezésére, amely végül 1921. szeptember elején Fridtjof Nansen menekültügyi főbiztosi kinevezésében realizálódott.²⁸ Az orosz polgárháború áldozatainak és menekültjeinek ellátására szervezett első nemzetközi konferenciát 1921. augusztus 15–16. között Genfben tartották. Ekkor még a „menekültprobléma” megoldását pusztán a repatriációban, a menekültek származási országukba való visszatelepítésében látták, és pusztán az orosz menekültekre koncentráltak.

Orosz menekültek százezrei torlódtak fel a kelet-európai államok határain, köreikben járványok terjedtek, s hontalanokként jogi státusuk teljesen rendezetlen, további kényszermigrációjuk kilátástalan volt. Az 1922-ben összehívott orosz menekültek személyazonossági igazolványáról szóló kormányközi konferencia mindazonáltal életre hívta a nemzetközi személyazonossági igazolványok, az úgynevezett Nansen-útlevelék rendszerét. Az erről szóló megegyezést 1922. július 5-én írták alá (1928-ig bezárólag összesen 52 állam), hivatalosan azzal a céllal, hogy enyhítésre kerüljön az „a nehéz helyzet, amelyben most oly sok orosz menekült találja magát, s amely igencsak ismeretlen volt korábban”.²⁹

A nemzetközi menekültügy fejlődéstörténetében a következő lépcsőfokot az eddig csupán az orosz menekültek részére szóló személyazonossági igazolványok örmény menekültek részére történő kiterjesztése jelentette, amelyre a tervezetet a Nemzetek Szövetsége Tanácsa elé maga Fridtjof Nansen nyújtotta be 1923. szeptember 28-án. A megegyezést végül 1924. május 31-én harmincnégy – majd 1929-ig további öt – állam képviselője írta alá, s ezzel a nemzetközi közösség az örmény menekülteket is a még kezdetleges nemzetközi védelem alá helyezte.

²⁸ További információkért lásd *John Hope Simpson: The Refugee Problem. International Affairs* 17. (1938) 607–628.

²⁹ *Papers of Identity. Memorandum of the High Commissioner for Russian Refugees. Genf 1922.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Külügyminisztériumi Levéltára, Berni Követség K 84/24, 79. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.79(b) 1922.

1926-ban került sor a következő nemzetközi menekültügyi konferenciára Genfben, amelyen megalkották a menekültek első, nemzetközileg elismert fogalmi meghatározását. A definíció alapján a menekültstátusz előfeltétele az orosz, illetve az örmény származás volt.³⁰ A menekültek 1926. évi meghatározása a mai jogi definíciók értelmében nem menekülteket, hanem pusztán egy-egy etnikai csoporthoz tartozó kvázi-hontalan személyeket körvonalazott, még hozzá igen pontatlanul.³¹

A három menekültügyi egyezményben előírt kezdetleges „menekültstátusz” más menekültcsoportok részére történő kiterjesztésére irányuló első kísérletre 1927-ben, a Nemzetek Szövetsége Tanácsának 46. ülésén került sor. A testület azonban rögtön vissza is utasította a javaslatot, amely alapján a szír, „káldeus-asszír”, rutén, montenegrói, zsidó, török és közép-európai menekültek is elnyerték volna azokat a jogokat, melyeket az orosz és örmény menekültek korábban elnyertek.³² Döntését így indokolta a Tanács: „a pusztán tény, miszerint személyek bizonyos csoportja bármely nemzeti kormány támogatása nélkül való, még nem teszi a csoport tagjait menekültekké, hiszen ezen az alapon minden állampolgársággal nem rendelkező, illetve vitatható állampolgársággal bíró személyt el kellene ismernünk” menekültként.³³

Egy évvel később, egy évtizeddel az első világháború végét követően, „az orosz és örmény menekültek részére tett intézkedéseket” mégis kiterjesztették a török, asszír, „káldeus-asszír” és „asszimilált” (szír és kurd) menekültekre. Az egyezményt azonban mindössze egy maroknyi állam írta alá. Az 1930-as évek menekültügyi egyezményei további csoportokra is kiterjesztették a nemzetközi

³⁰ „Orosz: Bármely orosz származású személy, aki nem élvezi, vagy többé már nem élvezheti a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormányának védelmét, s nem szerzett más állampolgárságot. Örmény: Bármely örmény származású személy, aki az Oszmán Birodalom egykori alattvalója, s nem élvezi, vagy többé már nem élvezheti a Török Köztársaság Kormányának védelmét, s nem szerzett más állampolgárságot.” Vö. League of Nations, Arrangement Relating to the Issue of Identify Certificates to Russian and Armenian Refugees, 12 May 1926, League of Nations, Treaty Series Vol. LXXXIX, No. 2004. Lásd <http://www.refworld.org/docid/3dd8b5802.html> (letöltés 2017. nov. 19.)

³¹ Bővebben lásd *Kránitz Péter Pál*: Menekült vagy migráns? A (kényszer)migráció első nemzetközi meghatározásai. *Regio* 24. (2016) 3. sz. 59–81.

³² Közép-Európa menekültjeit említve, azt pontosítva, a Tanács üléséről szóló jegyzőkönyv a következőkben határozza meg a menekültek e csoportját: „elsősorban korábbi magyar állampolgárok, akiknek száma: 10,000 fő Ausztriában, Franciaországban és Romániában”. Ebből a megfogalmazásból is világosan látszik, hogy a tervezet nem az elcsatolt területekről hazánkba érkező menekülteket kívánta támogatni, a „magyar menekültek” e kategóriája az 1919 őszén bekövetkezett belpolitikai fordulat után és okán hazánkat elhagyó személyekre vonatkozott. Lásd *Extension to other categories of refugees of the measures taken to assist Russian and Armenian refugees*. Extract from the minutes of the sixth meeting of the forty-sixth session of the council. Held on September 15, 1927. MNL OL Népszövetségi Kiadványgyűjtemény K 78/XII-1, 42. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.159.1927.VIII.

³³ Az ülés teljes jegyzőkönyvét lásd *uo*. Hasonló eset történt 1935-ben, amikor a norvég kormány A Menekültekről és Hontalanokról szóló Általános Egyezményről című tervezetét a Közgyűlés elutasította. Lásd *Rózsa Mihály*: A Népszövetség menekültügyi tevékenysége. Századok 121. (1987) 139.

védelmet, például a Németországból származó menekültekre.³⁴ Az 1933-as menekültügyi egyezmény pedig immár korunk nemzetközi humanitárius jogi szempontjai alapján is értelmezhető rendelkezéseket hozott: megtiltotta a szerződő feleknek – egyebek mellett – azt, hogy visszafordítsák a menekülteket országghatárainkon, amennyiben azok közvetlenül származási országukból érkeztek, valamint azt, hogy a már tartózkodási engedélyt nyert menekülteket az állam elhagyására kényszerítse.³⁵ Bár ezek az egyezmények kibővítették a menekültként elismert csoportok körét és jogait, még mindig pusztán bizonyos származású csoportokat ismertek el menekültként, megtartva e korai nemzetközi menekültjog *kizáró és tematizált* jellegét.

A két világháború között Európa keleti felében 220 000 bolgár, félmillió magyar, körülbelül egymillió görög és több százezer lengyel, német, zsidó, török, albán és más származású menekült várta sorsa jobbra fordulását.

Örmény menekültek és humanitarizmus Délkelet-Európában és Magyarországon

Az első világháborút követően Törökország, Görögország, Bulgária és Magyarország több százezer fős menekülthullámmal nézett szembe.³⁶ 1924-ben Trákiában összesen 7500 örmény menekült tartózkodott,³⁷ míg Görögország egész területén közvetlenül a görög–török háborút követően nem kevesebb, mint 88 000 örmény menekült élt. Számuk 1924 augusztusára, az elvándorlás határára, 55 000 főre csökkent.³⁸ Bulgáriában 1925 végén hozzávetőleg 20 000 ör-

³⁴ Lásd Additional Protocol to the Provisional Arrangement and to the Convention (signed at Geneva on July 4th, and February 10th, 1938), respectively, concerning the Status of Refugees coming from Germany. League of Nations Treaty Series Vol. CXC VIII No. 4634. 141. Lásd <http://www.refworld.org/pdfid/3dd8d1fb4.pdf> (letöltés 2017. nov. 19.)

³⁵ *Gilbert Jaeger*: On the history of the international protection of refugees. IRRC papers 843. (2001) 727–737.

³⁶ A tanulmány terjedelmi korlátaiból fakadóan a továbbiakban Magyarország mellett Délkelet-Európát tekintve csupán Törökország, Görögország és Bulgária menekültpolitikáját vizsgálja. Románia és a Szerb-Horvát–Szlovén Királyság a győztes hatalmak szövetségeseiként messzemenően támogatták a Nemzetek Szövetsége humanitárius alapvetéseit.

³⁷ Les réfugiés arméniens de Thrace. 1924. Örmény Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: ÖNL) 430/1/1314. 2362.

³⁸ Megemlítenéd, hogy a korabeli görög diplomácia ennél sokkal nagyobb léptékű menekülthullámról adott számot. Periklész Argiropulosz, Görögország követe a Nemzetek Szövetsége Tanácsa 29. ülésén 120 000 örmény menekültről beszélt. Elliot Grinnell Mears 1929-ben a görögországi örmény menekültek számát 30 000 főben határozta meg. A jelen tanulmányban feltüntetett értékek a nemzetközi szakirodalom által talán leginkább elfogadott értékekkel egyeznek. Lásd Council/29th Session/PV.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. ÖNL 430/1/1314. 2653.; *Elliot Grinnell Mears*: Greece Today. The Aftermath of

mény menekült tartózkodott, elsősorban a nagyobb városokban – Szófiában, Plovdivban, Ruszében, Burgaszban és Várnában.³⁹ 1922-ben Törökországban körülbelül 35 000, Görögországban hozzávetőleg 3000,⁴⁰ 1926-ban Bulgáriában 28 340 orosz menekült tartózkodott.⁴¹ A magyar hatóságok 1936 szeptemberéig összesen 3935 személyazonossági igazolványt (Nansen-útlevelet) állítottak ki orosz származású menekültek részére,⁴² de a padovai fegyverszünet után tíz évvel, 1928-ban már csupán 459 főt találtak Magyarországon – a többség feltehetőleg továbbvándorolt nyugati irányba.⁴³ Örmény menekültek is érkeztek Magyarországra, s elsősorban Budapesten telepedtek meg hosszabb-rövidebb ideig. A hatóságok szerint az egész korszakban hozzávetőleg 200-an érkeztek, mindazonáltal az egyik – Gödöllőn letelepedett – menekült visszaemlékezése szerint egyszerre egy adott időszakban 80-90 főnél nem tartózkodtak többen az országban.⁴⁴

A Balkán-háborúk, a világháború, a Görögország és Törökország közötti háború és az 1920-as évek lakosságcsereinek következtében több mint egymillió muzulmán vallású (elsősorban török, részben pomák, roma és más származású) személy kényszerült elhagyni Európát,⁴⁵ a korábban ötmillió embernek otthont adó Görögországba pedig 1,2 milliót meghaladó számú görögnek kellett áttelepülnie Kis-Ázsiából és más balkáni országokból.⁴⁶ Eközben több mint 220 000

the Refugee Impact. Stanford 1929. 302.; Minorities in Greece. Aspects of a Plural Society. Ed. Richard Clogg. London 2002. 95.

³⁹ Andrei Liaptcheff bolgár külügyminiszter, későbbi miniszterelnök, a Menekültügyi Főbiztosságnak címzett válaszelevelébe foglalt menekültügyi kimutatás: 1925. december 24. Централен държавен архив (Központi Állami Levéltár, Szófia; a továbbiakban: KÁL) 176/10/459. 39-43.

⁴⁰ A teljes táblázatot lásd *Lakatos Judit*: Az orosz menekültek ügye a Nemzetek Szövetségében (1920-as évek). In: *Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945)*. Szerk. Halász Iván. Bp.–Esztergom 2011. 36.

⁴¹ Kimutatás az orosz menekültekről. Szófia, 1926. febr. 13. KÁL KMF 176/10/459. 39.

⁴² Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. Bp., 1936. 609/1936. hivatkozási szám. MNL OL Népszövetségi képviselő és genfi főkonzulátus. K 107/43/2/c. 53. cs

⁴³ Kimutatás – Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról. A m.kir. Belügyminisztérium VII. osztálya, Bp., 1928. máj. 29. MNL OL K 107/43/2/b/1, 52. cs.

⁴⁴ Bővebben lásd *Kránitz Péter Pál*: Az új otthon: Örmény menekültek Magyarországon az örmény népirtás után. In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Bp.–Leipzig 2013. 104–108.

⁴⁵ Vö. *Balogh Ádám*: Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. *Világtörténet* 24. (2002) tavasz–nyár 37–46.; *Ellinor Monack*: Refugees, locals and “the” state: property compensation in the province of Izmir following the Greco-Turkish population exchange of 1923. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 2. (2015) 147–166.

⁴⁶ Más, korabeli becslések ezt a számot jóval magasabb értékben láttatják. James Barton 1930-ban 1,4 millió, míg Sir John Arthur Ransome Marriot másfél millió görög menekültről beszélt. Vö. *James Barton*: *Story of Near East Relief (1915–1923). An Interpretation*. New York 1930. 161., 165.; *John Arthur Ransome Marriot*: *The Eastern Question. A Historical Study in European Diplomacy*. Oxford 1951. 409.

bolgár kényszerült elhagyni otthonát és keresett menedéket Bulgáriában.⁴⁷ A román hadsereg 1916-os erdélyi expanziójával kezdődően az 1930-as évek derekáig több mint félmillió magyar menekült el az előbb megszállt, majd elcsatolt területekről, elsősorban Magyarországon keresve menedéket.⁴⁸ Mindezek a folyamatok óriási terhet róttak a háború sújtotta országok gazdaságára és társadalmára, és alapjaiban határozták meg a „béke” és az „igazságosság” fent vázolt új rendjéhez fűződő viszonyukat.

Mind a négy országban meghatározóvá vált a revíziós hangulat – a többségi társadalommal megegyező nemzetiségű menekültek a területvisszacsatolások szimbolikus alakjaivá váltak, otthonaikba való visszatérésük reménye egyben a megszállt és elcsatolt területek visszatérésének reményét is jelentette. A menekültek ellátása, az emberbaráti politika ezáltal kulcskérdéssé vált ezen országok bel- és külpolitikájában, s ez egyúttal érvelésük szerint jogalapot is szolgáltatott nekik arra, hogy „saját menekültjeik” humanitárius ellátását egyfajta érvként használják fel az idegen származású menekültek ellátásának kötelezettségéről folytatott vitákban. Ez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy a nemzetközi fórumokon, illetve a nemzetközi intézményekkel való kommunikáció során valahányszor a menekültügyről szó esett, ezen államok képviselői rendre megragadták az alkalmat, hogy „saját menekültjeik” ellátásának nehézségei mellett felhívják a figyelmet a területelcsatolások igazságtalanságára, illetve a békerendszer hiányosságaira, a menekültkérdésben való együttműködés megtagadásával pedig revíziós céljaik eléréséhez kívántak újabb eszközt felhasználni.

A nemzetközi humanitarizmus kizárólagossága és tematizáltsága szintén hozzájárult ehhez a folyamathoz. Valahányszor a nemzetközi diplomáciai és jogi testületek visszautasították a délkelet-európai és magyar menekültekkel kapcsolatos kéréseket,⁴⁹ viszont lándzsát törtek az orosz és örmény menekültek el-

⁴⁷ A már említett kimutatás alapján 1913 és 1925 között összesen 221 194 bolgár menekült érkezett Bulgáriába. 111 309 fő a fővárosban, 109 885 fő pedig falvakban talált menedéket, köztük 3304 özvegy és 6594 árva. Vö. Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Annex I. Bulgarian refugees who immigrated into Bulgaria during the years 1913–1925. H. n. 1926. KÁL 24/891/3. 18.

⁴⁸ Bővebben lásd *Dékány István*: „Térítse meg nekünk a Magyar Kincstár...” – Soproni menekültek 1920-as kártérítési igénye. *Múltunk* 57. (2012) 113–134.; *Dövényi Zoltán*: Zeitliche und räumliche Aspekte der Migrationswellen in Ungarn, 1918–1995. In: *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918-1995*. Hrsg. Gerhard Seewann. München 1997. 7–33.; *Szűts István Gergely*: A szepesi menekültek sajtója 1920 és 1944 között. *Fórum* 14. (2012) 23–34.; *Uő*: „A szükségglakások felét menekültek kapják...” – Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. *Korall* 11. (2010) 114–133.; *Tóth Judit*: Státuszjogok. Bp. 2004.

⁴⁹ Az úgynevezett „optáns perek” (a kifejezés rendkívül anakronisztikus) bőséges szakirodalma arra mutat rá, hogy kiváló kapcsolati tőkéjéből fakadóan a két világháború közti Románia a nagyhatalmak egyetértésével sajátíthatta ki az otthonaikból elűzött erdélyi magyarok ingóságait. *Romsics Ignác*: *Bethlen István. Politikai életrajz*. 2. kiadás. Bp. 2005.

látása mellett, ezek az államok, amelyek maguk is rendkívül súlyosan érintve voltak a menekültválságtól, egyre inkább megkérdőjelezték saját felelősségüket az „idegen” menekültek kérdésében. Baranyai Zoltán, aki Genfben Magyarország képviselőjeként vett részt a nemzetközi menekültügyi jog- és intézményrendszer kialakításában, 1924-ben így írt erről Daruváry Géza külügyminiszternek: „Miután ezt a jobb sorsra érdemes örmény népet az entente beugratta a törökellenes mozgalomba, sőt, a világháború során, nyíltan maga mellett szerezte meg, s utána cinikusan föláltozta a lausanne-i békeszerződésben, a N.Sz. [Nemzetek Szövetsége] összes tagállamaival szeretné megfizettetni a nép megmaradt töredékeinek elhelyezését és rekonstruálását.”⁵⁰

A menekültügy Magyarországon Trianon revíziójának, az irredentizmus csomóponti diskurzusának társdiskurzusaként jelent meg. Ez egyaránt megfigyelhető a Magyar Távirati Iroda jelentéseinek, a Nemzetgyűlés vitáinak, a korabeli politikai beszédeknek, a sajtónak, az irodalomnak és színművészetnek a tematizációjában is. Kiemelt figyelem övezte a menekültügyet; a katonai megszállás és a békediktátum társadalmi kommunikációs értelmezéskereteiben „a menekült” vált az elvesztett területek egyik legfőbb szimbólumává. Különös konnotációval ruházták fel a menekültet, mint jelzőt is, hiszen a szó az 1920-as évek nyilvánosságában nem csupán személyeket, de intézményeket is érinthetett, így az elcsatolt területekről Magyarországra települt különféle intézmények, egyetemek rendre mint „menekült intézmények” vagy „menekült egyetemek” kerültek megjelölésre. Sőt, közkedvelt magyar történelmi személyiségeket is előszeretettel ábrázoltak menekültekként, a menekültlétet, a „menekült” jelzőt sajátosan pozitív érzelmi töltetű, heroikus felhangú kifejezéssé téve.⁵¹

Az irredentizmus, mint a két világháború közötti magyar politikai diskurzus csomóponti (avagy mester-) diskurzusa számtalan társadalmi, gazdasági,

⁵⁰ Örmény menekültek segélyezése. Baranyai Zoltán 296/43. számú levele Daruváry Géza külügyminiszternek. Genf, 1924. márc. 26. MNL OL K 107/43/2/a, 52. cs.

⁵¹ Számtalan író dolgozta fel a témát, így Szabó Dezső *Az elsodort falu* című, 1919. évi regényében, Beczassy Judit *A menekültek*, Ignác Rózsa *Urak, úrfiak* című regényében stb. A színjátszásban is megjelent a két világháború közötti években a magyar menekültek témája, ennek egyik legmeghatározóbb példájául Zilahy Lajos *A Fehér Szarvas* című, 1929. évi négy felvonásos színműve szolgál. A Magyar Távirati Iroda 1920 és 1929 között 255 esetben adott hírt a magyar menekültekről – a híradásokban a menekültlét gyakran mint titulus, sőt, mint érény jelent meg. Az 1920 és 1926 közötti nemzetgyűlési iratok 83 esetben érintették a magyar menekültek ügyét, elsősorban a tisztviselők elhelyezkedése kérdését és a „menekült intézmények” integrációját. Számtalan politikai beszédben előfordul a menekültek ügye az 1920-as évek Magyarországon. Szemléletes példa gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter 1926. augusztus 29-én, Mohácson mondott beszéde, amelyben Báthory Istvánt és az udvari párt híveit menekültekként ábrázolta. Bővebben lásd *Kránitz Péter Pál: A menekültügy a magyar politikai diskurzusban (1920-as évek)*. In: *Tavaszi Szél* 2016. Szerk. Keresztes Gábor et al. Bp. 2016. 420–429.

diplomáciai és egyéb kérdéskört „foglalt és tagolt magába”,⁵² így a menekültkérdést is – nem csupán a magyar, de a nemzetközi menekültügyet is. A magyar állam a területén tartózkodó orosz és örmény menekülteket különleges ellátásban részesítette (személyazonossági igazolvány kiállítása, utazási támogatás stb.), különleges jogállásuk kibontakozását a Nemzetek Szövetsége fórumain támogatta (a magyar képviselő szorgalmazta például a személyazonossági igazolvánnyal rendelkező menekültek azon jogát, miszerint az igazolványt kiállító állam területére bármikor visszatérhetnek). Ennek ellenére Magyarország külképviselete és kormányzata a nemzetközi menekültügyi fórumokon rendre megragadta az alkalmat arra, hogy felhívja a figyelmet a magyar menekülteket ért nehézségekre és a területelcsatolások igazságtalanságára azért, hogy megtagadta az örmény és orosz menekültek humanitárius támogatását. Amikor 1928-ban a menekültügyi főbiztosság a menekültek ellátására létrehozandó alap felállításához a tagállamok pénzügyi támogatását szorgalmazta, Bud János pénzügyminiszter így válaszolt: „A lakóhelyéről elűzött és minden vagyonától megfosztott örmény menekültek szenvedéseit talán egy nemzet sem tudja oly mértékben átérezni, mint éppen a magyar nemzet. A trianoni békeszerződés és az utódállamok erőszakos intézkedései folytán ugyanis a magyarok százezrei jutottak hasonló sorsra, akik vagyonuktól hirtelen megfosztva mind a megkisebbedett és területe nagy részének hirtelen elvesztése folytán gazdasági rendszerében feldúlt, a háború és azt követő idegen megszállások által súlyosan meggyengült mai Magyarország felé menekültek, és ezen súlyos helyzetbe jutott országtól vártak segítséget. [...] Ilyen körülmények között tehát, amikor a magyar államnak is megvannak a maga menekültjei, akiknek támogatása költségvetésének súlyos megterhelését jelenti, bármily részvétellel tekintünk is más hasonló sorsban levő nemzetekre, pénzügyileg nem lehetünk segítségükre.”⁵³

A görög és bolgár diplomácia is hasonlóképpen érvelt. Idővel csupán egyetlen követeléssel járultak hozzá a Nemzetek Szövetsége menekültügyi tevékenységéhez – a területükön élő orosz és örmény menekültek mielőbbi *deportálását* (repatriálását)⁵⁴ szorgalmazták a balkáni államok diplomatái. Rendre arra hivatkoz-

⁵² Fairclough, N.: Language and globalization i. m. 18., 40.

⁵³ A pénzügyminiszter válaszában foglalt érvelés premisszája bár expliciten is kifejezte, hogy az örmény menekültek számíthatnak a „magyar nemzet” szimpátiájára, mégis szillogizmusa feltételeit a területelcsatolások igazságtalanságában (az utódállamok erőszakos intézkedéseiben), valamint a magyar menekültek ellátása jelentette súlyos költségvetési megterhelésben határozza meg, következésszerűleg a nemzetközi menekültügyi alap pénzügyi támogatását lehetetlenné („nem lehetünk segítségükre”) minősítette. Lásd Bud János pénzügyminiszter 147.863/1927. I. számú levele a magyar királyi Külügyminisztérium részére. Bp., 1928. febr. 5. MNL OL K 107/43/2/c. 53. cs.

⁵⁴ A két világháború közötti időszakban a menekültek repatriálására a legtöbbször a deportálás, illetve az evakuálás kifejezéseket alkalmazták. (Az örmény menekültek esetében e két kifejezés talán közelebb is állt a valósághoz, hiszen az örmény menekültek többsége nem Kelet-Örményországból, vagyis az

tak, hogy kormányuk rengeteg pénzt fektetett a menekültek ellátásába,⁵⁵ mivel azonban „saját menekültjeik” ellátásának terhei is vállukat nyomták, az „idegen menekültek” védelmét nem tekintik saját felelősségüknek.

Első alkalommal a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának elnöke, Gustave Ador állt elő a menekültek repatriálásának javaslatával a Nemzetek Szövetsége Tanácsa és főtitkára, Eric Drummond előtt, az orosz menekültek lokális ellátásának fontossága fölé helyezve a repatriáció szükségességét. Az örmény menekültek repatriációjára 1923 és 1929 között számtalan tervezet született előbb 50 000, később 15 000 örmény menekült Kelet-Európából és Törökországból a Kaukázusba, Szovjet-Örményország Szardarabad régiójába való áttelepítését ki-látásba helyezve. Az 1920-as évek derekán több bizottságot is létrehozta az orosz és örmény menekültek repatriációja lehetőségeinek vizsgálatára, s a Szovjetunió örmény tagköztársaságának kormányával együttműködésben tervezeteket állítottak elő és nyújtottak át a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésének.

Gondos agrár- és gazdasági számítások alapján elvégezték a megművelhető, öntözőrendszerrel ellátott földterületek felmérését, gazdasági hozamának és fenntarthatóságának megállapítását, s kimutatták, hogy a befogadandó 15 000 – 10 000 görögországi és 5000 konstantinápolyi – örmény menekült repatriációja gyeszjatyinánként (régiorosz terület-mértékegység, 10 925 m²) 200, összesen pedig 9 000 000 rubel összegű támogatás vagy kölcsön formájában lett

egykor orosz, majd később szovjet fennhatóságú területekről származott, hanem a nyugat-örmény, oszmán és török fennhatóságú területekről, tehát nem hazatelepítésüket, hanem egy harmadik országban történő elhelyezésüket jelentette a repatriálás.) Számtalan alkalommal megfogalmazásra került a Nemzetek Szövetsége Közgyűlése és Tanácsa ülésein a menekültek repatriációjának terve, s számos próbálkozás történt az orosz és örmény menekülteknek a Szovjetunióban való letelepítésére. Számos állam kormányának diplomáciai képviselője és nemzetközi szervezet hangsúlyozta a menekültek hazatelepítésének sürgető és megkerülhetetlen mivoltát, a gyakorlati implementáció tekintetében azonban nem beszélhetünk sikeres repatriációs politikáról. Az 1921. évben a francia és brit kormányok részéről is erős támogatást nyert az orosz menekültek hazatelepítésének kezdeményezése, az 1922. évtől kezdődően Nansen rendszeresen tárgyalt a szovjet kormánnyal a kérdéssről, eredményképpen az 1921 novemberében meghirdetett amnesztiát Moszkva kiterjesztette a hazatérőkre is. Mindennek ellenére a szovjet kormány által támasztott feltételek által okozott nehézségek és az orosz emigráció tiltakozása nyomán tömeges repatriációra nem került sor. További információkért lásd *Kránitz Péter Pál: Repatriáció vagy deportálás? A népszövetségi menekültügy kitelepítési gyakorlata az első világháborút követően Délkelet- és Kelet-Közép-Európában.* In: *Studia Varia.* Szerk. Bojtos Anita et al. Bp. 2016. 401–415.; *Phil Orchard: A Right to flee: refugees, states, and the construction of international cooperation.* Cambridge–New York 2014. 108–110.

⁵⁵ Míg Görögország 1924-ig bezárólag 70 000 000 dragma (vagyis 280 000 angol fontnak megfelelő) értékben, Bulgária kormánya és különböző nemzetközi szervezetek 1935-ig bezárólag 2 200 000 bolgár levát fordítottak az országban tartózkodó örmény menekültek ellátására. Vö. Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Annex I. Bulgarian refugees who immigrated into Bulgaria during the years 1913–1925. H. n. 1926. KÁL 24/891/3. 54.; Council/29th Session/P.V.2 (1), League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. ÖNL 1168/1/362. 2654.

volna megvalósítható.⁵⁶ (Az 1926. évi jelentést előkészítő bizottság tagjai között szerepelt Norvégia későbbi náci kollaboráns de facto kormányfője, Vidkun Quisling is.)

Nansen elsődleges elképzelése szerint a német bankokban a szövetséges hatalmak által zárolt oszmán bankszámlákon található ötmillió font összeget – amely Nansen szerint „nagy részben örmény pénzből állt” – fordították volna a menekültek letelepítésének kivitelezésére, de a terv nem valósulhatott meg, mert – amint azt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal is megfogalmazta – a vizsgálatok „nem találtak arra nézve bizonyítékot, hogy a pénz felhasználására az örmények jogi követeléssel léphetnének fel”.⁵⁷ Egy másik elképzelés szerint a tagállamok kölcsön formájában teremtették volna elő a szükséges összeget, melyet maguk a menekültek fizettek volna vissza idővel – csakhogy különböző örmény filantróp szervezeteken és a német kormányon kívül más donor nem vállalkozott a kölcsön folyósítására, így végül nem került sor az örmény menekültek Örményországban történő tömeges letelepítésére a Nemzetek Szövetsége oltalma alatt. A bolgár kormány és a szovjet hatóságok, valamint Athén és Moszkva között, a Menekültügyi Főbiztosság, valamint a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztálya közvetítésével zajló tárgyalások eredményeként végül sikerült elérni a kitoloncolt menekültek ezreinek Szovjetunióba való befogadását.

A bolgár kormány az 1925. évtől kezdődően dolgozott a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztályával együttműködésben az orosz és örmény menekültek kitelepítésének kérdésén. A nemzetközi szervezet saját irodát is fenntartott Szófiában, élén Boris Serafimovval, akinek legfontosabb feladata a kitelepítések előkészítése volt.⁵⁸ A bolgár kormány 1923 és 1924 között már nem kevesebb, mint hatezer orosz menekültet telepített ki az országból, 1925 első félévében pedig további 1200 főt.⁵⁹ Ivan Madzsarov bolgár követ a Nemzetek Szövetsége hatodik közgyűlése előtt 1925 szeptemberében tartott beszédében kijelentette, hogy a bolgár kormány az előző évben megkezdte az örmény menekültek deportálását, összesen 8000 embert telepítve ki az országból. Felszólította a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztályát, hogy szófiai irodáját ruházza fel a további „evakuálások” lebonyolításához szükséges jogkörökkel. A diplomata a következő érvekkel élt a Tanács előtt elmondott beszédében:

⁵⁶ Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen. Ly-saker, 1926. ÖNL 1168/1/362. 1–25.

⁵⁷ International Labour Office, Geneva, 14th August 1925. ÖNL 1168/1/344. 73.

⁵⁸ *S. Lawford Child*: Délégation pour le Proche Orient, Service des Réfugiés, Bureau International du Travail, Société des Nations – Au Ministère Royal des Affaires Étrangères et des Cultes, 1925. márc. 31. No. B.J.T./4x/20. KÁL 176/10/459. 21.

⁵⁹ Déclaration de Monsieur M. Madjaroff faite á la V-me Commission de la VI-me Assemblée de la Société des Nations. Le 17 septembre 1925. KÁL 176/10/459. 98–99.

„A bolgár kormány közel 36 000 orosz menekültet látott el 1920 óta, és ezalatt több mint 25 000 örmény menekültnek biztosított menedéket. [...] Mindezen felül Bulgária saját menekültjei terhére is nyögi, kiknek száma napról napra csak növekszik. [...] Az örmény menekültek, akiknek többsége a bolgár kormány engedélye nélkül vetette meg a lábát Bulgáriában, egy idegen elemet alkotnak, amely képtelen a bennszülött lakosságba való asszimilációra, ami természetlen és nemkívánatos, különösképpen az ország gazdaságának jelen körülményei között. [...] A bolgár kormány, amely a Szövetséges Kormányok és a Nemzetek Szövetsége hatására engedélyezte a menekültek befogadását, nem kapott semmilyen támogatást a szövetségesektől, holott az orosz menekültek kérdése egy nemzetközi probléma.”⁶⁰

Hozzátette, hogy bár Bulgária jelenlegi nehéz helyzetében érthető, ha az örmény menekültek kitelepítésében „kényszerítő eljárások”-hoz folyamodnak, mégis bíznak a Nemzetek Szövetsége támogatásában és a lehetőségben, hogy közösen találjanak „egy igazságos megoldást az örmény menekültek kérdésére egy nagymérvű evakuáció képében.”⁶¹ Madzsarov ezzel kilátásba helyezte a menekültek repatriációjának – „evakuációjának”, kitelepítésének – kényszerrel történő implementációját Bulgáriában, érvelésében ezzel deduktív módon a „kritikus pillanatok”-ból fakadó krízishelyzet megoldására tett drasztikus javaslatot (kényszerítő eljárások) általánosan elfogadhatónak, „érthető”-nek minősítette, s ezzel az elérni kívánt célt, a Nemzetek Szövetsége azonnali segítségnyújtását, mint egyedi esetet, annak létjogosultságát, hovatovább megkerülhetlenségét kívánta igazolni.

Bud Jánoshoz és Baranyi Zoltánhoz hasonlóan ő is „nemzetközi problémaként” jellemezte a menekültkérdést, amelyért szerinte a felelősség a szövetségeseket terhelte. Felhívta a Nemzetek Szövetsége figyelmét Bulgária „saját menekültjeire”, s a 220 000 bolgár menekült ellátása feladatának hangsúlyozásával megkérdőjelezte országa kötelezettségét az orosz és örmény menekültek védelmére.

Hasonló érvekkel álltak elő Görögország képviselői is, miután az 1920-as évek elején az elsők között csatlakoztak a kitelepítési programhoz. Bár Görögország miniszterelnöke, Elefthériosz Venizéosz 1919-ben egy párizsi banketten önmagát az „örmény faj barátjaként” jellemezte, majd az emigráns örmény politikai vezetőkkel közösen emelte poharát egy virágzó görög–örmény (állam- és nemzetközi) együttműködés reményében,⁶² az Örmény Köztársaság megsemmisülését és a Lausanne-i békeszerződés aláírását, vagyis a lehetséges

⁶⁰ Déclaration de Monsieur M. Madjaroff faite á la V-me Commission de la VI-me Assemblée de la Société des Nations. Genf, 1925. KÁL 176/10/459. 98–99.

⁶¹ Uo.

⁶² Discours de M. Venizélos, Président de Gouvernement Hellénique. In: La Fraternité Arméno-Grecque. Paris 1919. 33–37.

törökellenes örmény–görög szövetség lehetőségének szertefoszlását követően, az 1920-as évek derekára Athén partnersége pusztán az örmény menekültek deportálása körül realizálódott.

Periklész Argiropulosz görög követ 1924-ben, a Tanács 29. ülésén kijelentette, hogy „a görög kormány 65 ezer főt [örmény menekültet – K. P. P.] látott el hozzávetőleg 280 000 font sterling, vagyis 70 millió drachma értékben”, valamint kilencszáz házat is a rendelkezésükre bocsátott Athén és Pireusz térségében, mindazonáltal szorult (pénzügyi) helyzetéből fakadóan nincs abban a helyzetben, hogy továbbra is támogatásban részesítse őket. Hozzátette, hogy „a régi Görögország lakossága nem lesz hajlandó feladni földjei egy részét az örmény menekültek javára, akik bár [a görög lakosság] érdeklődésére tartottak számot, de nem honfitársaik”.⁶³

A görög kormány is csatlakozott az örmény menekültek kitelepítését előirányzó kezdeményezéshez. Argiropulosz felajánlotta, hogy a Görögország területéről kitelepítendő menekültek útiköltségének 30–40%-át kormánya magára vállalja, amennyiben görög hajókat vesznek ehhez igénybe.⁶⁴ A javaslatot a Nemzetek Szövetsége elutasította. A görög hatóságok ekkor összeállították 10 000 kitelepítendő örmény menekült névsorát. Az önkéntesség alapelvét azonban mellőzték, így a Szovjetunióban való letelepedést ellenző örmény menekülteket is a repatriációs listára kényszerítették, ami az örmény menekültek demonstrációját váltotta ki 1925 novemberében. Thomas Frank Johnson szavaival élve „sokan közülük jelezték, hogy korábbi politikai tevékenységük nem teszi lehetővé Szovjet-Örményországban való tartózkodásukat”.⁶⁵

A Menekültügyi Főbiztosság görögországi megbízottja, báró J. Kaufman közvetítésével a görög kormányzat végül egyezsége jutott a szovjet hatóságokkal, és megkezdtek az örmény menekültek kitoloncolását.⁶⁶ Előfordult, hogy háromezer dél-oroszországi görög lakos görögországi letelepítéséért cserébe a szovjet hatóságok elvállalták ugyanannyi örmény „politikai menekült” befogadását.⁶⁷ E lakosságcserék kapcsán Thomas Frank Johnson így írt Fridtjof Nansennek: „Csak remélhetjük, hogy beavatkozásunknak hála többé nem igyekeznek [a szovjet és

⁶³ Council/29th Session/P.V.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. Genf, 1924. ÖNL 430/1/1314. 2653.

⁶⁴ Council/29th Session/P.V.2 (1), League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. Second Meeting (Public) held at Geneva on Thursday, 12th June, 1924, at 10:30 a.m. ÖNL 1168/1/362. 2654.

⁶⁵ T. F. Johnson levele F. Nansennek. H. n. 1925. nov. 21. ÖNL 1168/1/344. 139–140. Fridtjof Nansen egy későbbi jelentése szerint Görögország 45 000 örmény menekültje közül 11 000 fő jelezte, hajlandó lenne áttelepülni Szovjet-Örményországba. Lásd Report by Dr. Fridtjof Nansen President of the Commission appointed to Study the Question of the Settlement of Armenian Refugees. Lysaker, 1926. ÖNL 1168/1/362. 1–25.

⁶⁶ Kaufman báró levele. Athén, 1920. 30680-5-20-20, ÖNL 002673.

⁶⁷ Johnson telegramja Nansennek. Konstantinápoly, 1925. nov. 5. ÖNL 1168/1/344. 137.

görög hatóságok] a repatriálásra önkéntesen jelentkezett örmény menekülteken kívül más személyeket is Szovjet Örményországba szállítani.”⁶⁸

Az „idegen” menekültek ellátását a legvehemensebben Törökország kormánya utasította el. Különösképpen igaz volt ez az örmény belső menekültek esetében. Az 1920-as évek elején, a szövetséges haderők Konstantinápolyban való állomásozása során a város menekülttáborában és egyéb helyeken menedéket kereső örmény belső menekültek egy körülbelül 42 000 fős közösséget alkottak. 1923-ban hatezren a város tizenhárom menekülttáborának valamelyikében tartózkodtak, míg a városban szétszórtan, különböző háztartásoknál elhelyezve, bármiféle ellátást nélkülözve, hozzávetőleg 30 000 örmény menekült várta sorsa jobbra fordulását.⁶⁹ Számuk azonban rohamosan csökkent a szövetséges haderő kivonulását és a török hadsereg bevonulását követően. A városban működő Örmény Árvák és Menekültek Segélyszervezetét ekkor H. H. Hacsaturján vezette, aki 1923 októberében, egyetlen hónappal a város török ellenőrzés alá kerülését követően már arról tájékoztatta a Menekültügyi Főbiztosságot, hogy török nyomásra 6000 idősebb örmény menekültet volt kénytelen külföldön elhelyezni.⁷⁰ Így folytatódott ez a következő években is és Fridtjof Nansen 1926-os ottjártakor már csupán alig 5000 örmény menekült tartózkodott Konstantinápolyban.⁷¹

Törökországban a két világháború közötti években az örmény belső menekültek nem részesültek humanitárius ellátásban. Sőt, éppen az ellenkezője valósult meg. A mudroszi fegyverletétel (1918) és a Lausanne-i békeszerződés (1923) között eltelt szűk öt évben elkövetett vérengzéseket, deportálásokat, etnikai alapú üldöztetést a Népirtáskutatók Nemzetközi Egyesülete (International Association of Genocide Scholars, IAGS) az Oszmán Birodalomban elkövetett népirtás(ok) végső felvonásaként értelmezi.⁷² Az örmény népirtás túlélőit, és az otthonaikba visszatért, közel 12 000 menekült jelentős többségét elüldözte vagy lemészárolta Musztafa Kemál hadserege. Az örmény belső menekültek kényszermigrációjának egyik fő útvonala

⁶⁸ T. F. Johnson levele F. Nansennek. Konstantinápoly, 1925. nov. 21. ÖNL 1168/1/344. 139–140.

⁶⁹ *Lauford Childs*: Report on the Armenian Refugee Situation in Constantinople. High Commission for Refugees, Constantinople, Office Pera, Hanal Bachi, Rue Serkis, 11. October 25, 1923. ÖNL 430/1/1259, 576.

⁷⁰ Short report on the Armenian refugee situation in Constantinople. High Commission for refugees; Constantinople Office. 25th October 1923. ÖNL 430/1/1259. 574–575.

⁷¹ Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen. Ly-saker, 1926. ÖNL 1168/1/362. 1–25.

⁷² Az egyesület ezt 2007. évi határozatban mondta ki. Bővebben lásd a társaság honlapján (www.genocidescholars.org). Az 1920–1923 közötti időszakot sok történész a görög, asszír és örmény népirtás második szakaszának tekinti. Anahit Khosroeva asszír-örmény történész szerint a népirtás 1,5 millió örmény áldozata mellett az Oszmán Birodalom legkevesebb félmillió asszír lakosa is áldozatul esett a szisztematikus vérengzéseknek és deportálásoknak. Lásd *Anahit Khosroeva: The Armenian and Assyrian massacres in the Ottoman Turkey as the first example of the genocide*. In: Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből. Szerk. Dzsotján Gagik – Krajcsír Piroska. Bp. 2006. 146–157.

ekkor Konsztantinápolyon át vezetett Európába. Az egykori szultáni székhelyen még 1923 szeptemberében is jelentek meg újonnan érkezett belső menekültek, többségük Trabzonból, Ankarából és Mudanyából – egyetlen hónap leforgása alatt 1085-en.⁷³

A korszak egyik legismertebb etnikai alapú konfliktusa a török hadsereg szmirnai (ma: Izmir) bevonulásához köthető. Az 1922 szeptemberében szándékosan okozott tűzvész⁷⁴ során közel tízezer ház, körülbelül 75 000 (túlnyomó többségében görög és örmény) ember otthona vált a tűz martalékává, az etnikai alapú vérengzések nyomán tízezrek menekültek el a városból és környékéről.⁷⁵ A trieszti Magyar Királyi Konzulátus egy 1922 októberére datált, Bánffy Miklós külügyminiszternek címzett jelentése így írta le a történeteket: „A borzalmas tűzvész keletkezésének első okai ugyan ismeretlenek, bizonyos azonban, hogy a keresztény városnegyedek pusztulása a törököknek nem volt kedvük ellenére. Az örmény és görög lakosság egy része az irregulárisok garázdálkodásának és a tűzvésznek esett áldozatul, akik teheték elmenekültek, az ottmaradtak közül pedig a férfiakat a törökök kényszermunkára deportálják Anatólia belsejébe állítólag a görög csapatok által okozott károk helyreállítására. Így a nemzetiségi kérdés, mely Kis-Ázsiában a török részére oly veszély volt, radikális megoldást nyert.”⁷⁶

Egy hónappal később, *Idegenek helyzete Smyrnában* című jelentésében a konzul már arról számolt be, hogy „Általában fennáll török részről az a tendencia, hogy az idegenek ottmaradása lehetetlenné legyen téve. A nem muzulmán török állampolgárságú, tehát úgy nevezett »raya« lakosság egész Anatóliában tökéletesen eltűnt.”⁷⁷ Emine Yeşim Bedlek ezzel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy

⁷³ Short report on the Armenian refugee situation in Constantinople. High Commission for refugees; Constantinople Office. 25th October 1923. ÖNL 430/1/1259. 574–575. Bővebben lásd Kránitz Péter Pál: Survivors, asylum seeking and repatriation: the case of Armenian refugees in Constantinople. Patmut'yun yev Hasarakagitut'yun: Taregirk' 1. (2015) 88–100.

⁷⁴ 1922. szeptember 13-án legkevesebb hat tüzet regisztráltak a hatóságok. Az örmény és görög negyedek csaknem porig égtek. Vö. *Binay Kolluoglu Kirlı: Forgetting the Smyrna Fire. History Workshop Journal* 60. (2005) 25–44.

⁷⁵ *Giles Milton: Paradise Lost. Smyrna 1922. The destruction of Islam's city of tolerance.* London 2009.; *Lou Ureneck: Smyrna, September 1922: the American mission to rescue victims of the 20th century's first genocide.* New York 2016.; *Marjorie Housepian: Smyrna 1922. The destruction of a city.* New York 1998. Mindazonáltal minden oldalról történtek atrocitások. A Lausanne-i Török Kongresszus 1919-ben adott ki egy dokumentumgyűjteményt „Görög atrocitások Szmirna Vilajetben” címmel, amely azt állítja, hogy a vilajetben élő „30 000 fős, kereskedelemmel és csempészéssel foglalkozó görög lakosság” a világháború és a görög–török háború során összeesküvést szőtt a törökök ellen, sőt azok „kiirtását” kívánták megvalósítani. A dokumentum bevezetőjében így fogalmaztak a Lausanne-i békeszerződést előkészítő török diplomaták: „a hivatásos banditák [a görög hatóságok], melyek terén Görögország a világ minden országánál nagyobb monopóliummal bír, [...] falvakat égettek le és a békés török lakosságot mészárolták le nap mint nap.” Lásd *Greek atrocities in the Vilayet of Smyrna* (May to July 1919), Lausanne, Congrès turc de Lausanne, Bureau permanent, 1919.

⁷⁶ Smyrnai események. MNL OL Politika Osztály (K 63) 287/32/1. 78.pol./1922.

⁷⁷ *Idegenek helyzete Smyrnában.* MNL OL K 63 287/32/1. 90.pol./1922.

„a szmirnai tűzvész jelezte az oszmán uralom alatti multikulturalizmus végét” Törökországban.⁷⁸

„A kemalizmus útján első megtanulandónk a függetlenség leckéje” – írta Ceyhun Atuf Kansu Musztafa Kemál legutóbb magyarul is megjelent életrajzában.⁷⁹ A „kemalizmus” militarista nyelvezete a „nemzetvédő háború” óta meghatározza a török politikát. Maga Kemál így fogalmazott: „Forradalmainknak az a célja, hogy a Török Köztársaság népét minden vonatkozásban modern és érett közösséggé alakítsuk. Ez a legfontosabb célunk. Minden ezzel ellenkező felfogást meg kell semmisítenünk!”⁸⁰ A „modern” nemzetállam kiépítése, Anatólia homogenizálása a két világháború közötti török nemzetépítési folyamatokat meghatározó törökösítő és iszlamizáló nacionalista és vallási fundamentalista ideológia alapjaira épülve bontakozott ki valós belpolitikai programmá.⁸¹ E tanulmány horizontján belül maradván azonban mindenekelőtt a török humanitarizmus korlátairól szükséges szót ejteni. Törökország ugyanis tízezérel fogadott be és részesített támogatásban menekülteket. Ennek azonban volt egy komoly feltétele – a menekültek török mivolta. Ezt 1926-ban törvénybe is iktatták, megtiltva azon emberek – legyen szó egyszerű bevándorlóról vagy menekültről – és családtagjaik bevándorlását, akik „nem a török kultúrához tartoznak”, cigányok, anarchisták, kémek, szifiliszfertőzöttek vagy leprások stb. Az 1934. évi törvénymódosítás még ennél is tovább ment, s csupán török származású személyek letelepedését engedélyezte Törökországban.⁸²

Az ankarai kormány nem hivatalos fórumokon is a „kisebbségi kérdés” radikális megoldását, Törökország erőszakos homogenizálását szorgalmazta. A Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar követséget vezető Hevesy Pál arról számolt be Walko Lajos külügyminiszternek 1928 márciusában, hogy Tevfik Rüştü Aras török külügyminiszter egy ebéd alkalmával kijelentette, hogy a „nemzeti-ségi kisebbségek védelmét és az irántuk való érdeklődést általában nevetségesnek

⁷⁸ *Emine Yeşim Bedlek: Imagined Communities in Greece and Turkey. Trauma and the population exchanges under Atatürk.* London–New York 2016. 124

⁷⁹ *Ceyhun Atuf Kansu: Mustafa Keman Atatürk.* Bp. 2017.

⁸⁰ Uo. 130.

⁸¹ Az úgynevezett *turkizmus* elméleti alapvetéseit Ziya Gökalp nacionalista költő fektette le Törökösítés, iszlamizáció, modernizáció című esszéorozatában 1913-ban a *Türk Yurdu* (Török Otthon) hasábjain. Vö. *Altuğ Taner Akçam: From Empire to Republic. Turkish Nationalism and the Armenian Genocide.* London–New York 2004.

⁸² Az 1923 és 1989 között Törökországban letelepedett, több mint másfél millió bevándorló így kivétel nélkül török származású volt. Bővebben lásd *Ahmet İçduygu – Deniz Sert: The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account.* In: *Migration in the Southern Balkans: from Ottoman territory to globalized nation states.* Eds. Hans Vermeulen et al. Cham 2015. 85–104.

tartja, mondván, hogy ha azoknak nem tetszik ott, ahol vannak, hagyják ott azt az országot és hurcolkodjanak vissza anyaországukba!”⁸³

Összegzés

A két világháború közti humanitárius politika korlátait ideológiai alapú kizárólagosságában ragadhatjuk meg. A Nemzetek Szövetsége különböző fórumain a nemzetközi közösség megtagadta a menekültek különböző csoportjainak humanitárius ellátását, egy évtizeden keresztül pusztán két etnikai csoport, az orosz és örmény menekültek támogatására szorítkozva. (A menekültek univerzális, származásra és menekültté válásuk időpontjára tekintet nélküli meghatározására egészen 1967-ig nem került sor.) Tanulmányom egyik hipotézise szerint ennek egyik legfőbb okát a Nemzetek Szövetsége univerzális autoritásra való törekvésében, az első világháborút lezáró békerendszer globális elismerésének követelésében kereshetjük. Az orosz és örmény menekültek ugyanis azon két állam területét kényszerültek elhagyni, amely államok megtagadták a terület „univerzálisát és autoritását”. (Ez a későbbiekben is igaz maradt, a két világháború között menekültként elismert csoportok az egykori Oszmán Birodalom területéről, illetve a náci Németországból származtak.)

Részben ennek tükrében nyerhet új megvilágítást a két világháború közti kelet-közép- és délkelet-európai államok humanitarizmusának korlátoltsága is. A Nagy Háborút követő európai menekültválság egyik fő helyszíneként a régió államaira óriási terhet rótt a menekültek ellátása, miközben a nemzetközi közösség megtagadta a több millió, részben ezen országokat anyaországuknak tekintő menekült humanitárius ellátását, segélyezését, ezért Bulgária, Görögország és Magyarország megtagadta a nemzetközi menekültügy és humanitárius mozgalom anyagi támogatását, sőt, a balkáni államokban megkezdték az orosz és örmény menekültek deportálását. A revizionista mesterdiskurzus társdiskurzusaként jelent meg a menekültügy Magyarországon, Bulgáriában és Törökországban. Az irredentizmus jegyében a menekültügyi diskurzust övező nemzetközi kommunikációs csatornákon képviselőik rendre megragadták az alkalmat, hogy felhívják a figyelmet az első világháborút lezáró békerendszer igazságtalanságaira, „saját menekülteik” balsorsára, az ellátásukból kormányukat sújtó költségvetési terhekre, a terület-elcsatolások tragikus következményeire.

⁸³ Hozzátette, hogy „A benyomás, melyet a török külügyminiszter úgy reám, mint a többi vendégre tett, egyébként minden tekintetben rendkívül kedvezőtlen”, valamint kiemelte a szovjet és török követek modortalanságát. Lásd Hevesy Pál levele Walko Lajos külügyminiszternek. Genf, 1928. márc. 27. 15/pol. szám. MNL OL K 63 287/32/1.

ARMENIAN REFUGEES FROM CONSTANTINOPLE TO BUDAPEST

The Limitations of Humanitarian Policy in the Interwar Period,
with a Focus on South-Eastern Europe and Hungary

by Péter Pál Kránitz

SUMMARY

A less-known consequence of the Great War was one of the most serious refugee crises of the “Old Continent”. The international legal and institutional framework that is now available for the handling of refugees had not yet been established then. International refugee care was at a formative stage, and humanitarian principles, when compared to the situation today, did not play such an outstanding role within the refugee policies of the individual countries. In the decade following World War I, the League of Nations extended its protection over two groups of refugees only, the Russians and the Armenians, and it was for these individuals that a primitive form of refugee rights was constructed. Applying the methodology of historical discourse analysis, the paper sheds new light on the characteristics and exclusivity of early international refugee care. In the interwar period, the countries of South-Eastern Europe refused to offer humanitarian care to the Armenian refugees – especially on the level of political coordination. Turkey persecuted Armenian (internal) refugees; Greece and Bulgaria frequently deported them *en masse* to the Soviet territories; and Hungary withdrew financial support from them. The chief argument of the present paper is that the main reason for such behaviour may be identified with the irredentism of the countries concerned.

Szilágyi Zsolt

VÁNDORMOZGALOM A TRIANONI ALFÖLD TERÜLETÉN A 20. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN*

A keretek

A földrajzi migráció 1900 és 1930 közötti településszintű vizsgálatához csak meglehetősen korlátozott formában állnak rendelkezésre források. Az Osztrák–Magyar Monarchia éveiben a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, bár közölt 1890-től vándormozgalomra vonatkozó információkat, azok eredményei csak a vármegyei és a törvényhatósági jogú városi szintű népességmozgás folyamatának elemzését teszik lehetővé.¹ Mivel a statisztikai adatgyűjtés a monarchia utolsó három évtizedében többoldalúvá, egyre összetettebbé vált, így a századforduló utáni évekről már községenként is elérhetőek az adatok. A települések lélekszáma mellett az 1901 és 1910 közötti élve születések és halálazások számát, a természetes, valamint a tényleges szaporodás (helyenként fogyás) értékeit is publikálták.² Ezekből pedig utólagosan meghatározható a települések *vándorlási egyenlege*.

Az akkortájt igencsak korszerű kezdeményezés az első világháború, majd az 1920-ban bekövetkező területi változások és a körülményessé vált adatgyűjtés miatt átmenetileg abbamaradt. A statisztikai hivatal tehát nem közölt újabb hasonló népmozgalmi adatokat az 1910-es évekről. Az idővel konszolidálódó viszonyok ellenben már lehetővé tették az 1920-as évekre vonatkozó információk bekérését, melyeket 1932-ben publikáltak.³ Ebben viszont nem közölték éves bontásban a születési és a halálzási számokat, csak az összevont értékek olvashatóak. A kiadvány vonatkozó adatai bár ismertek voltak,⁴ mégis feledésbe merültek – olyannyira, hogy a hosszas közlési szünet (1933–1962) után, a Klinger András által 1969-ben összeállított hiánypótló kötet előszavában sem történt

* Az alap kutatás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00623/12/2) támogatásával, míg a tanulmány jelen formában az NKFI K-125001 projekt keretében készült.

¹ *Beluszky Pál: Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón.* In: Magyarország történeti földrajza I. Szerk. Beluszky Pál. Bp.–Pécs 2005. 153–314., 211–228.

² Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 46. kötet. A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Bp. 1913. 2–485. (A továbbiakban: MSK Ús 46.)

³ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 83. kötet. Az 1930. évi népszámlálás I. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp. 1932. 2–71. (A továbbiakban: MSK Ús 83.)

⁴ *Kovács Alajos: Belső vándorlások Magyarországon, különös tekintettel Heves vármegyére.* Statisztikai Szemle 11. (1933) 373–394., 382. Vö. *Kovács Alajos: A belső vándorlások nemzetközi statisztikája.* Statisztikai Szemle 13. (1935) 667–676.

rájuk utalás. Ezzel kapcsolatban mindössze annyi olvasható, hogy „fél évszázadnyi szünet után” csak 1960-tól állnak ismét rendelkezésre községenként születési és halálozási adatok.⁵ Klinger munkatársai (Acsádi György, Salamon Lajos és Varga Lajosné) éves bontásban gyűjtötték össze az 1901 és 1968 közötti időszak településeinek születési és halálozási számait.

Legfőképp erre, de más kiadványokra⁶ is támaszkodva építettem olyan adatbázist, amely az alföldi városok és falvak vándormozgalmát teszi tanulmányozhatóvá a mintegy 818 település közel 140 ezer adatán keresztül. Az előkészítő munkálatok során feltűnt, hogy a Klinger-féle kötetben gyakoriak az ismétlődő értékek az egymást követő éveknél. Példaként említem a Szatmár, Ugocsa és Bereg közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye Csengeri járásába tartozó 600 fős Császló község esetét. A kötetben az 1920–1922 közötti egymást követő három év „élve születéseinek” száma 27-27-27 fő, míg 1925–1927 között 24-24-24 fő volt. A halálozásoknál 1911-ben és 1912-ben 12-12 fő, végül pedig 1929-ben és 1930-ban 9-9 fő került rögzítésre. Az adatbázis vonatkozó 32 ezer adatának csaknem 6%-a (1891 előfordulás) ilyen és hasonló mintázatot mutat. A zavart csak tovább fokozza, hogy egyetlen említés sem olvasható a kötet módszertani kérdéseket tisztázó, bevezető fejezetében ezekről az esetekről. Mindössze annyi szerepel, hogy „az első világháború idejéről s az azt követő évekről hiányzó [...] alapadatok pótlására, újbóli begyűjtésére is sor került. Az adatok pótlása részben az eredeti anyakönyvekből, részben a megyei levéltárakban elhelyezett anyakönyvi másodpéldányokból történt”. Pár sorral lejjebb is csak annyi szerepel, hogy „további hiányok tapasztalhatók még az első világháború utáni területrendezések következtében. Az 1920 körüli években ugyanis a határterületeken több új község alakult, amelyeknek adatai nem állapíthatók meg”.⁷ Ez a nehezen értelmezhető „szükszavúság”, nem illik abba a képbe, amely egyébként a kötetet figyelmesen áttanulmányozóban megfogalmazódik: tudniillik egyértelmű, hogy a munkát nagy gonddal és alaposággal, szinte mindenre kiterjedő precizitással rendezték sajtó alá. A szóban forgó „feledékenység” okáról nem találgatnék. Nyilvánvaló azonban, hogy az adatok nem

⁵ A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. Összeáll. Klinger András. Bp. 1969. (A továbbiakban: NFAK) 3.

⁶ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 42. kötet. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp. 1912. (A továbbiakban: MSK Ús 42.); MSK Ús 46.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 48. kötet. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Bp. 1913. (A továbbiakban: MSK Ús 48.); MSK Ús 83.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 99. kötet. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp. 1936. (A továbbiakban: MSK Ús 99.); Magyarország helységnévtára 1926. Bp. 1926. (A továbbiakban: MH 1926.)

⁷ NFAK 9.

minden esetben álltak éves bontásban rendelkezésre. Ilyenkor vélhetően azt az eljárást követték, hogy az egy-egy időszakra csak összevont formában elérhető adatokat elosztották a vonatkozó évek számával (legtöbbször kettővel-hárommal, olykor négyvel – mint Tiszadorogma és Tiszaoszlár esetében), így „becsülve meg” a hiányzó éves értékeket.

Végül szólnom kell még a vándorlási egyenleg térszerkezetének elemzéséhez használt térképről is. Nem állt rendelkezésre a korszakból olyan községhatáros ábrázolás korábban, amelyet a vizsgálat során alkalmazhattam volna. A helyzetet tovább nehezítette, hogy az 1920 és 1923 között, főleg a határ menti részeken végbement területi változások jelentősen átalakították a községek közigazgatási térszerkezetét. Kézenfekvő volt, ha ábrázolni akarom a migrációs folyamatokat térben és időben, akkor e változásokra is tekintettel kell lennem. A digitális alap-térkép elkészítésekor figyelemmel kísértem a területi módosulásokat 1913 és 1926 között, nemcsak a határ menti zónában, hanem az Alföld belső részein is, ahol számos település olvadt egybe vagy önállósult ez idő alatt. Ráadásul jó néhány esetben egy-egy falunak, városnak olyan külterületi részei is voltak, amelyekkel a település földrajzilag nem érintkezett. Ezek egy másik község, hajdani mezőváros közigazgatási területén képeztek zárványokat. A kaotikus viszonyok áttekintésében legnagyobb segítséget a Néprajzi Múzeumban fellelhető, 1925 őszen-telén keletkezett iratok, azaz a *közigazgatási tájékoztató lapok*, valamint a Zentai László és Kósa Pál által szerkesztett atlasz térképlapjai nyújtották.⁸ További nehézséget okozott az Alföld lehatárolása, különösen észak és nyugat felől, amelynek tudománytörténeti és módszertani részletezésétől itt eltekintenek.⁹

Említettem, hogy a téma vizsgálatához az adott korszakban szűkösek a forrásadottságok. Lényegében az összehasonlító elemzéshez a településeknek mindössze

⁸ Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum, Dokumentációs Gyűjtemény, Statisztikai Gyűjtemény, Közigazgatási tájékoztató lapok 1925. (A továbbiakban: NM EAD); A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Szerk. Zentai László – Kósa Pál. 3. kiadás. Pécs 2005.; Magyarország helységnévtára. Tekintettel a közigazgatási, népességi és hitfelekezeti viszonyokra. Szerk. Dvorzák János. Bp. 1882.; A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1888. Szerk. Jekelfalussy József. Bp. 1888. (A továbbiakban: MH 1888.); A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1892. Szerk. Jekelfalussy József. Bp. 1892. (A továbbiakban: MH 1892.); A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1898. Szerk. Jekelfalussy József. Bp. 1898. (A továbbiakban: MH 1898.); A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1900. Szerk. Jekelfalussy József. Bp. 1900. (A továbbiakban: MH 1900.); A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1902. Bp. 1902. (A továbbiakban: MH 1902.); A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1907. Bp. 1907. (A továbbiakban: MH 1907.); A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913. Bp. 1913. (A továbbiakban: MH 1913.); MH 1926.; Magyarország közigazgatási és közlekedési térképe 1926. In: MH 1926. melléklete, I–XVI-II. térképlapok.

⁹ Erről részletesebben és a digitális térképről bővebben lásd *Szilágyi Zsolt*: Alföldi vonzáskörzetek és piacközpontok 1925-ben I. Módszertani megközelítések, vizsgálati keretek. Agrártörténeti Szemle 55. (2014) 1–4. sz. 107–156.

a lélekszáma, a születési és a halálozási adatai állnak rendelkezésre. Az utóbbi kettőből kiszámíthatók a természetes, a lélekszámból pedig a tényleges szaporodás vagy fogyás értékei. A tényleges és a természetes szaporodás (fogyás) különbsége ugyanakkor megadja a vándorlási különbözetet, amelyből a vándorlási egyenleg is kikalkulálható.¹⁰ Ennek ellenére a migráció számszerűsítése csak hozzávetőlegesen végezhető el.¹¹

A vándorlási egyenleg ugyan rögzíti az elvándorlások és az odavándorlások különbségét, az egyes települések népességvonzó vagy -taszító hatását, de arra már nem alkalmas, hogy képet alkossunk a népesség mozgásának pontos méreteiről és konkrét földrajzi irányairól. Ezenfelül az is nehézség, hogy a mutató a belső és a külső migráció hatásait egyaránt magába foglalja. Így nem mondható meg például egy népességkibocsátó településről, hogy az elköltözők ideiglenesen vagy véglegesen, külföldre vagy belföldre távoztak-e, és hogy ez pontosan mikor történt. Amennyiben ezt a szűknek tűnő mozgásteret elfogadjuk, felvázolhatóak a vándormozgalom előbb országos, majd alföldi jellemző vonásai a 20. század első harmadában.

Általános migrációs folyamatok a korszakban

A századelőn a belső migrációs folyamatok mellett a kivándorlás játszotta a meghatározó szerepet. Magyarország területéről az 1899 és 1913 közötti időszakban közel 1,4 millió kivándorlót regisztráltak hivatalosan. Amennyiben ehhez hozzáadjuk az országot „illegálisan” elhagyók becsült számát is, csaknem 2,2 millió főt kapunk (figyelmetlenül kívül hagyva a horvát–szlavónországi folyamatokat).¹² Ez a probléma elsősorban a peremzónákat, Turóc–Árva–Liptó–Szepes–Sáros–Zemplén–Ung vármegyék összefüggő területét, valamint a tenger melléki és a dél-erdélyi részeket érintette közvetlenül. A kivándorlások ellenben alig, vagy egyáltalán nem voltak érzékelhetőek az Alföld központi (és nem perem-) területein, a dunamelléki és a dél-dunántúli részekben. Jóllehet 1905 után már nem ennyire egyértelmű a helyzet, például minden ezer Békés és Csanád megyeire jutott átlagosan évi 30-40, országot elhagyó lakos. Ebben

¹⁰ $V = [(L_2 - L_1) - (f - m)] \times 100 / L_1$, ahol az L_1 az adott település korábbi lélekszáma, az L_2 a település későbbi lélekszáma (a későbbi és a korábbi lélekszám különbsége megadja a tényleges szaporulat értéket); továbbá az f az adott településen a vizsgált időszak alatt történt élve születések száma, míg az m az ez idő alatt történt halálozások száma (a kettő különbsége a természetes szaporodás vagy fogyás értékét adja). A tényleges és a természetes szaporodás különbsége a vándorlási különbözetet adja abszolút számban, amelyet 100-zal megszorozva, majd elosztva a település korábbi lélekszámával, megkapjuk a vándorlási egyenleg százalékban kifejezett értékét az adott időszak alatt.

¹¹ *Beluszky P.*: Az ország lakói i. m. 211.

¹² Uo. 230–231.

jelentős szerepet játszott a folyószabályozási, árvíz-mentesítési munkák lezárulása, a nyomában felszökő magas munkanélküliség, a lokális szociális konfliktusok, feszültségek felerősödése.

Az első világháború látványosan lefékezte a migrációs folyamatokat.¹³ A hadiállapot miatt a katonakorú férfiak kivándorlása lényegében „megszűnt”. A háborút követő területi rendezések és a kialakuló új gazdasági viszonyok azonban ismét megélénkítették a kivándorlást, igaz, méretében jócskán elmaradt a századforduló körüli viszonyoktól. Ennek ellenére az ország vándorlási vesztesége az 1920-as években bőven meghaladta a 70 ezer főt.¹⁴ Ezekben az esetekben többnyire nők és kiskorúak hagyták el az országot, következésképp a háttérben leginkább a családegyesítés szándéka sejthető. Emellett, már az évtized első felében jelentős volt a zsidó lakosság kivándorlása is, amelyet főleg az 1919-es események, majd a felsőoktatásban visszaszorításukra tett kísérlet gerjesztett.¹⁵

A belső vándormozgalom méreteiről átfogó képet nyújt az 1. táblázat, amelyből kitűnik, hogy az elvándorlók aránya (a Horvát–Szlavónországból és a külföldről érkezők figyelembevétele nélkül) 24-ről 30%-ra emelkedett a háború előtti évtizedekben. A békeszerződés utáni országgrészen ugyanez az érték 35-ről 39%-ra nőtt a húszas években. Bár a háború előtti és utáni adatok összehasonlítása – mivel nem azonos két területről van szó – nem lehetséges, mégis segítségükkel két fontos folyamat körvonalazható. Egyfelől nagyobb mértékben nőtt a megyék közötti, mint a megyén belüli elvándorlás aránya.¹⁶ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy egyre többen vállalták a messzebbre költözés megpróbáltatásait, mint korábban. Másfelől, 1910-ben az elvándorlóknak még mindig 54%-a csak megyén belül költözött, ami legtöbbször a szomszédos település valamelyikét jelentette. Ezeknek a költözőknek a nagyobbik fele (56%-a) nő volt, tekintve, hogy többnyire a feleség költözött választott jövedőbelijé településére.¹⁷

¹³ Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Bp. 2009. 71.

¹⁴ Kovács A.: Belső vándorlások i. m. 377.

¹⁵ Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. 2. jav. kiadás. Bp. 2003. 187–389. 205.

¹⁶ Amíg az 1880-as években a megyét váltók száma 25, az 1890-es években 38%-kal gyarapodott, addig az említett két évtizedben a megyén belül költözők csupán 10, illetve 18%-kal nőtt. A 20. század első évtizedében mindkét migráció növekedése látványosan visszaesett. A háború utáni évtizedben gyakorlatilag ez az érték mindkét esetben azonos, 19-20% körül alakult.

¹⁷ Kovács A.: Belső vándorlások i. m. 378.

1. táblázat Magyarország népességének megoszlása születési helyek szerint, 1880–1930

Év	Helybeli	Ugyanazon megyebeli	Más megyebeli	Horvát- országi	Külföldi	Ismeretlen	Összes népesség
szám szerint							
1880	10 231 607	2 204 368	1 110 037	15 119	173 562	14 910	13 749 603
1890	11 120 480	2 427 359	1 390 328	20 589	191 588	12 644	15 162 988
1900*	11 786 403	2 853 719	1 917 121	34 137	236 360	10 515	16 838 255
1910	12 514 430	3 096 142	2 342 597	44 604	257 709	9 051	18 264 533
1920	5 036 965	1 367 220	1 447 155	23 231	105 572	...	7 980 143
1930	5 203 946	1 630 562	1 741 677	22 371	89 763	...	8 688 319
százalékban							
1880	74,41	16,03	8,07	0,11	1,26	0,11	100,00
1890	73,34	16,01	9,17	0,14	1,26	0,08	100,00
1900*	70,00	16,95	11,39	0,20	1,40	0,06	100,00
1910	68,52	16,95	12,83	0,24	1,41	0,05	100,00
1920	63,12	17,13	18,13	0,29	1,32	...	100,00
1930	59,90	18,77	20,05	0,26	1,03	...	100,00
növekedés vagy csökkenés százalékos aránya							
1880–1890	8,69	10,12	25,25	36,18	10,39	-15,20	10,28
1890–1900	5,99	17,56	37,89	65,80	23,37	-16,84	11,05
1900–1910	6,18	8,49	22,19	30,66	9,03	-13,92	8,47
1910–1920
1920–1930	3,32	19,26	20,35	-3,70	-14,97	...	8,87

Forrás: Kovács A.: Belső vándorlások i. m. 375., saját számítás

Megjegyzés: 1880–1910 között a történelmi Magyarország területe Fiumével együtt, Horvát-Szlavónország nélkül; 1920–1930 között a trianoni országterület.

* 1900 előtt a polgári népesség (1880–1890), 1900-ban és azt követően az összes népesség.

A belső vándorlás célterületeit 1910-ben elsősorban a Duna mentén sorakozó Moson, Győr, Komárom, Esztergom és Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyék alkották, amelyek ugyanakkor jelentős népességkibocsátó területeknek is minősültek, jól mutatva a migrációs folyamat összetettségét.¹⁸ Az említett, élénk vándormozgalommal jellemezhető zóna mellett más, főleg iparosodott régiók – mint Borsod vagy Hunyad megyék – jelentős népességet vonzottak. Egyértelmű tehát, hogy ma már nem tartható az a leegyszerűsítő nézet, miszerint a belső vándorlások a peremterületek felől a központi fekvésű vidékekre irányultak. Tény, hogy

¹⁸ Beluszky P.: Az ország lakói i. m. 218.

ebben az időben *a marginális területek népessége csak kis mértékben vett részt a belső vándormozgalom alakításában*. Miközben a Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyét, lényegében a Duna–Tisza közét körbeölelő (vármegyei) gyűrűből másfélszer-kétszer nagyobb volt az elvándorlók aránya, mint az említett marginális terület-ről. Ráadásul ennek a tömegnek a nagy része, kétség kívül a főváros felé irányult.¹⁹

Ezt a képet erősíti a témában legutóbb megjelent írásában Dányi Dezső is, aki többek között arra a következtetésre jutott, hogy az interregionális vándorlást az „alföldi régiók kölcsönös vándormozgalma”²⁰ jellemezte a századfordulón. Ez alatt azt értette, hogy az alföldi területek egymás közötti lakosságcsereje lényegesen nagyobb méretű volt, mint ahogyan azt korábban gondolták. Eszerint a táj migrációs folyamatait leginkább a belső régiók közötti vándorlás határozta meg. Jellemző például, hogy a 19. század végén a tiszántúli, nem helyben született lakosság körében nagyobb volt a Duna–Tisza közéről származók aránya, mint a más vidékekről odavándorlóké.

2. táblázat A nem helyben születettek aránya a trianoni Alföld városi rangú településein, 1910

Település neve	Jogállás	Népesség (1910)	Helyben született lakosság (%)	Bevándorló lakosság (%)
1 Újpest	rtv.	55 197	27,4	72,6
2 Sátoraljaújhely	rtv.	19 940	45,1	54,9
3 Vác	rtv.	18 952	50,1	49,9
4 Debrecen	thj.	92 729	51,5	48,5
5 Baja	thj.	21 032	54,0	46,0
6 Szolnok	rtv.	28 778	62,2	37,8
7 Nyíregyháza	rtv.	38 198	65,1	34,9
8 Kiskunhalas	rtv.	24 381	67,5	32,5
9 Szeged	thj.	118 328	69,2	30,8
10 Gyula	rtv.	24 284	71,8	28,2
11 Karcag	rtv.	22 996	76,1	23,9
12 Kecskemét	thj.	66 834	76,4	23,6
13 Kisújszállás	rtv.	13 538	79,5	20,5
14 Cegléd	rtv.	33 942	79,9	20,1
15 Nagykőrös	rtv.	28 575	80,5	19,5
16 Mezőtúr	rtv.	25 835	81,4	18,6
17 Hajdusoboszló	rtv.	16 093	82,3	17,7
18 Makó	rtv.	34 918	83,2	16,8
19 Jászberény	rtv.	29 675	84,1	15,9

¹⁹ Uo. 215. 45. ábra.

²⁰ Dányi Dezső: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In: Migráció. Tanulmánygyűjtemény 1. Szerk. Illés Sándor – Tóth Pál Péter. Bp. 1998. 87–114., 90.

Település neve	Jogállás	Népesség (1910)	Helyben született lakosság (%)	Bevándorló lakosság (%)
20 Szentés	rtv.	31 593	86,4	13,6
21 Kiskunfélegyháza	rtv.	34 924	86,7	13,3
22 Hajdunánás	rtv.	16 781	87,3	12,7
23 Túrkeve	rtv.	13 097	87,9	12,1
24 Hódmezővásárhely	thj.	62 445	88,2	11,8
25 Hajduböszörmény	rtv.	28 159	91,1	8,9

Forrás: MSK Ús 42.; *Dányi D.*: Regionális vándorlás i. m., saját számítás

Megjegyzés: rtv.= rendezett tanácsú város, thj.= törvényhatósági jogú város. A Dányi Dezső által közölt 1910. évi népességszám több város esetében is jelentős eltérést mutat a hivatalos statisztikai adatokhoz képest. Ezért a százalékos értékek megállapításához az utóbbi értékeket vettem figyelembe.

A kivándorlás és a belső migráció után a harmadik meghatározó folyamat, különösen 1918 után, a bevándorlás volt. Az első világháborút követően 1924-ig, a becslések alapján, több mint 420 ezren költöztek Magyarországra. A menekültek zöme Erdélyből, harmada a Felvidékről, míg a többiek főleg az elcsatolt Dél-Alföldről érkeztek.²¹

Összességében a vándorlások háttérében a vonzó (pull) és a taszító (push) tényezők hatására,²² a megélhetési nehézségek, az érvényesülés, az önmegvalósítás és a jobb életkörülmények megteremtésének vágya mellett a politikai okok is feltehetőek, mint motivációk.

Az Alföld népességnövekedése és a lakosság térbeli eloszlása

Az adatfelvételi eljárás, amellyel az adatbázis kiépült, lehetővé teszi, hogy ugyanazon a területen, a trianoni Alföldön végezzük el a népmozgalom összehasonlító elemzését 1900 és 1930 között. Ezek alapján megállapítható, hogy az Alföld lélekszáma a 20. század első harmadában 3,7 milliőről csaknem 5 millióra gyarapodott (3. táblázat). Területén az első világháború utáni években összesen 76 funkcionális értelemben vett város²³ és 742 falu működött.²⁴ Várossűrűsége jóval kedvezőbbnek mondható más tájakhoz képest, hiszen amíg itt minden 100 falura

²¹ *Gyáni G.*: Magyarország társadalomtörténete i. m. 206.

²² *Tömka B.*: Európa társadalomtörténete i. m. 77–81.

²³ *Beluszky Pál – Győri Róbert*: Magyar városhálózat a 20. század elején. Bp.–Pécs 2005. 140–141., 214–228. (A trianoni országterületre való átszámítás saját munka.)

²⁴ MH 1926.

9 város jutott, addig a többi vidéken ez csak 3 volt.²⁵ Magyarország lakosságának 27–29%-a minősült 1910-ben városlakónak,²⁶ szemben az Alfölddel, ahol minden második ember valamely város közigazgatási területén élt. Fontos hangsúlyozni, hogy „közigazgatási területén”, mivel ebben a bel- és a külterületi népesség együtt szerepel. Tekintve, hogy a vizsgált időszakban a 2–2,5 millió alföldi „városlakó” nagyjából negyede-harmada tanyákon élt, a hétköznapok során ezért jóval kevesebben érezhették magukat valóban városinak.²⁷

3. táblázat Az alföldi települések lélekszáma, 1900–1930

Települések	A	1900	1910	1920	1930
Városok		szám szerint			
I. Főváros	1	732 322	880 371	928 996	1 006 184
II. Regionális központok	2	177 997	211 057	222 295	252 346
III. Megyeközpontok	7	213 519	241 665	258 797	290 520
IV. Középvárosok	17	459 532	501 492	518 076	537 836
V. Kisvárosok	34	351 597	382 915	402 714	425 956
VI. Jfr. települések*	15	123 322	134 128	141 593	152 024
<i>Városok összesen</i>	76	2 058 289	2 351 628	2 472 471	2 664 866
Falvak		1 676 846	1 906 608	2 045 998	2 324 793
n=		(710)	(720)	(742)	(736)
Mindösszesen		3 735 135	4 258 236	4 518 469	4 989 659
N=		786	796	818	812
Városok		százalékban			
I. Főváros		19,61	20,67	20,56	20,17
II. Regionális központok		4,77	4,96	4,92	5,06
III. Megyeközpontok		5,72	5,68	5,73	5,82
IV. Középvárosok		12,30	11,78	11,47	10,78
V. Kisvárosok		9,41	8,99	8,91	8,54
VI. Jfr. települések*		3,30	3,15	3,13	3,05
<i>Városok összesen</i>		55,11	55,23	54,72	53,41
Falvak		44,89	44,77	45,28	46,59
Mindösszesen		100,00	100,00	100,00	100,00

Forrás: MSK Ús 42. és MSK Ús 83.; MH 1926.; saját számítás

Megjegyzés: A) városok száma; *) járási funkciókkal is rendelkező települések. A funkcionális értelemben vett városok hierarchiáját lásd *Beluszky P. – Győri R.*: Magyar városhálózat i. m. 140–141., 214–228.

²⁵ Az ország településállománya 1926-ban összesen 3474 volt. Ebből 818 település az Alföldön fektült, amelyből 76 volt város. A nem alföldi részeken a fennmaradó 2656 településből 81 volt város. A száz falura jutó városok száma, alföldi és nem alföldi területek bontásában: 9,3 és 3,0 volt. *Hajdú Zoltán*: Magyarország közigazgatási földrajza. 2. jav. kiadás. Bp.–Pécs 2005. 150.

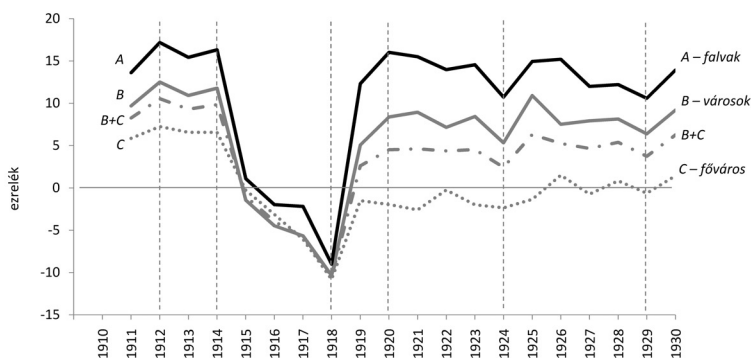
²⁶ *Beluszky P. – Győri R.*: Magyar városhálózat i. m. 114.

²⁷ A két világháború közötti „klasszikus tanyaelv” felbomlásának kérdéséhez lásd *Szilágyi Zsolt*: Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében. Kecskemét 2012. 64–74.

Annak ellenére, hogy a 20. század első harmadában változatlanul minden második alföldi lakos városban élt, kimutatható 1910 és 1930 között, hogy arányuk 55-ről 53%-ra zsugorodott. Ennek hátterében viszont nem a városlakók számának csökkenése állt, hanem az, hogy a vidéki lakosság természetes szaporodása a húszas években – szemben a várossal – kétszer-háromszor magasabb volt,²⁸ ami az elvándorlás ellenére is nagyobb növekedést eredményezett a falvakban (1. ábra). Tehát az említett városi lakosság aránycsökkenése egyértelműen a falusi népesség kedvezőbb fertilitási értékeivel hozható összefüggésbe, nem pedig a városiak vándorlási gyakorlatának megváltozásával.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a városlakók arányában bekövetkező változás nem minden városhierarchiai szinten mutatható ki. A főváros, a két regionális központ (Debrecen, Szeged), és a hét megyeközpont szintű város (Baja, Békéscsaba, Gyula, Kecskemét, Nyíregyháza, Sátoraljaújhely, Szolnok) lélekszámának aránya nagyobb lett az „alföldlakók” körében, miközben a városhierarchia alsó szintjein ez az érték egyértelműen csökkent (3. táblázat). Következésképpen a hierarchia felső három szintjén a népesség növekedésének üteme gyorsabb, volumene nagyobb volt (425 ezer fő), mint az alsó három szinten együtvéve (181 ezer fő). A magasabb rangú városok nagyobb „vonzerővel” bírtak,²⁹ sokrétű szolgáltatást nyújtottak, több lehetőséget kínáltak azok számára, akik alföldi viszonylatban „nagyvárosi” életformára vágytak.

1. ábra Természetes szaporodás vagy fogyás alakulása az alföldi városokban és falvakban, 1911–1930 (%o-ben)

Forrás: NFAK, saját számítás és szerkesztés

²⁸ A háború előtt ez a különbség csak egyharmados volt, igaz akkor is a falvak javára.

²⁹ Az alföldi városok 1870 és 1930 közötti lélekszámváltozásához lásd MSK Ús 42. és 83. Vö. Szilágyi Zs.: Alföldi vonzáskörzetek i. m. 154–156.

Az alföldi városlakók száma a vizsgált időszakban 606 ezer fővel, mintegy 29%-kal gyarapodott, ami a falvakhoz képest inkább mérsékeltnek mondható, mivel a vidéki lakosság ez idő alatt 648 ezer fővel, közel 39%-kal nőtt. Ennek hátterében leginkább két, egymástól eltérő folyamat húzódott meg. Egyfelől, amíg a falvakban a természetes szaporulat összege a 20. század első három évtizedében együttesen meghaladta a 688 ezer főt, addig ugyanez az érték a városokban már csak feleakkora, mintegy 389 ezer fő volt. Budapest természetes szaporodása a tízes évek első felében még 6-7% körül mozgott átlagosan, később azonban, néhány kivételes évtől (1926, 1928 és 1930) eltekintve, a természetes fogyás állapota mindvégig fennállt. Ez, a többi városra csak 1915 és 1918 között volt érvényes. Másfelől megfigyelhető, a fővárost nem számítva, hogy a vidéki városokhoz képest a falvak természetes szaporulata kétszer magasabb, átlagosan 13-14% körül alakult (1. ábra). Mindez alapvetően befolyásolta a táj belső vándormozgalmát, amire később részletesen visszatérek.

Az Alföld négyzetkilométerenkénti átlagos népsűrűsége, az összehasonlítható adatok figyelembevételével, csaknem harmadával, 88 főről 116 főre emelkedett 1900 és 1930 között. A századfordulón öt olyan nagyobb terület körvonalazódott, ahol az átlagos népsűrűség meghaladta a 90 főt. Ilyen volt a főváros és agglomerációja, a Cegléd–Jászberény–Szolnok háromszög, a Csongrád–Szeged–Makó–Gyula–Szarvas gyűrű, Nyíregyháza szomszédsága, a Szamos-menti és a Tisza-menti falvak többsége Csenger–Záhony vonalában.³⁰ Három évtizeddel később ugyanezek a területek maradtak a legnagyobb népességkoncentrációjú zónák, azzal a különbséggel, hogy egyre kiterjedtebb részeket öleltek fel, miközben „nyúlványaik” elkezdtek egymással összekapcsolódni. Ennélfogva újabb, magas népsűrűségű területek kezdtek körvonalazódni, úgymint Debrecen és déli környezete (a megyeközponttá lett Berettyóújfalú), vagy az északi hegységelőtér Alföld-peremi része. Mindezek mellett megfigyelhető, hogy Budapest és kiterjedt agglomerációja, a regionális központok és környezetük kiemelt migrációs célpontok voltak, illetve maradtak. Népeségnyereségük jelentős része a bevándorlásból származott. Ugyanakkor az északkelet-alföldi népességkoncentráció oka nem a bevándorlás, hanem a magas (többnyire 20% feletti) természetes szaporodás volt.³¹ Ennek eredményeként – figyelembe véve az aprófalvas településállományt, a kedvezőtlen birtokszerkezetet, és a többnyire gyenge termőképességű földeket – a terület az Alföld egyik legnagyobb népességkibocsátó régiója lett a korszakban.

³⁰ Az alföldi települések 1900 és 1930 közötti népsűrűségének megállapításához szükséges adatokat lásd MSK Ús 42., MSK Ús 46., MSK Ús 83. (Saját számítás alapján.) Az 1900. és az 1910. évi állapotok vizualizációját lásd *Szilágyi Zsolt: A fejlettség területi különbségei az Alföldön a 20. század elején.* In: Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében. Szerk. Varga Zsuzsanna – Pallai László. Hajdúnánás 2015. 37–112.

³¹ Az alföldi települések természetes szaporodásának (helyenként fogyásának) 1911–1920 és 1921–1930 közötti időszakra vonatkozó forrásait lásd NFAK és MSK Ús 83. (Saját számítás alapján.)

Az alföldi lakosság térbeli elrendeződésével kapcsolatban a súlypontelemzés³² eredményei rámutatnak arra, hogy a népesség képzeletbeli középpontja 1900 és 1920 között nyugat-északnyugati, később viszont inkább észak-északnyugati irányba mozdult el. A súlypont ez idő alatt 6,8 kilométerrel tolódott nyugatabbra.³³ Az elmozdulás mértéke a századelőn nagyobb volt, mint a tízes és a húszas években együttvéve, jelezve ezzel a háttérben meghúzódó folyamatok összetettségét. A történetek megértéséhez fontos különbséget tenni a városok és a falvak szintje között.

A századelőn egyértelmű, hogy a főváros rohamos léptekkel (bár lassuló ütemben) zajló népességnövekedése az, ami az alföldi súlypontot nyugatabbra húzta.³⁴ Ezzel szemben a „városúlypont”, Budapestet nem számítva, már a századelőn sem annyira nyugatra, mint inkább északi irányba tolódott,³⁵ amelyben Hatvan, Heves, Szolnok és Jászberény átlag feletti népességnövekedése játszott a főszerepet.³⁶ Pusztán e négy városban zajló gyarapodás önmagában 7%-át adta a teljes városi lélekszám-növekedésnek a 20. század elején.³⁷ A következő, 1910-es évtizedben a háború alatt visszaeső születésszám és a madárinfluenza³⁸ együttes következményeként mind a városi, mind a

³² Az Alföld településeinek népességsúlypontját az $x = \frac{\sum_{i=1}^n f_i x_i}{\sum_{i=1}^n f_i}$, $y = \frac{\sum_{i=1}^n f_i y_i}{\sum_{i=1}^n f_i}$ összefüggések alapján számítottam ki egy külön erre a célra épített, 15 ezer adatból álló adatbázis felhasználásával. Ahol x és y adott település földrajzi koordinátái tizedes fokban megadva, míg az f_i tömeg, ebben az esetben az adott település adott évi lakosság száma. A súlypontszámítások módszertanához lásd *Bene Lajos – Tekse Kálmán: Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon 1900–1960.* Bp. 1966. 11–21., továbbá *Nemes Nagy József: Térbeli középértékek, súlypont.* In: *Regionális elemzési módszerek.* Szerk. Nemes Nagy József. Bp. 2005. 72–74.

³³ A népességsúlypont eltolódása 1900–1930 között az Alföldön a következők szerint alakult a városi és a falusi lakosság bontásában. A) *Városok (Budapesttel együtt)* népességsúlyponti koordinátái: 1900-ban 47,2066° (é. sz.), 20,0352° (k. h.); 1910-ben 47,2228°, 20,0077°; 1920-ban 47,2307°, 20,0131°; 1930-ban 47,2349°, 20,0122°; teljes elmozdulás (légvonalban): északnyugati irányba 3,59 km. B) *Városok (Budapest nélkül)* népességsúlyponti koordinátái: 1900-ban 47,0485°, 20,5156°; 1910-ben 47,0610°, 20,5116°; 1920-ban 47,0729°, 20,5232°; 1930-ban 47,0783°, 20,5257°; teljes elmozdulás: észak-északkeleti irányba 3,41 km. C) *Falvak* népességsúlyponti koordinátái: 1900-ban 47,3011°, 20,6149°; 1910-ben 47,3048°, 20,5355°; 1920-ban 47,3074°, 20,4819°; 1930-ban 47,3223°, 20,4453°; teljes elmozdulás: nyugati irányba 13,01 km. D) *Összes alföldi település (városok és falvak együtt)* népességsúlyponti koordinátái: 1900-ban 47,2490°, 20,2955°; 1910-ben 47,2595°, 20,2440°; 1920-ban 47,2654°, 20,2253°; 1930-ban 47,2756°, 20,2140°; teljes elmozdulás: nyugati irányba 6,83 km. (A lélekszám forrásai: MSK Ús 42. és 83.; a földrajzi koordináták forrásai: Google Maps, online – <https://www.google.hu/maps/>). Saját számítás alapján.

³⁴ Lásd 33. jegyz. (A).

³⁵ Lásd 33. jegyz. (B). Vö. 1900–1910 és 1910–1920.

³⁶ Hatvan lélekszáma 1900-ban 9707 fő, 1910-ben 12 097 fő, így a növekedés 2390 fő (24,6%) volt. Heves lélekszáma 1900-ban 7989 fő, 1910-ben 9128 fő, így a növekedés 1139 fő (14,3%) volt. Szolnok lélekszáma 1900-ban 25 379 fő, 1910-ben 28 778 fő, így a növekedés 3399 fő (13,4%) volt. Jászberény lélekszáma 1900-ban 26 791 fő, 1910-ben 29 675 fő, így a növekedés 2884 fő (10,8%) volt. Az alföldi városok (Budapest nélküli) népességnövekedése átlagosan 9,9% volt 1900 és 1910 között. MSK Ús 42. (Saját számítás alapján.)

³⁷ Budapestet továbbra sem számítva, az alföldi városok lakosság száma 1900-ban 1 325 967 fő, 1910-ben 1 471 257 fő, a különbözet pedig 145 290 fő volt. A szóban forgó négy város lélekszám-növekedése ez idő alatt 9812 fő volt, amely a teljes városi növekménynek 6,8%-át adta. MSK Ús 42., saját számítás.

³⁸ *Tim Appenzeller: Madárinfluenza.* National Geographic 3. (2005) 10. sz. 46–75., 52–75.

vidéki lélekszám a korábbi érték alig felével, csupán 72 ezer, illetve 98 ezer fővel emelkedett. Ez jelentősen megváltozott a harmadik vizsgált évtizedben. Annak ellenére, hogy visszatért a növekedés a háború előtti értéktartományba, a városok nem érték el azt a szintet, mint ami a falvakra ekkor jellemző volt.³⁹ Tulajdonképpen az első világháború utáni évtizedben *gyorsabb ütemben emelkedett a falvak lélekszáma az Alföldön, mint a városoké*. Budapesten a húszas években többen haltak meg, mint ahányan születtek (1. ábra, C vö. B), ami szintén hatással volt arra, hogy a városok súlypontja mindinkább az ellenkező irányba, észak-északkelet felé mozduljon el.⁴⁰ Ebben persze az is szerepet játszott, hogy a vidéki városok természetes szaporulata a húszas években átlagosan 8‰-re emelkedett; jó néhány olyan közép- és észak-tiszántúli várossal az élen, ahol ennek az értéknek a kétszerese-háromszorosa volt a jellemző. Ezenfelül a súlypont kelet felé történő elmozdulására döntő hatással volt egyfelől az 1919 után Erdélyből érkező menekült lakosság határ menti vagy határ közeli városokban történő ideiglenes megtelepedése, másfelől az, hogy a határon belül maradt, vonzásközpontjukat vesztő „hinterlandi lakosság” tömegesen a közeli városokba áramlott.

Végül, a falvak súlyponteltolódását az előbbi folyamatok összetettsége mellett leginkább az befolyásolta, hogy tovább nőtt az északi hegységelőtér Alföld-peremi részén a népsűrűség, így 1920 után a „falusúlypont” mozgása élesebb fordulót „vett” észak felé.⁴¹ E mögött egyértelműen az húzódott meg, hogy erről a vidékről az elvándorlás a kedvezőbb helyi és helyzeti energiák okán mérsékeltebb, míg a természetes szaporulat az évtized alatt végig folyamatosan növekvő volt, illetve folyamatosan magasan maradt.⁴²

Vidékről nem csak városba...

Az egymással összehasonlítható (779), összesített adatok alapján *az Alföld településállományának háromnegyede népességvesztő terület volt*, és csak 110 akadt olyan, ahová többen vándoroltak be, mint amennyien azt elhagyták (lásd a Melléklet B oszlopát).

³⁹ Az alföldi városok és falvak lakosságának növekedési üteme a következők szerint alakult. Budapest: 20,2% (1900–10), 5,5% (1910–20), 8,3% (1920–30). Városok Budapest nélkül: 11,8% (1900–10), 5,3% (1910–20), 9,4% (1920–30). Falvak: 8,8% (1900–10), 2,8% (1910–20), 10,5% (1920–30). Az adatok forrása: MSK Ús 42. és 83. (Saját számítás alapján.)

⁴⁰ Lásd 33. jegyz. (A és B).

⁴¹ Lásd 33. jegyz. (C).

⁴² A hegységelőtér észak-alföldi falvainak 1911 és 1930 közötti természetes szaporodása éves bontásban a következők szerint alakult: 1911-ben 10,3‰; 1912-ben 14,4‰; 1913-ban 14,1‰; 1914-ben 15,3‰; 1915-ben 1,0‰; 1916-ban -2,1‰; 1917-ben -2,4‰; 1918-ban -8,8‰; 1919-ben 12,6‰; 1920-ban 14,3‰; 1921-ben 15,1‰; 1922-ben 12,6‰; 1923-ban 13,1‰; 1924-ben 8,2‰; 1925-ben 13,7‰; 1926-ban 13,8‰; 1927-ben 12,9‰; 1928-ban 10,5‰; 1929-ben 9,6‰; 1930-ban 13,9‰. A számításba bevont települések azonosítója ID 611–625, 663–727, 729–758, feloldásukat lásd *Szilágyi Zs.*: Alföldi vonzáskörzetek i. m. 124–152. A születések és a halálozások számát lásd NFAK. A természetes szaporulat saját számítás.

Ebből a 110 településből is mindössze 29 volt város. Ennek ellenére *a kimutatható összes népességnyereség 65%-át fogadták a városok*, élükön Budapesttel (4. táblázat). Az adatok azonban több esetben is megtevesztötek. Először is a határ menti települések közül Szeged esetében különösen jól látszik, hogy az első világháború után elcsatolt, korábban kiterjedt vonzáskörzetéből származó bevándorlások száma jelentősen csökkent. A város új geopolitikai helyzete kedvezőtlen hatással volt a helyi gazdaságra, így közvetve a bevándorlásra is. Ezt a helyzetet igyekeztek 1921-től például azzal ellensúlyozni, hogy idehelyezték az egyetemet Kolozsvárról. Másodsor, az is jól látszik, hogy Baja rendkívüli népességnyeresége a húszas években szokatlanul magas értéket mutat. Ennek magyarázata abban áll, hogy a szomszédos Bajaszentistván községet közigazgatásilag a városhoz kapcsolták, több mint 3300 fős lakosságával együtt.⁴³ Ennek ellenére tény, hogy jelentős volt a tisztviselők betelepülése, a munkáscsaládok visszaköltözése és az új iskolák működése is számottevő bevándorlást eredményezett, amelyet az 1930. évi népszámlálási kiadványban is fontosnak tartottak külön megjegyezni.⁴⁴

4. táblázat Az 1901 és 1930 közötti időszakban népességnyereséggel rendelkező alföldi városok csoportja hierarchiai szintenként elkülönítve (%-ban)

Város	1901–1910	1911–1920	1921–1930	1901–1930	Népességnyereség szám szerint (fő)
<i>I. Főváros</i>					
Budapest	11,2	5,3	8,9	29,0	212 336
<i>II. Regionális központ</i>					
Debrecen	13,7	7,5	6,7	32,2	24 160
Szeged	3,0	-3,6	7,1	7,0	7 253
<i>III. Megyeközpont</i>					
Baja	2,0	-0,2	66,3	64,8	13 202
Szolnok	2,4	10,5	10,0	27,0	6 853
Nyíregyháza	5,1	9,5	7,6	26,0	8 612
Gyula	7,2	9,8	5,2	23,6	5 287
Kecskemét	2,8	4,1	-2,4	4,6	2 633
Békéscsaba	0,7	-1,5	1,2	0,4	137
<i>IV. Középváros</i>					
Kisvárdá	9,9	10,3	13,0	40,4	3 335
Újpest	16,8	-0,4	14,1	35,3	14 764
Kiskunhalas	11,1	2,5	1,8	16,7	3 312
Vác	7,1	3,7	2,7	14,4	2 419
Cegléd	2,2	5,5	-4,9	2,4	728
Orosháza	-4,8	6,9	-1,2	1,0	220

⁴³ NM EAD Közigazgatási tájékoztató lapok, Nr. St-159.

⁴⁴ MSK Ús 83. 41.

Város	1901–1910	1911–1920	1921–1930	1901–1930	Népességyeresség szám szerint (fő)
<i>V. Kisváros</i>					
Nyírbátor	16,1	8,7	-0,1	27,3	1 625
Mátészalka	-5,8	2,3	22,6	24,0	1 295
Szikszó	13,2	2,2	0,5	16,3	648
Berettyóújfalu	-1,6	2,1	8,7	11,0	847
Bácsalmás	9,0	-6,1	3,6	5,8	539
Nagykálló	1,7	1,1	2,3	5,5	401
Hatvan	3,5	2,8	-1,3	5,2	501
Nagykáta	8,0	1,9	-5,2	3,4	256
Kiskőrös	10,4	-1,9	-5,0	1,4	134
<i>VI. Járási funkciókkal is rendelkező település</i>					
Tiszaöldvár	-1,4	5,5	7,1	13,2	1 063
Csenger	-7,1	-2,7	19,5	11,0	371
Sarkad	-2,9	5,4	0,2	3,3	286
Mándok	-4,9	0,7	3,9	0,3	10
Dunavecse	2,1	2,3	-4,1	0,1	6
Összesen					313 233
Népességyerességgel rendelkező alföldi települések (110) összesen					484 987

Forrás: MSK Ús 42. és 83.; MH 1926.; NFAK; saját számítás

Az előbbieket figyelembe véve mégis elmondható, hogy a vándorlás kiemelt célpontjai a városhierarchia felső három szintje mellett azok a közép- és kisvárosok, valamint járási funkciókkal is rendelkező települések voltak, amelyek az új államhatár közelében feküdtek. Kisvárdá, Mátészalka, Csenger, Berettyóújfalu, Sarkad és Bácsalmás végső soron legalább 6 ezer főt, s ha még Gyulát és Békéscsabát is hozzávesszük földrajzi helyzetüknél fogva, akkor együttesen több mint 12 ezer lakost vonzottak. Mindent összevetve a 29 kiemelt vándorlási célterületnek számító város, saját összlakosságának közel negyedével, legkevesebb 313 ezer fővel gyarapodott a 20. század első harmadában (pusztán bevándorlásból eredően). Ez az összeg a vándorlási nyereséggel rendelkező településekre érkező népességnek (485 ezer főnek), ahogyan arról már volt szó, csaknem kétharmadát adta.

A vándorlási célterületek másik, lényegesen nagyobb csoportját a falvak képezték.⁴⁵ A 81 község hiába adta ezeknek a településeknek közel háromnegyedét, a bevándorló

⁴⁵ 1901 és 1930 között vándorlási nyereséggel rendelkező alföldi falvak: Alpár, Alsószolca, Apostag, Beszterec, Biharkeresztes, Boconád, Bogyiszló, Borsodivánka, Cinkota, Csepel, Csömör, Dab, Dunaharaszti, Dunakeszi, Ecsér, Érsekcsanád, Farnos, Felsőszolca, Ferencszállás, Gégény, Gelej, Hajdubágyos, Hejőcsaba, Hejőpapi, Jánoshalma, Kecel, Kerepes, Kiskálló, Kispest, Kistarcsa, Kiszombor, Kondoros, Kunbaja, Kunmadaras, Külsőbócs, Ládháza, Luka, Mályi, Medgyesegyháza, Mérc, Mezőnyék, Nagykamarás, Nagyszénás, Nyírpazony, Ócsa, Okány, Ordas, Örkény, Pesterzsébet, Pilis, Poga,

össztlakosságuk már csak a harmadát volt képes „lekötni” (a szűkös potenciál miatt). E falvak kétötöde kevesebb, mint 10%-os bevándorlási mérleget „könyvelhetett el”. Újabb ötöde pedig olyan település volt, ahol a bevándorlás mértéke meghaladta a helyi lakosság szám legalább harmadát. Ilyen volt például Miskolc szomszédságában Hejőcsaba, valamint a főváros közelében Kerepes, Rákoscscaba vagy Vecsés, ahol a népesség 2–2,5 szeresére nőtt a vizsgált időszakban. *A pozitív vándorlási egyenleggel bíró községek* ötödehatoda *a nagyobb városok* (mint Békéscsaba,⁴⁶ Kecskemét⁴⁷ vagy Baja⁴⁸) *körül helyezkedett el*. Budapest és Miskolc növekvő agglomerációjának egy része az Alföldre nyúlt. Az előbbi 22, az utóbbi 10 települést rendezett maga köré a pozitív vándorlási egyenleggel bíró alföldi községek közül. A főváros irányába vándorlók jelentős része a kedvezőbb (lakás)bérleti viszonyok miatt inkább az agglomerációban telepedett le.⁴⁹ A századelőn kimutatható, hogy az ország minden területéről, így az Alföldről is érkeztek bevándorlók a térségbe.⁵⁰ Ráadásul ekkor már érzékelhető volt a szuburbanizációs folyamat is: Budapestről a lakosság egy része elkezdett a környező „elővárosokba” kiköltözni. Bár a Miskolc környéki agglomeráció szerényebb méretű volt, a migráció ennek ellenére hasonlóan összetett folyamatként értelmezhető a térségben. A város alföldi agglomerációjába elsősorban a Nyírségből, a Bodrogyóból és a Taktaközéből érkezhettek nagyobb számban bevándorlók, főleg az e területeken jellemző magas „népességnomás” miatt. Ugyanakkor a szuburbanizáció már itt is megfigyelhető volt a háború után. Az 1920-as években például Mezőnyékre, Hejőcsabára munkások és tisztviselők költöztek nagyobb számban Miskolcra.⁵¹ A közeli Felsőzsolcára pedig már általános volt a kiköltözés, ahogyan azt a korszakban megfogalmazták: a „lakosok kirajzása”.⁵²

Nyíregyházától északra és keletre a kisvárosok mellett tíz olyan falu hozható fel példaként, amely céltelepülés volt (2. ábra, a).⁵³ Köztük Ura, ahol a helyi lakosság negyede még az 1910-es években elvándorolt, de már az 1920-as években a bevándorlás mérete meghaladta a 17%-ot, aminek háttérében a földosztás állt.⁵⁴ A környező községekből tömegesen érkeztek Urára, mivel területének nyolcadát „osztották fel”,⁵⁵ több mint 330

Rákóczi falva, Rákoscscaba, Rákospalota, Rákosszentmihály, Sajókeresztúr, Sándorfalva, Soroksár, Szajol, Szentlőrinc káta, Szeremle, Szigetszentmiklós, Szód, Szőreg, Tahitótfalu, Taksony, Tápiószőlős, Tápiószecső, Tatárszentgyörgy, Tiszakürt, Tiszasas, Tiszaug, Tököl, Tyukod, Ura, Üllő, Vasad, Vásárosnamény, Vecsés, Zsadány, Zsaryán. (A vonatkozó értékeket lásd a mellékletben.)

⁴⁶ Kondoros, Nagyszénás, Medgyesegyháza, Nagykamarás.

⁴⁷ Tiszakürt, Tiszaug, Tiszasas, Alpár, Tatárszentgyörgy, Örkény.

⁴⁸ Szeremle, Érsekcsanád, Jánoshalma, Bogyszló.

⁴⁹ Gyáni Gábor: Az urbanizáció Magyarországon a 19–20. században. *Limes* 11. (1998) 2–3. sz. 87–100., itt: 92.

⁵⁰ Beluszky Pál: Az ország lakói i. m. 222. 48. ábra.

⁵¹ MSK Ús 83. 62.

⁵² Uo.

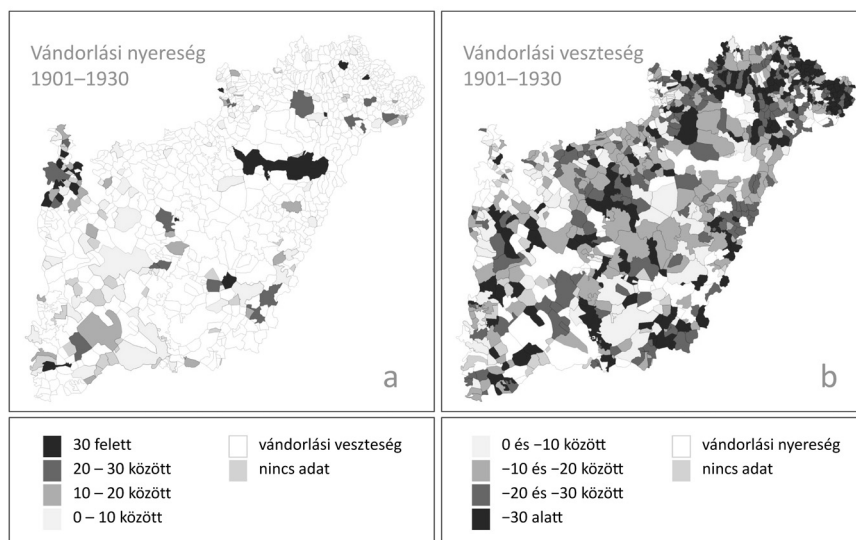
⁵³ Luka, Beszterec, Gégény, Nyírpazony, Kiskálló, Vásárosnamény, Zsaryán, Mérk, Tyukod és Ura.

⁵⁴ MSK Ús 83. 56.

⁵⁵ Mintegy 740 katasztrális holdat.

igénylő között. Hasonló volt a helyzet a közeli Tyukodon is, ahol csaknem 800 hold föld talált közel 460 új gazdára.⁵⁶ Tény azonban, hogy a földosztás önmagában nem volt elegendő a népesség megtartásához vagy odavonzásához. Ezt egyértelműen igazolja, hogy a földhöz, illetve házhelyhez juttatottak száma és a vándorlási egyenleg közötti korreláció értéke rendkívül alacsony, mindössze +0,1 volt. Ez a gyenge kapcsolat arra utal, hogy van némi összefüggés aközött, hogy mennyien jutottak földhöz, és aközött, hogy mennyien érkeztek az adott településre. Mégis az adatokból inkább az látszik, hogy akkora volt a földínség az Alföldön, és olyan nagy tömegnek lett volna szüksége a földre, hogy minden szándék ellenére sem juthatott sokaknak belőle. Ami jutott, legtöbbször a helyi lakosság igényét, szükségletét sem fedezte. Ezért aztán bár meglepő, nincs mit csodálkozni rajta, hogy az alföldi vándormozgalomban a földosztás szerepe, néhány kivételtől eltekintve, teljességgel elhanyagolható. *A földosztás nyomában ennél fogva nem indult tömeges el- vagy bevándorlás. Ellenkezőleg: a földosztás szerepe – amit nem lehet eléggé hangsúlyozni – inkább abban nyilvánult meg, hogy visszafogta a háború utáni felfokozott indulatokat, és jelentősen mérsékelte az elvándorlás folyamatát.* Összességében az Alföldön 272 ezren jutottak földhöz vagy házhelyhez, ami a táj (Budapest nélküli) lakosságának mindössze 8%-át adta az 1935. évi adatok alapján.⁵⁷

2. ábra A vándorlási nyereség és veszteség mértéke, 1901–1930 (%-ban)

Forrás: MSK Ús 42. és 83.; MH 1926.; NFAK; saját számítás és szerkesztés

⁵⁶ MSK Ús 99. (Saját számítás alapján.)

⁵⁷ Uo. (Saját számítás alapján.)

Az elvándorlás és a településméret között azonban az előbbinél szorosabb összefüggés is felismerhető. A századelőn és a húszas években hasonló arányú elvándorlás volt jellemző az azonos méretű településeken (5. táblázat). Világos, hogy arányában a legnagyobb népességvesztéset az 500 főnél alacsonyabb lélekszámú falvak szenvedték el az Alföldön (is), hiszen lakosságuk tizede nagyobb településen kezdett új életet. Tény ugyanakkor, hogy az 1910-es években, alighanem a háborúban szolgálatot teljesítő fiatal, munkaképes, férfi lakosság távolléte miatt látványosan mérséklődött, mintegy harmadára esett vissza az elvándorlók száma az alföldi „törpe falvakban”.

5. táblázat A vándorlási egyenleg alakulása a települések népességnagysága szerint, 1901–1930 (%-ban)

Népességnagyság-kategória (fő)	Településszint méret alapján	1901–1910	1911–1920	1921–1930
1–499	„törpe falvak”	-10,0	-3,1	-9,0
500–999	„apró falvak”	-8,6	-6,2	-8,4
1 000–1 999	„kis falvak”	-7,8	-6,7	-6,6
2 000–4 999	„közepes falvak”	-4,0	-4,2	-3,8
5 000–9 999	„nagy falvak”	-4,2	-2,8	-2,8
10 000–19 999	„kisvárosok”	+3,2	+2,3	-2,7
20 000–49 999	„középvárosok”	-0,9	+1,4	-0,2
50 000 felett	„nagyvárosok”	+4,0	+1,4	+6,9
Budapest		+11,2	+5,3	+8,9

Forrás: MSK Ús. 42. és 83.; MH 1926.; NFAK; saját számítás alapján

A szerkesztési mintát lásd *Dövényi Zoltán: A belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák.*⁵⁸

Mindent figyelembe véve elmondható, hogy a népességkibocsátás a 2000 főnél alacsonyabb lélekszámú községekben jóval nagyobb méretű volt, mint az ennél népesebb falvakban. A „határ”, amely felett már a bevándorlás volt inkább a jellemző, valahol a 10 ezres lélekszámú települések körül húzódott. Érdeemes megfigyelni az egybeesést, hogy az alföldi, funkcionális értelemben vett kisvárosok átlagos lélekszáma a vizsgált időszakban éppen ekörül alakult: 10 ezerről 12 ezerre emelkedett. Fontos azonban, hogy a 10 ezer főnél népesebb települések csoportjai sem tekinthetőek egyformán mind vándorlási célterületnek. A századelőn még a 10–20 ezres és az 50 ezer főnél nagyobb népességkoncentrációk voltak igazán vonzóak.

⁵⁸ Statisztikai Szemle 87. (2009) 748–762., itt: 754.

Tehát a vándorlók, vagy a kisvárosokat, vagy az alföldi viszonylatban vett „nagyvárosokat” részesítették előnyben. A „középvárosokra” már inkább az elvándorlás volt a jellemző. Hogy melyik irányba, „lefelé” vagy „fölfelé”? – az a rendelkezésre álló adatokból nem válaszolható meg. (Bizonyára mindkét szint felé történtek elvándorlások.) Kétségtelen azonban, hogy a háború után, a területi átrendeződést követően, az átlagértékek alapján, kizárólag az 50 ezer főnél népesebb települések rendelkeztek pozitív vándorlási mérleggel. Természetesen az átlag sok lényeges vonást elfed, mégis rámutat arra, hogy valami alapvetően megváltozott: befejeződött az alsóbb hierarchiai szinteken az 1870 körül meginduló közigazgatási funkciók kiépítése. Ezek a központok csak addig voltak migrációs szempontból vonzóak, amíg az új funkciók, új szolgáltatások megtelepedését, ezzel együtt közvetlenül és közvetve új munkahelyek létrejöttét, fenntartását segítették elő. Ezek a járási funkcióval is rendelkező települések és kisvárosok, legtöbbször más erőforrás, más gazdasági potenciál felett csak korlátozottan rendelkezve, nem lehettek huzamosabb ideig vándorlási célpontok. Ezt a szerepkört pusztán a „nagyvárosok” őrizhették meg társadalmuk arányosabb foglalkozásszerkezete, összetett szolgáltatásaik és a színesebb „életforma-kínálatuk” révén.

A funkcionális értelemben vett városok vándorlási egyenlege 83 ezerről 70 ezerre zsugorodott, jelezve, hogy a bevándorlás üteme és mérete lényegesen csökkent az 1930-as évekre; így a vándorlási egyenleg rátája 4,0%-ról 2,8%-ra esett vissza (6. táblázat). E mögött vélhetően különféle változások húzódtak meg. Először is a háborút követő területi veszteségek olyan részekről fosztották meg az alföldi városokat, amelyek hagyományosan a bevándorlási (távolabbi) hinterlandjukhoz tartoztak, és amelyeknek jelentős szerep jutott a városok pozitív vándorlási egyenlegének fenntartásában (vö. 2. ábra, a).

6. táblázat Az alföldi települések természetes és tényleges szaporodása vagy fogyása, vándorlási egyenlege és rátája, 1901–1930

Települések	A	1901– 1910	1911– 1920	1921– 1930	1901– 1910	1911– 1920	1921– 1930
Városok		Természetes szaporodás vagy fogyás (szám szerint)			Tényleges szaporodás (szám szerint)		
I. Főváros	1	65 678	1 621	-5 773	148 049	48 625	77 188
II. Regionális központok	2	19 672	8 533	14 731	33 060	11 238	30 051
III. Megyeközpontok	7	20 297	4 869	15 399	28 146	17 132	31 723
IV. Középvárosok	17	44 817	10 906	34 645	41 960	16 584	19 760
V. Kisvárosok	34	42 334	20 504	44 887	31 318	19 799	23 242
VI. Jfr. települések*	15	17 415	9 402	18 814	10 806	7 465	10 431
<i>Városok összesen</i>	76	210 213	55 835	122 703	293 339	120 843	192 395

Települések	A	1901– 1910	1911– 1920	1921– 1930	1901– 1910	1911– 1920	1921– 1930
Falvak	703	258 454	150 082	279 666	200 865	98 012	246 563
Korlátozottan összehasonlítható t.**		(1 337)	(3 340)	(5950)
Mindösszesen		470 004	209 257	408 319	494 204	218 855	438 958
N=		786	795	803	779	779	779
Városok		Vándorlási nyereség vagy veszteség (szám szerint)			Vándorlási egyenleg rátája (százalékban)		
I. Főváros	1	82 371	47 004	82 961	11,248	5,339	8,930
II. Regionális központok	2	13 388	2 705	15 320	7,521	1,282	6,892
III. Megyei központok	7	7 849	12 263	16 324	3,676	5,074	6,308
IV. Középvárosok	17	-2 857	5 678	-14 885	-0,622	1,132	-2,873
V. Kisvárosok	34	-11 016	-705	-21 645	-3,133	-0,184	-5,375
VI. Jfr. települések *	15	-6 609	-1 937	-8 383	-5,359	-1,444	-5,920
Városok összesen	76	83 126	65 008	69 692	4,039	2,764	2,819
Falvak	703	-57 589	-52 070	-33 103	-3,459	-2,791	-1,686
Korlátozottan összehasonlítható t.**		(-975)	(4 121)	(20 186)
Mindösszesen		24 562	17 059	56 775	0,658	0,401	1,257
N=		786	794	800	779	779	779

Forrás: MSK Ús. 42. és 83.; MH 1926.; NFAK; saját számítás

Megjegyzés: A funkcionális értelemben vett városok hierarchiáját lásd *Beluszky P. – Győri R.*: Magyar városhálózat i. m. 140–141., 214–228.

A) 1901–1930 között teljes körűen összehasonlítható települések száma (779)

*) járási funkciókkal is rendelkező települések

**) korlátozottan összehasonlítható települések vonatkozó összesített értékei, mindenkori esetszám: $n=N-\sum A$

Másodszor, a városhierarchia alsóbb szintjein elhelyezkedő központok képtelenek voltak – már a századelőn – megtartani lakosságuk kisebb részét. Ez „természetes folyamatként” is értelmezhető, hiszen aligha versenyezhetek a nagyobb városok „gravitációjával”. Ugyanakkor legalább 6-7 ezren, később már nagyobb mértékben, 8-9 ezren hagyták el a járási funkciókkal is rendelkező településeket. A helyzet sokkal kedvezőtlenebb volt a kisvárosok szintjén, ahonnan a századelőn még csak 11 ezren, a háború után már több mint 21 ezren, lényegében kétszer annyian vándoroltak el. Ennek oka összetett: a főleg keletről érkező menekültáradat, amely kétség kívül ezekben a városokban is átmeneti otthonra lelt, olyan „láncreakciót” indított el, amely a helybélieket is elvándorlásra ösztönözte. Ráadásul az egyébként igazolhatóan növekvő kisvárosi természetes szaporulat (6. táblázat),

vagyis a háború utáni „baby-boom”, szintén ebbe az irányba hatott. Különösen, hogy a háborút követő kedvezőtlen gazdasági helyzet, a megszálló román hadsereg által kifosztott gazdaságok és vállalkozások veszteségei tovább gyengítették a kisvárosok amúgy is szűkös gazdasági potenciálját akkor, amikor a következő években érzékelhetően nőtt ezeknek a településeknek a „népességterhelése”. Ez pedig felveti a kérdést: vajon átmenetileg, *az adott körülmények között*, nem kerültek-e olyan helyzetbe ezek az alföldi kisvárosok, hogy az 1920-as években átlépték volna saját eltartó-képességük határát? Az adatok ebbe az irányba mutatnak (lásd később). A középvárosok szintjén sem volt „jobb” a helyzet, sőt az elvándorlók száma 2-3 ezerről 14-15 ezerre, mintegy négyszeresére ugrott a vizsgált időszakban. Ezen az sem javított lényegesen, hogy az első világháború évtizedében átmenetileg közel 6 ezer főre nőtt a népességnyerességük.

Harmadszor, számításba kell venni azt is, hogy az alföldi városokba irányuló „bevándorlást” az is tompította, hogy a mozgások egy része a helyi tanyákra irányult. (Ez a folyamat, a felhasznált, eleve összevont adatokban nem jelenik meg, mivel a települések közigazgatási területén belüli, a bel- és a külterület közötti, oda-vissza irányú lakosságcseréről van szó.) A falvakban és a városhierarchia két alsó szintjén ugyancsak növekvő természetes szaporulat alapvetően a tanyasi, és csak részben a belterületi népességkoncentrációt emelte. A „népességfelesleg” egy része ily módon nem elvándorolt, hanem mindössze kiköltözött a környező tanyákra.

Mindezek együttesen játszottak szerepet abban, hogy a városhierarchia felső szintjein a vándorlási nyereség csak mérsékelt volt. Budapest helyzete érthető,⁵⁹ többször volt róla szó. Debrecen és Szeged, regionális központként ekkor még nem rendelkezett agglomerálódó övezettel, így a bevándorlás közvetlenül érintette területüket, miközben az új, határ menti pozíciójuk sokat elvett vonzerejükből. Ugyanakkor a Debrecen felé irányuló migráció nagy részét a megemelt közigazgatási szerepkörű Berettyóújfalu „vonta magához”. Kivételt egyedül a megyeközpont szintű városok képeztek, ahol a bevándorlások száma 8 ezerről 13 ezerre emelkedett (amennyiben Bajszentistván Bajához történt csatolását nem tekintjük migrációnak). Szolnok és Kecskemét kivételével mindegyik határ közeli város volt, így érthető területükön a háború utáni növekvő bevándorlás (vö. 2. ábra, a).

Végül, a falvak vándorlási egyenlege továbbra is hatalmas veszteséget mutatott, jóllehet 58 ezerről 33 ezerre, csaknem felére mérséklődött. Az elvándorlást, ahogy azt láttuk, önmagában nem állíthatta meg a földosztás, ellenben jelentősen fékezte. Mindezt közvetve alátámasztja, hogy az Alföldön földhöz jutott

⁵⁹ Budapesten a vándorlási egyenleg 82-83 ezer fő körül alakult a háborús évtizedet leszámítva (MSK Ús 42. és 83.; MH 1926.; NFAK; Saját számítás alapján). Ebben a „stagnálásban” alighanem a szuburbanizáció és az agglomerálódó környezet együttesen játszott a főszerepet.

gazdák négyötöde faluban élt, illetve hogy a falusi gazdák negyede-ötöde (!) épp a földosztás eredményeként válhatott birtokossá,⁶⁰ amely feltétlen hatással volt az elvándorlók számának csökkenésére. Ugyanakkor a növekvő természetes szaporulat, egyebek mellett arra is utal, hogy változatlanul nagy szükség volt az östermelésben a fizikai munkaerőre, kivált, hogy az alföldi mezőgazdaság gépesített-sége, összevetve a Dunántúl és az északi országrész értékeivel, több tekintetben is kedvezőtlenül alakult.⁶¹ Voltaképp ezt az állapotot konzerválta a táj aránytalan földbirtokszerkezete is.⁶²

A népességveszteség összefüggő, kiterjedt területei

A 19. század utolsó két évtizedében az európai piacon megjelenő olcsó, tengerentúli gabona átmenetileg árcsökkenéshez vezetett.⁶³ A kalászosok ára azonban a századfordulón ismét emelkedni kezdett,⁶⁴ mely folyamat a háború előtti, utolsó szakaszát nyitotta meg a Kárpát-medencei gabonakonjunktúrának. Mindez természetesen hatással volt az alföldi vándormozgalom alakulására is.

Az adatokból jól látszik, hogy arányában a legkisebb népességveszteséget azok a területek szenvedték el, ahol a szántóföldi művelés, azon belül is a gabonafélék túlsúlyban voltak.⁶⁵ Ezért a Közép- és Dél-Tiszántúl vándorlási vesztesége helyenként – például a Sárrétek keleti, aprófalvas településein és a Viharsarok⁶⁶ szintén keleti részein – haladta csak meg a 10%-ot. Ezzel párhuzamosan vándorlási célterület lett a Tiszántúlon Nyíregyháza, Debrecen és Békéscsaba – mint malomipari központ.⁶⁷ A Duna–Tisza közén, a Szeged–Kiskunhalas–Kecskemét „vonal” úgyszintén migrációs célterületté vált, miközben környezetük általában alacsony népességkibocsátó

⁶⁰ A földbirtokhoz jutottak száma 1935-ben az Alföldön 174 918 fő volt, ebből 32 739 fő városban, 142 179 fő pedig faluban élt. A táj összes földbirtoka ebben az évben 907 431 volt, amiből 304 358 városi, 603 073 falusi gazdaság volt. MSK Ús 99. (Saját számítás alapján.)

⁶¹ *Gunst Péter*: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Bp. 1970. 426–438. Vö. *Nagy Mariann*: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Bp. 2003. 459. oldal felső ábrája.; *Nagy Mariann*: Magyarország mezőgazdasága a 20. század elején. In: Magyarország történeti földrajza I. Szerk. Beluszky Pál. Bp.–Pécs 2005. 322–395., 336., 379.

⁶² Az Alföldön 1935-ben a 907 431 földbirtokból 682 774 volt 5 katasztrális holdnál kisebb. MSK Ús 99. (Saját számítás alapján.)

⁶³ *Kövér György*: A piacgazdaság kiteljesedése. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Bp. 1998. 343–374., 364.

⁶⁴ *Kövér György*: Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914. Bp. 1982. 233.

⁶⁵ Vö. *Timár Lajos*: A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon. Pécs 1986. 62. Vö. *Nagy M.*: Magyarország mezőgazdasága i. m. 356–357., különösen 98., 99. és 100. ábrák.

⁶⁶ *Féja Géza*: Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe. Bp. É. n. [1937.] 11–13.

⁶⁷ *Fodor Ferenc*: Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. 4. kiadás. In: *Cholnoky Jenő*: A Föld és élete. Világrészek, országok, emberek 6. Magyarország földrajza. Bp. É. n. [1937.] melléklet.

települések fűzéréből állt (2. ábra, b). Az említett „vonal” nemcsak az ismételt gabonakonjunktúrának köszönhető a bevándorlók kitüntetett figyelmét, hanem mindenekelőtt a kibontakozó kertkultúra növekvő munkaerő-keresletének.⁶⁸

A legnagyobb, 10%-ot meghaladó népességvesztésért további két, markánsan kirajzolódó terület szenvedte el a világháborút megelőző évtizedben. Az egyik a Nagykunság és a Jászság találkozásában fekvő falvakat, a másik pedig a Tiszahát és az Észak-Tiszántúl községeit ölelte fel (vö. 2. ábra, b).⁶⁹ Az előbbi az Alföld legaszályosabb részének számított, ahol az éves csapadékösszeg még az 500 millimétert sem érte el.⁷⁰ Az utóbbi pedig az Alföld egyik leggyengébb termőképességű vidéke volt, amely a nyírségi, a szatmári, a beregi és a bodrogi tájat foglalta magába.⁷¹

A gyenge talaj, a középkori aprófalvas településszerkezet és a kedvezőtlen földbirtokmegoszlás tulajdonképpen már az „indulásnál” lehetetlenné tette a helybéli társadalmi mobilitását. Ebben a konstellációban a növekvő „népességnomás”, ahogyan arról már volt szó, a körülmények viszonylatában a terület túlnépesedéséhez, párhuzamosan pedig nagyarányú elvándorláshoz vezetett. A helyzetet csak tovább rontotta, hogy Debrecenen és Nyíregyházán kívül más, nagyobb felvásárló piac, amely ösztönzőleg hathatott volna a régió gazdaságára, nem volt a közelben. Ehelyett egy sor belső piacközpont alakult ki a századfordulóra (Csenger, Fehérgyarmat, Kisvárd, Mándok, Mátészalka, Nyírbakta, Nyírbátor, Nyírmada, Ricse és Vásárosnamény), amelyek alföldi viszonylatban meglepően kiterjedt, elsősorban tiszta vonzáskörzettel rendelkeztek.⁷² Kis súlyuknál fogva azonban képtelenek voltak (az adott szinten) a régió „modernizációs hídfőivé” válni. A helyi áru nagy része a távolabbi piacokon, a nagyobb szállítási költségek miatt, gyakran versenyképtelen maradt. Mindezek eredőjeként, s az ipar hiányában, amely a mezőgazdasági munkanélküliek tömegét legalább részben foglalkoztathatta volna a területen, nem maradt más választása sokaknak, minthogy szülőföldjüket hátrahagyva máshol találjanak maguk és családjuk számára kedvezőbb körülményeket, jobb megélhetést.

Az 1910-es években javult ugyan elvándorlás tekintetében a helyzet, de összességében az előbb említett területek maradtak a legnagyobb népességvesztésű régiók. Az 1920-as években emellett olyan területek léptek a népességkibocsátó

⁶⁸ Szilágyi Zsolt: Isten veled fejlődésmodell! Kecskemét alkalmazkodásának történeti sajátosságai. Forrás 48. (2016) 7–8. sz. 36–59., különösen: 51–52.

⁶⁹ MSK Ús 42. és 83.; MH 1926.; NFAK. (Saját számítás alapján.)

⁷⁰ Cholnoky J.: Föld és élete i. m. 48–49. oldalak közötti térképlap.

⁷¹ A vizualizált adatokat lásd Szilágyi Zs.: A fejlettség területi különbségei i. m. 69. Az 1 katasztrális hold termőterületre jutó kataszteri tiszta jövedelem alföldi átlaga 9,12 aranykorona volt 1935-ben. A fent említett vidékeken ez az érték 2–7 aranykorona között változott. MSK Ús 99. (Saját számítás alapján.)

⁷² NM EAD Közigazgatási tájékoztató lapok. (Az alföldi községek adatainak összesítése alapján tett megállapítás – Sz. Zs.) Bővebben Szilágyi Zsolt: Az alföldi piacközpont-állomány változása 1828–1925 között. Történeti Tanulmányok 23. (2015 [2017]) 196–222., különösen: 211–215.

vidékek sorába, amelyek korábban kifejezetten migrációs célterületnek minősültek. Ilyennek számított Budapest közelségében a Gödöllői-dombság alföldi peremvidéke, de elvándorlási szempontból ilyen összefüggő területté vált a Kiskunhalastól északra fekvő Duna–Tisza közti táj, beleértve a Három Várost (Cegléd–Nagykőrös–Kecskemét városát) és azok közvetlen környezetét is (vö. 2. ábra, b).⁷³

Az első világháborút követő időszak gazdasági teljesítőképességének megítélése alapvetően megváltozott az utóbbi évek hazai történetírásában, midőn kedvezőbb színben tűnik föl a szóban forgó folyamat.⁷⁴ Angus Maddison adatai alapján Magyarországon az egy főre jutó GDP összege – közvetlenül az első világháború után – mindössze 1709 dollár volt, amely a legjobban teljesítő 12 nyugat-európai ország átlagértékének alig a felét adta.⁷⁵ A trianoni ország gazdasági teljesítőképessége viszonylag hamar, már 1925-ben elérte, sőt valamelyest meghaladta a háború előtti utolsó békeévbeli szintet.⁷⁶ A gazdasági növekedés éves üteme 1920 és 1939 között elérte a 2,7%-ot, mely érték az 1920. évi mélyponthoz való viszonyítás miatt kifejezetten meglepetéscélú. Árnyaltabb képet kapunk, ha a viszonyítási pontot a háború előtti utolsó békeévhez kötjük. Ennek megfelelően a növekedés éves üteme 1913 és 1939 között 1,2%-ban határozható meg, amely a századfordulós értékhez (1,6%-hoz) képest mérsékeltebb emelkedésre utal.⁷⁷

Ezek a kedvezőnek ítélt gazdasági folyamatok, egyebek mellett, a vándormozgalomra is hatással voltak. Az ipar viszonylag gyorsan alkalmazkodott az 1920 utáni helyzethez. A nemzetgazdasági szempontból kiemelt fejlesztési területnek minősülő textilipar – az alacsony beruházási költségek és a növekvő hazai kereslet okán – egyre nagyobb számban olcsó, szakképzetlen munkaerőt foglalkoztatott. Ennek eredményeként a textilipari munkások száma három-négyszeresére

⁷³ MSK Ús 42. és 83.; MH 1926.; NFAK. (Saját számítás alapján.)

⁷⁴ Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Bp. 1972.; Romsics Ignác: *Félperifériától a félperifériáig. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye*. In: *Uő: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Bp. 150–161. Vö. Tomka Béla: *Gazdasági növekedés és fogyasztás Magyarországon a 20. században. Szakaszok, dinamika és maghatározók*. Korunk 21. (2010) 4. sz. 30–45.; Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Bp. 2011.

⁷⁵ Magyarország egy főre jutó GDP értékének alakulása 1910–1930 között, nemzetközi összehasonlításban (a: Amerikai Egyesült Államok, b: legjobban teljesítő 12 nyugat-európai ország átlaga, c: Magyarország), az összegek 1990-es nemzetközi Geary–Khamis dollárban értendők: 1910-ben 4964 (a), 3375 (b), 2000 (c); 1913-ban 5301 (a), 3687 (b), 2098 (c); 1920-ban 5552 (a), 3313 (b), 1709 (c); 1924-ben 6233 (a), 3777 (b), 1912 (c); 1929-ben 6899 (a), 4393 (b), 2476 (c). New Maddison Project Database 2013. (a továbbiakban: NMPD-2013, online – <http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/home.htm>, letöltés 2017. márc. 11.)

⁷⁶ Magyarország egy főre jutó GDP értéke 1913-ban 2098, 1925-ben 2279 dollár volt (1990-es nemzetközi Geary–Khamis dollár). NMPD-2013.

⁷⁷ Az adatokat lásd Tomka B.: *Gazdasági növekedés és fogyasztás i. m. 32., 36., 38.* Vö. *Uő: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség i. m. 109.* Vö. NMPD-2013.

nőtt,⁷⁸ amelyhez kétség kívül az alföldi vándormozgalom is háttérrel biztosított. Ugyanakkor az új exportértékesítési viszonyok és a gabonafélék világpiaci árának folyamatos csökkenése következtében a húszas évek második felében olyan helyzet állt elő az átalakuló malomipar közepette, amelyre a kisparaszti gazdaságok – rugalmatlanságuk miatt – nem adhattak gyors választ.⁷⁹ Ahol ezzel megpróbálkoztak, szembesülni kellett az eladósodás felvállalásával.⁸⁰ A legtöbb gazdaságban azonban ilyen átalakításra még csak kísérlet sem történhetett. Lényegében az inercia méretét mutatja, hogy az alföldi gazdaságok pontosan háromnegyede 5 holdnál kisebb méretű üzem volt a harmincas években.⁸¹ A helyzetet nehezítette, hogy az ugar aránya a háború előtti érték bő kétszeresére emelkedett, sőt, voltak olyan területek – elsősorban a Nyírségben, a Szatmári-síkságon, a Beregben, a Jászság és a Nagykovácsok vidékén –, ahol a szántóföldi művelés alól kivont földek aránya meghaladta a 20%-ot.⁸² Ezen folyamatok eredőjeként megélnélt az Alföldön bonyolódó vándormozgalom, amit kétség kívül a tájra jellemző ipari nagyüzemek hiánya is erősített, nem csak a határon túlról érkező bevándorlók tömege. *Az Alföldről legkevesebb 183 ezren keltek útra az 1920-as években, miközben e tájat legalább 220 ezren választották ekkor otthonul.*

Mindent egybevetve a 20. század első harmadában az alföldi településeknek, ahogyan arról volt szó, legalább háromnegyede, más számítás szerint négyötöde szenvedett vándorlási veszteséget. *A tájról elvándorlók tömege legkevesebb 0,5 millió főre becsülhető a rendelkezésre álló adatok alapján.* Legalábbis ennyi eseti elköltözést rögzítenek a felhasznált források. Ebben természetesen nincsenek benne a településeken belüli lakhelyváltások, s nincsenek szétválasztva azok az esetek, amikor valaki többször is elköltözött stb. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a vizsgált három évtized alatt hatalmas összefüggő területeken haladta meg a vándorlási veszteség a 10%-ot (2. ábra, b). Ilyen terület volt, néhány kivételtől eltekintve, a teljes Közép- és Észak-Tiszántúl, a Bodroghöz, a Taktaköz, az Északi-középhegység alföldi előtere és a Jászság is. A Duna–Tisza közén és a Dél-Tiszántúlon szintén jó néhány település szenvedett 10%-nál nagyobb népességvesztéssel, de ezek térszerkezetére inkább a mozaikosság volt a jellemző.

Végül vannak olyan, különösen nagy népességvesztésű vidékek, ahol a lakosság legalább harmada döntött az elvándorlás mellett a vizsgált időszakban (2. ábra, b). Ilyen volt szinte a teljes Bereg, a Szatmári-sík, a Nyírség északi és déli

⁷⁸ *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Bp.–Pécs 2010. 288.

⁷⁹ Uo. 286.

⁸⁰ Lásd a kecskeméti gazdák eladósodásának példáját *Szilágyi Zs.*: Homokváros i. m. 124–140.

⁸¹ MSK Ús 99. (Saját számítás alapján.)

⁸² *Honvári János*: A gazdaság a két világháború között. In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. 2. változatlan kiadás. Bp. 335–455., 377.

területe, a Rétköz és a Hortobágy egy része. A Jászság déli pereme, a Kis-Sárrét keleti vidéke, a Tiszazug egy része, a Viharsarok déli pereme, valamint a Pesti-síkság Solti-síksággal érintkező területe.

Összegzés: az alföldi vándormozgalom térszerkezete

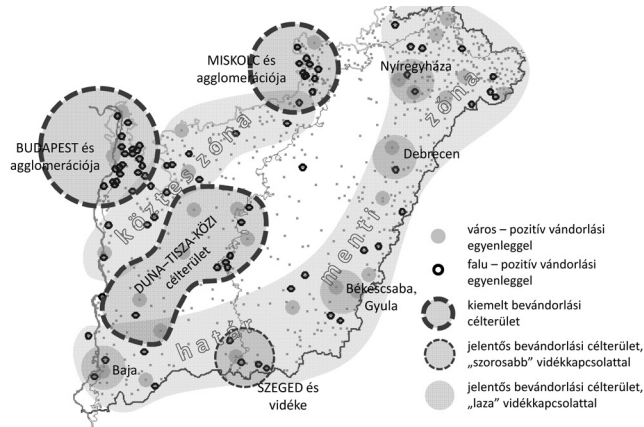
Összefoglalva az eredményeket megrajzolható az Alföld vándorlási térszerkezete a 20. század első harmadában. A századelőn (1901–1910), a háború évtizedében (1911–1920) és a trianoni békeszerződés utáni időben (1921–1930) három, egymástól elváló vándormozgalmi korszakot lehet megkülönböztetni. Ezek, amennyire eltérő folyamatok mentén formálódtak, legalább annyira egységes képet is formáltak, tekintve, hogy egymásból következtek és egymásra épültek. Az időbeli jellemzők mellett a térbeli sajátosságok is markánsan körvonalazódtak (3. ábra).

Három *kiemelkedő* bevándorlási központ, illetve célterület működött a vizsgált időszakban az Alföldön. Ezek közül kettő olyan, a táj peremén, a Kárpát-medence fő vásárvonalán fekvő város volt, ahol az agglomerálódó környezetük a bevándorlók tömegének jelentős részét már akkortájt „felfogta”; és ahol már nemcsak a kívülről érkezők migrációja, hanem a kezdődő szuburbanizáció összetett hatása is érvényesült. Budapest és Miskolc vidéke mellett a harmadik kiemelt vándorlási célpont az Alföld egyik leggyengébb termőterületén alakult ki a főváros és Szeged közötti homokvidéken. A Duna–Tisza közti célterület erős gravitációja, Budapest árnyéka ellenére is, több tényező szerencsés konstellációjából fakadt. Először is a főváros és a dél-alföldi (Szeged–Újvidék–Temesvár háromszög) gazdasági súlypont közötti területen feküdt. Origójában volt egy olyan köztes térnek, ahol az áramló tömeg (áru és népesség) félútra volt mindkét centrumterülettől. Másodsor: ezt az áramlást segítette elő, egyben határozta meg a Kárpát-medence egyik fő gazdasági ütőere, az Alföld második legforgalmasabb vasútvonala, amely összekötötte a két centrumot, miközben átszelve a Duna–Tisza között egyben dinamizálta is a táj gazdaságát.⁸³ Harmadsor: kiemelkedő szerep jutott a természetföldrajzi adottságoknak is, amikor a 19. század utolsó évtizedeiben fellépő filoxerával szemben immunis homoktalaj, amelyben jócskán bővelkedett a szóban forgó vidék, lehetővé tette a szőlőkultúra alföldi elterjedését. A szőlőben gyakran gyümölcsösök is helyet kaptak, így az intenzív kertkultúra egyre látványosabb formában jelentkezett a nagyobb városok, községek körüli tanyákon. E kertek terményei iránt egyre növekvő kereslet elsősorban Budapesten koncentráldott, de idővel a külföldi piacok is megtalálták maguknak a Duna–Tisza

⁸³ *Prinz Gyula*: Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása. Bp. 1914. 105. Vö. *Fodor F.*: Magyarország gazdaságföldrajzi térképe i. m. (térképmelléklet).

közi zöldséget, gyümölcsöt. Mindez jelentős munkaerő-keresletet eredményezett, mely hozzájárult a pozitív vándorlási egyenleg kialakulásához és évtizedeken át történő fennmaradásához ebben a régióban.

3. ábra Az Alföld vándorlási térszerkezetének főbb vonásai a 20. század első harmadában

Forrás: MSK Ús 42. és 83. és 99.; MH 1926.; NFAK; saját számítás és szerkesztés

A Budapest, a Miskolc és a Duna–Tisza közli migrációs célpontok „ölelésében” egy *köztes zóna* alakult ki, ahol számos kisebb célterület, pozitív vándorlási egyenlegű városok és falvak egész sora jött létre. Lényegében egy olyan, munkaerő-áramlás szempontjából kedvező fekvésű vidékről van szó, ahonnan mindhárom kiemelt nagyobb vándorlási célterület jól megközelíthető volt. Ráadásul e köztes zónának a vonzerejét a változatos tájak – mint a Duna-mellék, a Pesti-síkság, a Gödöllői-dombság, a Kiskunság vagy éppen az északi hegységelőtér vidékének – találkozása (is) alapvetően kedvező irányba befolyásolta.

Mindent összevetve a főváros modernizációban betöltött szerepe, az iparosításban élen járó szerkezeti átalakulása és a mindezek nyomán átrétegződő társadalma a lehetőségek miatt nagy népességet vonzott. Ennek következtében a Duna–Tisza közén mindinkább a főváros növekvő lakosságának élelmiszerellátására rendezkedtek be. A nyomában járó termelés szerkezeti átalakítás életre hívta a táj gazdasági húzóágazatának, a kertkultúrának a kialakulását. Eközben a Tiszántúlon Nyíregyháza, Debrecen, Békéscsaba, valamint a Dél-Alföldön Szeged és Baja vonalában egy nem is annyira összefüggő, mint inkább mozaikos elrendeződésű, széles, határ menti bevándorlási zóna formálódott az 1920-as évekre. Az egykori malomipari központok vonzereje megkopott. A leépülő

malomipar már nem tölthette be a térszervezői szerepet ezekben a városokban. Helyébe – bizonyos tekintetben – az átalakuló geopolitikai térszerkezet „lépett”. A határ menti pozíció vonalszerűen sorakoztatta fel egymás mellett a vándorlási célpontokat, amelyek pozitív vándorlási egyenlege a világháborút követően továbbra is az élelmiszeripar jelentőségéből és egy átmenetileg alakot öltő migrációból, a határon túlról érkező bevándorlásból származott.

MELLÉKLET

Az alföldi települések vándorlási egyenlege, 1901–1930

Jelmagyarázat, megjegyzés

- A = városok és falvak (*Beluszky P. – Győri R.*: Magyar városhálózat i. m. alapján)
 0 = főváros, 1 = regionális központ, 2 = megyeközpont, 3 = középváros, 4 = kisváros,
 5 = járási funkciókkal is rendelkező település, f = falu.
 B = 1901–1930 között pozitív vándorlási egyenleggel rendelkező települések (+)

A táblázatban összehasonlíthatatlanság miatt nem szereplő települések: Alag, Alsógöd, Alsójózsa, Bajaszentistván, Bócsa, Borota, Csabacsúd, Csengőd, Dánszentmiklós, Drágszélszállás, Felsőcsikéria, Felsőgöd, Felsőjózsa, Gátér, Gerendás, Gyála (Nagyret), Jakabszállás, Kelebia, Komlódtótfalu, Ladánybene, Lórántháza, Nagykopáncs, Nagylak, Nagyszalonta, Nyírbakta, Nyírszöllős, Öregcsertő, Öttömös, Pestszentlőrinc, Pestújhely, Pusztamérges, Rákoshegy, Rákosliget, Sashalom, Soltsszentimre, Szegi, Tiszagyulaháza, Tompa, Újiráz. (Az okokat konkrét esetekben lásd MH 1900., 1902., 1907., 1913., 1926.; MSK Ús. 42. és 83. Vö. *Szilágyi Zs.*: Alföldi vonzáskörzetek i. m. 124–153.)

Forrás: MSK Ús 42. és 83.; MH 1926.; NFAK; saját számítás alapján.

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Abádszalók	f	-10,12	-3,74	-8,91	-23,60	
Abony	4	-4,99	1,17	-15,90	-22,74	
Addás	f	-1,44	-6,87	-7,11	-18,39	
Ajak	f	-6,61	-10,00	-11,65	-33,21	
Akasztró	f	-1,63	-27,32	2,17	-32,59	
Alattyán	f	0,52	-6,48	-7,08	-15,10	
Alberti	f	-5,06	-37,74	-11,92	-58,70	
Aldebrő	f	-4,77	-5,35	-15,88	-27,94	
Algrő	f	-18,14	-6,75	-4,36	-29,21	
Almáskamarás	f	-8,20	0,47	-9,48	-19,16	
Álmosd	f	-10,95	-0,51	-10,45	-22,92	
Álpár	f	-9,44	3,17	7,58	2,57	+
Alsóberecki	f	-4,74	-22,58	-4,03	-34,86	
Alsódabas	5	-9,18	-5,33	-12,67	-30,09	
Alsódobosza	f	-16,51	-0,50	-23,38	-40,25	
Alsónémedi	f	-8,76	-4,34	2,63	-10,48	
Alsószolca	f	6,34	-4,30	1,23	2,59	+
Ambroőzfalva	f	-15,18	-5,85	-11,67	-32,95	
Anacs	f	-10,80	-4,60	-8,19	-25,16	
Apagy	f	-1,68	-13,11	-4,58	-23,07	
Apátfalva	f	-9,08	-1,13	-10,66	-21,79	
Áporka	f	-1,85	-0,41	-4,05	-6,65	
Apostag	f	11,44	0,04	-2,40	8,60	+
Árnót	f	-10,12	10,72	-23,88	-26,65	
Ároktő	f	-2,80	-5,08	4,18	-3,81	
Ártánd	f	-19,79	-3,36	0,23	-22,90	
Átány	f	-11,42	-2,17	0,75	-12,79	
Bácsalmás	4	8,95	-6,12	3,57	5,80	+
Bácsbokod	f	-14,04	-7,28	7,76	-13,88	
Bácsborsód	f	21,21	-21,94	-40,37	-59,91	
Bagamér	f	-6,94	-2,88	-5,29	-15,83	
Báj	f	-4,95	-4,25	-2,15	-12,06	
Baja	2	2,03	-0,22	66,25	64,84	+
Bakonszeg	f	-1,73	-3,68	4,19	-1,30	
Balkány	f	-10,04	-9,54	-10,14	-31,51	
Balmazújváros	f	-11,28	-1,69	-6,13	-20,13	
Balsa	f	-10,98	-13,33	-13,54	-39,44	
Barabás	f	-7,87	-13,84	-8,54	-31,84	
Báránd	f	-6,98	0,07	-10,02	-17,55	
Bátmonostor	f	-10,77	-12,68	1,51	-21,84	
Battonya	4	-10,68	-2,26	-13,31	-27,18	
Bátya	f	-3,27	-2,05	-4,48	-10,02	
Bedő	f	-19,84	3,10	-6,28	-23,17	
Bekecs	f	-10,02	-15,38	-10,39	-36,60	
Békcés	4	-3,65	0,46	-6,00	-9,80	
Békcéscsaba	2	0,66	-1,54	1,23	0,36	+
Békéssámon	f	-7,25	-4,02	-22,02	-38,20	
Békésszentandrás	f	-15,69	-24,49	-12,59	-49,97	
Belsőbölcs	f	-9,93	2,80	-2,44	-9,69	
Benk	f	-7,71	-6,41	-21,09	-37,96	
Beregdaróc	f	-13,97	-7,77	-3,68	-25,65	
Beregsurány	f	-14,16	-16,30	-13,12	-43,46	
Berekbőszörmény	f	-9,01	-12,53	0,51	-20,99	
Berettyószentmárton	f	-18,40	-11,36	9,05	-20,76	+
Berettyóújfalú	4	-1,62	2,10	8,67	10,97	+
Bertesz	f	-1,75	-9,92	-14,00	-29,03	
Berzék	f	-14,19	12,40	-0,58	-2,64	
Besenőd	f	-12,23	-4,51	-13,79	-30,96	
Besenyőtelek	f	-7,15	-3,39	-9,83	-21,88	
Besenyőzug	f	-11,06	-16,68	-3,60	-33,62	

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Beszterec	f	4,53	-12,69	10,75	2,72	+
Biharkeresztes	f	2,25	-1,77	4,99	6,01	+
Biharmagybajom	f	-4,91	-3,73	-1,14	-9,89	
Bihartorda	f	-8,14	-8,68	-10,24	-26,30	
Biharugra	f	-20,66	-12,37	-9,22	-41,32	
Biri	f	-6,90	-14,26	-8,36	-32,15	
Boconád	f	-16,45	29,92	-6,55	5,99	+
Bodrogihalász	f	-5,18	-9,24	-7,83	-22,65	
Bodrogolaszi	f	-14,59	-9,87	-11,12	-36,83	
Bodrogszadány	f	-10,88	-12,82	-13,50	-36,48	
Bogyiszló	f	5,71	-1,57	-2,60	1,16	+
Bojt	f	-11,67	-10,75	-5,84	-27,96	
Boldog	f	10,96	-4,43	-16,40	-17,08	
Boldva	f	-9,42	-6,38	-12,03	-28,60	
Borsodivánka	f	6,56	-1,74	2,85	7,92	+
Borsodszemere	f	-6,62	-6,65	-2,76	-17,32	
Borpalád	f	-10,42	-6,96	-3,61	-20,84	
Bölköny	f	-4,02	-6,47	-2,22	-13,60	
Budapest	0	11,25	5,34	8,93	28,99	+
Bugyi	f	-13,64	-6,02	-12,68	-33,50	
Buj	f	-15,31	-7,11	-15,30	-39,10	
Büdszentmihály	f	-5,15	-0,28	-7,55	-13,82	
Cégyéndányád	f	-17,67	-11,92	-10,36	-39,54	
Cegléd	3	2,22	5,47	-4,87	2,42	+
Ceglédbercel	f	-5,50	-3,39	-2,02	-11,97	
Cibakháza	f	-5,88	4,95	-12,22	-15,70	
Cigánd	f	-6,06	-9,37	1,28	-14,76	
Cinkota	f	118,85	-26,52	22,44	100,16	+
Csaholc	f	-18,51	-5,94	-18,93	-42,98	
Csanádabertti	f	-11,60	-7,96	-6,90	-28,14	
Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Csanádapáca	f	-6,92	10,73	-13,94	-13,20	
Csanádpalota	f	-9,34	-3,46	-8,97	-22,14	
Csány	f	-1,32	-7,48	-9,27	-20,89	
Csanylelek	f	3,75	1,99	-14,90	-13,81	
Csaroda	f	-12,69	-8,90	-12,98	-35,46	
Császáröltés	f	-15,06	0,17	-8,78	-25,37	
Császáb	f	-16,64	-8,01	-10,13	-34,15	
Csátalja	f	-1,23	-5,70	4,59	-2,46	
Csávoly	f	-1,72	-4,62	3,49	-3,09	
Csegöld	f	-12,00	-13,35	-11,39	-37,27	
Cséke	f	-23,20	20,39	-7,94	-14,40	
Csenger	5	-7,11	-2,67	19,46	11,04	+
Csengersima	f	-9,84	-4,59	-13,82	-29,30	
Csengerűjfalu	f	-10,57	-3,51	-6,57	-21,56	
Csépa	f	-2,07	-5,48	-3,88	-12,10	
Csepel	f	81,17	36,47	55,23	325,88	+
Csobjaj	f	-8,20	-15,54	1,32	-23,65	
Csongrád	4	-3,03	-3,28	-8,57	-16,51	
Csorvás	f	-0,72	-0,60	-3,25	-5,44	
Csökmő	f	-8,88	-9,90	-8,14	-26,71	
Csömör	f	9,01	-10,12	14,31	15,42	+
Dab	f	5,22	6,79	-3,84	8,03	+
Dámóc	f	-15,93	2,08	-14,84	-28,85	
Dancsháza	f	-6,16	0,00	-12,36	-19,48	
Dány	f	8,18	-2,52	-5,07	-0,83	
Darnó	f	-13,76	-12,27	-0,51	-26,61	
Darvas	f	-10,81	-8,58	0,71	-18,82	
Dávod	f	-10,84	-2,29	-0,87	-14,04	
Debrecen	1	13,72	7,53	6,68	32,21	+
Demecser	f	1,54	1,78	-5,78	-4,28	

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Derecske	5	-6,01	-0,13	-9,00	-16,25	
Derekegház	f	-17,32	12,01	3,27	-0,61	
Deszk	f	-10,36	-24,05	4,25	-31,11	
Déaványa	f	-7,57	-5,99	-4,97	-19,08	
Doboz	f	0,05	-8,87	-20,67	-34,48	
Dombegyház	f	-7,27	7,51	-16,31	-21,92	
Dombiratos	f	-20,66	-3,16	-9,18	-33,78	
Dombbrád	f	-7,24	-7,44	-6,08	-22,57	
Dormánd	f	-9,38	-5,16	-8,04	-23,65	
Döge	f	-18,87	-3,83	-16,23	-39,72	
Dömsöd	f	-2,12	1,90	-0,99	-1,18	
Dunaegyháza	f	-9,05	0,52	-8,96	-17,95	
Dunaharaszti	f	41,95	38,59	27,09	172,67	+
Dunakeszi	f	-8,49	14,87	37,17	61,41	+
Dunapataj	f	-1,20	3,34	-7,40	-5,63	
Dunaszentbenedek	f	-12,18	-1,59	-7,35	-20,62	
Dunavecse	5	2,08	2,33	-4,07	0,14	+
Dusnok	f	-10,95	-7,27	-3,69	-21,46	
Ecsér	f	11,20	-4,60	4,68	11,64	+
Egerfármos	f	-2,54	-9,47	-3,42	-17,26	
Egerlövő	f	-11,63	-10,90	-4,63	-27,62	
Egyek	f	-11,52	-1,41	6,20	-5,69	
Elek	f	-23,17	-2,67	-5,79	-31,55	
Emőd	f	-10,20	-4,19	-1,05	-15,55	
Encsentes	f	-4,08	-13,97	1,32	-18,27	
Endrőd	5	-12,15	-5,56	-13,62	-32,67	
Eperjeske	f	-9,68	-2,33	-16,68	-32,87	
Erdőtelek	f	-13,50	0,83	-5,50	-19,02	
Erk	f	1,73	-0,38	-7,63	-8,51	
Érpatlak	f	-15,21	-7,63	16,02	-5,67	
Érsekcsanád	f	7,17	11,20	-0,48	18,37	+
Esztrár	f	-14,19	5,73	-4,01	-13,02	
Fábiánháza	f	-3,63	-3,06	-9,16	-17,12	
Fábiánsebestyén	f	-4,08	-4,55	-15,80	-29,25	
Fajsz	f	2,93	4,60	-2,49	-0,84	
Farmos	f	8,23	7,98	-7,39	7,20	+
Fegyvernek	f	-18,34	-19,45	4,97	-34,01	
Fehérgyarmat	4	0,00	-9,08	7,38	-2,30	
Fejérese	f	-17,34	0,79	-11,63	-27,68	
Felsőberekci	f	-2,50	-2,22	-3,18	-8,75	
Felsődabas	f	-8,33	-1,73	-25,18	-41,37	
Felsőszentiván	f	-20,58	-2,05	8,24	-15,07	
Felsőzsólya	f	-1,85	-5,14	7,52	1,26	+
Fényeshítké	f	-18,29	-9,39	-16,49	-44,59	
Ferencszállás	f	-15,66	38,37	3,17	28,28	+
Foktő	f	-8,56	-0,39	-6,96	-15,13	
Fórt	f	-4,90	-32,40	8,39	-31,38	
Földeák	f	-6,74	2,50	-11,80	-18,03	
Földes	f	-3,32	-4,60	-5,79	-14,40	
Furta	f	-4,08	-13,35	-6,96	-26,40	
Fülesd	f	-25,46	-11,40	-16,44	-48,96	
Fülöpszállás	f	1,34	-3,46	-7,47	-11,05	
Fülöpös	f	-11,52	-3,33	-1,46	-16,42	
Fülöslaróc	f	-34,29	13,07	-23,94	-48,13	
Füzesabony	f	-3,01	1,32	-1,87	-3,82	
Füzesgyarmat	f	-2,61	-4,95	2,44	-5,36	
Gáborján	f	-6,11	-5,71	-7,76	-20,23	
Gacsály	f	-20,24	-3,24	-4,56	-27,56	
Gádoros	f	-4,95	8,59	-10,65	-8,47	
Galgahévíz	f	1,42	-5,39	-6,47	-12,79	

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Gara	f	-4,90	-10,91	6,17	-10,60	
Garbold	f	-10,96	-8,47	-8,70	-28,09	-13,64
Gáva	f	-18,83	5,97	-14,31	-28,73	-6,70
Gebe	f	-4,28	-11,76	-8,30	-25,98	-13,10
Géberjén	f	-10,26	-0,19	-16,94	-30,13	-30,67
Gédertak	f	-21,39	-0,20	-9,56	-30,67	5,16 +
Gágyón	f	4,59	-6,80	5,80	3,87	-7,98
Gelej	f	-9,96	21,01	-7,93	2,40	90,25 +
Gélenes	f	-13,97	-7,21	-14,12	-33,88	-24,08
Gemze	f	-9,61	-4,34	-29,71	-48,71	8,41
Gergelyi	f	-8,10	-6,53	-14,89	-30,71	-19,24
Geszt	f	-0,06	-6,67	-28,39	-39,35	2,04 +
Gesztely	f	-4,36	-3,29	-1,43	-9,30	-7,66
Gesztteréd	f	-7,84	-7,39	-9,22	-27,14	-28,83
Girincs	f	-5,53	-8,72	-11,29	-27,76	-18,42
Gulács	f	-16,98	-4,59	-12,66	-33,33	-39,95
Gyoma	4	-8,43	0,51	-2,05	-10,03	-35,29
Gyón	f	-5,81	-1,84	-5,77	-15,25	-12,32
Győröcske	f	-29,47	-20,93	-30,53	-72,63	-38,21
Győrtelek	f	-7,36	0,98	1,87	-4,29	-8,95
Gyula	2	7,21	9,75	5,22	23,55	-32,20
Gyulaháza	f	-17,18	5,92	-10,89	-23,60	-19,63
Gyulavári	f	-12,13	-7,57	-4,34	-24,79	-12,57
Gyügye	f	-12,89	3,53	-4,57	-14,18	-8,43
Gyüre	f	-11,78	-1,53	-5,60	-19,38	-56,95
Hajdubagos	f	5,18	5,51	-3,78	6,74	-17,74
Hajduböszörmény	3	-2,28	-3,13	-8,96	-16,05	-11,96
Hajdudorog	5	-8,16	1,35	-13,56	-22,11	-23,12
Hajdúhadház	f	-4,34	-0,29	-4,52	-9,96	-21,52
Hajdúnánás	4	-5,12	-3,03	-6,69	-15,51	-15,37
					6,05	-3,00
Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Hajdúsámson	f	-5,54	3,48	-1,47	-3,49	
Hajdusoboszló	4	-6,34	7,71	-13,37	-13,64	
Hajduszóvát	f	-4,75	-1,15	-0,69	-6,70	
Hajós	f	-9,65	-1,07	-2,08	-13,10	
Harta	f	-14,41	-7,37	-8,12	-30,67	
Harvan	4	3,48	2,82	-1,27	5,16	
Hejőbába	f	-13,72	-10,27	17,04	-7,98	
Hejőcsaba	f	11,79	20,94	28,91	90,25	
Hejőkeresztúr	f	-3,85	-14,51	-5,07	-24,08	
Hejőkürt	f	-13,43	-13,41	8,41	-19,24	
Hejőpapi	f	-9,11	8,26	2,76	2,04	
Hejőszalonta	f	-4,91	-11,32	9,12	-7,66	
Hencida	f	-7,24	-9,64	-11,16	-28,83	
Hercegszántó	f	-1,13	-17,08	0,72	-18,42	
Hermánzeg	f	-13,49	-4,87	-20,00	-39,95	
Hernádkak	f	-21,91	2,89	-16,01	-35,29	
Hernádnémeti	f	-4,54	-0,54	-6,35	-12,32	
Hete	f	-12,98	-25,13	0,68	-38,21	
Heves	4	1,03	5,92	-8,95	-3,40	
Heveszekevény	f	-14,59	0,00	-15,70	-32,20	
Hévígyörök	f	-11,61	-2,72	-4,46	-19,63	
Hodász	f	-11,69	-10,68	9,56	-12,57	
Hódmezővásárhely	3	-3,64	-0,86	-3,90	-8,43	
Homokmégy	f	-9,98	-44,17	-3,32	-56,95	
Hort	f	-8,16	-4,00	-4,42	-17,74	
Hosszúpályi	f	-8,82	-0,74	-2,12	-11,96	
Ibrány	f	-3,75	-11,66	-4,37	-23,12	
Ignci	f	-14,72	-1,14	-6,23	-21,52	
Ilk	f	-8,32	-11,46	5,30	-15,37	
Irsa	f	6,05	3,53	-9,23	-3,00	

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Izsák	f	9,68	-6,95	-9,47	-11,57	-18,52
Jákóhalma	f	-4,17	-4,97	-10,28	-20,93	-25,73
Jánd	f	-8,68	-17,25	4,41	-22,17	-17,20
Jánk	f	-13,23	-15,52	-14,73	-41,79	6,62 +
Jánoshalma	f	18,47	2,20	0,25	21,81	4,55 +
Jánoshida	f	-9,96	-8,06	-5,56	-24,52	-16,12
Jármi	f	-13,57	-5,68	-4,63	-24,14	-22,81
Jászalsószentgyörgy	f	-8,51	-3,06	-8,82	-20,97	-12,23
Jászapáti	4	-7,66	1,03	-9,82	-17,70	-20,38
Jászatrokzallás	f	-6,46	-4,34	-9,87	-22,38	-4,54
Jászberény	3	-0,08	2,35	-14,65	-14,97	-12,65
Jászórsa	f	1,07	-8,02	0,30	-7,45	-9,26
Jászfelsőszentgyörgy	f	-0,76	-5,26	-13,03	-21,28	31,29
Jászfényszaru	f	4,60	-1,41	-8,41	-7,93	10,64
Jászkarajenő	f	-19,31	-6,52	-11,52	-38,39	-14,16
Jászkiser	f	-9,49	-0,90	-3,88	-14,30	-3,55
Jászládány	f	-13,71	-5,76	-8,62	-28,76	-15,97
Jászszentandrás	f	-14,15	-2,08	-14,80	-35,15	-3,58
Jászszentlászló	f	0,66	-5,75	-12,41	-22,01	-9,40
Jásztelek	f	0,89	-2,65	-13,02	-15,59	-1,36
Jéke	f	-29,28	-13,85	-5,04	-45,64	-8,99
Kaba	f	-5,66	-0,91	-4,05	-10,87	8,45
Kakucs	f	-4,29	10,74	-7,71	-3,44	8,45
Kál	f	-13,86	3,33	-4,46	-15,52	-13,60
Kállósején	f	-11,94	-12,20	4,34	-20,48	-32,33
Kalocsa	3	-2,94	2,54	-7,27	-8,20	2,98
Kántorjánosi	f	-15,73	12,80	-9,88	-15,56	-6,21
Kápolna	f	-11,03	0,34	-6,21	-17,33	-5,00
Karcag	3	-1,65	-3,65	-1,41	-7,19	-9,05
Karcsa	f	-2,72	2,37	-7,88	-10,26	-1,45 +
Károlyfalva	f	-22,00	4,95	-1,04	-18,52	-15,65
Karos	f	15,01	-24,06	-10,10	-25,73	-20,17
Katymár	f	-11,41	-14,04	9,38	-17,20	-8,76
Kecel	f	5,46	1,64	-0,63	6,62	1,85
Kecskemét	2	2,78	4,11	-2,36	4,55	1,85
Kék	f	-1,55	-8,97	-3,60	-16,12	1,85
Kékcse	f	3,61	-4,35	-15,35	-22,81	1,85
Kemecse	f	-4,32	0,39	-6,58	-12,23	1,85
Kenderes	f	-10,64	-4,89	-4,36	-20,38	1,85
Kenézlő	f	-13,38	-4,05	-4,54	-22,47	1,85
Keresend	f	-3,81	2,24	-12,65	-16,28	1,85
Kerekegyháza	f	6,94	-3,44	-9,26	-9,74	1,85
Kerepes	f	23,65	10,64	31,29	96,50	1,85
Keresztespüspöki	f	-4,54	-14,16	-3,55	-23,84	1,85
Kérszemén	f	-13,59	-8,38	-15,97	-36,50	1,85
Kesznyéten	f	-4,02	-8,10	-3,58	-16,69	1,85
Kétegyháza	f	-12,82	0,73	-9,40	-22,17	1,85
Kevermes	f	-20,29	11,81	-1,36	-10,84	1,85
Királyhegyes	f	-8,19	-9,37	-8,99	-26,92	1,85
Kisar	f	-2,75	-8,84	8,45	-3,77	1,85
Kiscséc	f	-0,52	-2,20	-13,60	-20,83	1,85
Kishódos	f	-15,10	-7,30	-32,33	-49,74	1,85
Kiskálló	f	11,09	22,94	2,98	43,42	1,85
Kisköre	f	-2,80	-2,55	-6,21	-13,45	1,85
Kiskőrös	4	10,37	-1,86	-5,00	1,45	1,85
Kiskundorozsma	5	0,18	-3,96	-9,05	-15,65	1,85
Kiskunfélegyháza	3	-8,68	-1,76	-8,76	-20,17	1,85
Kiskunhalas	3	11,14	2,53	1,85	16,67	1,85
Kiskunlacháza	f	2,92	-1,75	-3,89	-3,32	1,85
Kiskunmajsa	f	5,56	-12,86	-8,73	-21,24	1,85

VÁNDORMOZGALOM A TRIANONI ALFÖLD TERÜLETÉN A 20. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Kisléta	f	-12,33	-3,28	-15,37	-31,60	-10,84
Kislónya	f	-9,81	-18,91	-18,29	-45,02	-27,94
Kismarja	f	-9,31	-4,12	-12,85	-27,18	-11,82
Kisnamény	f	-13,73	-7,59	-27,41	-46,73	-9,95
Kisroszi	f	-13,36	-7,67	-4,67	-25,70	-15,38
Kispalád	f	-13,30	-3,42	-4,18	-20,29	-24,67
Kispest	f	65,04	54,03	19,93	233,25	-19,12
Kisrozsnyó	f	12,89	-10,75	-23,45	-29,56	-6,60
Kistarcsa	f	86,16	39,55	6,10	191,72	-21,26
Kistelek	f	-5,72	-0,22	-3,39	-9,88	-12,11
Kistótkaj	f	-6,74	-0,99	5,55	-1,91	-12,47
Kisújszállás	4	-5,01	0,49	-3,50	-8,14	-0,70
Kisvárda	3	9,89	10,25	13,04	40,39	-12,63
Kisvársány	f	-7,51	-21,28	-0,11	-29,92	-6,66
Kiszombor	f	-4,55	4,36	11,94	12,39	18,02
Kiszállás	f	-20,42	-0,84	-29,11	-54,40	-8,11
Kiszekeres	f	-10,62	-1,18	-24,60	-39,29	0,21
Klárafalva	f	-5,60	-1,23	-3,26	-10,29	5,70
Kocsér	f	-16,81	-7,53	-12,11	-38,37	-12,62
Kocsord	f	-8,94	-7,01	-4,54	-21,85	-20,81
Kóka	f	1,42	-6,36	-1,34	-7,10	9,72
Kokad	f	-14,97	-0,87	-1,75	-17,34	-14,84
Komádi	f	-2,13	-5,64	-4,60	-13,88	13,42
Komoró	f	-14,00	-11,17	-8,63	-33,26	-5,50
Kompolt	f	-13,55	-3,25	-10,93	-27,45	-1,97
Kondoros	f	15,55	6,22	4,27	31,11	2,42
Konyár	f	-4,93	2,98	-2,07	-4,12	-18,47
Kopócsapáti	f	-18,70	-1,66	-2,51	-22,77	-20,25
Kótaj	f	-7,46	-28,91	-8,05	-46,50	2,17
Kölcse	f	-17,21	-17,39	-7,61	-41,31	-8,80
	f					3,31
	f					30,03
	f					-22,16
Kömlő	f	-7,54	0,10	-3,11	-10,84	
Kömörő	f	-5,39	-11,08	-8,94	-27,94	
Köröm	f	-4,76	-0,62	-5,75	-11,82	
Körösladány	f	-3,01	1,81	-7,93	-9,95	
Körösnagyhársány	f	-7,23	-2,41	-5,68	-15,38	
Köröstarcsa	f	-9,86	-3,27	-10,64	-24,67	
Körösrizskál	f	-13,06	2,26	-6,60	-19,12	
Körörszegapáti	f	13,93	-15,81	-12,11	-21,26	
Kötegyán	f	-14,16	-11,76	-12,47	-38,46	
Kőtelek	f	-12,52	-8,30	-0,70	-22,08	
Kővegy	f	-6,75	6,81	-12,63	-14,83	
Kunágota	f	-19,15	-5,08	-6,66	-31,24	
Kunbajja	f	0,90	-8,23	18,02	10,06	
Kuncsorba	f	-27,26	-11,36	-18,12	-55,90	
Kunhegyes	4	-3,15	9,26	-8,11	-2,94	
Kunmadaras	f	-2,45	2,44	0,21	0,18	
Kunszentmárton	4	-9,83	5,70	-5,78	-10,34	
Kunszentmiklós	4	-3,71	-4,07	-12,62	-21,49	
Kübekháza	f	-6,36	-6,22	-20,81	-35,31	
Külsőbölcs	f	1,36	2,49	9,72	14,50	
Láca	f	-0,17	-8,83	-14,84	-27,17	
Ládaháza	f	-8,28	10,04	13,42	20,58	
Lajosmizse	f	-23,52	-5,41	-5,50	-34,73	
Laskod	f	-17,82	-11,58	-1,97	-31,46	
Legyesbénye	f	-0,45	-16,21	2,42	-16,26	
Levelek	f	-10,96	-13,50	-18,47	-46,09	
Lörév	f	-0,76	-4,77	-20,25	-25,30	
Lövöpetri	f	-10,04	-6,38	2,17	-14,50	
Luka	f	9,76	-8,80	3,31	2,73	
Madaras	f	-13,66	-30,42	30,03	-22,16	

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Magosliget	f	-0,29	-31,17	-18,54	-50,00	
Magy	f	30,93	-12,16	-21,92	-24,74	
Magyarbánhegyes	f	24,71	-5,33	-15,00	-5,44	
Magyarcsanak	f	-4,43	-1,96	-12,18	-18,45	
Magyardombegyház	f	-27,72	21,50	-16,32	-28,60	
Magyarhomorog	f	-21,30	-8,57	-8,15	-37,02	
Magyartés	f	-21,71	-10,47	-18,69	-49,78	
Majosháza	f	3,38	-4,97	-12,95	-18,84	
Majtis	f	-22,18	-2,07	-11,84	-34,80	
Makád	f	-8,09	-3,06	-1,15	-12,10	
Maklár	f	-8,32	1,86	-8,10	-15,37	
Makó	3	-3,46	6,32	-7,21	-4,86	
Mályi	f	-0,81	-4,04	6,46	3,06	+
Mánd	f	-2,47	-27,86	6,42	-28,09	
Mándok	5	-4,93	0,71	3,92	0,34	+
Márzapócs	f	-3,03	-8,82	-12,99	-26,68	
Márok	f	-1,31	-16,45	-50,18	-71,91	
Márokpapi	f	-3,54	-13,92	-14,63	-32,74	
Mátészalka	4	-5,83	2,34	22,56	23,96	+
Mátételke	f	-21,96	-5,54	-14,32	-40,82	
Matolcs	f	-6,56	-6,76	-5,64	-20,18	
Mátyus	f	-16,08	-11,53	-26,76	-55,94	
Medgyesbodzás	f	-17,75	-15,75	-11,84	-43,25	
Medgyesegyháza	f	2,26	42,61	-23,13	11,60	+
Megyaszó	f	-11,26	-7,17	-12,37	-30,25	
Méhkerék	f	2,51	-7,54	3,33	-2,40	
Méhtelek	f	-15,36	1,09	-17,91	-32,81	
Mélykút	f	-16,63	-10,39	-7,63	-34,16	
Métk	f	-2,17	-1,49	8,47	6,66	+
Mesterszállás	f	-9,16	-13,27	-8,90	-32,77	
Mezőberény	5	-7,59	-2,22	-1,08	-11,01	
Mezőcsát	4	-1,01	2,88	-3,47	-1,86	
Mezőgán	f	1,05	-6,16	-6,08	-12,06	
Mezőhegyes	f	-15,22	-16,97	-5,80	-39,60	
Mezőkeresztes	f	-1,26	2,84	-15,03	-14,88	
Mezőkovácsháza	5	-15,19	-6,59	-4,53	-26,82	
Mezőkövesd	4	-5,94	-1,37	-5,73	-14,46	
Mezőladány	f	-21,24	-1,92	-5,70	-28,48	
Mezőnagymihály	f	-24,69	-0,43	-41,00	-65,88	
Mezőnyárad	f	-2,53	-0,86	-1,35	-5,41	
Mezőnyék	f	-3,30	1,41	16,60	19,90	+
Mezőpéterd	f	-10,26	-12,20	-9,77	-33,42	
Mezősas	f	-5,43	-8,58	3,49	-10,87	
Mezőtárkány	f	-9,72	-5,40	-0,88	-15,83	
Mezőtúr	3	-6,63	1,87	-7,33	-12,50	
Mezőzombor	f	4,77	-22,33	-10,35	-33,37	
Mikepércs	f	-8,11	-5,47	-5,09	-19,40	
Milota	f	-12,70	-8,23	8,54	-12,91	
Mindszent	5	-5,66	-4,24	-9,75	-20,22	
Miske	f	-3,45	-4,82	0,33	-8,22	
Monostorpályi	f	-12,39	-10,65	-4,94	-29,00	
Nábrád	f	-5,36	-1,20	-7,74	-14,75	
Nádudvar	f	-8,85	-4,44	-7,39	-21,32	
Nagyar	f	-17,37	-8,44	-7,54	-31,53	
Nagybánhegyes	f	-24,54	-14,09	-1,58	-38,95	
Nagybaracska	f	-15,57	-9,03	-2,60	-26,80	
Nagycsécs	f	-1,31	-5,18	-8,34	-16,03	
Nagydobos	f	0,88	-8,96	-10,79	-22,36	
Nagyecsed	f	1,97	-1,97	-0,88	-1,61	
Nagyfüged	f	-18,32	2,44	-9,38	-27,38	

VÁNDORMOZGALOM A TRIANONI ALFÖLD TERÜLETÉN A 20. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

Település	A	1901–10	1911–20	1921–30	1901–30	B
Nagybátor	f	-20,65	-12,82	-17,81	4	16,11
Nagyhalász	f	-1,76	-12,67	-10,05	f	-17,87
Nagyhódos	f	-26,74	2,56	-40,69	f	-13,48
Nagyiván	f	-15,12	-4,49	-11,15	f	-6,18
Nagykalló	4	1,68	1,06	2,34	f	-16,20
Nagykamarás	f	38,61	0,03	-6,42	f	-4,00
Nagykátá	4	8,03	1,92	-5,23	f	-11,19
Nagykeréki	f	-14,35	3,03	-10,63	2	5,07
Nagykőrös	3	-3,04	-2,82	-7,20	f	1,28
Nagykörtű	f	-9,33	-13,50	-6,48	f	-12,95
Nagyléta	f	-9,92	-3,78	-4,05	f	-15,84
Nagylónya	f	3,05	-45,81	-4,67	f	-0,51
Nagymagócs	f	-25,32	-20,66	11,89	f	-18,49
Nagymajláth	f	-17,47	-6,43	-25,05	f	-13,19
Nagyrabé	f	6,00	-10,71	-10,22	f	-7,96
Nagyrév	f	-5,14	1,17	2,87	f	-13,34
Nagyrovzány	f	-15,86	-13,64	0,00	f	5,44
Nagyszekeres	f	14,92	-35,32	-6,32	f	9,19
Nagyszénás	f	11,33	3,06	4,00	f	-7,71
Nagytarcsa	f	-7,14	-3,44	-7,00	f	-2,60
Nagyvarsány	f	-15,44	-3,71	0,43	f	16,42
Napkor	f	-9,63	-6,33	-14,01	f	5,44
Négyes	f	-19,98	-12,15	-1,56	f	-3,75
Nemesbikk	f	-5,78	-8,76	-7,35	f	-15,63
Nemesborzova	f	-9,59	-9,77	8,04	f	-18,30
Nemesnáduddvar	f	-3,75	-7,32	10,30	f	-6,59
Nyáregyháza	f	-3,70	-1,45	-10,21	f	-13,05
Nyírbrány	f	-1,00	-8,87	-1,80	f	-0,33
Nyíracsád	f	8,29	-8,01	-4,55	f	-6,85
Nyíradony	f	-1,63	-5,59	-6,55	f	5,26
Nyírátó	f	8,69	8,69	-0,10	f	-0,10
Nyírbeltek	f	-9,89	-15,83	-44,83	f	-15,83
Nyírbogát	f	-9,71	-10,35	-33,09	f	-10,35
Nyírbogdány	f	-13,69	-11,30	-34,61	f	-11,30
Nyírcsaholy	f	-5,69	-4,89	-27,67	f	-4,89
Nyírcsászári	f	3,07	-4,10	-5,76	f	-4,10
Nyírdersz	f	-6,33	-8,16	-26,69	f	-8,16
Nyíregyháza	2	9,48	7,64	26,03	2	9,48
Nyírgelse	f	-11,86	-16,42	-32,55	f	-11,86
Nyírgyulaj	f	-8,49	-3,22	-25,19	f	-8,49
Nyírbrony	f	-18,84	3,57	-32,83	f	-18,84
Nyírjákó	f	-1,21	-19,37	-26,57	f	-1,21
Nyírkarász	f	-9,02	-18,71	-46,90	f	-9,02
Nyírkércs	f	0,18	0,15	-12,80	f	0,18
Nyírlövő	f	-17,95	-19,85	-49,52	f	-17,95
Nyírlugos	f	-3,90	-10,94	-30,18	f	-3,90
Nyírmada	f	-0,93	-6,43	-4,65	f	-0,93
Nyírmártonfalva	f	9,19	-28,42	-19,25	f	9,19
Nyírmeggyes	f	-7,71	-13,33	-31,78	f	-7,71
Nyírmihálydi	f	-9,50	-3,59	-17,86	f	-9,50
Nyírparasznya	f	16,42	-9,62	-0,68	f	16,42
Nyírpapazony	f	5,44	0,82	7,69	f	5,44
Nyírpillis	f	27,21	-19,41	-2,91	f	-3,75
Nyírtrass	f	-11,46	-12,23	-38,93	f	-11,46
Nyírtét	f	-2,33	-6,82	-28,57	f	-2,33
Nyírura	f	-6,53	-5,92	-19,86	f	-6,53
Nyírvasvári	f	-41,15	3,83	-52,84	f	-13,05
Ócsa	f	5,68	6,14	14,85	f	-0,33
Ófehértó	f	1,48	-13,00	-21,09	f	-6,85
Okány	f	-0,51	4,40	10,28	f	5,26

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Óécske	f	-4,48	-2,94	-7,30	-14,73	
Olaszlizska	f	-9,32	-2,80	-10,42	-23,33	
Olesva	f	-3,82	-11,11	-9,82	-26,85	+
Olesvaapáti	f	-19,79	-10,12	-9,90	-39,34	
Onga	f	-4,07	-11,31	-8,98	-27,99	
Ónod	f	-3,92	2,54	-5,75	-7,55	
Ópályi	f	-6,46	-6,17	-7,00	-20,97	
Órdas	f	2,07	7,54	9,98	18,78	+
Orgovány	f	22,16	-3,77	-12,18	-4,55	
Oros	f	-3,57	-8,24	4,10	-8,27	
Oroszáza	3	-4,76	6,87	-1,22	1,03	+
Ószentiván	f	-7,67	-13,72	-2,32	-25,61	
Ósöd	f	-8,77	-5,54	-3,47	-17,57	
Őr	f	-1,47	-9,64	-9,35	-23,95	
Őrkény	f	5,03	6,25	1,17	14,96	+
Őrvény	f	-16,23	-10,63	3,36	-23,44	
Pácín	f	0,63	-10,73	-2,03	-14,12	
Páhi	f	-8,90	-49,99	-10,50	-78,11	
Pálmonostora	f	-11,23	-0,29	1,99	-8,99	
Panyola	f	-9,64	-10,91	-5,07	-24,61	
Pap	f	-12,59	0,19	-14,48	-28,88	
Papos	f	-1,86	-7,26	-5,75	-17,10	
Paszab	f	-14,25	-9,92	-6,18	-31,43	
Pátróha	f	-5,37	-4,90	-7,09	-19,29	
Pátyod	f	-14,91	-5,59	-3,51	-23,53	
Pély	f	-12,59	-6,94	-13,79	-34,24	
Penészelek	f	-7,73	-2,99	6,78	-3,18	
Penyige	f	-12,93	-13,59	2,76	-24,00	
Pereg	f	-3,00	-8,99	-11,67	-26,59	
Pesterzsébet	f	73,11	19,92	60,18	267,41	+
Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Peszérdaacs	f	-7,65	-27,02	-25,48	-64,24	
Petneháza	f	-10,93	-9,38	-8,21	-30,30	
Pilis	f	6,90	-3,45	2,94	6,53	+
Pirtitse	f	-8,09	-6,78	-5,04	-21,91	
Pivarovs	f	-17,61	-4,60	-14,17	-37,20	
Pocsaj	f	-7,68	-2,56	-6,39	-17,07	
Pócsmegyer	f	-5,65	1,65	-1,92	-5,97	
Pócsperri	f	-13,30	-4,42	-9,24	-28,16	
Poga	f	23,62	8,05	-7,49	22,65	+
Polgár	f	-14,72	-13,00	-6,64	-35,80	
Porsalma	f	-8,36	-4,39	-1,91	-15,12	
Poroszló	f	-0,62	-3,47	-4,55	-9,09	
Prónayfalva	f	-34,61	-5,26	3,02	-36,62	
Prügy	f	-5,96	-12,16	-5,32	-25,26	
Pusztadobos	f	-17,51	-7,51	-9,38	-35,87	
Pusztaföldvár	f	-20,40	9,65	2,09	-8,73	
Pusztamonostor	f	-12,31	-2,03	-12,20	-29,09	
Pusztavacs	f	-30,47	-13,48	-35,84	-78,19	
Püspökladány	5	-1,76	-3,05	-7,32	-14,20	
Püspöktele	f	-3,21	-15,19	-5,83	-28,81	
Ráckeve	4	-1,65	-3,85	-4,78	-10,54	
Rakamaz	f	-15,04	-9,23	-0,28	-24,83	
Rákóczi falva	f	15,78	-4,76	3,63	14,43	+
Rákocsaba	f	42,33	7,04	29,33	111,86	+
Rákostesztrúr	f	-10,70	-20,56	9,29	-23,99	
Rákospalota	f	88,34	34,18	16,72	212,80	+
Rákosszentimihály	f	91,05	48,52	38,38	316,39	+
Ramocsaháza	f	-15,87	-3,61	-13,49	-34,61	
Rápolit	f	-20,81	14,43	-9,51	-17,70	
Reformátuskövesháza	f	-10,95	11,07	-20,79	-25,21	

VÁNDORMOZGALOM A TRIANONI ALFÖLD TERÜLETÉN A 20. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Rém	f	-54,00	8,71	-3,51	-50,44	
Rétközberencs	f	-6,39	-11,64	1,91	-17,30	
Révaranyos	f	-19,61	-0,33	-15,47	-35,91	
Révületnyvár	f	-8,67	-1,43	5,60	-3,64	
Riese	f	-4,26	-3,02	5,48	-1,31	
Rohod	f	-6,87	0,00	-10,38	-19,77	
Rozsály	f	-11,63	-8,15	-14,60	-35,35	
Sajóbesenyő	f	-10,33	-8,50	-3,75	-22,46	
Sajócszeg	f	-9,05	4,76	-3,54	-8,14	
Sajóhidvég	f	-5,45	6,44	-9,19	-8,58	
Sajókeresztúr	f	0,14	2,67	5,10	8,23	+
Sajóklád	f	-7,22	-0,15	-2,08	-9,68	
Sajóőrös	f	-21,34	1,41	-12,93	-33,67	
Sajópalfala	f	-15,14	2,81	-0,96	-13,46	
Sajópetri	f	-4,28	-8,21	-12,69	-27,72	
Sajósenye	f	1,69	-16,10	-7,85	-24,58	
Sajószöged	f	-14,97	-10,07	-8,13	-33,13	
Sajóvámos	f	-6,84	2,61	-13,53	-19,15	
Sándorfalva	f	9,17	8,47	-11,05	4,26	+
Sáp	f	-7,64	-6,55	-4,64	-19,11	
Sára	f	-4,76	-16,13	-14,38	-36,05	
Sáránd	f	-8,66	-0,06	-3,37	-12,24	
Sári	f	-9,68	-8,20	-4,70	-24,18	
Sarkad	5	-2,91	5,44	0,18	3,26	+
Sarkadkeresztúr	f	8,41	-0,62	-12,71	-10,53	
Sátópatlak	4	1,68	-1,63	-12,29	-15,76	
Sátrétudvari	f	2,58	-8,01	0,76	-5,59	
Sarud	f	-13,48	-9,29	-8,59	-31,71	
Sátoraljaiújhely	2	9,98	6,09	-15,06	-1,71	
Semjén	f	-3,69	-8,32	-4,49	-17,69	
Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Sényő	f	-2,66	8,63	-59,16	-81,23	
Solt	f	-1,62	0,54	-10,02	-12,54	
Soltvadkert	f	-3,79	-3,52	-7,30	-16,92	
Sonkád	f	-8,92	-11,05	-67,50	-92,49	
Soroksár	f	29,78	12,57	-22,56	7,36	+
Sóstófalva	f	-17,36	10,33	4,10	-3,13	
Sövényháza	f	-21,57	-7,11	-7,00	-36,03	
Sütkös	f	2,94	1,01	-6,09	-2,42	
Szabadszállás	f	6,52	-22,48	-5,75	-25,72	
Szabolcs	f	-29,55	-3,10	-10,83	-41,64	
Szabolcsbáka	f	-16,57	-12,13	-6,93	-36,04	
Szabolcsveresmart	f	-14,93	-12,99	5,25	-22,53	
Szajol	f	-7,22	11,21	22,00	38,15	+
Szalkád	f	-23,05	-8,63	-4,88	-36,07	
Szalmár	f	-10,59	3,72	-3,01	-10,18	
Szakoly	f	3,84	-17,44	-6,21	-24,84	
Szalkszentmárton	f	-5,82	4,18	-6,35	-8,29	
Szamosgyalvas	f	-17,58	-19,59	-7,23	-42,26	
Szamosbecs	f	-17,58	-8,46	-11,35	-35,38	
Szamoskér	f	-13,15	-19,29	-6,24	-38,45	
Szamosllyi	f	-44,58	-10,90	-2,64	-53,90	
Szamosatairfalva	f	-30,49	-6,57	-1,45	-36,81	
Szamosújlak	f	-16,29	-8,13	8,17	-15,43	
Szamoszeg	f	-10,17	-7,64	13,40	-4,80	
Szank	f	5,06	-14,18	-9,58	-25,82	
Szarvas	3	-9,82	-5,05	-6,37	-21,13	
Szatmárcseke	f	-16,77	-2,97	-13,24	-31,10	
Szatmárokörítő	f	4,11	-9,15	-5,07	-10,51	
Szeged	1	3,01	-3,61	7,08	7,04	+
Szeghalom	4	-7,47	-6,00	-0,72	-14,46	

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Szeglón	f	-16,40	-1,35	-10,81	-29,37	
Szegvár	f	-6,64	5,08	-9,44	-11,73	
Székelly	f	-21,06	-15,72	1,87	-34,81	
Szelevény	f	-11,27	-37,77	-14,37	-64,82	
Szentes	3	-3,82	4,68	-2,60	-1,79	
Szentesmánya	f	-8,79	-8,05	-10,21	-29,08	
Szentiván	f	-10,52	-2,63	-5,31	-18,90	
Szentlőrincváta	f	0,07	-5,52	6,27	1,60	+
Szentmártonkáta	f	-14,94	3,93	-1,08	-12,15	
Szempéterszeg	f	-12,60	-8,08	-6,67	-27,44	
Szeremle	f	2,26	-10,29	14,57	4,01	+
Szerencs	4	-0,04	-11,39	1,25	-11,84	
Szerrep	f	4,98	-9,37	-12,00	-20,30	
Szigetbecse	f	-3,58	-3,66	5,40	-1,36	
Szigetcsép	f	15,39	-6,73	-13,88	-12,59	
Szigetmonostor	f	-9,19	-8,56	5,28	-12,73	
Szigetszentmárton	f	4,85	-10,50	-10,64	-22,06	
Szigetszenmiklós	f	8,63	3,30	2,52	16,15	+
Szigetújfalu	f	-8,56	-9,66	-15,75	-37,42	
Szihalom	f	-6,59	1,65	-5,58	-11,65	
Szilkszó	4	13,16	2,16	0,51	16,34	+
Szirma	f	-5,57	-9,45	-1,72	-17,48	
Szirmabesenyő	f	-5,05	1,94	-6,87	-10,74	
Szolnok	2	2,36	10,45	9,98	27,00	+
Szód	f	35,44	-36,84	38,99	27,83	+
Szőreg	f	2,57	-17,18	25,50	7,14	+
Tahitótfalu	f	0,35	7,03	-2,98	4,26	+
Tákos	f	-9,93	-24,13	-18,27	-51,33	
Taksony	f	-1,29	-0,79	16,35	20,36	+
Taktarharkány	f	-3,96	-13,17	7,33	-10,92	
Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Taktakénéz	f	-18,32	-15,91	9,66	-25,13	
Taktaszada	f	-5,68	-10,63	-14,14	-32,83	
Táppé	f	-1,55	-7,80	-1,70	-12,30	
Táptóbitske	f	2,03	4,11	-6,64	-1,58	
Táptógyörgye	f	0,84	-5,19	-7,41	-13,12	
Táptóóság	f	12,03	-8,52	-3,84	-3,57	
Táptóosly	f	10,46	3,26	-5,81	6,24	+
Táptószecső	f	11,11	-1,04	7,09	19,25	+
Táptószéle	f	7,72	11,54	-15,10	-0,74	
Táptószentmárton	f	-8,72	7,56	-1,63	-2,72	
Tárcal	f	-14,68	-6,14	-9,53	-30,50	
Tárnabod	f	-23,20	2,56	-11,45	-32,85	
Tárnaméra	f	-6,07	-1,94	-10,59	-21,00	
Tarnaörs	f	-3,47	-5,95	0,18	-9,90	
Tarnaszentmiklós	f	-11,25	-14,29	1,24	-25,59	
Tarnaszadány	f	-8,07	-3,31	-6,91	-19,83	
Tárpa	f	-7,67	-4,09	-7,10	-19,56	
Tass	f	-9,72	7,33	1,96	-0,75	
Tataháza	f	-17,59	0,18	2,82	-14,77	
Tatarszenygyörgy	f	-13,31	9,78	4,85	3,91	+
Téglás	f	-12,49	-4,73	-47,98	-69,56	
Tépe	f	-13,66	-7,01	-2,82	-23,02	
Tertiten	f	-7,22	-10,00	-11,95	-29,47	
Tímár	f	-14,22	-1,61	-8,01	-25,02	
Tiszaadony	f	-16,07	-27,08	-12,37	-53,94	
Tiszabábolna	f	-7,62	-5,94	4,41	-8,89	
Tiszabecs	f	1,82	-8,20	-3,07	-11,06	
Tiszabercel	f	-10,48	-10,84	-11,80	-35,10	
Tiszabördöl	f	-14,75	2,79	-16,33	-30,34	
Tiszabő	f	-11,23	-13,75	1,65	-24,06	

VÁNDORMOZGALOM A TRIANONI ALFÖLD TERÜLETÉN A 20. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Tiszabura	f	-12,93	-10,34	-7,65	-31,32	
Tiszabüd	f	-7,39	-15,32	0,79	-23,79	9,56 +
Tiszacséce	f	-9,45	5,63	1,22	-2,61	-41,93
Tiszacsége	f	-3,96	-10,90	0,65	-15,70	-41,52
Tiszadada	f	-13,13	-1,33	-2,99	-17,59	-38,26
Tiszaderzs	f	-10,74	-0,08	-3,48	-14,78	-20,04
Tiszadob	f	-10,26	-13,76	0,39	-23,96	-18,18
Tiszadorogna	f	-6,60	-8,69	-7,10	-22,89	-12,87
Tiszaszálár	f	-15,77	-10,47	-12,55	-39,91	-9,79
Tiszaföldvár	5	-1,42	5,48	7,11	13,15	-21,84
Tiszafüred	4	-8,75	-0,70	-7,20	-17,42	17,21
Tiszagar	f	-23,52	1,35	-11,49	-33,08	23,15 +
Tiszainoka	f	-7,22	-0,19	2,13	-5,22	-23,96
Tiszakanyár	f	-12,12	-5,94	-3,65	-22,30	-20,61
Tiszakarád	f	2,37	-12,25	1,22	-10,97	-43,04
Tiszakereszty	f	-13,10	-3,05	-12,65	-29,87	-48,95
Tiszakeszi	f	-8,05	-10,87	-2,91	-22,58	-31,90
Tiszaköröd	f	-8,31	-10,41	-14,19	-34,14	-79,66
Tiszakürt	f	4,68	11,31	4,10	23,06	-9,42
Tiszaladány	f	-7,02	-18,96	-10,00	-37,55	-13,50
Tiszalók	4	-3,42	-7,38	-7,92	-20,46	-12,76
Tiszalúc	f	-6,56	-8,52	7,43	-7,64	-20,61
Tiszamogyorós	f	-5,66	-5,82	-3,39	-15,26	-19,51
Tiszana gyfalu	f	-18,73	-14,92	0,35	-34,29	-26,22
Tiszánána	f	-5,87	-4,11	-5,10	-15,27	-7,40
Tiszaszálár	f	-5,01	-14,85	-5,23	-26,58	18,54
Tiszatórs	f	-8,52	-0,18	-8,24	-18,02	-34,57
Tiszapalkonya	f	-15,44	-8,36	-5,23	-28,19	-15,19
Tiszapuspöki	f	-2,62	-5,49	-6,63	-17,28	-17,67
Tiszarád	f	-8,46	-2,38	-10,64	-23,88	-38,37
Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Tiszaroff	f	-12,53	-12,38	-5,08	-29,78	
Tiszasz	f	-3,86	4,66	9,22	9,56	+
Tiszasiály	f	-27,79	-18,60	4,06	-41,93	
Tiszaszalka	f	-17,96	-15,74	-10,68	-41,52	
Tiszaszederkény	f	-21,82	-17,10	-0,71	-38,26	
Tiszaszentimre	f	-0,81	-4,31	-12,95	-20,04	
Tiszaszentmárton	f	-4,15	-1,00	-10,75	-18,18	
Tiszaszöllös	f	-2,69	-3,33	-6,49	-12,87	
Tiszatardos	f	-8,10	-1,05	-0,51	-9,79	
Tiszatarján	f	-8,58	-6,92	-6,85	-21,84	
Tisztag	f	-9,09	13,04	17,21	23,15	+
Tiszajffalu	f	-24,50	8,49	-6,38	-23,96	
Tiszavalk	f	-2,74	-10,12	-6,99	-20,61	
Tiszavárkony	f	-18,35	-21,08	-5,18	-43,04	
Tiszavid	f	-17,87	-16,13	-16,26	-48,95	
Tiszaberek	f	-15,31	-8,04	-8,47	-31,90	
Tivadar	f	-15,25	-55,76	-17,13	-79,66	
Tóalmás	f	8,74	-7,24	-7,22	-9,42	
Tófalú	f	-11,92	16,76	-14,67	-13,50	
Tokaj	4	-8,90	-4,96	1,10	-12,76	
Told	f	-6,08	-9,02	-4,44	-20,61	
Tornyospálca	f	-10,95	5,58	-12,00	-19,51	
Tószeg	f	-21,50	-5,28	0,44	-26,22	
Tótkomlós	f	-5,85	-2,93	1,44	-7,40	
Tökök	f	13,40	3,74	18,54	44,78	+
Tömörkény	f	-8,94	-3,06	-18,91	-34,57	
Törökszentmiklós	4	-3,42	-2,54	-7,36	-15,19	
Törtel	f	-10,84	0,85	-6,23	-17,67	
Tunyog	f	-6,04	-12,23	-16,98	-38,37	
Túra	f	1,85	-3,25	-2,55	-5,13	

Település	A	1901-10	1911-20	1921-30	1901-30	B
Türistvárdi	f	-13,35	-11,06	-7,86	-31,96	
Türkeve	4	-12,23	1,40	-3,79	-14,47	
Türritse	f	-7,02	-13,42	-3,49	-24,56	
Tuzsér	f	0,84	-8,12	-7,48	-17,46	
Tyukod	f	36,52	-8,68	2,01	25,95	+
Ugornya	f	-16,08	-8,65	-8,00	-32,17	
Újcsanáros	f	-11,56	-1,69	-8,00	-22,22	
Újfehértó	5	-5,38	-1,31	-9,55	-18,95	
Újhartyán	f	1,73	-0,93	-10,89	-16,11	
Újkéske	f	-8,57	-1,18	-2,30	-12,66	
Újkenéz	f	-5,73	11,06	-10,96	-6,37	
Újkígyós	f	-14,41	0,58	-1,68	-15,71	
Újléta	f	-20,53	17,33	-15,71	-24,17	
Újlőrincfalva	f	0,26	-2,10	-0,91	-3,11	
Újpest	3	16,83	-0,42	14,08	35,27	+
Újszász	f	-10,46	-7,98	3,44	-15,13	
Újszentiván	f	-12,31	-18,39	7,83	-23,71	
Úra	f	31,31	-25,08	16,93	16,23	+
Úszka	f	10,82	-5,42	-22,46	-18,03	
Úszód	f	-10,96	-6,87	1,50	-16,23	
Üllő	f	10,72	1,33	4,88	19,26	+
Vác	3	7,12	3,73	2,66	14,39	+
Vácrátót	f	-7,55	-7,13	-2,70	-18,39	
Vászentlászló	f	4,83	-10,36	-12,79	-21,30	
Vaja	f	-17,18	-7,24	-10,64	-35,76	
Vajdacska	f	-5,50	1,43	-0,35	-4,37	
Vállaj	f	-2,36	-12,58	-9,52	-28,91	
Vámosatya	f	-10,67	-21,54	-9,87	-42,59	
Vámosgyörk	f	-11,11	-9,02	-8,36	-30,31	
Vámosoroszi	f	-13,18	-10,13	-9,26	-30,45	
Vámospércs	f	-0,44	10,98	-15,59	-10,38	
Vámosújfalva	f	2,68	-8,02	-18,66	-29,64	
Vánkosd	f	-7,84	-9,03	-7,97	-25,24	
Vasad	f	17,65	2,18	-8,26	7,20	+
Vásárosnamény	f	6,98	-1,47	19,60	31,74	+
Vaskút	f	-9,07	-13,55	1,20	-21,95	
Vásmegyer	f	-18,89	-11,78	1,08	-30,17	
Vecses	f	52,73	12,91	27,60	138,92	+
Végható	f	-6,26	-6,12	-18,71	-34,30	
Végyeháza	f	-9,01	0,19	-7,27	-17,45	
Vekerd	f	-24,41	3,92	-3,82	-24,41	
Vencsellő	f	-19,85	-15,40	-6,76	-42,14	
Vértes	f	-4,24	-6,92	-7,88	-20,78	
Vésztró	f	-1,91	-0,02	0,92	-0,86	
Vezseny	f	-33,51	-5,35	16,09	-26,54	
Viss	f	-18,10	-7,33	-13,02	-38,43	
Visznek	f	-0,17	-5,42	-11,53	-21,72	
Vitka	f	-14,12	-7,88	-11,94	-33,47	
Zagyvarekás	f	0,00	-4,73	-11,17	-18,60	
Záhony	f	-12,30	-12,43	-5,47	-30,46	
Zajta	f	-26,43	-5,43	-19,31	-48,60	
Zalkod	f	-8,27	2,73	-12,07	-22,18	
Zaránk	f	-12,54	-0,48	-10,18	-24,91	
Zempléngárd	f	-13,52	-3,17	-1,82	-18,41	
Zsadány	f	-3,95	-10,09	20,41	5,18	+
Zsáka	f	-10,12	-6,60	-16,95	-36,25	
Zsámbok	f	-0,72	-5,99	-6,25	-14,40	
Zsarolyán	f	-5,37	15,72	-0,24	10,73	+
Zsurk	f	-4,38	-17,43	-12,22	-34,31	

INTERNAL MIGRATION IN THE POST-TRIANON GREAT HUNGARIAN
PLAIN IN THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY

by Zsolt Szilágyi

SUMMARY

Migration in the Great Hungarian Plain can be reconstructed thanks to visualisations of migration movement at the level of localities (GIS). On the basis of results thus obtained, three major target areas can be distinguished: the agglomerations of Budapest and Miskolc, and the sandy areas between the Danube and Tisza rivers. At the same time, along a line connecting Nyíregyháza, Debrecen and Békéscsaba east of the Tisza, and Szeged and Baja in the south, a wide, mosaic-like migration zone had also developed along the borders by the 1920s. Finally, it is demonstrated beyond doubt that the villages in the north-eastern regions of the Great Plain were emitting part of their population as early as the beginning of the twentieth century, suffering a considerable demographic loss that was probably caused by the relative over-population of the area.

LEHETETLEN KÜLDETÉS

A magyar migrációs politika kihívásai (1900–1924)*

A magyar migrációs politika legégetőbb problémái az 1900 és 1924 között eltelt közel negyed évszázadban gyökeresen megváltoztak. Míg a világháború kitöréséig az óriási tömegű, túlnyomórészt az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás kezelésének módja jelentette a legfontosabb kérdést, a háború kitörése után a menekültek, illetve 1918 őszét követően a bevándorló menekültek megjelenése képezte a legnehezebben megoldható problémát, de emellett továbbra is foglalkozni kellett a kivándorlás kérdéseivel.

Az első lépés: intézkedések a kivándorlási ügynökök ellen

Mivel a kivándorlás az 1860-as évek elejétől – néhány rövidebb visszaeséssel – folyamatosan erősödött, egyértelművé vált, hogy ezzel kormányzati szinten is szükséges foglalkozni.¹ Az is világossá vált, hogy a jelenség valamennyi okát nem lehet egyszerre kezelni, ezért a kormány első intézkedésként a kivándorláshoz kapcsolódó – jól meghatározható csoport –, a kivándorlási ügynökök elleni fellépésre szánta el magát.² Az ekkor kidolgozott, adminisztratív jellegű megoldás jelentette több mint két évtizedig a kivándorlási politika sarokkövét.

A kivándorlási üzletben érdekelt hajótársaságok ügynökeiken keresztül rövid idő alatt kiépítették azokat a csatornákat, melyek segítségével a jegyek eladását biztosították. Az ügynökök közül többen nemcsak jegyeket árultak, hanem meg is szervezték az utazást a kivándorlók lakóhelyéről, sőt további szolgáltatásként kíséretet biztosítottak – elsősorban a kikötőkig, de akár a hajóútra is – olyanoknak is, akik jogszerűen nem hagyhatták volna el az országot.³ Az ügynökök

* A Globális migrációs folyamatok és Magyarország című konferencián 2015. november 17-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Kivándorlási ügy az 1903:V. tc. megalkotása előtt. Összefoglaló. Dátum nélkül. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Belügyminisztériumi Levéltár, általános iratok (K 150) 3609-V-20.; *Puskás Julianna*: Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata 1861–1924. *Történelmi Szemle* 27. (1984) 148–149.

² Az 1878. évi október hó 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XVIII. Bp. 1881. 391. ülés (1881. május 2.) 362–367.

³ Pl. Budapest rendőrfőkapitánya a belügyminiszternek. Bp., 1888. máj. 17. MNL OL K 150-2621-1895-VII-14-24242.; Belügyminiszter az osztrák belügyminiszternek. Bp., 1895. márc. 29. MNL OL K 150-2770-1896-VII-14-27326.

többféleképpen népszerűsítették a kivándorlást, így a közvélemény és a politikai döntéshozók szemében természetes módon kapcsolódott össze a kivándorlás erősödése tevékenységükkel. Ezért az intézkedések elsődleges célpontjává is a könnyen azonosítható csoportot képező, ugyanakkor szinte semmilyen érdekérvényesítő képességgel nem rendelkező kivándorlási ügynökök váltak. Az 1881-es kivándorlási ügynökökről szóló törvény nyomán végeredményben sor került az ügynöki tevékenység betiltására, s a hatóságok munkáját ettől kezdve nagyrészt a „titkos ügynökök” elleni fellépés tette ki. Mégis, jól látszott, hogy az erőfeszítések ellenére sem lehetséges a törvény betartatása, s a kivándorlási üzletben érdekeltet továbbra is megtalálták azokat a lehetőségeket, melyekkel a hajójegyek folyamatos eladását biztosítani tudták.⁴

A szabályozás kényszere – A kivándorlási politika eszközei 1900–1914

A magyar kivándorlási politika kialakítása

A Széll-kormány által meghirdetett kivándorlási politika kiindulópontként továbbra is elfogadta a kivándorlás szabadságának elvét. A miniszterelnök véleménye szerint a kivándorlási politika és az állami beavatkozás célja, hogy a kivándorlók ne induljanak el veszélyes célpontok felé, azaz lehetőség szerint ne jussanak olyan helyzetbe, melyben a magyar államnak kell közvetlen segítséget nyújtania számukra, illetve az, hogy meghatározott ideig tartó külföldi munkavállalás leteltével a kivándorló hazatérjen az országba. Mindennek biztosítása érdekében pedig szükség van a hajójegy-értékesítés, a kivándorláshoz kapcsolódó szolgáltatások tartalmának ellenőrzésére és felügyeletére, a kivándoroltak számára biztosított egyéb, a munkakereséshez kapcsolódó intézményrendszer létrehozására, a kivándorlók nemzeti identitásának megőrzését szolgáló, illetve a magyar állam felé fennálló lojalitásának biztosítását célzó lépések megtételére, s nem utolsósorban a jogosulatlan kivándorlás visszaszorítására.⁵

A kivándorlás szabályozásával, illetve a kivándorlás visszaszorításával kapcsolatos lépések megtételére azonban csak meglehetősen szűk keretek között kerühetett sor. Jóllehet a kortársak már rámutattak az összetett kivándorlási probléma elsősorban gazdasági jellegű okaira – a kötött nagybirtokok és a törpebirtokok

⁴ Zemplén vármegye közigazgatási bizottságának felterjesztése. 1888. máj. 11. MNL OL K 150-1693-1888-VII-14-14733.

⁵ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VII. Bp. 1902. 124. ülés (1901. június 17.) 288–289.

nagy arányára, illetve ez utóbbiak eladósodására – a kormányzat nem jutott el néhány szűk hatókörű kísérleten túl a földbirtokviszonyok átfogó újrendezéséig.⁶ Továbbra is az adminisztratív jellegű intézkedések kidolgozása maradt a leginkább kínálkozó lehetőség, így ebben a helyzetben nem csupán közvetlenül a kivándorlókra, hanem a határőrizetre, valamint az útlevelekre vonatkozó szabályozás megalkotására került sor.

Az átfogó kivándorlási politika elemeinek kialakítását azonban nem csupán a kivándorlók védelmének igénye határozta meg. A kivándorlás jelensége ugyanis ekkorra olyan összetett kockázati tényezővé vált, melyre a kormányzatnak már mindenképpen választ kellett adnia.

Biztonsági kérdések

Az Amerikába kivándorlók legnagyobb része fiatal, ezen belül is katonaköteles korú, illetve katonai szolgálatát töltő férfi volt,⁷ így igen hamar világossá vált, hogy – már csak a kivándorlók folyamatosan növekvő száma miatt is – a kivándorlás előbb-utóbb sérteni fogja a hadsereg érdekeit.⁸ A fiatal férfiak kivándorlása nemcsak a kivándorlók általános gazdasági stratégiája, a körkörös migráció gyakorlata miatt erősödött meg, hanem az Egyesült Államok és az Osztrák–Magyar Monarchia által 1870-ben megkötött szerződés rendelkezései miatt is.⁹ Ez ugyanis lehetőséget teremtett a katonai szolgálat elkerülésére azáltal, hogy az amerikai állampolgárságot szerzett kivándorlók néhány eset kivételével nem

⁶ A korlátozott forgalmú birtokok kimutatása és Magyarország területének miveltési ágak szerinti megoszlása. Bp. 1893. 5.; Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1896-ban. Bp. 1898.; Lásd A kivándorlás. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai. Bp. 1907. 7., 20., 27.; Egán Ede a „hegyvidéki akció” miniszteri biztosának jelentése Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek a ruszin hegyvidékről kivándorolni szándékozó helyi földtulajdonosok földjeinek megvásárlása és ruszin földműveseknek részletfizetés formájában való eladása tárgyában. In: *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. 1892–1900. Bp. 1956. 846–848.; *Beck Lajos*: A magyar földbirtok megoszlása. Bp. 1918. 37.; *Neményi Bertalan*: A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás. Bp. 1911. 24.; *Rácz Gyula*: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. Bp. 1906. 62.; *Rácz István*: Parasztok, hajdúk, civisek. (Társadalomtörténeti tanulmányok) Debrecen 2000. 117.

⁷ A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása. 1899–1913. Bp. 1918. 10–11., 57.

⁸ Pl. Szepes megye alispánjának jelentése a belügyminiszternek. 1883. máj. 17. MNL OL K 150-2486-1894-VII-14-5586.; A honvédelmi miniszter a miniszterelnöknek. Bp., 1894. ápr. 5. MNL OL K 150-2363-1893-VII-14-8898.

⁹ Reports of the Immigration Commission. Abstracts of reports of the Immigration Commission. With conclusions and recommendations and views of the minority I–II. Presented by Mr. Dillingham. 5. December, 1910. Washington 1911. I. 14.; *Varga Norbert*: A honosítás jogintézménye, különös tekintettel az Amerikai Egyesült Államok és az Osztrák–Magyar Monarchia által kötött államszerződésre. Jogtörténeti Szemle 18. (2004) 54–56.

voltak felelősségre vonhatók a katonai szolgálat letöltésének elmulasztása miatt.¹⁰ Ezen probléma kezelése azonban – tekintettel annak nemzetközi jogi, illetve Monarchia-szintű kérdéseire – már jóval túlmutatott a kivándorlás jelenségével szemben kialakított kormányzati stratégia tényleges hatókörén. A kormány hiába fogalmazta meg később a szerződés felmondásának szükségességét, arra a világháború kitöréséig nem került sor.¹¹ A katonakötelesek (jogosulatlan) kivándorlásának visszaszorítása, valamint az összehangolt fellépés érdekében hosszú, s kevés sikert hozó tárgyalásokba bocsátkozott az osztrák féllel.¹² A legfontosabb eredmények talán az általános határőrizeti rendszer kiépítéséhez voltak köthetők, melyek természetesen nemcsak a katonakötelesek kivándorlására, hanem a jogosulatlan kivándorlás általános problémájára is nyújtottak megoldást.¹³

A biztonsági problémák másik elemét a kivándorlók jelentős arányát kitevő nemzetiségi kivándorlók lojalitásának biztosítása, s ezzel összefüggésben az asszimiláció kezelésének kérdése alkotta. A kormányzat a rendelkezésére álló forrásokat – egy összehangolt lépéssorozat, az „Amerikai akció” keretében – a magyar nemzetiségűek mellett a két legfontosabbnak ítélt nemzetiségi kivándorló csoporttal, a szlovákokkal és ruszinokkal kapcsolatos intézkedésekben kívánta összpontosítani.¹⁴

Az Egyesült Államokban élő magyarországi, nemzetiségi kivándorlók között a legnagyobb csoportot alkotó szlovákok váltak meghatározóvá.¹⁵ Nyilvánvalóvá vált a kormány számára, hogy a nemzetiségi kivándorlók tevékenysége, stratégiája, illetve a kivándorlás alakulása nem csupán gazdasági kérdés, hanem összefügg

¹⁰ *Királyfi Árpád*: Az 1871:XLIII. t.cz.-be iktatott államszerződés. Különlenyomat a „Jogállam” XII. évfolyamának 7–10. füzetéből. Bp. 1913. 28.

¹¹ A honvédelmi miniszter a közös külügyminiszternek. Bp. 1901. dec. 13. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Ministerium des Äußern (a továbbiakban: MdÄ) Administrative Registratur (a továbbiakban: AR) 57-50-I.

¹² Belügyminiszter a közös hadügyminiszternek. Bp., 1908. dec. 18. MNL OL K 150-3609-1910-V-20-22489.; *Hans Chmelar*: Höhepunkt der österreichischen Auswanderung. Wien 1974. 46.

¹³ *Csapó Csaba*: A magyar királyi csendőrség története. Pécs 1999. 119.; *Parádi József*: A dualista Magyarország határőrizete a migráció tükrében. In: Migráció. Tanulmánygyűjtemény I. Szerk. Illés Sándor – Tóth Pál Péter. Bp. 1998. 57–72.

¹⁴ A kivándorlók politikai magatartásával elsőként a Széll-kormány kezdett foglalkozni, s ekkor került sor az akció alapjainak kidolgozására is. Ebben meghatározó részt vállalt az ekkor a miniszterelnökségen dolgozó Klebelsberg Kuno is, megfogalmazva az akció valódi céljait. Az akció egészen 1918-ig működött. Lásd Klebelsberg által készített felterjesztés. Bp., 1903. febr. 25. MNL OL Miniszterelnökségi levéltár, központilag iktatott és irattározott iratok (K 26) 574-1903-XVI-71-879., továbbá *Szaruka László*: A szlovák kérdés a magyar kormány nemzetiségi politikájában 1906–1918. Történelmi Szemle 35. (1993) 68.; *Fejős Zoltán*: Az anyanyelvi oktatástól az etnikus kultúra átörökítéséig. Magyar iskolaügy Amerikában 1890 és 1940 között. In: Magyarságkutatás, 1990–1991. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve. Szerk. Juhász Gyula. Bp. 1991. 8.; *Monika Glettler*: Pittsburgh–Wien–Budapest Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900. Wien 1980. 109–115.

¹⁵ A Magyar Szent Korona országainak i. m. 59.; *Puskás J.*: Kelet-Európából az USA-ba i. m. 155–156.

a hazai nemzetiségi mozgalmak erősödésével is.¹⁶ A szlovákok esetében is joggal tarthatott attól, hogy az Egyesült Államokban működő szlovák egyesületekhez kötődő személyek támogathatják a hazai szlovák mozgalmat, illetve Budapest ellen hangolhatják a nemzetiségi kivándorlókat.¹⁷ A kormány emellett veszélyesnek ítélte a pánszláv, ruszofil eszmék terjedését, a (ruszin) görög katolikus kivándorlók (orosz) ortodox egyházhoz csatlakozásának jelenségét is, mivel e mögött elsősorban Oroszország lépéseit sejtette. Ezért Budapest számára felértékelődött a létszámában a szlovák kivándorlók töredékét kitevő ruszin kivándorlók helyzete is.¹⁸

A kivándorlási útvonal ellenőrzése

A századfordulót követően a kormány szabályozott viszonyok közé kívánta szorítani a kivándorlók szállításában érdekelt, többségében német hajótársaságok (HAPAG, Norddeutscher Lloyd) magyarországi működését, ezért koncessziós szerződés megkötése érdekében tárgyalásokat kezdeményezett, ám az ekkor kibontakozó éles piaci verseny miatt ezzel érzékeny területre lépett.¹⁹ Amikor Budapest 1904-ben a feltételeit – többek között az utasok után a kivándorlási alapba való befizetést, illetve meghatározott számú hazatérő szállítását – elfogadni hajlandó angol Cunarddal kötött szerződést, mind a szerződés megkötésének pusztá ténye, mind pedig annak egyes pontjai miatt éles támadások célpontjává vált.²⁰ Az eredetileg megkötött szerződés egyik pontja meghatározott számú

¹⁶ Lásd pl. a Peter Rovnianek által az Egyesült Államokban kiadott *Národny Kalendárban* megjelent cikkei miatt indult eljárás ügyét. A belügyminiszter valamennyi törvényhatóságnak és a budapesti főkapitányságnak. Bp., 1896. máj. 27. MNL OL K 150-2770-1896-VII-14-53011.; A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780–1918. Párhuzamos nemzetépítés a multietnikus Magyar Királyságban. Szerk. Szarka László. Bp. 2011. 190.; *June Granatir Alexander: Staying Together: Chain Migration and Patterns of Slovak Settlement in Pittsburgh Prior to World War I.* *Journal of American Ethnic History* 1. (1981) 56–83., itt: 58–59.

¹⁷ *Polányi Imre: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905).* Bp. 1987. 192.

¹⁸ Széll Kálmán miniszterelnök felterjesztése az uralkodónak. Bp., 1903. febr. 28. MNL OL K 26-574-1903-XVI-71.; *Mayer Mária: Skizmatikus parasztmozgalom Kárpátalján a XX. század elején.* *Történelmi Szemle* 14. (1971) 106–132., itt: 108.; *Bohdan P. Procko: The Establishment of the Ruthenian Church in the United States 1884–1907.* *Pennsylvania History* 42. (1975) 136–154.

¹⁹ Mindez összefüggött a Morgan Trust érdekeltségébe tartozó *Mercantile Marine Company* piacra lépésével, ami a korábbi szereplők helyzetét alapjaiban veszélyeztette. Lásd A *Cunard Steamship Company* levele a belügyminiszternek. Liverpool, 1910. dec. 15. MNL OL K 150-3609-V-20.; *Buday Barna: A pool-szerződés és a kivándorlás.* Bp. 1911. 2.; *Brigit Ottmüller Wetzel: Auswanderung über Hamburg: Die H.A.P.A.G. und die Auswanderung nach Nordamerika 1870–1914.* Berlin–Hamburg 1986. 166.; *Edward Sherwood Meade: The Capitalization of the International Mercantile Marine Company.* *Political Science Quarterly* 19. (1904) 50–65.

²⁰ *Gerhard A. Ritter: Der Kaiser und sein Reeder. Albert Ballin, die HAPAG und das Verhältnis von Wirtschaft und Politik im Kaiserreich und in den ersten Jahren der Weimarer Republik.* *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 42. (1997) 146–147.; *George Deltas – Richard Sicotte – Peter Tomczak:*

kivándorló utáni bevételt garantált a Cunardnak, amit könnyen lehetett úgy értelmezni, hogy a kormány meghatározott számú kivándorló biztosítását vállalta. Ez felkeltette Washington érdeklődését is, hiszen az amerikai bevándorlási törvények nem tették lehetővé az államilag támogatott kivándorlók belépését az országba. Az európai, elsősorban az „új kivándorlás” okainak és jellegzetességeinek feltárása érdekében az amerikai kormány bevándorlási felügyelőket is kiküldött, akik olykor az érintett országok hivatalos szerveit is zavarba ejtő módon, a legszélesebb körből gyűjtött információkkal látták el Washingtont.²¹ A kormány végül több társaság – köztük a német társaságokat is tagjai között tudó Continental Pool – számára is adott engedélyt kivándorlók szállítására, de a Cunardéhoz hasonló, a társaságok által nyújtott szolgáltatás részletes meghatározását tartalmazó szerződés megkötése elmaradt.²² A Pool társaságaival való kiegyezésre nem csupán azok érdekérvényesítő-képessége, illetve a tényleges helyzetbe való beletörődés miatt került sor. A versenyképes állami hajótársaság létrehozásának lehetetlensége miatt a „fiumei vonal” olykor kapacitáshiánnyal küzdött még úgy is, hogy a hazai kivándorlás legforgalmasabb útja változatlanul az észak-német kikötőkön át vezetett.²³ A fiumei útirány kötelezővé tételével a kormány tulajdonképpen a jogosulatlan kivándorlók kiszűrésének legkézenfekvőbb lehetőségét választotta, hiszen itt saját hatóságai ellenőrizhették a forgalmat. A logikus lépés azonban a fenti okok miatt csak korlátozottan váltotta be a hozzá fűzött reményeket.²⁴

Pénzutasítások kérdése

A kivándorlók számára pénzügyi szolgáltatásokat – többek között pénzküldési szolgáltatást – nyújtók – akik a legtöbb esetben boltosok, hajójegy-ügynökök is voltak – lényegében teljesen ellenőrizetlen módon működtek, s törvénytörő volt a

Passenger Shipping Cartels and Their Effect on Trans-Atlantic Migration. *The Review of Economics and Statistics* 90. (2008) 119–133., itt: 121.

²¹ *Marcus Braun*: Immigration abuses: glimpses of Hungary and Hungarians: a narrative of the experiences of an American immigrant inspector while on duty in Hungary, together with a brief review of that country's history and present troubles. New York 1906. 82–84.; *Tibor Frank*: „For the Information of the President” U.S. Government Surveillance of Austro-Hungarian Emigration 1891–1907. In: *Uő*: Ethnicity, Propaganda, Myth-Making. Studies on Hungarian Connections to Britain and America 1848–1945. Bp. 1999. 108–131., itt: 119.

²² A belügyminiszter a Continental Pool társaságok engedélyéről. Bp., 1914. márc. 4. MNL OL K 150-3609-V-20-ad7. Összefoglaló a hajótársaságokról. Dátum nélkül [1915]. MNL OL K 150-360-V-20.

²³ A Cunard szerződés, Kivándorlási Értesítő, 1904. augusztus 9. 9.; BM 1904/40.000 körrendelet a kivándorlásról szóló 1903:IV. tc. életbeléptetése és végrehajtása tárgyában. Magyarországi Rendeletek Tára 34. (1904) 125–128.; BM 113.678/1904 körrendelet. A Fiumén át el nem szállítható kivándorlóknak az észak-nyugati európai kikötők felé irányítása tárgyában. Belügyi Közlöny 9. (1904) 604.

²⁴ A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása i. m. 47–48., 75.

viszaélések, illetve bukások elszaporodása. A kormány emellett azt is feltételezte, hogy a kivándorlótól származó összegek különböző csatornákon a hazai nemzetiségi (elsősorban szlovák) mozgalmakat is segítik.²⁵ Miután a szabályozatlanul működő „bevándorló bankok” tevékenységével az amerikai kormány és a sajtó is foglalkozni kezdett, Budapest lépésenként került.²⁶ Így született végül döntés egy olyan önálló pénzügyi intézet magyar banki közreműködéssel történő létrehozásáról, mely az Egyesült Államok területén, amerikai társaságként működhet, s juttathatja haza a magyarországi kivándorlók megtakarításait. Annak ellenére, hogy már az első kivándorlási törvény rendelkezett arról, hogy meg kell teremteni a biztonságos – és ellenőrzött – pénztartalás lehetőségét a magyarországi kivándoroltak számára, s az ezzel kapcsolatos első tárgyalásokra 1905-körül sor is került, csupán 1912-ben jött létre a Transatlantic Trust Co., melynek működését a magyar kormány kellő mértékben ellenőrizni tudta.²⁷ A nagy erőfeszítéssel megteremtett és az amerikai sajtóban népszerűsített társaság mégsem vált igazán sikeressé, mert a lehetséges ügyfelek egy része – a nemzetiségi kivándorlók tekintélyes hányada – egyáltalán nem bízott a magyar kormány segítségével létrejött pénzügyi intézetben, s megtakarításait továbbra is a helyi bankárok, illetve a hazai nemzetiségi érdekeltségű bankok útján juttatta célba.²⁸ Nem meglepő tehát, hogy az intézmény a háború kitörését megelőzően az utalások csupán mintegy hatodát kezelte.²⁹

A titkos akció

A századfordulóra a nemzetiségi kérdés összekapcsolódott a kivándorlás problémájával, ezért a kormány lépéseket tett a nemzetiségi kivándorlókat ért, a magyar államra nézve károsnak ítélt hatások semlegesítése, a kivándorlók lojalitásának fenntartása, illetve megerősítése érdekében. Másfelől a belső használatra szánt

²⁵ *W. Jett Lauck: The Economic Investigations of the United States Immigration Commission. Journal of Political Economy* 18. (1910) 545.; A sajtó ismételt beszámolt a pénzzel megszökö bankárokról. Lásd pl. Kivándorlási Értesítő, 1904. június 26., november 9., 1905. július 16.; *Szász Zoltán: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzügyi intézetek állami ellenőrzésére (1902–1904). Századok* 100. (1966) 128–129.

²⁶ Összefoglaló a Dillingham-bizottság bevándorló-bankokkal kapcsolatos megállapításairól [1907]. MNL OL K 150-360-V-20.; Reports of the Immigration Commission i. m. 1911. 45–49.; *W. Jett Lauck: The Economic Investigations of the United States Immigration Commission. Journal of Political Economy* 18. (1910) 525–549., itt: 528.; *Neil Larry Shumsky: “Let No Man Stop to Plunder!” American Hostility to Return Migration, 1890–1924. Journal of American Ethnic History* 11. (1992) 56–75., itt: 60.

²⁷ A minisztertanács ülésének 1912. máj. 4-iki jegyzőkönyve. MNL OL K 26-1075-1916-XIV-3278.

²⁸ A pénzügyminiszter előterjesztése a minisztertanács számára. 1911. febr. MNL OL K 26-1075-1916-XIV-490.

²⁹ A Transatlantic Trust Co. működésére vonatkozó jelentések. 1914. jan. 10. MNL OL K 26-1075-1916-XIV-8346.

dokumentumokban az is megfogalmazódott, hogy a „nemzeti állam” megteremtése szempontjából leginkább az lenne kívánatos, ha a nemzetiségi kivándorlók nem is térnének vissza.³⁰ Az Egyesült Államok területén azonban meglehetősen nehéz volt a kormánynak bármilyen kérdésben fellépnie, mivel Washington hivatalos álláspontja az volt, hogy a bevándorlók várhatóan amerikai állampolgárok lesznek, s elfogadhatatlan, ha korábbi hazájuk ezt meg kívánja akadályozni. Így a magyar kormánynak nem maradt más lehetősége, mint hogy céljait az amerikai földön működő egyházi szervezetek, egyesületek, a magyarországi kivándorlók által fenntartott iskolák, sajtójuk támogatása útján, illetve – együttműködve a hazai egyházi vezetéssel –, a magyar államhoz lojális egyházi személyek Amerikába való kiküldésével próbálja meg elérni.³¹ Ez volt a magyar, szlovák és a ruszin kivándorlókra összpontosító úgynevezett „Amerikai akció” lényege. A megvalósítás azonban nem bizonyult egyszerűnek, mivel más-más stratégiát kellett alkalmazni nemcsak az egyes nemzetiségi kivándorló csoportokkal, hanem a különböző egyházakkal szemben is. Míg az akció „szlovák ága” esetében az intézkedések többsége a magyar államhoz lojális sajtó kiépítésére, lojális papok, lelkészek kiküldésére irányult, a másik két csoporttal kapcsolatos problémák kezelése ezen túlmutató beavatkozást, nagyobb erők mozgósítását igényelte.³² Az amerikai földön működő (magyar) református gyülekezetek általában a két nagyobb amerikai protestáns egyház egyikéhez csatlakoztak, aminek köszönhetően támogatáshoz juthattak, többek között templomok építéséhez, vagy egyéb ingatlan vásárlásához. Az ottani gyülekezetek laza felügyelete miatt azonban – amint azt hazai egyház képviselők megállapították – „egyházi szempontból kifogásolható” állapotok alakultak ki a magyar közösségek hitéletében.³³ A kormánynak nem volt mozgástere ahhoz, hogy a közösségek – akár áttételes – felügyeletén keresztül gondoskodjon érdekei érvényesítéséről, ezért amellet döntött, hogy kezdeményezi és támogatja az amerikai református gyülekezeteknek a hazai egyházhoz való csatlakozását. A legtöbb esetben erre sor is került, de az elért

³⁰ Összefoglaló a kivándorolt magyar állampolgárok nemzeti gondozása érdekében indított akciók vezérelveiről. Bp., 1902. júl. 29. MNL OL K 26-574-1903-XVI-79-3047. A kormány ugyanakkor bízott a magyar nemzetiségű kivándorlók későbbi hazatérésében, s tisztában volt azzal is, hogy ehhez szükséges a megfelelő gazdasági feltételek megteremtése is. Ugyanakkor a pontosan megfogalmazott helyzetértékelésen túl az idehaza végrehajtott intézkedések alig hoztak kézzelfogható eredményeket. Lásd még Wekerle Sándor 1907. júl. 6-án kelt levelét Darányi Ignáchoz, melyben kifejti a visszatelepítési akcióval kapcsolatos nézeteit. In: „Valahol túl, meseországban...” Az amerikai magyarok 1895–1920. Szerk. Albert Tezla. Bp. 1987. 318–322.

³¹ Lásd *Paula K. Benkart*: The Hungarian Government, the American Magyar Churches, and Immigrant Ties to the Homeland, 1903–1917. Church History 52. (1983) 312–321.

³² Pl. A miniszterelnök dr. Párvy Sándor ügyvivő püspöknek az amerikai római katolikus akció tót ágának intenzívebb kezelése és fejlesztése tárgyában. Bp., 1906. ápr. 13. MNL OL K 26-660-1906-XX-1043-2394.; *Gletler, M.*: Pittsburg–Wien–Budapest i. m. 80., 99.

³³ *Hamar István*: Az amerikai magyar reformátusok lelki gondozása. Protestáns Szemle 22. (1910) 99–100.

eredményt árnyalta, hogy egyes gyülekezetek döntésében az anyagi szempontok, a felvett kölcsönök rendezése, illetve a rendszeres támogatás feltehetően nagyobb súllyal esett latba, mint az országhoz való érzelmi kötődés.³⁴

Budapest számára a görög katolikus, többségében ruszin kivándorlók kérdése talán még összetettebb probléma volt. Ezek a kivándorlók ugyanis nemcsak magyar, hanem galíciai területekről is érkeztek, s velük kapcsolatban merült föl legelősebben Oroszország befolyásolási kísérletének lehetősége. Helyzetük nem volt könnyű. Szervezeti szempontból az amerikai katolikus püspökök alá tartoztak, akikkel több konfliktusuk is kialakult, elsősorban az eltérő liturgia miatt. Részben ennek köszönhetően nőtt meg körükben az egyfajta alternatívát kínáló orosz ortodox egyház, illetve ehhez kapcsolódóan a Budapest szemében az orosz érdekeket szolgáló pánszláv mozgalom jelentősége. A (hazai és kivándorló) görög katolikusok csoportjainak ortodoxiába térése, a „szizmatikus mozgalom” élénken foglalkoztatta a kormányt, melyre hatékony ellenszerként az önálló görög katolikus egyházszervezet létrehozását vélte jó megoldásnak.³⁵ Céljai azonban csak részben valósultak meg. Az önálló püspökség létrehozása felé vezető első lépésként elérte, hogy sor kerüljön egy vizitátor kiküldésére, de a támogatását élvező Hodobay Andor képtelen volt konszolidálni az amerikai görög katolikus viszonyokat. Végül sor került egy görög katolikus püspökség létrehozására 1907-ben, de a püspöki szék betöltését a Vatikán – Bécs kívánságára, de Budapest szándékai ellenére – egy galíciai szerzetesre, Soter Ortinskyra bízta.³⁶ Az új püspökkel – egészen annak 1916-ban bekövetkezett haláláig – a kormánynak igen ellentmondásos maradt a viszonya, ami az állandó belső ellentétekkel terhelt görög katolikus ügyeket még nehezebben kezelhetővé tette Budapest számára.³⁷

³⁴ Pl. A református egyház konventjének elnökeinek bizalmas instrukciói Degenfeld Schomburg József főgondnok részére amerikai útja előtt. 1904. febr. 15. MNL OL K 26-631-1903-XIX-261-4436.; MNL OL K 26-631-1904-XIX-221-338.; Degenfeld jelentésének melléklete, a tartozások jegyzéke, mellyel a magyarországi egyetemes egyházhoz csatlakozni szándékozó amerikai református egyházak javára a Reformed Church US számára rendezni kell [1904]. MNL OL K26-631-1905-XIX-146-372.; Bánffy Dezső világi elnök levele Csutoros Elek esperesnek a buffaloi református egyházközség hátralékos tartozásainak behajtása ügyében. 1911. febr. 14. MNL OL K 26-1083-1916-XXI-28-942.; Feljegyzés a református egyetemes konventi elnökség az amerikai református egyetemes konventi elnökség az amerikai ref. egyházközségek újabb kölcsönei tárgyában. 1912. okt. 21. MNL OL K 26-993-1914-XXI-895-99.; Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Családi, személyi, egyesületi iratok, C18; Lásd továbbá *Fejős Z.*: Az anyanyelvi oktatástól i. m.

³⁵ Levél Amerikából. Görög Katolikus Szemle 2. (1901) 14. sz. 2–3.; Az idegenbe vándorolt magyar honosok nemzeti gondozása. Összefoglaló. 1902. MNL OL K 26-574-1903-XVI-71.; Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XX. Bp. 1908. 354. ülés (1908. jún. 26.) 349.

³⁶ A magyar miniszterelnök a közös külügyminiszternek Ortynski kinevezésével és Hodobay kiküldetésével kapcsolatban. Bp., 1907. márc. 26. ÖStA HStA Politisches Archiv (a továbbiakban: PA) XXXIII 103-2.

³⁷ Egy amerikai gör. katolikus: Ortinszky püspök. Görög Katolikus Szemle 9. (1908) 27. sz. 157–158.; *Sztecovich Miklós*: Nyílt szó Mélt. Ortinszky püspök Úrhoz. Görög Katolikus Szemle 9. (1908)

A világháború – a kivándorlás lezárulása, menekültek érkezése

A háborúra készülve már júliusban sor került a hadkötelesek kivándorlásának megtiltására, majd a hadüzenetek után a magyarországi kivándorlás legnagyobb részét kitevő fiatal férfiak távozása minimálisra csökkent.³⁸ Mivel azonban az Egyesült Államok ekkor még nem volt hadviselő fél, az amerikai kivándorlás előtt még nem záródott be minden kapu. A rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint – még ha egyre csökkenő számban is – de 1917-ig számolhatunk valamennyi kivándorlóval, akik közül a legtöbbet a már az Egyesült Államok területén tartózkodók családtagjai közül kerültek ki.³⁹ Mivel a háborús helyzetben a kivándoroltak többsége a maradást választotta, illetve nem tudott hazatérni, a kormány is a kivándorlás későbbi újraindulásával számolt, s folytatta a kivándorlókat érintő programját.⁴⁰ Mindez azért is látszott szükségesnek, mert a háború élesebb megvilágításba helyezte a nemzetiségi törekvéseket és ezek kivándorlók-kal való összefüggéseit, s ami legalább ennyire fontos, Oroszország kivándorlók feletti esetleges befolyásának kiépülését. A kormány ezért továbbra is figyelemmel kísérte a nemzetiségi kivándoroltak amerikai tevékenységét, s igyekezett minden, a magyar államra veszélyesnek ítélt eseményről, egy-egy Budapestet támadó cikk megjelenéséről, vagy politikai gyűlésről tudomást szerezni, még ha ezek ellensúlyozása valójában nem is állt módjában.⁴¹

A korábbi kivándorlási politika egyes elemeinek folytatása mellett a kormány foglalkozni kezdett a háború utáni helyzetre való felkészüléssel is. Így a háborús években a kivándoroltak „nemzeti gondozásával” kapcsolatos, illetve a nemzetiségi kivándorlók politikai vonatkozású tevékenysége mellett a ki-, illetve visszavándorlás feltételeinek biztosítása, a várt, nagyobb visszavándorlási hullámra való felkészülés, annak serkentése állt a kormányzati intézkedések/tervezések középpontjában,

28. sz. 163–164.; *Vígh Kálmán*: Az amerikai görög katolikus püspökség első évei. Világtörténet 19. (1997) ősz–tél. 50–51.; A washingtoni követség jelentése a skizmatikusokról. Washington, 1913. febr. 4. MNL OL K 26-994-1914-XXIII/a-475-7138.

³⁸ BM 142.873/1914 A magyar királyi minisztérium által az 1912:XXX. tc. 62.§-a 6. bekezdésében megjelölt védkötelesek kivándorlásának betiltása és a fegyveres erő kötelékébe tartozó egyének részére az útlevélek kiadásának beszüntetésére vonatkozólag kiadott rendeletekről. Magyarországi Rendeletek Tára 44. (1914) 1520–1521.

³⁹ A belügyminiszter tájékoztatása a közös külügyminiszternek. Bp., 1915. ápr. 22. ÖStA HHStA MdÄ AR F15-55-90-101.; *Gustav Thirring*: Hungarian Migration of Modern Times. International Migrations II.: Interpretations. New York 1931. 434.

⁴⁰ A háború kitörésekor többen jelentkeztek a konzuli hatóságoknál katonai szolgálatra, viszont az éppen visszatérni készülőkhöz közül többen nem tudtak hajóra szállni. Az amerikai magyarság készül a háborúra. Amerikai Magyar Népszava, 1914. augusztus 2. 2.

⁴¹ Jelentés a Clevelandben tartott pánszláv nagygyűlésről. 1917. júl. 28. MNL OL K 26-1112-1917-XII.res-22-8600.; Jelentés a tót liga kiáltványáról. Washington, 1915. márc. 31. ÖStA HHStA MdÄ AR F15-48-1.

annál is inkább, mivel úgy tűnt, hogy Washington törekedni fog a visszavándorlás fékezésére.⁴² A visszavándorlás kérdésével kapcsolatban az amerikai kivándoroltak fogalmazták meg elsőként szándékaikat, ami serkentőleg hatott a kormányzatra. Úgy számoltak, hogy ez a folyamat várhatóan fontos szerepet kap majd az ország háború utáni fejlődésében, a vérveszteség pótlásában és a gazdaság talpra állásában.⁴³ Hazatérésük elősegítése érdekében – főleg a megfelelő anyagi eszközökkel rendelkezők nagy számában reménykedtek – megfogalmazódott, hogy szükség lesz egy koherens telepítési programra, illetve a munkaközvetítés rendszerének kidolgozására.⁴⁴

A háború új fejezetet nyitott a magyar migrációs politika alakulásában. A kormánynak teljesen más típusú feladatokkal kellett szembenéznie, mint a migrációnak szinte kizárólag a tömeges kivándorlásból fakadó kihívásaival. A háborús menekültek 1914-es megjelenése felkészületlenül érte a kormányzatot, s mind a tényleges szükségleteik biztosítása, mind pedig a velük kapcsolatos adminisztratív feladatok ellátása hatalmas terhet rótt az államra.

A menekültek kezelése a Monarchia közös problémájává vált, melynek megoldása során Bécsnek és Budapestnek együtt kellett működnie. Az intézkedések alapját és kereteit az egyes menekültek állampolgársága, illetve vagyoni helyzete képezte. A harcokkal leginkább sújtott területek többsége – Galícia, Bukovina – Ausztria részét képezte, így az onnan érkezők többsége osztrák állampolgár volt. A vagyonos menekültek, tehát azok, akikről feltételezhető volt, hogy nem terhelik a kincstárt, állampolgárságukra való tekintet nélkül szabadon mozoghattak az országban, míg a két kormány által kötött megállapodás értelmében elvileg a Monarchia mindkét állama saját maga gondoskodott vagyontalan menekült polgáraitól.⁴⁵ Ennek értelmében az osztrák állampolgárokat elvileg a magyar hatóságok továbbszállíthatták volna az osztrák területen felállított táborokba, illetve a magyar hatóságok által folyósított segélyeket az osztrák félnek meg is kellett térítenie.⁴⁶ Továbbszállításukig az erre a feladatra kijelölt községekben került sor elhelyezésükre. A várakozásokkal

⁴² Konzulátus, Pittsburgh, Kovács Lajos youngstowni római katolikus pap visszavándorlás propagálásáról szóló javaslatáról. Pittsburgh, 1915. nov. 22. MNL OL K 26-1084-1916-XXII-349.

⁴³ Az amerikai szellem. Mi lesz a háború után? Amerikai Magyar Népszava, 1915. május 29. 2.

⁴⁴ A háború utáni sürgős teendők a kivándorlás és visszavándorlás tárgyában. A Kivándorlási Tanács Öttagú Bizottságának jelentése. Kivándorlási Tanács Iratai II. Bp. 1916. 43.

⁴⁵ BM 1914/5130 res. sz. körrendelete a hadviselés alkalmából a magyar állam területére menekülő osztrák állampolgárokkal szemben követendő eljárásról. Belügyi Közlöny 19. (1914) 625–627.; *Walter Mentzel: Kriegsflüchtlinge in Cislathenien im Ersten Weltkrieg.* Wien 1997. 220.

⁴⁶ A galíciai menekültek Ungarisch-Hradischba szállításának iratai. 1914. MNL OL Belügyminisztériumi levéltár, elnöki iratok (K 148) 494-1915-37.; Nagyvárad város főispánjának jelentése a menekültek hazautazása tárgyában. 1914. okt. 7. MNL OL K 148-498-1915-37-303-7488.; Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának jelentése a galíciai menekültekről. 1915. márc. 27. MNL OL K 148-494-1915-37-8309.; Belügyminiszter előterjesztése a minisztertanácsnak. 1916. jún. 28. MNL OL Belügyminisztériumi levéltár, rezervált iratok K 149-97-1916-10-2946.

ellentétben azonban a nagy számuk miatt sem az érintettek továbbszállítása, sem pedig helyben történő ellátása nem ment zökkenőmentesen. A menekültek szabályszerű kezeléséhez szükség lett volna az állampolgárság szerinti nyilvántartásba vételre, vagy legalább szétválogatásukra, de erre a körülmények miatt sok esetben nem került sor. Az osztrák táborok ráadásul több esetben megteltek, így nem volt lehetséges a transzportok útnak indítása sem, így a menekültek további elhelyezésének, ellátásának és segélyezésének gondja gyakran a törvényhatóságok nyakába szakadt. A menekültek többsége a határhoz közel fekvő településekig, más részük pedig Budapestig jutott, ahol rövid idő alatt népes csoport gyűlt össze belőlük. A kormány igyekezett megakadályozni a menekültek további beáramlását a fővárosba, s időről időre felmerült az osztrák honosok szervezett és kötelező elszállítása is, azonban erre a háború végéig csak részben került sor.⁴⁷

A másik jelentős csoportot az 1916-os erdélyi menekültek alkották. A spontán menekülők kezelése mellett a kormányzat hatalmas logisztikai erőfeszítéssel igyekezett szervezett keretek között tartani az erdélyi hadszíntér kiürítését, a menekültek rendezett elhelyezését az ország fronttól távolabb eső községeiben, illetve a háborús segélyezést. Az ő esetükben ugyan – mivel valamennyien magyar állampolgárok voltak – a tömeges továbbszállítás eshetősége nem merült fel, de elhelyezésük nem kis feladatot jelentett a hatóságoknak. Jóllehet nem szervezett módon közülük is sokan jutottak el Budapestre, többségüket a hatóságok helyezték el az ország belsejében.⁴⁸ Betegh Miklós kormánybiztos és munkacsoportja ugyan már 1916 késő ősztől az állami szervek, illetve menekültek Erdélybe való visszatérésén, illetve visszaszállításán dolgozott, erre – részben a katonai vezetés szempontjai miatt – csak több lépcsőben, a remélnél később kerülhetett sor.⁴⁹

Búcsú az illúzióktól (1918–1924)

1918 utolsó hónapjaiban, ahogy az utódállamok katonai egységei és az őket támogató irreguláris csapatok megjelentek az ország területén, megkezdődött az egzisztenciájukban fenyegetetteknek, illetve atrocitásokkal érintett csoportoknak,

⁴⁷ *Liber Endre*: Budapest a menekültügy szolgálatában. In: A nagy vihar hajótöröttei. Hivatalos feljegyzések, tanulmányok és más írások a háború és a pusztító béke idejéről. Bp. 1927. 24–25.

⁴⁸ *Betegh Miklós*: Erdély a világháborúban. Néhány erdélyi adat az 1914–1917. évek történetéhez. Dicsőszentmárton 1924. 69.; *Csóri Csaba*: Az 1916. évi román támadás menekültügyi következményei. Regio 10. (1999) 3–4. sz. 232.

⁴⁹ BM 1916/33.000 eln.sz. körrendelet. Az erdélyrészi menekültek visszatelepítése. Belügyi Közlöny 21. (1916) 1161–1164.; Betegh Miklós kormánybiztos jelentése a belügyminiszternek az erdélyi menekültek visszaszállításánál követendő eljárás tárgyában. Marosvásárhely, 1916. okt. 27. MNL OL K 149-95-1916-101-6700/I-7621.; Pest vármegye alispánjának kérdése a belügyminiszterhez az erdélyi menekültek segélyezésével kapcsolatban. Bp., 1917. jan. 13. MNL OL K 149-112-1917-10-3/I-439.

elsősorban az állami szolgálatban állóknak az ország biztonságosnak vélt területeire, elsősorban a fővárosba való áramlása.⁵⁰

Ez a helyzet tovább súlyosbította az ellátási nehézségeket, a lakáshiányt (elsősorban a fővárosban), s a kormányzat tisztában volt azzal, hogy nem állnak rendelkezésére a megfelelő erőforrások a helyzet kezelésére.⁵¹ Égetővé vált a menekültek minél gyorsabb megoldása, így már 1918 végén sor került a menekültek további beáramlását lassítani, illetve megakadályozni kívánó intézkedések meghozatalára, s ismételten felmerült az osztrák állampolgárnak tekintett, még az országban tartózkodó, túlnyomórészt galíciai menekültek eltávolításának szükségessége.⁵² A kormány nem csupán az erőforrások szükségessége miatt kívánt a menekültek megszállt területekről történő beáramlásának véget vetni, hanem azért is, mert a fegyverszüneti egyezmény értelmezésével arra a következtetésre jutott, hogy az utódállamok által megszállt területek sorsát majd a békeszerződés határozza meg, addig ezek továbbra is a magyar állam részét képezik, s így a közigazgatás szervei a korábbiaknak megfelelően működhetnek tovább.⁵³ Nem kívánta tehát elősegíteni, hogy a megszállt területekről a magyar nemzetiségű lakosság tömeges elmenekülése rontsa a magyar tárgyalási pozíciókat. Mivel az utódállamok az adott területek mielőbbi tényleges és teljes birtokba vételére törekedtek, a rengeteg helyi konfliktus szükségszerűen táplálta a menekültek további beáramlását.⁵⁴

⁵⁰ A hadügyminiszter a nemzetiségügyi miniszternek a cseh-szlovák fosztogatásokról. Bp., 1918. dec. 19. MNL OL Miniszterelnökségi levéltár, Magyarországon élő nemzetiségek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter iratai (K 40) 5-1919-VI-2.

⁵¹ 5434/1918 ME sz. rendelet. A lakásszükség enyhítése. Belügyi Közlöny 23. (1918) 1642–1645.; A menekültek Budapestre özönlése ellen. Budapesti Hírlap, 1918. december 8.

⁵² BM 147 991/1918 körrendelet. A rendkívüli viszonyok következtében hivatali székhelyükről eltávozni kényszerült vármegyei alkalmazottak anyagi helyzetének enyhítése. Belügyi Közlöny 23. (1918) 1704–1707.; BM 150 000/1918 körrendelet. A rendkívüli viszonyok következtében hivatalos működésüket abbahagyni vagy hivatali székhelyükről eltávozni kényszerült városi alkalmazottak anyagi helyzetének enyhítése. Belügyi Közlöny 23. (1918) 1708–1710.; BM 150330/1918 az idegen csapatok által történt területi megszállás, vagy betörés következtében székhelyükről eltávozni kényszerült községi, kör és segédjegyzők anyagi helyzetének enyhítése. Belügyi Közlöny 23. (1918) 1710–1712.; A menekültek Budapestre özönlése ellen. Budapesti Hírlap, 1918. december 7. 9.; A rendőrség és a menekültek. Pesti Hírlap, 1918. december 7. 8.; A menekültek Budapestre özönlése ellen. Budapesti Hírlap, 1918. december 8. 9.

⁵³ *Batthyány Tivadar*: Beszámolóm II. Bp. É. n. 15–16.; Armistice Agreements. Terms of the Armistice Agreements Concluded between the Allied and Associated Governments and the Governments of Germany, Austria-Hungary and Bulgaria. http://archive.org/stream/armisticeagreeme00alli/armisticeagreeme00alli_djvu.txt (letöltés 2016. jan. 29.); Mémorandum concernant les effets des émoluments des fonctionnaires réfugiés sur le budget de l'État, 1925. MNL OL Pénzügyminisztériumi levéltár, Genfi tárgyalásokra kiküldött pénzügyi delegáció (K 288) 3-X/b3.-2.

⁵⁴ Lásd pl. Hadügyminiszter a nemzetiségügyi miniszternek, incidensek a benyomuló csapatokkal. Bp., 1919. jan. 1. MNL OL K 40-5-1919-VI-17.; A megszállott területek. Budapesti Hírlap, 1919. március 6. 2.

A menekültek problémájának átfogó kezelése a Tanácsköztársaság bukása után, 1919 őszén kezdődött meg. Bethlen István előterjesztésére ekkor a Békeelőkészítő Iroda keretein belül létrejött az „Erdélyi menekülteket segítő ügyosztály”. Ez, az Iroda „B” csoportja lett a következő év tavaszán létrehozott Menekültügyi Hivatal közvetlen elődje, jelezve a menekültkérdés kiemelt fontosságát.⁵⁵ Mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a helyzet kulcsa nem a magyar kormány kezében volt. Az utódállamok területén sok esetben a békekötést követően is sor került atrocitásokra, illetve folytatódtak a kiutasítások is, s mivel az érintettek magyar állampolgárok, többnyire állami alkalmazottak voltak, a kormány nem tehetette meg, hogy az országba való belépésüket megakadályozza. A menekültek tekintélyes hányada nem volt képes magának elfogadható lakhatásról gondoskodni, s mind a fővárosban, mind pedig a nagyobb vidéki pályaudvarokon megjelentek a menekültproblémát legfeltűnőbben reprezentáló vagonlakók, vagyis azok, akik abban a vagonban rendezkedtek be hosszabb-rövidebb időszakra, melyben elhagyták korábbi otthonukat. (Ez nem csupán humanitárius problémát jelentett, hanem gazdaságit is, mivel a vasúti közlekedést is komolyan érintette.)⁵⁶

A vagonlakó, illetve más szükségszállásokon tartózkodó menekültek életkörülményeinek javítását célul kitűző lépéseken – elsősorban a lakhatás biztosításán, illetve az átmeneti megoldások javításán – túl a kormányzat számára nyilvánvaló volt, hogy a menekültek legnagyobb részét kitevő (volt) állami alkalmazottak integrálása, foglalkoztatása vagy nyugdíjazása hatalmas erőforrásokat igényel majd, ezért célja érthetően a menekültekkel kapcsolatos terhek mielőbbi csökkentése volt.⁵⁷ Ebbe beletartozott a beköltözés határozott korlátozása is, s ennek értelmében sor került a belépésre jogosult csoportok meghatározására. Ezt követően a korábbi tisztviselők befogadására akkor kerülhetett sor, ha elfoglalták új állomáshelyüket és munkába álltak, vagy ha az érintettek az utódállam hatóságai által kiutasításról kiállított dokumentummal bizonyították, hogy korábbi lakóhelyük elhagyására kényszerültek.⁵⁸ Ez utóbbi előírás azonban sokszor csak megnehezítette az érintettek helyzetét, mivel az utódállamok ezt a dokumentumot sok esetben késve, vagy egyáltalán nem is adták ki. Az egyre határozottabb korlátozó

⁵⁵ Bethlen István előterjesztése a menekültügy szervezeti kezelésére, kivonat az 1919. szept. 30-ai minisztertanácsi ülésből. MNL OL K 26-1299-1922-XLIII-139-7937.; Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről. Bp. 1924. 4.

⁵⁶ Országos Menekültügyi Hivatal a miniszterelnöknek a vagonlakók elhelyezéséről. Bp., 1920. okt. 15. MNL OL K 26-1240-1920-XLIII/b-43f-3000.; Nagyarányu beruházási program a MÁV-nál. Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1921. június 26. 136.

⁵⁷ *Umbrai Launa: A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948.* Bp. 2008. 166–169.

⁵⁸ Bethlen István előterjesztése a menekülteknek az ellenséges megszállás alatt lévő területekről való beözönlésének meggátlása tárgyában. Bp., 1920. szept. 30. MNL OL K 26-1299-1922-XLIII-8352.; *Szűts István Gergely: Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája, 1918–1924.* Múltunk 57. (2012) 4. sz. 105.

intézkedések miatt ezért számos esetben előfordult, hogy a visszautasított betelepülni kívánók végül csak azért léphettek be – sokszor hosszú, a határsávban történt várakozás után – az országba, mert az adott utódállam nem engedte vissza őket.⁵⁹

Noha ekkor az országban tartózkodó galíciai menekültek létszáma már jóval kisebb volt, mint a háború alatt, a kormány újabb lépésekre szánta el magát eltávolításuk érdekében. A legfőbb gondot állampolgársági helyzetük tisztázatlansága, illetve az osztrák és a lengyel kormány velük kapcsolatos ellentétes álláspontja és szándéka jelentette.⁶⁰ Német-Ausztria létrejötte után az osztrák kormány, elsősorban Ausztria rossz ellátási helyzetére, valamint a galíciai menekültekkel kapcsolatban felerősödő közhangulatra való tekintettel meg kívánt szabadulni a még területén tartózkodó csoporttól, s az immár lengyel állampolgárnak tekintett menekülteket szerette volna Lengyelországba szállítani,⁶¹ ahová viszont nem kívánták őket befogadni. Ráadásul Galícia ismételten fegyveres konfliktus által sújtott területté vált. A menekültek jó része pedig nem kívánt visszatérni a súlyos háborús károkat szenvedett, esetenként teljes egészében megsemmisült korábbi lakóhelyére. Az 1920-as évek elején határozott lépések történtek a még az országban tartózkodó menekültek eltávolítása érdekében, majd végül a lengyel konzulátus közreműködésével sikerült elérni többségük távozását.⁶²

Az utódállamok területéről kiinduló menekülthullám 1924-re annyira visszaesett, hogy sor kerülhetett az Országos Menekültügyi Hivatal megszüntetésére. Jóllehet a menekültválság legérzékenyebb problémáin többé-kevésbé sikerült úrrá lenni, kétségtelen, hogy a beköltözők sokszázézes tömegének integrációja sokáig óriási terhet jelentett a költségvetés számára.⁶³

⁵⁹ Az Országos Menekültügyi Hivatal a miniszterelnöknek. Bp., 1921. júl. 23. MNL OL K26-1299-1922-XLIII-1485.

⁶⁰ *Ulrike von Hirschhausen*: From imperial inclusion to national exclusion: citizenship in the Habsburg monarchy and in Austria 1867–1923. *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 16. (2009) 560–562.; *Hannelore Burger*: Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart. (Studien zu Politik und Verwaltung Bd. 108.) Wien–Köln–Graz 2014. 133–136.

⁶¹ Osztrák bel- és oktatásügyi miniszter összefoglalója a lengyel állampolgárok kiutasításáról és a Népszövetség Tanácsához benyújtott panaszról. Bécs, 1921. febr. 9. ÖStA Archiv der Republik (AdR) Bundeskanzleramt (BKA) I SR 281; Osztrák külügyminiszter a Népszövetség Tanácsának elnökéhez. Bécs, 1921. febr. 13.; Összefoglaló a miniszternek. Bécs, 1921. jan. 11. ÖStA AdR BKA I Präs Min-korr Glanz.; *Hans Loewenfeld–Rus*: Im Kampf gegen den Hunger. Aus Erinnerungen des Staatssekretärs für Volksernährung 1918–1920. Hrsg. Isabella Ackerl. Wien 1986. 202.

⁶² A belügyminiszter rendelete a keleti menekültek (galíciai-, lengyel és orosz zsidók) kiutasításáról. Bp., 1920. szept. 30. MNL OL Külügyminisztériumi levéltár, Jogi osztály iratai (K 70) 39-1920-11-44277.; A miskolci főkapitány jelentése a belügyminiszternek a repatriált lengyelekről. Miskolc, 1921. febr. 7. MNL OL K 70-39-1920-11-4523.; *Liber E.*: Budapest a menekültügy szolgálatában i. m. 27.

⁶³ Az Országos Menekültügyi Hivatal 1924-es jelentése 350 000-re teszi a menekültek számát, de a tényleges szám ennél valószínűsíthetően jóval magasabb, s a 450 000-et is elérhette. Lásd *Zeidler Miklós*: Társadalom és gazdaság Trianon után. *Limes* 15. (2002) 2. sz. 10.

Kapcsolat az amerikai magyarsággal

A kormány a háború utáni időszakban is fontosnak ítélte az amerikai magyarság intézményeinek támogatását, tekintettel többek között a visszavándorlással kapcsolatos reményekre. Figyelembe kellett azonban vennie a megváltozott kivándorlási lehetőségeket is, ezért a korábbi, nagyobb ívű tervek megvalósítására – mint amilyen az Amerikai Magyar Intézet, vagy egy önálló magyar kórház lett volna – már nem került sor.⁶⁴ Igyekezett azonban fenntartani a megváltozott helyzetben is azokat a még háború előtt kialakított kapcsolatokat, melyek azzal kecsegtettek, hogy a nemzeti identitás megőrzését célzó program folytatható, miközben az amerikai magyarság tömeges visszatérésére valójában már nem számíthatott.⁶⁵

A hazatérés feltételeinek megkönnyítésére, illetve az esetleges kivándorlási igényekre való tekintettel a kormány koncessziós szerződéseket kötött a háború alatt felmondott szerződések pótlása érdekében, amivel újabb – többek között amerikai – társaságok számára is megnyílt a lehetőség a magyar kivándorlók szállítása előtt.⁶⁶ A kivándorláshoz kapcsolódó üzleti érdekek és lehetőségek miatt továbbra is sokan igyekeztek kihasználni a kivándoroltak hazatérési szándékát, s próbáltak ügynöki jellegű, illetve pénzügyi szolgáltatásokat nyújtani. Ez a korábbiakhoz hasonlóan sok visszaéléssel járt együtt.⁶⁷ A Transatlantic háború alatt történt kényszerfelszámolása miatt a pénzküldés ellenőrzésének lehetőségei is beszűkültek. A hazatérők többnyire megtakarításaikkal együtt, vagy azokat hazautalva kívántak visszatérni, de nem ritkán a bizonytalan pénzküldési-, és beváltási

⁶⁴ Ehhez lásd pl. Washingtoni magyar követség a külügyminiszternek, a magyar menház eladásából származó forrás lehetséges felhasználásáról. Washington, 1927. febr. 8. MNL OL Külügyminisztériumi levéltár, washingtoni követség iratai (K 106) 91-1917-1933-54-527.

⁶⁵ *Thirring, G.*: Hungarian Migration of Modern Times i. m. 435.; *Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Bp. 1982. 319–321.; *Fejős Zoltán*: A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása. Bp. 1993. 148.

⁶⁶ Összefoglaló az 1921. márc. 22-én tartott minisztertanácsról. MNL OL K150-3609-1920-V-20-74147.; BM 76.237/1920 rendelet. A liverpooli Cunard Steam Ship Company Ltd. hajóstársaság részére kivándorlók szállítására adott engedély. Magyarországi Rendeleték Tára 50. (1920) 739–740.; BM 47.863/1921 rendelet. Red Star Line. Engedély. Külügyi Közlöny 1. (1921) 33–35.; BM 50.415/1921 rendelet. White Star Line. Engedély. Uo. 35–37.; BM 50.416/1921 rendelet. American Line. Engedély. Uo. 37–40.; BM 55.395/1921 körrendelet. A Société Anonyme de Navigation Belge-Américaine (Red-Star Line), a The Oceanic Steam Navigation Company Ltd. (White Star Line), az International Mercantile Company (American Line) gőzhajótársaságok részére kivándorlók szállítására adott engedélyek tárgyában. Uo. 40–43.; BM 64.258.XI./1921 rendelet. A kivándorlók szállítására engedélyt nyert gőzhajótársaságok névsora. Uo. 43.; BM 61.705/1921 rendelet. Engedély Compagnie Générale Transatlantique. Uo. 43–45.; BM 61.706/1921 rendelet. Engedély. Holland American Line. Uo. 45–47.; BM 78.099.XI./1921 körrendelet. Engedély. A Compagnie Générale Transatlantique és a Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij (Holland-Amerika Linie) gőzhajótársaságok részére kivándorlók szállítására adott engedélyek. Uo. 48.

⁶⁷ BM 12.001/1921 körrendelet. Az amerikai bankárok és hajóügynökök által visszavándorló honosaink mellé adott kísérek üzemleiről és visszaélésekről, valamint a kivándorlásra csábító ügynökök működésének megakadályozásáról. Magyarországi Rendeleték Tára 51. (1921) 500–501.

módokat választották. Éppen ezért a kormányzat újabb megoldás kidolgozása mellett döntött, s így került sor egy újabb szervezet, a rövid életű Magyar Pénzügyi Syndicatus létrehozására. Emellett tárgyalásokat kezdett a Cunarddal is, amely korábban igyekezett lehetőséghez jutni az átutalási forgalom kezelésében. Ezzel nem sikerült ugyan érdemi változást elérni, de igazán nagytömegű visszavándorlás híján, úgy tűnik, az ellenőrzött pénzváltó helyek létesítése valamelyest mégis segítette a helyzet rendezésében.⁶⁸

Új kivándorlási perspektívák – korszakhatár

Míg a háború előtt a magyar migrációs folyamatokat az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás határozta meg, a háborút követően ez teljesen megváltozott. A bevándorlás korlátozását célzó amerikai politikai törekvések ekkorra, hosszas küzdelmek után eredménnyel jártak, s az 1921-es, majd 1924-es kvóta-törvény az Egyesült Államokba történő magyarországi kivándorlást a háborút megelőző időszak töredékeire szorította vissza.⁶⁹ Az egyes országokra lebontva meghatározott bevándorlási kvóták rendszere Magyarország számára évi néhány száz helyet biztosított csupán, így a kivándorlás irányai szükségképpen megváltoztak, s az Egyesült Államok helyét a kivándorlási célterületek között a dél-amerikai országok, elsősorban Argentína, kisebb részben Brazília, míg Európában Franciaország és Belgium vették át.⁷⁰

A háborút követően Franciaország vált a legnagyobb, a magyar kivándorlók számára könnyen elérhető bevándorlási célországgá.⁷¹ A francia kormány rendezett formában kívánta megoldani a munkaerő-igény kielégítését, ezért szerződéseket megkötésére került sor kivándorló államokkal, így elsőként Lengyelországgal,

⁶⁸ Gr. Sigray Antal kerületi kormánybiztos az amerikai kivándorlók pénzének átutalása tárgyában a pénzügyminiszternek. Szombathely, 1921. febr. 18., MNL OL K 26-1248-1921-XXI-1535; *Thirring G.*: Hungarian Migration of Modern Times i. m. 435.

⁶⁹ A bevándorlás korlátozásával kapcsolatos korábbi törekvésekhez lásd *James S. Pula*: American Immigration Policy and the Dillingham Commission. *Polish American Studies* 37. (1980) 5–31.; A kvótatörvényekkel kapcsolatban lásd *Warner A. Parker*: The Quota Provisions of the Immigration Act of 1924. *The American Journal of International Law* 18. (1924) 738.; *Edward P. Hutchinson*: Immigration Policy Since World War I. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Reappraising Our Immigration Policy 262. kötet (1949) 1. sz. 15–21., itt: 16.; *Frank Tibor*: Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945. Bp. 2012. 145–148.

⁷⁰ A magyar kivándorlásnak az 1924. évre vonatkozó hozzávetőleges statisztikai adatai. MNL OL Külügyminisztériumi levéltár, a miniszter kabinetjének iratai (K 58) 50-1920-1926-7-72.; *Thirring, G.*: Hungarian Migration of Modern Times i. m. 434.

⁷¹ A párizsi magyar követség jelentése a magyar kivándorlásról Franciaországba. Párizs, 1923. szept. 22. MNL OL K 149-PTI-651f2-3-1924szn3.; *François Fejtő*: Les exilés hongrois en France. In: *L'émigration politique en Europe aux XIXe et XXe siècles. Actes du colloque de Rome (3–5 mars 1988)*. (Publications de l'École française de Rome, 146) Rome 1991. 485–495.; *Balázs Ablonczy*: Instead of America. Immigration and Governmental Influence in the Hungarian Émigré Community of France between the Two World Wars. *Hungarian Historical Review* 1. (2012) 315–336.

majd Jugoszláviával és Romániával.⁷² Az ekkor kötött szerződések mintájára került sor a kivándorlás lehetőségeinek kidolgozására Magyarország esetében is, melynek lényege a franciaországi igények felmérésén, a bevándorlási számok meghatározásán túl a kivándorló államban történő toborzás volt.

1924 a magyar migrációs politika fejlődésének korszakhatára. A kvóta-törvények nyomán az Egyesült Államok már nem lehetett a magyarországi kivándorlók tömegének célpontja, s az is nyilvánvalóvá vált, hogy az amerikai magyarság sem fog tömegesen hazatérni. Az 1918-as összeomlást követő menekültbeáramlás is elapadt ekkorra, miközben a kivándorlók sokkal kisebb tömege indult már az ekkor megnyíló új célpontok felé. Egy hatékony migrációs politika kialakítása a körülmények gyökeres megváltozása miatt rendkívül nehéznek bizonyult, s úgy tűnik, hogy a folyamatok érdemi befolyásolására, alakítására a magyar kormány-nak már alig volt lehetősége.

MISSION IMPOSSIBLE:
THE CHALLENGES OF HUNGARIAN MIGRATION POLICY (1900–1924)

by Balázs Pálvölgyi

SUMMARY

During almost a quarter of a century (between 1900 and 1924), the most burning problems of Hungarian migration policy were profoundly changed. While until the eruption of World War I the management of mass emigration, predominantly to the US, had enjoyed high priority, after 1914 the related policy first involved the problem of war refugees, and then, from the last months of 1918, the flow of refugees from the territories soon to be attached to the successor states clearly emerged as the most challenging issue. 1924 constitutes another dividing line in Hungarian migration policy. Whereas from the partitioned territories no sizable population groups arrived after this date, the US quota laws also blocked any opportunities for mass migration to the United States for all.

⁷² *Georges Mauco*: Immigration in France. *International Labour Review* 27. (1933) 774.; *Catherine Collomp*: Immigrants, Labor Markets, and the State, a Comparative Approach: France and the United States, 1880–1930. *The Journal of American History* 86. (1999) 41–66., itt: 51.

Kecskés D. Gusztáv

MENEKÜLT SZÁLLÍTÁS ÉS HIDEGHÁBORÚ

Az Európai Migráció Kormányközi Bizottsága (ICEM) és az 1956-os magyar menekültek*

Az 1956-os forradalom szovjetek általi leverését követő magyar menekülthullám, illetve a menekültek befogadására szervezett nemzetközi segélyakció a magyar és az egyetemes migrációtörténetnek egyaránt kiemelkedő fejezete. Az európai viszonylatban is jelentős, mintegy 200 000 fős menekülttömeg ellátása, a befogadási országokba szállítása és letelepítése a nemzetközi menekültsegélyezés különleges sikere, amelyben az Európai Migráció Kormányközi Bizottsága (Intergovernmental Committee for European Migration, ICEM), a mai Nemzetközi Migrációs Szervezet (International Organization for Migration, IOM) őse meghatározó szerepet játszott. E tanulmány – az 1956-os magyar menekültsegélyezés teljes nemzetközi hátterét vizsgáló kutatás részeként – bemutatja a nemzetközi menekültügyi rendszer, s ezen belül az ICEM működésének körülményeit az 1950-es években, tevékenységét a magyar menekültügygel összefüggésben, és annak hatását a szervezet további történetére nézve.

Az ICEM magyar menekültválságra adott válaszána bemutatásához felhasználtam a szervezetnek az IOM Könyvtárában őrzött levéltári iratait,¹ az ENSZ Titkárság (New York), és az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága levéltári anyagát, valamint amerikai, brit és francia külügyi dokumentumokat.

Az ICEM létrejötte és működésének körülményei az 1950-es években

Nemzetközi szervezet születik

Gil Loescher és John A. Scanlan referenciának számító könyve szerint amerikai politikai körökben az 1950-es évek elején gyakran úgy vélekedtek, hogy

* A tanulmány a Magyarország és az ENSZ, 1945-1990 című K-68767 nyilvántartási számú OTKA-pályázat keretében készült.

¹ A Nemzetközi Migrációs Szervezet Könyvtárban (Genf) 2010 februárjában gyűjtöttem levéltári dokumentumokat. Ezúton köszönöm Tiphaine Robertnek, a Fribourgi Egyetem oktatójának, hogy 2017-ben a magyar menekültválságról szóló további iratok fényképmásolatait önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta.

Nyugat-Németországot, valamint talán Olaszországot, Görögországot és Hollandiát erőteljesen sújtja a népességfelesleg („surplus population”) problémája a második világháború utáni kényszermigráció és a magas születési arány miatt. A Kongresszusban lévő antikommunisták, így a republikánus Francis Walter, a Képviselőház Bevándorlási Albizottságának (House Immigration Subcommittee) elnöke attól tartott, hogy a nagyszámú, munkanélküli, elégedetlen népesség fenyegeti Nyugat-Európa gazdasági felemelkedését. Attól is félték, hogy ezek a tömegek fogékonyvá válnak a kommunista propagandára. Ezért elvben támogatták, hogy maximum 1 millió németet más, munkaerőhiánnyal küzdő országba szállítsanak. Amikor szorgalmazták ezeknek a csoportoknak az áttelepítését, főként Latin-Amerikába, Kanadába és Ausztráliába szállításukat kívánták bátorítani, és egyúttal minimalizálni igyekeztek az USA-ba irányuló befogadási kérelmeket.² A francia, a brit és az amerikai külügyminiszter 1950 májusában Londonban tartott találkozásukon a világ egyik legjelentősebb problémájának nevezték a népességfelesleg kérdését, amelyet alaposan tanulmányozni kell új megközelítések kidolgozása végett.³ A nyugat-európai népességfelesleg nyomása erősödni látszott a hontalan személyek (displaced person, DP) meg nem oldott problémájával. 1951 végén még mintegy 400 000 DP-t tartottak nyilván.⁴ Rieko Karatani kifejezésével élve „menekültek, hontalan személyek és a szó mai értelmében vett gazdasági migránsok alkották az úgynevezett európai népességfelesleg zavaros tömegét”.⁵ Amerikai kormánykörökben attól tartottak, hogy a szovjet blokk kihasználhatja az ennek kapcsán létrejövő feszültséget, ami aláásná az érintett nyugat-európai országok belpolitikai stabilitását.⁶

A kérdés rendezésének fontos állomása volt a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet (International Refugee Organization, IRO) 1946-tól 1952-ig tartó működése, amely az ENSZ szakosított szervezeteként a második világháború okozta tömeges menekültprobléma kezelését volt hivatott elősegíteni. Tevékenysége során jelentősen felgyorsította az Európában lévő menekültek harmadik országban való letelepítését, mivel a repatriálás a szovjet blokk országai felé jelentősen csökkent. „A történelem során

² *Gil Loescher – John A. Scanlan: Calculated Kindness. Refugees and America’s Half-Open Door, 1945 to the Present.* New York–London 1986. 42.

³ *James L. Carlin: The Refugee Connection: A Lifetime of Running a Lifeline.* London 1989. 31.

⁴ *Jérôme Élie: The Historical Roots of Cooperation Between the UN High Commissioner for Refugees and the International Organization for Migration.* *Global Governance* 16. (2010) 347.

⁵ *Rieko Karatani: How History Separated Refugee and Migrant Regimes: In Search of Their Institutional Origins.* *International Journal of Refugee Law* 17. (2005) 541.

⁶ *Jérôme Élie: Interactions et filiations entre organisations internationales autour de la question des réfugiés (1946–1956).* *Relations internationales* 8. (2012) 4. sz. 47.; *Yannis Papadopoulos – Nikos Kourachanis: Overall European Overseas Outflows and Internationally Assisted Movements (1945–1960): Who Was Helped to Move? Where to? In: International „Migration Management” in the Early Cold War. The Intergovernmental Committee for European Migration.* Ed. Lina Venturas. Corinth 2015. 144.

először a migrációt egy nemzetközi szervezet tervezte és koordinálta; ebben az időben egy olyan minta jött létre, amelyet később az ICEM is felhasznált”, írta a Nemzetközi Migrációs Szervezet tevékenységéről az 50. évfordulón monográfiát kiadó Marianne Ducasse-Rogier. Az IRO mindazonáltal nem tudta véglegesen megoldani a háború utáni menekültkérdést Európában. A szovjet blokk kormányai pedig hevesen ellenzték a DP-k tengerentúli országokba telepítésére vonatkozó terveket, mivel a szülőföldre való visszatérést nevezték egyedül elfogadható megoldásnak.⁷

Az IRO tervezett felszámolása kapcsán az európai migrációs kérdés további megoldása érdekében két egymással versengő álláspont kristályosodott ki. Az USA egy pontosan meghatározott feladatokra tervezett, kormányközi tárgyalásokon alapuló intézményt javasolt. Míg a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (International Labour Organization, ILO) és az ENSZ Titkárság (New York) közös terve egy nemzetközi szervezet vezetésével működő, átfogó, a migráció minden aspektusára kiterjedő nemzetközi együttműködést szorgalmazott.⁸ Az ILO által 1951. októberre Nápolyba összehívott konferencia nem hozhatott megoldást, mivel egyes kormányok, főleg az Egyesült Államok és Nagy-Britannia már a konferencia előtt az összehívóktól eltérő álláspontra helyezkedett. Az amerikai kormány ugyanis úgy vélte, hogy a migrációnak az egyes államok belügyének kell maradnia, és attól tartott, hogy az ILO által javasolt tervvel elveszítené az ellenőrzést a bevándorlók számának meghatározása és kiválogatása felett.⁹ Washington és London kifejezetten óvott a nemzetközi együttműködés fontosságát szerintük túlzott hangsúllyal képviselő ILO szerepének további megerősödésétől.¹⁰ Az amerikaiak azt is feltételezték, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet háromszatú struktúrája (a kormányok, a munkaadói szövetségek és a szakszervezetek képviselőinek együttes jelenléte), valamint az a tény, hogy egyes kommunista államok is a tagjai, nehezítenék operatív döntések meghozatalát, különösen akkor, ha politikai menekültek ügyének rendezéséről lenne szó.¹¹ A konferencia során világossá vált, hogy a migráció olyan érzékeny terület, amely esetében a nemzetközi összefogás kezdetben csak bizonyos területekre korlátozódhat. Nyilvánvaló volt továbbá, hogy az ILO terve az USA pénzügyi támogatása nélkül nem valósulhat meg.¹²

A probléma megoldásának részeként az amerikai Kongresszus 1951 októberében megszavazta a Kölcsönös Biztonsági Törvényt (Mutual Security Act), és

⁷ *Marianne Ducasse-Rogier*: The International Organization for Migration, 1951 – 2001. Geneva 2001. 13–14.

⁸ *Karatani, R.*: How History Separated Refugee and Migrant Regimes i. m. 519., 523.

⁹ *Richard Perruchoud*: From the Intergovernmental Committee for European Migration to the International Organization for Migration. *International Journal of Refugee Law* 1. (1989) 503.; *Karatani, R.*: How History Separated Refugee and Migrant Regimes i. m. 526.

¹⁰ Uo. 532.

¹¹ *Carlin, J.*: The Refugee Connection i. m. 34.

¹² *Karatani, R.*: How History Separated Refugee and Migrant Regimes i. m. 536.

tízmillió dollárt különített el abból a célból, hogy támogassa az európai népességfelesleggel és migrációval foglalkozó új nemzetközi szervezet létrehozását.¹³ A dokumentum leszögezte, hogy az összegből nem részesedhet olyan szervezet, amelynek tagja bármely „kommunisták által uralt vagy kommunisták által ellenőrzött ország”. Ez a kikötés eleve kizárta, hogy az új szervezet az ENSZ égisze alatt jöjjön létre.¹⁴ Az 1951. november–decemberben Brüsszelben tartott nemzetközi konferencián megalakult testület 1953-ban fogadta el alkotmányát, létrehozva az Európai Migráció Kormányközi Bizottságát, mint nem állandó szervezetet.¹⁵ A migráció témájának érzékenységből következően a szervezet először a nemzetközi migráció kezelésének operatív (szállítási) és pénzügyi kérdéseivel foglalkozott.¹⁶

A szervezet tagságát a francia Külügyminisztérium három kategóriába sorolta: voltak benne népességfelesleggel rendelkező államok (például Olaszország, Görögország, Hollandia, az NSZK), munkaerőhiánnyal küzdő tengerentúli országok (például USA, Kanada, egyes latin-amerikai országok, Ausztrália), és végül az üggyel „rokonszenvező” tagállamok (Franciaország, Dánia, Norvégia, Svédország és Luxemburg).¹⁷ Lina Venturas szerint a szervezet alapítói az ICEM révén hidat kívántak építeni a népességfelesleget kibocsátó és a befogadó tengerentúli államok között.¹⁸ Nagy-Britannia nem lépett be tagként, mivel a londoni Külügyminisztérium álláspontja szerint nem számít sem emigrációt kibocsátó, sem befogadó államnak, így „semmilyen észrevehető mértékben nem hasznos számára az ICEM tevékenysége”. Továbbá a brit Munkaügyi Minisztérium „szükségtelen testületnek” látta az ICEM-et, amelynek feladatait hasonló sikerrel felvállalhatná az ILO.¹⁹

¹³ Az 1951. október 10-én Harry S. Truman amerikai elnök által aláírt Mutual Security Act nagy volumenű külföldi segélyprogramot indított, amelynek fő célja a szegény országok fejlesztése volt, hogy ellenállhassanak a kommunizmus terjedésének. Évi 7,5 milliárd dollárt irányzott elő katonai, gazdasági és technikai segítségnyújtásra az Egyesült Államok szövetségesei számára.

¹⁴ Karatani, R.: How History Separated Refugee and Migrant Regimes i. m. 535.; Élie, J.: The Historical Roots i. m. 349–350.; Ducasse-Rogier, M.: The International Organization for Migration i. m. 15–16.

¹⁵ Karatani, R.: How History Separated Refugee and Migrant Regimes i. m. 537.; Élie, J.: The Historical Roots i. m. 350.

¹⁶ Perruchoud, R.: From the Intergovernmental Committee i. m. 504.

¹⁷ Feljegyzés, Comité intergouvernemental pour les migrations européennes, C.I.M.E. Paris, 20 novembre 1955. Archives du Ministère des Affaires étrangères (La Courneuve – a továbbiakban: AMAE), Nations Unies et organisations internationales (a továbbiakban: NUOI), carton 301, dossier 7. Az irat szerint Franciaország részvételével egyrészt támogatja, hogy a vele szomszédos országokban a népességfelesleg miatt kialakult feszültségek enyhüljenek, másrészt anyagi hasznot húz az ICEM tevékenységéből: a szervezet szállításainak 20%-át ugyanis francia kereskedelmi hajók végezték.

¹⁸ Venturas, L.: Introduction, „Migration Management” and the History of the International Organization for Migration. In: International „Migration Management” i. m. 6.; Kitűnő összefoglalás a küldő államokról Papadopoulos, Y. – Kourachanis, N.: Overall European Overseas Outflows i. m. 159–166. A befogadó országokról: 166–171.

¹⁹ Note from G. F. Rodgerstól, I.C.E.M., confidential. 1. Febr 1957. The National Archives (Kew, United Kingdom – a továbbiakban: NA), FO 371/127703.

Az ICEM létrejötte és működése során mindvégig erőteljesen érvényesült az USA meghatározó befolyása. Nem véletlen, hogy az intézménnyel kapcsolatban a Képviselőház Külügyi Bizottságának jelentése 1953-ban így fogalmaz: „A szervezet a Kongresszus kreatúrája.” A brüsszeli alapító konferencián az amerikai Kongresszus tizenhárom tagja volt jelen.²⁰ Az USA pénzügyi befolyására jellemző, hogy a műveletekhez való készpénz-hozzájárulások esetében amerikai részről 45%-os maximális szintet határoztak meg.²¹ Az ICEM igazgatói az 1950-es években mind amerikai állampolgárok voltak.²² Dimitris Parsanoglou szerint a szervezet prioritásait az 1950-es évek folyamán sokkal inkább az amerikai külpolitika határozta meg, mint az intézmény vezetésében dolgozó nemzetközi tisztviselők.²³

Alapszabály, működés, feladatok

Az ICEM alapítói cselekvőképes bizottságot kívántak létrehozni, melynek célja Alkotmányának 1.2. pontja értelmében az államok segítése Európából kiinduló migrációjuk kezelésében. Az USA igyekezett elérni, hogy az ICEM magába olvassza az IRO-nak az egyének szállítására vonatkozó tapasztalatait és kapacitását: megörökölte az IRO áttelepítési gépezetét, nevezetesen egy 12 hajóból álló flottát és kiképzett tisztviselőket.²⁴ A szállításon túl szintén szerepet szántak a testületnek a migránsok adatainak felvételében, feldolgozásában, fogadásában és letelepítésében, amennyiben más nemzetközi intézmények nem tudnák ezeket a szolgáltatásokat biztosítani.²⁵ Az Alkotmánya 1.3. és 27.1. pontjai előírták, hogy foglalkozzon a menekültekkel is, és dolgozzon együtt más e téren működő

²⁰ Note, Murphy, George L. Warren, U.S. comments on the Draft Constitution of the Intergovernmental Committee for European Migration, restricted security information. September 15, 1953. National Archives and Record Administration (Washington, „National Archives at College Park, College Park, MD.”, a továbbiakban: NARA), RG 59 General Records of the Department of State, Lot file No. 55D429, Subject files of Durward V. Sandifer, Deputy Assistant Secretary of State for United Nations Affairs, 1944–1954, Box 8.

²¹ Office memorandum from George L. Warren to McLeod, Conditions of U.S. contribution to ICEM. June 28, 1955. NARA, RG 59 General Records of the Department of State, Records of the Bureau of Security and Consular Affairs, Lot file No. 62-D-146, Decimal Files, 1953–1960, 1953–56, Box 20.

²² 1952. júniustól 1954. decemberig Hugh S. Gibson, 1955. áprilistól 1958. májusig Harold H. Tittmann és 1958. májustól 1961. októberig Marcus Daly.

²³ *Dimitris Parsanoglou: Organising an International Migration Machinery: The Intergovernmental Committee for European Migration.* In: *International "Migration Management"* i. m. 84.

²⁴ *Élie, J.:* The Historical Roots i. m. 350.; *Ducasse-Rogier, M.:* The International Organization for Migration i. m. 18–19.; *Parsanoglou, D.:* Organising an International Migration Machinery i. m. 59–60.

²⁵ *Élie, J.:* The Historical Roots i. m. 350.; *Perruchoud, R.:* From the Intergovernmental Committee i. m. 505.

nemzetközi szervezetekkel.²⁶ A kommunista országok távoltagek követelménye az alapdokumentumba is belekerült. A tagok olyan kormányok lehettek, amelyek „kifejezetten érdeküknek tekintik a személyek szabad mozgásának elvét”. A jelentkező államok belépéséhez a szervezet legfőbb döntéshozó testületének kétharmados támogatása is kellett.²⁷ Az Alkotmány ugyanakkor kinyilvánította, hogy a befogadási normák és a bevándorlók számának ellenőrzése az államok belső joghatósága alá tartozik.²⁸

James L. Carlin, aki 1979-től a szervezet igazgatója volt, az ICEM fontos jellemzőjeként említi, hogy nem dolgozott pontosan meghatározott menekültdefinícióval, ami lehetővé tette a tagállamoknak, hogy rugalmasan, esetről esetre mérlegelhessek: részt vesznek-e az adott helyzetben a segítségnyújtásban. Az egyes országoknak az intézmény működésére való közvetlen befolyását az is növelte, hogy meghatározhatták az egyes projektekre adott pénzügyi hozzájárulásuk felhasználásának feltételeit.²⁹ Dimitris Parsanoglou hangsúlyozza, hogy az ICEM által középpontba állított „migráns” (migrant) kifejezés magába foglalta a menekült, a hontalan személy (displaced person), a kitelepített (expellee), az állampolgárságától megfosztott (stateless person), valamint a gazdasági okokból kivándorló munkás fogalmát egyaránt. E széles meghatározás lehetővé tette igen különböző kategóriák szállítását.³⁰

Három irányító szervet hoztak létre. A fő kormányzó testület a Tanács (Council) lett, amely a tagkormányok képviselőiből állt, és amelyben minden kormánynak egy szavazata volt. Meghatározta az ICEM politikáját, véleményezte a jelentéseket, jóváhagyta és irányította az alsóbb testületek intézkedéseit, továbbá elfogadta a költségvetést. Évente kétszer rendes ülészakot tartott, de sürgős esetben rendkívüli ülészakot is összehívhattak. A Végrehajtó Bizottság (Executive Committee) a Tanács által egy évre választott 9 kormány képviselőiből állt. Itt is minden kormánynak egy szavazata volt. Jelentéseket készített a Tanácsnak pénzügyi és költségvetési kérdésekről, az igazgató éves és egyéb jelentéseiről. Továbbá tanácsot adott a Tanácsnak és az igazgatónak.³¹ Különleges helyzetekben sürgősségi döntéseket hozhatott. Az Igazgatóság (Administration) az ICEM titkársága volt, amelyet az igazgató és az igazgatóhelyettes vezetett. A Tanács és a Végrehajtó Bizottság által meghatározott politikát hajtotta végre.³² Az igazgatási költségeket a tagállamok

²⁶ *Élie, J.*: Interactions et filiations i. m. 48.

²⁷ *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 20. Lásd még *Perruchoud, R.*: From the Intergovernmental Committee i. m. 503.

²⁸ Uo. 505.

²⁹ *Carlin, J.*: The Refugee Connection i. m. 35–36.

³⁰ *Parsanoglou, D.*: Organising an International Migration Machinery i. m. 58–59.

³¹ Uo. 69.

³² Uo. 72–74.

kötelező készpénzbefizetései biztosították, míg az operatív tevékenységeket a tag- és nem tag kormányok, szervezetek és egyének önkéntes adományaiból (pénz vagy szolgáltatás) fedezték. A szervezet központja Genfben telepedt.³³

Az 1950-es évek fejleményei

Marianne Ducasse-Rogier szerint az ICEM egyik legfontosabb eredménye az 1950-es években, hogy helyi irodák hálózatát építette ki számos európai és tengeren túli országban. 1954-re kirendeltség működött a Németországi Szövetségi Köztársaságban, Argentínában, Ausztráliában, Brazíliában, Chilében, az Egyesült Államokban, Görögországban, Hongkongban, Olaszországban és Venezuelában egyaránt.³⁴ 1959-ben már öt földrészen 30 irodából állt a hálózat.³⁵ A fő kibocsátó országok közé Ausztria, az NSZK, Görögország, Olaszország, Hollandia és később Spanyolország tartozott, míg a legfontosabb befogadó országoknak Ausztrália, az Egyesült Államok, Kanada, Argentína, Brazília, Izrael és Venezuela számítottak.³⁶

Az alapítók szándékának megfelelően az ICEM jelentős szerepet játszott a nyugat-európai migránsok szállításának megszervezésében gyakran menetrendszerű hajó és repülőjáratok igénybe vételével.³⁷ Egyes kormányok kérésére részt vállalt a kivándorolni kívánók elindulás előtti válogatásában és adatainak felvételében is. Orvosi vizsgálatokat szervezett az Egészségügyi Világszervezettel (World Health Organization, WHO) és az ILO-val egyeztetett előírások alapján. Előkészítette, vizsgálta és ellenőrizte az általa szállított személyek dokumentumait.³⁸ A migránsok családgyógyításainak elősegítése az ICEM egyik leghatékonyabb tevékenységének számított, főként 1954–1955-ben.³⁹

Alkotmányának megfelelően a szervezet elősegítette a menekültek kivándorlását is. Egyrészt az ENSZ Menekültügyi Főbiztosának (United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR) joghatósága alá tartozó menekültek⁴⁰ el-

³³ *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 21.

³⁴ Le comité intergouvernemental pour les migrations européennes. Population 9. (1954) 113. (http://www.persee.fr/doc/pop_0032-4663_1954_num_9_1_3404, letöltés 2017. szept. 25.)

³⁵ ICEM Handbook, 1959. 39–45. Idézi *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 25.

³⁶ ICEM Handbook, 1960. 14. Idézi *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 27.

³⁷ Uo. 28.

³⁸ *Parsanoglou, D.*: Organising an International Migration Machinery i. m. 60–61.; *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 29.

³⁹ Uo. 33.

⁴⁰ A menekültek jogállására vonatkozó 1951. évi ENSZ egyezmény, a genfi Menekültügyi Konvenció meghatározza a menekült fogalmát, a menekültek jogait és az államok jogi kötelezettségeit a menekültek felé. Az 1. fejezet, 1. cikk, A (2) szerint menekült az: „Aki 1951. január 1. előtt történt események következtében faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoportozh

szállításában vett részt: az 1950-es években mintegy 316 000 menekültnek nyújtották ezt a szolgáltatást az 1956-os magyar menekülteket is beleértve.⁴¹ Másrészt az ICEM segített olyan hontalan személyeknek is, akik kívül estek az UNHCR hatáskörén: így a Kelet-Európából kitelepített népi németeknek (Volksdeutsche), az Ázsiát elhagyó görögöknek és a Jugoszláviából Triesztbe menekülteknek, valamint az 1956-os szuezi válság után a közel-keleti menekülteknek.⁴²

Az 1950-es évek során az ICEM tevékenysége az áttelepülés hatékonyságának növelése érdekében kiszélesedett. A célországok munkaerőpiaci igényeihez alkalmazkodva szakmai képzéseket, nyelvtanfolyamokat indítottak. 1953-ban kísérleti jelleggel, 1955 után szélesebb körben angol, spanyol és portugál nyelvtanfolyamokat, valamint mezőgazdasági, építőipari és műszaki tréningeket szerveztek kivándorolni szándékozók számára Görögországban és Olaszországban.⁴³ Tökéletesítették a migrációs programokba bevontak előzetes válogatását, és elősegítették a bevándorlási országok fogadóintézményeinek fejlesztését is.⁴⁴

Az ICEM alapításától kezdve kiváló kapcsolatokat ápolt az ENSZ-szel, és annak a migrációval foglalkozó intézményeivel, így a Nemzetközi Munkaügyi Szervezettel és az ENSZ Menekültügyi Főbiztossággal is.⁴⁵ Elsőként Jérôme Élie mutatott rá az UNHCR-rel való együttműködés jelentőségére. A korábbi szakirodalom főként a két szervezet közti konfliktust hangsúlyozta. Az 1951-ben létrehozott UNHCR szintén bizonyos értelemben az IRO örököse, így kezdettől fogva mutatkoztak együttműködési területek. Az ENSZ első menekültügyi főbiztosa, a holland Gerrit Jan van Heuven Goedhart az első időszakban inkább riválist látott az ICEM-ben, főként a pénzszerzési erőfeszítések és a nem kormányzati szervezetekkel való kapcsolatok tekintetében.⁴⁶ Mindazonáltal az egyetértési jegyzőkönyv aláírásával már 1951-ben intézménnyé vált a kooperáció, amely előirányozta összekötő-tisztviselők kinevezését, az információcserét és a rendszeres

való tartozása, avagy politikai meggyőződése miatti üldözéstől való megalapozott félelme miatt az állampolgársága szerinti országon kívül tartózkodik, és nem tudja, vagy az üldözéstől való félelmében nem kívánja annak az országnak a védelmét igénybe venni.” Forrás: <http://www.unhcr-budapest.org> (letöltés 2017. nov. 2.). Az UNHCR a menekültek nemzetközi jogvédelmére és támogatására létrehozott ENSZ-ügynökség, amely segítséget nyújt azok önkéntes hazatéréséhez, helyi integrációjához vagy harmadik országban való letelepedéséhez. Központja Genfben van. 1951-ben kezdte meg tevékenységét. Munkáját az alapító iratok szerint politikamentesen és humanitárius alapon végzi. Hatóköre kezdetben Európára korlátozódott, később fokozatosan kibővült.

⁴¹ ICEM Handbook, 1960. 18. Idézi *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 34.

⁴² Uo. 34–35.

⁴³ *Parsanoglou, D.*: Organising an International Migration Machinery i. m. 61.

⁴⁴ Le comité intergouvernemental pour les migrations européennes i. m. 115–117.

⁴⁵ Uo. 118.

⁴⁶ *Élie, J.*: The Historical Roots i. m. 352–353.

közös értekezleteket.⁴⁷ Gyümölcsöző együttműködés alakult ki „terepen” is. Így a két szervezet szoros összeköttetést hozott létre Ausztriában már a magyar menekültválság előtt a továbbra is táborokban vagy nehéz körülmények között élő menekültek együttes felmérésére.⁴⁸ 1952 és 1973 között közös irodát működtettek Hongkongban a Kínából jövő európai menekültek – főként az orosz polgárháborúban a fehérek táborában harcoló oroszok és a nácizmus elől menekülő zsidók – elszállításának szervezésére.⁴⁹

Az ICEM prioritásai a magyar menekültválság előestéjén

A migrációs bizottság igazgatójának az 1956. évről szóló jelentése fontos problémának nevezte a Latin-Amerikába irányuló bevándorlás gyors csökkenését, aminek az volt az oka, hogy visszaesett az emigráció Dél-Európából. A dokumentum ezt azzal magyarázza, hogy Dél-Amerika számos országát inflációs jellegű gazdasági problémák sújtották, ezért, úgy tűnik, csökkentek a reáljövedelmek, elbátortalanítva a potenciális kivándorlókat Olaszországban, Spanyolországban és Görögországban. A jelentés említi a bizottság tevékenységének növekvő finanszírozási gondjait is. Továbbá a kiútkeresést, amelyet az okozott, hogy a migrációs bizottságot eredetileg átmeneti jelleggel, konkrét céllal, az európai „népességfelesleg” kezelésére hozták létre. 1956-ra azonban kiderült, hogy szükség van a szervezetre hosszabb távon is. Felmerült ugyanakkor a kérdés: hogyan változzon az ICEM nemzetközi segítségnyújtásának módja?⁵⁰ Szintén fontos fejlemény volt a kelet-német menekültek folytatódó beáramlása az NSZK-ba: 1956-ban 279 000 fő kért menedéket, 26 000-rel több, mint 1955-ben.⁵¹

Az 1956-os magyar forradalom menekültjeinek érkezésével párhuzamosan az ICEM több más menekültprogramot is irányított. Triestben mintegy 800 Jugoszláviából jött menekült várt elszállításra és letelepítésre. 1956. október eleje és 1957. február vége között 432 személyt szállítottak el Hongkongból. Ugyanebben az időszakban az izraeli kormánnyal kötött szerződése alapján az ICEM támogatta 6 200 migráns Izraelbe szállítását. Ez a korábbi évekhez képest jelentős növekedés

⁴⁷ *Uő*: Interactions et filiations i. m. 48.

⁴⁸ *Uő*: The Historical Roots i. m. 354.

⁴⁹ *Uo.*; *Élie, J.*: Interactions et filiations i. m. 48. Ezekről a távol-keleti menekültekről részletesebben lásd *Papadopoulos, Y. – Kourachanis, N.*: Overall European Overseas Outflows i. m. 185–187.

⁵⁰ Report of the director on the work of the Committee for the year 1956. 4 March 1957. MC/223. Library of the International Organization for Migration (Genf, a továbbiakban: IOM), Intergovernmental Committee for European Migration (a továbbiakban: ICEM), Council, Sixth session.

⁵¹ *Uo.*

volt, aminek okát a szervezet vezetői a bizonytalan kelet-európai viszonyokban látták, ami miatt több zsidó bevándorló kívánt Izraelbe költözni.⁵²

Ausztria sajátos geopolitikai helyzete miatt már a magyar menekültválság előtt különleges jelentőségű helynek számított a migrációs bizottság számára: határai három szovjet blokkbeli országgal érintkeztek, így vonzó célpont volt az ezekből az államokból származó menekültek számára. Ezért az ICEM az Egyesült Államok Menekült Programjával (United States Escapee Program, USEP)⁵³ együttműködve külön menekült-adatfeldolgozó központot tervezett létesíteni Salzburgban. 1956 tavaszán meg egyezés jött létre egy 1 500 fő befogadására alkalmas tranzitközpont létrehozásáról, amely a Bécsben működő ICEM összekötőmissziót volt hivatott kiegészíteni.⁵⁴

Az ICEM és az 1956-os magyar menekültek

A kezdet

A magyar forradalom leverése nyomán 1956. november 4-étől Ausztriába érkező első menekültcsoportok megjelenésének másnapján az osztrák kormány az ICEM-hez és az UNHCR-hez fordult, hogy kérjék tagkormányaik segítségét az Ausztriában kialakuló vészhelyzet kezelésére. Pénzügyi támogatásra és menekült-befogadási felajánlásokra egyaránt szükség volt, hogy ne egyedül Ausztria viselje a terheket.⁵⁵ Az ICEM az osztrák kérelem fogadása után néhány órával már elhatározta, hogy segítséget nyújt még az alapszabály szerinti felhatalmazás megszerzése előtt.⁵⁶ A szervezet alapszabályából ugyanis nem következett, hogy részt ve-

⁵² Report of the director on progress since the fifth session. 20 March 1957. 1957. MC/225. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁵³ Egyesült Államok Menekült Programja (USEP): az USA kormánya által 1952-ben alapított program, amely a szovjet befolyás alatt lévő Kelet-Európából megszökött menekültek és a második világháború vége óta hontalan személyek (displaced persons, DP) táborokban élők megsegítésével és letelepítésével foglalkozott. Humanitárius szervezetként együttműködött szociális és egyházi intézményekkel és az Európai Migráció Kormányközi Bizottságával is. Volt azonban a programnak egy rejtett oldala: a menekülteket igyekeztek felderítési és propaganda célokra is felhasználni.

⁵⁴ *Ducasse-Rogier, M.:* The International Organization for Migration i. m. 36.; *Carlin, J.:* The Refugee Connection i. m. 41.

⁵⁵ Report of the director on the work of the Committee for the year 1956. 4 March 1957. MC/223. IOM, ICEM, Council, Sixth session. Az ügy nemzetköziesítéséről lásd *Cseresnyés Ferenc:* A nemzetközi menekültjog alkalmazása: Ausztria és az 56-os menekültek. *Múltunk* 51. (2007) 1. sz. 172–173. Az osztrák kormány még 1956. október 26-án kinyilvánította, hogy menedéket nyújt minden magyar menekültnek függetlenül attól, hogy mely okból hagyja el hazáját. Lásd *Andreas Gémes:* Political Migration in the Cold War: The Case of Austria and the Hungarian Refugees of 1956-57. In: *Immigration/Emigration in Historical Perspective*. Ed. Ann Katherine Isaacs. Pisa 2007. 169.

⁵⁶ *Jules Witcover:* The Role of the Intergovernmental Committee for European Migration in the Resettlement of Hungarian Refugees, 1956-57. R.E.M.P. [Research Group for European Migration Problems] Bulletin 6. (1958) 1. sz. 4.

gyen olyan szállítási akcióban, amelyben (kezdetben) nem volt szó tengerentúli migrációról. Ausztriának nem volt szerződése arról, hogy hozzájárul a migrációs költségekhez. Noha Ausztria tagja volt a migrációs bizottságnak, nem voltak megállapodásai befogadó államokkal, amelyek alapján az ICEM felléphetett volna. Továbbá a bizottságnak nem állt rendelkezésére pénzeszköz ilyen mértékű válság kezelésére.⁵⁷ Az ICEM Igazgatóságának Költségvetési és Igazgatási Osztálya mindazonáltal úgy foglalt állást, hogy amennyiben a Tanács később jóváhagyja a magyar ügyben való részvételt, az nem tekinthető majd alapszabály-ellenesnek.⁵⁸

Az ICEM azonnal közvetítette az osztrák kérést tagkormányaihoz,⁵⁹ és első felhívásában 300 000 dollárt kért a magyar menekültek Ausztriából való elszállítására,⁶⁰ valamint sürgette menekültek ezreinek befogadását. Harold H. Tittmann, az ICEM igazgatója, kinyilvánította, hogy a bizottság hajlandó megelőlegezni az ICEM munkájának megkezdéséhez szükséges összeget, várva a kért adományok beérkezését.⁶¹

A szervezet kezdettől fogva szorosan együttműködött az osztrák kormánnyal. Pierre Jacobsen, az ICEM dán születésű, francia állampolgárságú igazgatóhelyettese Bécsben tárgyalt az osztrák kormány képviselőivel, továbbá a menekültügyi főbiztos helyettesével, James Morgan Readdel (ekkor egyben az UNHCR ügyvezetője is volt) és az önkéntes szervezetek illetékeseivel. Megállapodtak, hogy a migrációs bizottság legfontosabb hozzájárulása a válság megoldásához az lehet, ha segít a magyar menekültek Ausztriából való gyors elszállításában.⁶² Jacobsen november 5-én Oskar Helmer osztrák belügyminiszternek felvázolta az ICEM akciótervet, mely szerint regisztrálnak és dokumentálnak minden egyes menekültet. Azonnal munkához is láttak.⁶³ Az osztrák Belügyminisztérium kijelölte az ICEM-et, mint a továbbiakban a Belügyminisztérium alárendeltségében működő szervezetet a menekültek elszállításának koordinálására és lebonyolítására.⁶⁴ A két fél közti együttműködés szoros és hatékony volt: az osztrák kormány támogatta az ICEM

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Note of J. Segond, Legal Officer, Department of Budget and Administration. 6 November 1956. IOM, SIT-00-049.

⁵⁹ Lásd például Az ICEM igazgatójának távirata a francia Külügyminisztériumhoz. 1956. nov. 5. AMAE, NUOI, carton 301, dossier 7.

⁶⁰ Report of the director on the work of the Committee for the year 1956. 4 March 1957. MC/223. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁶¹ Pierre Jacobsentől, az ICEM igazgatóhelyettesétől James Readnek, a menekültügyi főbiztos helyettesének, Rövid nyilatkozat a Magyar Menekült Programmal kapcsolatos tevékenységről. 1956. nov. 13. IOM, SIT-00-049.

⁶² Report of the director on the work of the Committee for the year 1956. 4 March 1957. MC/223. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁶³ *Witcover, J.:* The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 4.

⁶⁴ Report of the director on the work of the Committee for the year 1956. 4 March 1957. MC/223. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

szükségeit a kommunikáció, a szállítás, a táborhelyek és a rendőri védelem területén.⁶⁵ A migrációs bizottság által továbbított segélykérésre válaszul november 7. és 14. között hét kormány tett ígéretet összesen 258 000 dollár átutalására az ICEM-hez, és felajánlottak befogadási lehetőséget is, összesen 80 000 fő számára.⁶⁶ November 7-én elszállították az első menekülteket Ausztriából, november végére pedig már napi átlagban 800-ra növekedett a tovább küldött magyarok száma.⁶⁷

Az ICEM gyors reagálását több tényező magyarázza. A szervezet viszonylag magas szintű ausztriai készülsége lehetővé tette az erőforrások hatékony mobilizálását. Az Ausztriában lévő személyzet létszámát felemelték a kezdeti kevesebb, mint 40 főről 1956 végére mintegy 250-re.⁶⁸ Tapasztalt ICEM-munkatársakat irányítottak Ausztriába a szervezet nyugat-németországi, olaszországi, görögországi képviselőitől és a genfi központból, hogy a magvát képezzék a magyar menekültekkel foglalkozó egységeknek. A csoportok tagjainak zömét frissen felvett munkatársak alkották.⁶⁹ Helyi irodák nyíltak Ausztria szerte: Grazban, Linzben, Klagenfurtban, Salzburgban és Innsbruckban.⁷⁰ Az ICEM 25 000 dollárt adott az osztrák kormánynak a magyar menekültek adminisztratív feldolgozásának és Ausztrián belüli szállításának költségeire.⁷¹ A Menekültügyi Főbiztossággal, az Egyesült Államok Menekült Programjával és számos önkéntes szervezettel való szoros együttműködés szintén jelentősen hozzájárult a fellépés gyorsításához.⁷²

Az ICEM ausztriai segítségnyújtásának szakaszai

„A pénz volt és maradt is a fő probléma”, állapította meg jelentésében az ICEM Végrehajtó Bizottságának 1957. január 18-i nyilvános ülésén résztvevő ENSZ

⁶⁵ *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 37–38.

⁶⁶ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 6.

⁶⁷ Report of the director on the work of the Committee for the year 1956. 4 March 1957. MC/223. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁶⁸ Report on the Sixth (Special) Session of the Executive Committee, 14 January 1957. 14 February 1957. MC/221. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁶⁹ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 5., valamint *Roger Walon*: Le CIME et l'Évacuation d'Autriche des Réfugiés Hongrois. Intégration, Bulletin International AWR/AER (1957) 2. 142 [Aide aux Réfugiés Hongrois 1956-1957. Rapports présentés au 7me assemblée générale de l'AWR/AER. Arnheim, 9 à 12 Septembre 1957 par la section autrichienne.]; *Carlin, J.*: The Refugee Connection i. m. 46.

⁷⁰ Report of the director on the work of the Committee for the year 1956. 4 March 1957. MC/223. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁷¹ Uo.

⁷² A magyar menekültek segélyezésében szerepet vállaló szervezetek munkájának összehangolását az UNHCR végezte az általa vezetett genfi Koordinációs Bizottságon keresztül. Jegyzőkönyveinek kiadása: Egy globális humanitárius akció hétköznapijai. A magyar menekültek segélyezésének szervezésére létrehozott Koordinációs Bizottság összefoglaló jegyzőkönyvei (Genf, 1956. november 13.–1957. október 29.). Szerk. Kecskés D. Gusztáv. Bp. 2014.

megfigyelő.⁷³ A szállítási kapacitások, a szakértelem és a szervezési tapasztalatok ugyanis az ICEM akkor immár ötéves tevékenységének köszönhetően rendelkezésre álltak. A szervezetnek a magyar menekültválsággal kapcsolatos tevékenységét a pénzügyi felhívások alapján érdemes különböző időbeli szakaszokra bontani.

Az 1956. novemberből 1957. január elejéig tartó első periódusban az igazgató két felhívást küldött a tagkormányoknak.⁷⁴ Az 1956. november 5-én kiadott első felhívásban kért összeg hamar kevésnek bizonyult, mivel a Magyarországról Ausztriába érkező újabb menekültek tömege meghaladott minden korábbi várakozást. Úgy becsülték, hogy az elszállítás ICEM-re háruló költségei 1956 végéig 558 962 dollárral haladják meg a rendelkezésre álló pénzügyi keretet. Ezért november 24-én újabb pénzáutalásokat és további menekültek befogadását szorgalmazták. Így összesen a két felhívásban 888 962 dollárt kértek. A kormányok nagylelkűen válaszoltak: egyes országok eltörölték a korábban megjelölt befogadási limitet, míg mások felemelték a kvótákat.⁷⁵ A Magyar Menekült Programhoz való hozzájárulás ekkorra már 990 353 dollárt tett ki.⁷⁶ Az első időszak ICEM tevékenységének finanszírozásából 325 000 dollárt az ICEM 1956-os rendes költségvetése biztosított, 819 000 dollárt küldtek az ICEM tagállamai a Magyar Menekült Program számára, 1 150 000 dollárt fizettek a tengerentúli országok a hozzájuk szállított menekültek létszáma alapján („per capita”), s végül 819 000 dollárt folyósított az Egyesült Államok Menekült Programja.⁷⁷ A magyar menekültválság megoldásához azonban ezek a hatalmas összegek is kevésnek bizonyultak.

1957. január elejére válsághelyzet alakult ki: mintegy 70 000 magyar menekült tartózkodott még Ausztriában, miközben hiányzott az elszállításukhoz szükséges pénzügyi fedezet. A tartalékok kimerüléséhez erőteljesen hozzájárult 1956 őszének két párhuzamosan kibontakozó nemzetközi válsága: a magyar forradalom szovjetek általi véres leverését követő menekülthullám és a szuezi válság. Az izraeliek, a franciák és az angolok egyiptomi katonai beavatkozása nyomán lezajlott háború következtében a Szuezi-csatorna hajózhatatlanná vált, ami megnehezítette az ICEM számára az Ausztráliába irányuló hajón történő szállítást: az Afrikát megkerülő

⁷³ Report by the United Nations observer at the special public meeting of the Executive Committee of the Intergovernmental Committee for European Migration (Geneva, 18 January 1957) to discuss Hungarian Refugee Programme. 18 January 1957. United Nations – Archives and Records Management Section (New York, a továbbiakban: UNARMS), UN-S-445-0199-2.

⁷⁴ Report on the Sixth (Special) Session of the Executive Committee, 14 January 1957. 14 February 1957. MC/221. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁷⁵ Így például a svájci kormány értesítette az ICEM-et, hogy 1956. november 26-i döntésüknek megfelelően újabb 6000 magyar menekültet befogadnak ideiglenes jelleggel, az addig végleges befogadásra engedélyezett 4000 felett. Max Petitpierre szövetségi tanácsos, a Politikai Osztály (Külgügyek) vezetője levele Harold Tittmannhoz, az ICEM igazgatójához. 1956. nov. 28. c.211.HO.-RH/eo. IOM, SIT-00-023.

⁷⁶ Report of the director on the work of the Committee for the year 1956. 4 March 1957. MC/223. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁷⁷ *Walton, R.*: Le CIME et l'Évacuation d'Autriche i. m. 142.

útvonal ugyanis hosszabb időt vett igénybe és jóval nagyobb költségekkel járt.⁷⁸ A pénzügyi hiányt növelte, hogy Nagy-Britannia – ahová addig az ICEM 380 641 dolláros költségén 12 615 magyar menekültet szállítottak Ausztriából – csupán 112 000 dollárnyi (40 000 font) költségtérítést ígért. Ez a döntés a migrációs bizottság számításai szerint 268 641 dollár veszteséget okozott a szervezetnek. Mivel az összeg a nagyobb részét képezte a 27 tagállam által a szállítások folyamatossága érdekében 1957-re átvendő tartaléknak, a Végrehajtó Bizottság januári rendkívüli ülése a pénzügyi tartalék kimerülését állapította meg.⁷⁹ A brit kormány álláspontja szerint azonban az elszállítások nem „Öfelsége kormánya kérésére” történtek. Úgy vélték, hogy ők csupán hozzájárultak a magyar menekülteknek az ország területére történő befogadásához, de a szállítás az UNHCR londoni képviselétével való egyeztetés alapján az ICEM felelőssége volt. És a szervezet igazgatójának 1956. december 8-i levele szerint a művelet az osztrák kormány kérésére történt. Általánosságban pedig leszögezték, hogy Nagy-Britannia alapvetően nem emigrációkat befogadó ország, és nem szokott fizetni a területére kerülő menekültek beszállításáért.⁸⁰ Az úti költségre fordítható összeg növekvő hiánya következtében 1957. január–februárban lelassult a magyar menekültek elszállítása Ausztriából: alig valamivel több menekültet vittek el, mint az 1956. november–decemberben elszállítottak egyharmada.⁸¹

Az ICEM magyar menekülteket megsegítő ausztriai tevékenységének második szakaszát a Végrehajtó Bizottság 1957. január 14. és 18. között tartott rendkívüli ülése vezette be, amely a pénztartalékok kimerülése miatt kialakult válságot volt hivatott megoldani. Tittmann igazgató 1956. december 26-án jelentette be az ülés összehívását elsősorban az Ausztriában és más európai országokban lévő magyar menekültek elszállításának folytatása érdekében.⁸² A tárgyalások elején felolvasták Helmer osztrák belügyminiszter táviratát, amelyben kérte, hogy a kormányok küldjenek pénzt az ICEM-nek a menekültek elszállítására. A kérelmet a szervezet igazgatója nyomban táviratilag továbbította a tagkormányokhoz is.⁸³ Pierre Jacobsen igazgatóhelyettes pedig világossá tette, hogy szükségessé

⁷⁸ Report on the Sixth (Special) Session of the Executive Committee, 14. January 1957. 14 February 1957. MC/221. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁷⁹ Memorandum regarding ICEM movement of Hungarian refugees from Austria to the United Kingdom 1956/1957. 25 January 1957. NA: FO 371/127703.

⁸⁰ Aide mémoire handed to the United States Chargé d’Affaires in the United Kingdom, Minister Walworth Barbour on February 14, 1957. 13 February 1957. NA: FO 371/127703.

⁸¹ Report of the director on progress since the fifth session. 20 March 1957. MC/225. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁸² CIME communiqué de presse, Une session spéciale du Comité exécutif du CIME convoquée pour le 14 janvier 1957. 20 décembre 1956. No. 200. AMAE, NUOI, carton 301, dossier 7.

⁸³ Harold H. Tittmann [ICEM] igazgató a francia Külügyminisztériumnak, Ausztria belügyminiszterének távirata. Korlátozott terjesztésű. 1957. jan. 13. MC/EX/INF/2. AMAE, NUOI, carton 301, dossier 7.

válík az elszállítás korlátozása vagy egyenesen leállítás, ha jelentős pénzügyi hozzájárulások nem érkeznek 1957. február 1-ig.⁸⁴ Az osztrák kormány megfigyelőként jelenlévő képviselője nyomatékosan felhívta a Bizottság figyelmét arra, hogy az ausztriai menekülthelyzet továbbra is kritikus.⁸⁵ Az ülésről készült jelentés tanúsága szerint a résztvevők beszámoltak a magyar menekültek helyzetéről az általuk képviselt országokban. Kanada delegáltja bejelentette, hogy jelentősen könnyítettek a menekültek befogadásának feltételein, így az orvosi előírásokon is lazítottak, továbbá teljesen visszafizették az ICEM-nek a magyar menekültek odaszállításának költségeit.⁸⁶ Az ülésen kritikák érték a költségek teljes megtérítését visszautasító brit kormányt, és azt a döntést hozták, hogy a migrációs bizottság a jövőben csak akkor vállal Európán belüli szállítást, ha a menekülteket fogadó ország a költségekhez jelentősen hozzájárul. Noha az ICEM illetékesei először még azt közölték Londonnal, hogy kisebb mértékben ezután is szállítanak brit földre magyar menekülteket, később már azt jelezték, hogy az amerikai kormány kérte a Nagy-Britanniába irányuló szállítások felfüggesztését, amíg a brit Külügyminisztériummal való vitájuk el nem simul.⁸⁷

A tanácskozás eredményeképpen január 19-én Baron Eric O. van Boetzealer, a Végrehajtó Bizottság holland elnöke táviratot küldött a 27 tagállamnak, sürgetve őket újabb pénzadományok folyósítására az ICEM által elszállítandó 65 450 magyar menekült elvitele érdekében, melynek költségét a szervezet 10 681 409 dollárra becsülte. Az összeg kevesebb, mint felére volt ekkor ígéret.⁸⁸ A VB üzenete – a humanitárius megfontolásokon túl – hangsúlyozta, hogy az elszállítás érdekében időben küldött hozzájárulás csökkenti a magyar menekültek ausztriai tartózkodásának idejét és így – ami fontos – ellátásuk költségeit is.⁸⁹ Az újabb felhívás nyomán az Egyesült Államok kormánya 1957. február 1-jén bejelentette, hogy 5 200 000 dollárt adományoz 35 450 menekültnek az Egyesült Államokon kívüli tengerentúli országokba való szállítására, és vállalja minden USA-ba induló magyar menekült szállítási költségét 1957-ben.⁹⁰ Ezzel egyidejűleg más

⁸⁴ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 16. Lásd még *Walon, R.*: Le CIME et l'Évacuation d'Autriche i. m. 146.

⁸⁵ Report on the Sixth (Special) Session of the Executive Committee, 14 January 1957. 14 February 1957. MC/221. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Note (signed Falla), Hungarian refugees and Inter-Governmental Committee for European Migration (ICEM), confidential. 28 January 1957. NA: FO 371/127703.

⁸⁸ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 16., lásd még *Walon, R.*: Le CIME et l'Évacuation d'Autriche i. m. 146.

⁸⁹ Report on the Sixth (Special) Session of the Executive Committee, 14 January 1957. 14 February 1957. MC/221. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

⁹⁰ CIME communiqué de presse, Les États-Unis participeront avec 15,4 millions de dollars au programme du CIME de 1957. 1 février 1957. No. 208. AMAE, NUOI, carton 301, dossier 7.

országok is felajánlásokat tettek. Kanada például továbbra is vállalta minden oda érkező magyar szállításának költségeit.⁹¹ Az ausztriai magyar menekültek helyzetének megoldását az is elősegítette, hogy 1957. február–márciustól jelentősen lecsökkent az Ausztriába belépő magyar menekültek napi száma (februárban: 36, márciusban: 9). Ezért az ICEM ausztriai képviselőtét átszervezték, és létszámát fokozatosan csökkentették. A műveleti központot Bécsből Salzburgba helyezték át. A kiegészítő irodákat Linzben, Grazban, Villachban, Klagenfurtban és Bregenzben felszámolták.⁹²

Az ICEM ausztriai tevékenységének harmadik szakasza akkor kezdődött, amikor 1957. májusban az igazgató újra a tagállamokhoz fordult, hogy küldjenek további pénzügyi hozzájárulásokat az ICEM Tanácsa által 1957-re elfogadott munkaprogram végrehajtása érdekében.⁹³ Új jelenség volt, hogy tavasztól a migrációs bizottság megkezdte a menekülteknek a másodlagos befogadás (second asylum) országaiból a tengerentúlra szállítását. Sok menekültnek az Ausztriából való gyors elszállítás érdekében ugyanis megígérték, hogy a későbbiekben továbbviszik őket a tengeren túlra, főként az Egyesült Államokba.⁹⁴ Az ICEM alapszabályának megfelelően a küldő és a befogadó tengerentúli országok szerződést kötöttek: Kanada például megállapodást írt alá Franciaországgal, Nagy-Britanniával és Hollandiával is.⁹⁵

A hatalmas erőfeszítések eredményeként 1957. június 30-ig az ICEM 141 162 magyar menekültet szállított el Ausztriából.⁹⁶ Ekkor 28 000 magyar menekült volt még osztrák területen,⁹⁷ amiből 1958. februárra mindössze 18704 maradt.⁹⁸ 1959. december 31-ig az ICEM által Ausztriából elszállított magyar menekültek száma 144 182 fő volt. Ebben az időben még mintegy 9500 magyar menekült tartózkodott az országban.⁹⁹

⁹¹ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 17.

⁹² *Walton, R.*: Le CIME et l'Évacuation d'Autriche i. m. 146–147. Vö. *Carlin, J.*: The Refugee Connection i. m. 62.

⁹³ Harold H. Tittmann igazgató távirata a francia Külügyminisztériumnak. 1957. máj. 10. n° 5721. AMAE, NUOI, carton 301, dossier 7., valamint Harold H. Tittmann igazgató levele az USA külügyminiszterének. 1957. máj. 13. NARA, RG 469, Records of the U.S. Foreign Assistance Agencies, 1948–1961, Office of the Director, Subject Files Relating Primarily to Hungarian Refugees, 1956–1961, Loose-Filed Papers to Hungarian Refugee Relief ICEM, Box 3, ARC ID 3000028, Entry P 216.

⁹⁴ Pierre Jacobsentól, az ICEM igazgatóhelyettesétől James Readnek, a menekültügyi főbiztos helyettesének. Rövid nyilatkozat a Magyar Menekült Programmal kapcsolatos tevékenységről. 1956. nov. 13. IOM, SIT-00-049.

⁹⁵ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 18.

⁹⁶ *Walton, R.*: Le CIME et l'Évacuation d'Autriche i. m. 141.

⁹⁷ Uo. 147.

⁹⁸ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 18.

⁹⁹ *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 39. Hivatkozás: ICEM Handbook, 1960. 19.

Az ICEM Jugoszláviában

1957 tavaszán indult meg a magyar menekültek elszállítása Jugoszláviából. Még 1957. januárban az ICEM igazgatóhelyettese jelezte a Végrehajtó Bizottságnak, hogy arra számít, a jugoszláv kormány segítséget fog kérni a migrációs bizottságtól. A Végrehajtó Bizottság arra utasította az Igazgatóságot, hogy ebben az esetben kérjen pontos és teljes körű tájékoztatást a jugoszláv kormánytól a kívánt műveleti és pénzügyi részvételről, és a választ táviratilag jelentse a VB tagjainak, mielőtt bármilyen további lépést tenne.¹⁰⁰ Jugoszláv külügyi források szerint az UNHCR Jugoszláviába küldött képviselője, Amir Abbas Hoveyda¹⁰¹ belgrádi illetékeseknek a menekültek elszállítása kapcsán felvetette, hogy járuljanak hozzá az ICEM bevonásához, mert ez az egyetlen szervezet, amely képes a probléma egészét kezelni. Azt ajánlotta, hogy hozzanak létre Belgrádban egy ideiglenes UNHCR irodát, amelynek keretében az ICEM is működhet.¹⁰² A jugoszláv kormány ebbe beleegyezett. Lindt főbiztos január 23-i levelében tájékoztatta Belgrád kéréséről az ICEM-et.¹⁰³ Az UNHCR/ICEM missziók két látogatást tettek Belgrádban a magyar menekültügy megoldásának tanulmányozására.¹⁰⁴ Jelentéseik alapján az igazgató tudatta a Végrehajtó Bizottsággal, hogy véleménye szerint lehetséges nagy tömegű menekült elszállításának megszervezése. A testület támogatta az igazgató javaslatát.¹⁰⁵ Március végén az igazgatóhelyettes már pontosított adatokkal szolgált, melyek szerint 1 500 000 dollárra lenne szükség 7600 magyar elszállításához. A pénzügyi fedezet biztosítása érdekében az USA azt kérte, hogy az ICEM 2 000 000 dollárt használjon fel az általa folyósított korábbi felajánlásból 10 000 magyar menekült Jugoszláviából történő elszállítására.¹⁰⁶ Hollandia és Venezuela is hasonló lépéseket tett.¹⁰⁷ Az ICEM Tanácsa 1957. április 11-én hozott határozatot a szervezet részvételéről a Jugoszláviában lévő magyar menekültek megsegítésében, és felhatalmazta

¹⁰⁰ Report on the Sixth (Special) Session of the Executive Committee, 14 January 1957. 14 February 1957. MC/221. IOM, ICEM, Council, Sixth session,

¹⁰¹ Amir Abbas Hoveyda (1919–1979): (perzsa) iráni politikus, az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság tisztviselője.

¹⁰² *Katarina Kovačević: A menekültkérdés Jugoszláviában.* In: *Évkönyv XIV.* (2006–2007). Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országokban. Szerk. Rainer M. János – Somlai Katalin. Bp. 2007. 147–148.

¹⁰³ August Lindtnek, az ENSZ menekültügyi főbiztosának levele Pierre Jacobsenhez, az ICEM igazgatóhelyetteséhez. 1957. jan. 23. IOM: SIT-00-023.

¹⁰⁴ Revised report of the Director on the situation of Hungarian refugees in Yugoslavia. 2 April 1957. MC/228/Rev.1. IOM, ICEM, Council, Sixth Session.

¹⁰⁵ Addendum 1 to the Preliminary Report of the Executive Committee. 8 April 1957. MC/232/Add.1. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ *Witcover, J.:* The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 19.

az igazgatót a szükséges gyakorlati lépések megtételére,¹⁰⁸ főként a Jugoszláviában lévő magyar menekültek regisztrálására és az elszállításra való felkészítésére.¹⁰⁹ Május elsején kezdődött a munka.¹¹⁰ Az amerikai Külügyminisztérium ICEM-beli képviselőjének adott utasításából kiderül, hogy a magyar menekültek Jugoszláviából való mielőbbi elszállítását amerikai érdekek tekintették, és támogatták az UNHCR és az ICEM közös jugoszláviai missziójának tevékenységét is.¹¹¹ Ezt a szándékot 1957. április közepén titkos egyetértési nyilatkozattal is megerősítették a két szervezettel.¹¹²

Az ICEM belgrádi misszióvezetőinek bizalmas jelentései arról tanúskodnak, hogy kezdetben nem volt feszültségmentes a jugoszláv illetékesekkel és az UNHCR képviselőjével fenntartott kapcsolat. A Főbiztosság küldötte arról értesítette a Belgrádba érkező ICEM-ügyvezetőt, hogy a jugoszláv kormány nem érti, miért van szükség a migrációs bizottság jelenlétére, hiszen Jugoszlávia megállapodásokat kötött a befogadó országokkal, amelyek elküldték válogató misszióikat is az országba. Kérésére a migrációs bizottság képviselője memorandumot készített, amelyet a vendéglátók elfogadtak. Később kiváló munkakapcsolat alakult ki a jugoszláv szervek és az ICEM között. Szolgáltatuk megkezdésekor hatásköri surlódások is próbára tették a két genfi központú intézmény jugoszláviai megbízottainak viszonyát. ICEM-források szerint az UNHCR-képviselő csak hosszas győzködés után egyezett bele abba, hogy migrációs ügyekben közvetlenül is érintkezésbe léphessenek a jugoszláv hatóságokkal és a befogadó országok diplomáciai kirendeltségeivel.¹¹³ Lindt főbiztos 1957. májusi belgrádi látogatása során igyekezett elsimítani az ellentéteket.¹¹⁴

A migrációs bizottság igazgatója az egyik fő problémát abban látta, hogy a menekülttáborok az országban szétszórva helyezkedtek el, és a közlekedés nagy nehézséggel járt. A jugoszláv kormány ígéretet tett arra, hogy az ország határáig térítésmentesen

¹⁰⁸ Resolution no. 140 (VI), Hungarian refugees in Yugoslavia (Adopted by the Council at its 53rd meeting on 11 April 1957). 12 April 1957. MC/239. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

¹⁰⁹ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 19.

¹¹⁰ Edvard B. Marks, chief, ICEM Liaison Mission in Belgrade, Hungarian refugees in Yugoslavia, Resettlement report as of October 1st 1957, to Harold H. Tittmann, Director of ICEM. 1. October 1957. IOM: SIT-00-023.

¹¹¹ Instructions to the United States Representative to the Sixth session of the Council and Seventh session of the Executive Committee of the Intergovernmental Committee for European Migration, limited official use. (É. n. 1957?) NARA: RG 469, Records of the U.S. Foreign Assistance Agencies, 1948–1961, Office of the Director, Subject Files Relating Primarily to Hungarian Refugees, 1956–1961, Hungarian Refugees – General, to FY 1958 Mutual Security Program, Box 5, ARC ID 3000028, Entry P 216.

¹¹² Memorandum of Understanding on the Movement of Hungarian Refugees from Yugoslavia Between the Office of the UNHCR (Lindt), ICEM (Jacobsen) and the U.S. Delegation to ICEM (McLeod and Warren). Geneva, 14–15 April 1957. IOM, SIT-00-049.

¹¹³ Report of Jean Schiltz, Acting Chief of Office, Belgrade to Harold H. Tittmann, Director of ICEM. 1 May 1957. IOM, SIT-00-023.

¹¹⁴ Memorandum of Meeting with Lindt and Read in the High Commissioner's Office. 15 May 1957. IOM, SIT-00-049.

szállítják a menekülteket.¹¹⁵ A közlekedési és távközlési infrastruktúra hiányosságai ellenére az ICEM jugoszláviai missziójának vezetője általában kielégítőnek találta a jugoszláv kormány által biztosított feltételeket.¹¹⁶ Az ausztriai válságidőszakban szerzett tapasztalatok, az elszállítási lehetőségek kiszélesedése, és az a tény, hogy nem volt vészhelyzeti légkör, lehetővé tette, hogy az ICEM jugoszláviai tevékenysége az ausztriaiánál rendezettebb körülmények között menjen végbe.¹¹⁷ 1958. február elejére minden magyar menekült – aki akarta – elhagyta Jugoszláviát.¹¹⁸ A migrációs bizottság adatai szerint 19 857 magyar menekült lépett Jugoszlávia földjére. Ebből 2773 visszatért Magyarországra, 9477 főt Nyugat-Európában telepítettek le (közülük 4452-t az ICEM égisze alatt szállítottak), 6897 személyt tengerentúli országokba vittek (közülük 6657-et az ICEM szervezésében) és 710 menekült maradt Jugoszláviában.¹¹⁹

Szállítás, regisztráció, sajtómunka

Az ICEM Végrehajtó Bizottsága 1957. januári ülésén megerősítette a szervezet tevékenységének fő irányait. Elsődleges célnak továbbra is a menekültek Ausztriából való elszállítását tekintették a másodlagos befogadás, vagy a végleges letelepedés államaiba. Fontosságban ezt követte a menekültek elszállítása az őket ideiglenes jelleggel befogadó országokból (temporary asylum), különösen Olaszországból. Továbbá a lehetőségek függvényében meg kellett kezdeni a menekültek elszállítását a másodlagos befogadás államaiból a végleges letelepedés államaiba. Az Európán belüli szállítást nagy volumenben csak akkor tartották lehetségesnek, ha a befogadó országok jelentős mértékben hozzájárulnak ennek költségeihez.¹²⁰

Az ICEM segítő tevékenysége az adott befogadó ország sajátos előírásaitól is függött. Egyes esetekben a szállítási folyamat minden elemét végezte a kezdeti regisztrációtól a végső elszállításig, míg máskor csak a regisztrációt¹²¹ vagy az indulási helyre való szállí-

¹¹⁵ Revised report of the Director on the situation of Hungarian refugees in Yugoslavia. 2 April 1957. MC/228/Rev.1. IOM, ICEM, Council, Sixth Session.

¹¹⁶ Edvard B. Marks, chief, ICEM Liaison Mission in Belgrade, Hungarian refugees in Yugoslavia, Resettlement report as of October 1st 1957, to Harold H. Tittmann, Director of ICEM. 1 October 1957. IOM: SIT-00-023.

¹¹⁷ *Witcover, J.:* The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 19.

¹¹⁸ Report of the Director on progress since the Seventh Session of the Council. 20. March 1958. MC/284. IOM, ICEM, Council, Eighth session.

¹¹⁹ Plan of operations and budget and plan of expenditure for 1958: revised estimates, Presented by the Director. 10 May 1958. MC/290. IOM, ICEM, Council, Eighth session. Ezeket az adatokat jugoszláv külügyminisztériumi források is megerősítik. Lásd *Kovačević, K.:* A menekültkérdés Jugoszláviában i. m. 134–135.

¹²⁰ Report on the Sixth (Special) Session of the Executive Committee, 14 January 1957. 14 February 1957. MC/221. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

¹²¹ Report of the director on the work of the Committee for the year 1956. 4 March 1957. MC/223. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

tást. A latin-amerikai országok rábízták az egész áttelepítési folyamat lebonyolítását.¹²² Az Egyesült Államok által a második befogadási hullám során légi úton utaztatott magyar menekültek (Operation Safe Haven) Münchenbe, vagy más nyugatnémet repülőterre szállítását és dokumentumokkal való ellátását szintén a migrációs bizottság szervezte 1956. december 10-től 1957. június 28-ig. Ez volt az addigi történelem legtöbb menekültet elszállító légihídja.¹²³ 1956. november végén az ICEM javasolta a kormányoknak, hogy az elszállítás felgyorsítása érdekében már az osztrák határon fogadják be a menekülteket a lehető legkevesebb formalitással.¹²⁴ Amikor ennek nyomán az osztrák–magyar határról indultak a szállító buszok vagy vonatok, a bizottság munkatársai gyakran útközben, a buszon vagy a vonaton végezték a regisztrációt.¹²⁵

A regisztráció fő lépéseinek meghatározásakor az ICEM saját tapasztalatain kívül felhasználta az UNRRA¹²⁶ és az IRO tevékenységéből tanultakat is. Az osztrák kormány beleegyezésével három külön központot hoztak létre az egyes fázisok lebonyolítására. A menekültek először az osztrák kormány által megnyitott átmeneti befogadó táborba kerültek, ahol az Egyesült Államok Menekült Programjának bővített ellátmányával önkéntes szervezetek és a Vöröskereszt élelmezte, illetve ruházta őket mindaddig, amíg várták a regisztrációt. A második szakaszban az öt nagy adatfelvevő központ (Bécs, Salzburg, Graz, Linz, Villach) egyikébe vitték őket a teljes regisztrációra és adataik feldolgozására. Majd a harmadik fázisban „várakozási táborokba” (holding camps) kerültek, amelyeket repülőterek és más indulási helyek közelében alakítottak ki, hogy – amennyiben elszállítási lehetőség adódik – azonnal indulhassanak.¹²⁷ A regisztráció révén igyekeztek a minimumra csökkenteni a menekült családok szétszóródását Ausztriában és a nagyvilágban.¹²⁸

A vezető adatfelvevő-hely Ausztriában az ICEM főhadiszállása volt Bécsben a Czernin palotában (Friedrich-Schmidt-Platz). Innen küldték ki a regisztrációs

¹²² *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 11.

¹²³ Uo. 12.

¹²⁴ Uo. 7.

¹²⁵ Uo. 5.

¹²⁶ ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA): 1943-ban alapított nemzetközi segélyszervezet, amelyben 44 ország képviseltette magát, de az Egyesült Államok befolyása alatt állt. 1945-ben az ENSZ rendszerének része lett. Tevékenysége különösen 1945–1946-ban volt intenzív, 1947-re nagyrészt lezárult. Célul tűzte ki „a háború áldozatai érdekében teendő intézkedések tervezését, összehangolását, igazgatását vagy intézését az Egyesült Nemzetek ellenőrzése alatt álló valamely területen élelmiszer, tüzelőanyag, ruházat, menedékhely és egyéb alapvető szükségletek, orvosi és más lényegi szolgáltatások biztosítása révén” (idézet az UNRRA-val kapcsolatos egyezményből, 1943). Központja New Yorkban volt. Az UNRRA szorosán együttműködött számos önkéntes jótékonyági szervezettel. Jelentős szerepet játszott hontalan személyek (DP) országaikba való hazajutásának elősegítésében Európában 1945–1946-ban.

¹²⁷ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 6–7.

¹²⁸ *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 38–39.; *Carlin, J.*: The Refugee Connection i. m. 46.

csoportokat az Ausztria keleti részében lévő táborokba. De a bécsi ICEM-központban is folyt az adatfelvétel, napi mintegy 800 menekült regisztrálásával.¹²⁹ Hogyan ment végbe az adatfelvétel? Amikor egy menekült sorra került, bevezették egy kis szobába, ahol egy tolmács és egy gépíró segítségével felvették az alapvető adatait. Feljegyezték nevét, életkorát, előző címét, vele lévő családtagjait, Ausztria területére lépésének módját és idejét, vallási hovatartozását és azt, hogy melyik országban kíván letelepedni. Ha a megjelölt ország kvótája még nem volt betelve, elvezették egy asztalhoz, ahol az adott országba való jelentkezéseket intézték. Ott beszélt egy válogatási tisztviselővel (selection officer) a lehetőségekről, és tisztázták, hogy az illető megfelel-e az ország válogatási kritériumainak. Ha betelt az adott ország kvótája, megnevezhetett másik országot, vagy várhatott arra, hogy az általa választott ország újabb lehetőségeket kínáljon fel.¹³⁰

Az ICEM jelentős szerepet vállalt a magyar menekültek nemzetközi dokumentálásában is. Emiatt szintén szoros munkakapcsolatot tartott fenn az UNHCR-rel és az osztrák Belügyminisztériummal,¹³¹ hozzájárulva a menekültek létszámával és mozgásával kapcsolatos statisztikai adatok folyamatos beszerzéséhez, rendszerezéséhez, pontosításához és közzé tételéhez.¹³² A három fél 1957 októberében megegyezett, hogy a magyar menekültekkel kapcsolatban egységes statisztikát használnak.¹³³

Különösen 1957. áprilistól vált az ICEM egyik fő tevékenységévé a tanácsadás (counseling) a még Ausztriában tartózkodó menekültek számára: igyekeztek meggyőzni őket arról, hogy vállalják az útnak indulást, amíg vannak olyan országok, amelyek kvótája nem telt be. Sokan ugyanis előnyösebb letelepedési lehetőségekre vártak, főként az Egyesült Államokban, vagy arra, hogy kedvező fordulat következik be Magyarországon, és hazatérhetnek.¹³⁴ Az ICEM-nek Ausztriában volt egészségügyi szekciója is, amely a szervezet kötelékébe tartozó orvosokból és ápolókból, vöröskeresztes munkatársakból, valamint osztrák és magyar egészségügyi képzettséggel rendelkező önkéntesekből állt. Szükség esetén segítettek az egyes országok válogató misszióinak is. Az ICEM elvégezte az orvosi vizsgálatokat olyan országok számára, amelyek nem küldtek válogató tisztviselőket, hanem

¹²⁹ *Witcover, J.:* The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 8.

¹³⁰ Uo. 9–10.

¹³¹ Report submitted by the High Commissioner, The problem of Hungarian refugees in Austria. An assessment of the needs and recommendations for future action UNREF Executive Committee, Fourth Session. 17 January 1957. A/AC.79/49. UNARMS, UN-S-445-0199-11.

¹³² Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának Levéltárában dossziékba gyűjtve megtalálhatók az egyes befogadó országokra vonatkozó rendszeres statisztikai adatsorok és az azok készítésére vonatkozó levelezés. Archives of the UNHCR (Genf): például 20-HUN-AUS Statistics – Hungarian refugees in Austria (1957-1961), 20-HUN-FRA Statistics – Hungarian refugees in France (February 1957-February 1958), 20-HUN-YUG Statistics – Hungarian refugees in Yugoslavia (March 1957-January 1958).

¹³³ Refugees from Hungary in Austria. Special Statistical Bulletin, restricted. 30 Oktober 1957. UNARMS, UN-S-445-0198-4.

¹³⁴ *Witcover, J.:* The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 17–18.

felkérték a migrációs bizottságot, hogy intézkedjen helyettük. A magyar menekültek kapcsán különösen fontosnak tartották, hogy kiszűrjék az esetleges fertőző betegeket, és felmérjék, hogy az elszállítás előtt állók alkalmasak-e az utazásra.¹³⁵

Az ICEM Tájékoztatási Irodája (Public Information Office) a magyar menekültügygel összefüggésben folyamatosan információval látta el a világsajtót, és segítette a tudósítókat az eseményekről szóló beszámolóik elkészítésében.¹³⁶ A szervezet központjában is tudták, hogy a magyar menekültügy sikeres kezeléséhez döntő fontosságú a „Szabad Világ” közvéleményének rendszeres és alapos tájékoztatása.¹³⁷ A genfi ICEM Központ heti jelentéseket tett közzé a Magyar Menekült Program állásáról főként a tagországok kormányainak informálására, de a beszámolók ennél szélesebb körben terjedtek.¹³⁸ A szervezet vezetői úgy vélték, hogy ezek a tényszerű jelentések fontos szerepet játszottak a kormányok támogató hozzáállásának fenntartásában.¹³⁹ Az ICEM Központnak Bécsben egész tájékoztatási csoportot kellett felépítenie a sajtó megnövekedett érdeklődésének kielégítésére. Visszahívtak egykori tájékoztatási munkatársakat, és kölcsönvettek munkaerőt az Egészségügyi Világszervezettől, valamint az Európai Gazdasági Bizottságtól (Economic Commission for Europe) és más szervezetektől is. Éjjel-nappal működő tájékoztatási szolgálatot szerveztek. Megbízható napi jelentéseket tettek közzé a beáramló és az elszállított magyarok számáról, és az érdeklődésben tett intézkedésekről. A statisztikai adatok ismertetésén túl fontos volt az emberi és drámai elemek hangsúlyozása is a menekültek ügye kapcsán, hogy – a sajtó közvetítésén keresztül – a közvélemény minél jobban átérezze az érintettek tragikus helyzetét.¹⁴⁰ A nemzetközi közvélemény mobilizálása érdekében a tájékoztatási egység tevékenységét a szervezet döntő fontosságúnak tartotta.¹⁴¹ Az ICEM Végrehajtó Bizottsága, amelynek tárgyalásai általában zárt ajtók mögött zajlottak, a publicitás növelése érdekében 1957. január 18-ára nyilvános ülés megtartásáról döntött, amelynek kizárólagos témája a magyar menekültügy kezelése volt.¹⁴²

¹³⁵ Dr. Cleve Schou, medical officer, Medical report on the Hungarian emergency operation in Austria. April 1962. IOM. 55 oldalas részletes jelentés egykorú feljegyzései alapján. Vö. *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 11.

¹³⁶ Report on the Sixth (Special) Session of the Executive Committee, 14 January 1957. 14 February 1957. MC/221. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

¹³⁷ Például 1956. november 6-án Herold H. Tittman igazgató az ICEM News-ban röviden beszámolt a magyar menekültek Ausztriába érkezéséről és az ICEM ezzel összefüggő lépéseiről. Lásd ICEM News, sajtóközlemény. Migration Committee acts to assist Austrian Government in movement of 15.000 Hungarian refugees. 6 November 1956. No. 193. UNARMS, UN-S-445-0199-2.

¹³⁸ Ezek a körlevelek eljutottak az ENSZ New York-i Titkárságára is. Lásd például ICEM, Savingram, Report No. 17. (28 February 1957.), Report No. 18. (4 March 1958.). UNARMS, UN-S-445-0199-2.

¹³⁹ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 13.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Uo. 14.

¹⁴² Report on the Sixth (Special) Session of the Executive Committee, 14 January 1957. 14 February 1957. MC/221. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

A siker okai

Az egyes országokból érkező meg-megújuló anyagi támogatásról már korábban szóltunk. Noha az ICEM egész ausztriai tevékenységét Gregory Esgate misszióvezető irányította,¹⁴³ a hatékonyság és a gazdaságosság érdekében a menekültek Ausztriából való elszállításának teljes ellenőrzését a szervezet genfi főhadiszállásán végezték, ahol külön részleget hoztak létre a Magyar Menekült Program koordinálására. Az elszállítási terveket a fogadó országok képviselőivel egyeztetve dolgozták ki úgy, hogy az egyes országokba készülő csoportok utaztatását összehangolták az elszállítási lehetőségekkel. A vasúti, légi vagy autóbusszal történő szállítás konkrét részleteit az ausztriai központok munkatársai dolgozták ki és hajtották végre.¹⁴⁴ A magyar menekültek váratlan tömeges megjelenéséből következően azonban az ICEM ausztriai vezetésének nagy rugalmasságra volt szüksége, és számos esetben rögtönzött megoldásokat alkalmazott.¹⁴⁵ Így például kedvezőtlen téli időjárás miatt a menekültek elszállítására érkező repülőgépek számos esetben az eredetileg meghatározottól eltérő repülőtéren szálltak le, így az ICEM-nek hirtelen új indulási helyre kellett vinnie az induló menekülteket.¹⁴⁶

A források szerint az ICEM sikeréhez hozzájárult az ausztriai munkatársak elszánt, hősi munkája és határtalan lelkesedése is: a hivatalosan reggel 9-től este 6-ig tartó munkaidőt általában jelentősen meghosszabbították az óriási ügyteher miatt.¹⁴⁷

Következtetések

Az Európai Migráció Kormányközi Bizottsága – főként a dokumentálás és a szállítás révén – döntő szerepet játszott az 1956-os magyar menekültválság megoldásában. Az ICEM egykorú hivatalos kiadványának értékelése szerint a magyar menekültek elszállítása az egyetemes migrációtörténet egyik leghatékonyabb áttelepítési művelete volt.¹⁴⁸

A magyar menekültügy jelentős hatással volt a migrációs bizottság tevékenységére és későbbi történetére egyaránt.¹⁴⁹ A Papadopoulos–Kourachanis szerzőpáros szerint döntő szerepet játszott a szervezet helyzetének megszilárdulásában.

¹⁴³ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 11.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ *Walton, R.*: Le CIME et l'Évacuation d'Autriche i. m. 142.

¹⁴⁶ Uo. 144.

¹⁴⁷ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 8–9. Az ICEM-munkatársak nagy elismeréssel számoltak be a magyarok türelmes, bizalomteljes magatartásáról. Az ICEM személyzetének nehéz munkakörülményeiről főként 1956. november–decemberben lásd IOM: Dr. Cleve Schou, medical officer, Medical report on the Hungarian emergency operation in Austria (April 1962.); *Carlin, J.*: The Refugee Connection i. m. 47., 49.

¹⁴⁸ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 5.

¹⁴⁹ Az 1956-os menekültválság jelentős hatását több nemzetközi intézmény esetében is kimutatta *Gémes, A.*: Political Migration in the Cold War i. m. 177.

Amikor sok kormány kezdte megkérdőjelezni egy ilyen jellegű intézmény hasznosságát, a magyar menekültek tömeges érkezése ellenérveket adott a kétkedők meggyőzéséhez.¹⁵⁰ Hatékony és gyors elszállításuk pedig igazolta a migrációs bizottság, mint válságkezelő mechanizmus létjogosultságát az Egyesült Államok hidegháborús politikájában.¹⁵¹ Az ICEM vezetősége úgy tekintett az 1956-os magyar exódusra, mint ami „közvetlen kihívást” jelentett „erre a migrációs gépezetre, és lehetővé tette a szervezetnek, hogy bizonyítsa műveleteinek rugalmasságát és képességét új nagy feladatok gyors vállalására.” Az igazgató még 1955. évi jelentésében kifejezte véleményét, mely szerint az erős kilengésektől mentes, „egészséges” migrációs áramlás lényegi fontosságú nagyobb mozgások kezelésére képes, hatékony migrációs gépezet fenntartásához.¹⁵² Az igazgató értékelése szerint az intézmény jól felkészülten fogadta a feladatot, amelyet az 1956-os év legjelentősebb, „drámai hatású” tevékenységének tekintett.¹⁵³ Mindazonáltal 1956 a magyar menekültek elszállításától függetlenül is a szervezet addigi történetének legsikeresebb éve volt az áttelepített személyek mennyiségét figyelembe véve: 130 088 személyt szállítottak el az általános program keretében.¹⁵⁴ A migrációs bizottság által áttelepítettek száma 1957-ben még tovább nőtt.¹⁵⁵

A magyar menekültkérdés folyamánként új szintre emelkedett az ICEM és a nemzetközi sajtó közti kapcsolat. A szervezet vezetői is érzékelték, hogy a magyar menekültválság általában véve is ráirányította a nemzetközi közvélemény figyelmét a menekült sorsra, így újra érdeklődni kezdett az Európában a második világháború vége óta táborban élő és végleges letelepítésre váró menekültek ügye iránt.¹⁵⁶ Az 1956-os magyar menekültek kérdése lehetőséget adott az ICEM tevékenységének széleskörű propagálására is a sajtóban. Az igazgatói jelentés szerint a migrációs bizottság tevékenysége az 1956-os évben sokkal erőteljesebben jelent meg a médiában, mint bármikor az előző öt év folyamán.¹⁵⁷ A szervezet vezetősége úgy vélte, hogy noha a világsajtó érdeklődése a magyar menekültügy iránt 1957 második negyedében alábbhagyott, az ICEM döntő szerepe a magyar menekültválság megoldásában, valamint hosszútávú tevékenysége a migráció előmozdítására nagy súllyal került a nemzetközi közvélemény elé. A szervezet

¹⁵⁰ *Papadopoulos, Y. – Kourachanis, N.*: Overall European Overseas Outflows i. m. 181.

¹⁵¹ Uo. 188.

¹⁵² Report of the director on the work of the Committee for the year 1956. 4 March 1957. MC/223. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

¹⁵³ Uo.

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ ICEM, Statistical report, Report for the year 1957 (Extracted from the Annual Report of the Director to the Eight Session of the Council of the Intergovernmental Committee for European Migration – May 1958) 5. IOM.

¹⁵⁶ Report of the director on progress since the fifth session. 20 March 1957. MC/225. IOM, ICEM, Council, Sixth session.

¹⁵⁷ *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 40.

genfi és bécsi sajtóirodái sok újságíró számára fő információforrássá váltak migrációs kérdésekben.¹⁵⁸ Az 1950-es évek végére megnövekedett az ICEM tevékenységéről szóló nyilvános dokumentumok száma is. 1958-ban megbíztak egy újságírót, hogy készítessen brossúrát az ICEM szerepéről a magyar menekültválságban a „Research Group for European Migration problems” (Kutatócsoport az európai migrációs problémákról) számára, ami később hozzájárult ahhoz, hogy a szervezet tevékenységének ismertsége és pozitív megítélése tovább erősödjön.¹⁵⁹ 1959-ben kiadták az első ICEM Handbook-ot is.¹⁶⁰

A magyar menekültprobléma felszámolására irányuló közös erőfeszítések szorosabbra fűzték az ICEM és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának kapcsolatát. Jérôme Élie szerint a magyar menekültválság az emigrálást valóságos, kézzel fogható megoldásnak mutatta az UNHCR számára, ami felértékelte az ICEM szerepét.¹⁶¹ A magyar menekültprobléma kezelésére irányuló közös munka volt az első példa egy hirtelen fellépő humanitárius válság együttes kezelésére a két nemzetközi szervezet számára.¹⁶² Mint láttuk, az osztrák kormány egyszerre fordult a két intézményhez, a jugoszláv kormány pedig az UNHCR-en keresztül kérte az ICEM segítségét.¹⁶³

A migrációs bizottság történetében az 1956-os magyar menekültválság idején nőtt meg először radikálisan a menekültek aránya az elszállított migránsokon belül. Később ez a trend tovább erősödött.¹⁶⁴ Az 1957-es évről az ICEM által készített összefoglaló a „legnyilvánvalóbb” fejleménynek nevezi a menekültek arányának jelentős mértékű növekedését: a 194 156 áttelepített személyből 69 724 volt olyan menekült, akik európai vagy közel-keleti válságzónákból érkeztek.¹⁶⁵ Az UNHCR a nemzetközi fórumokon többször határozottan kiállt a migrációs bizottság mellett, így az ICEM Végrehajtó Bizottságának a pénzeszközök kimerülése miatt összehívott 1957. januári ülészekán is: „Az ICEM, mint az emigránsok és menekültek elszállítását biztosító egyetlen nemzetközi szervezet létfontosságú a magyar menekültek problémájának megoldása érdekében. Gratulálok az ICEM-nek az eddig elvégzett munkához, és lényegi fontosságúnak tartom, hogy a magyar menekültek szolgálatában kifejtett tevékenysége ne lassuljon

¹⁵⁸ Report of the Director [ICEM] on Progress since the Sixth session, Covering the period from 1 March to 30 June 1957. 31 July 1957. NARA, RG 469, Records of the U.S. Foreign Assistance Agencies, 1948–1961, Office of the Director, Subject Files Relating Primarily to Hungarian Refugees, 1956–1961, Hungarian Refugees – General, to FY 1958 Mutual Security Program, Box 5, ARC ID 3000028, Entry P 216.

¹⁵⁹ *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 185. Hivatkozás: MC/223/Rev.1, 1957: para 78. Lásd *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m.

¹⁶⁰ *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migration i. m. 32., 40.

¹⁶¹ *Élie, J.*: Interactions et filiations i. m. 49.

¹⁶² *Üö*: The Historical Roots i. m. 354.

¹⁶³ *Witcover, J.*: The Role of the Intergovernmental Committee i. m. 19.

¹⁶⁴ *Élie, J.*: The Historical Roots i. m. 351.

¹⁶⁵ ICEM, Statistical report, Report for the year 1957 (Extracted from the Annual Report of the Director to the Eight Session of the Council of the Intergovernmental Committee for European Migration – May 1958) 8. IOM.

le”, hangsúlyozta az 1956. decemberben megválasztott, svájci August Rudolph Lindt főbiztos.¹⁶⁶ Leszögezte, hogy az UNHCR és az ICEM tevékenysége kiegészíti egymást, és „csak szoros együttműködésük révén érhetik el közös céljukat, hogy a lehető legtar-
tósabb megoldást találjanak a menekültek problémáira”.¹⁶⁷ Amikor az 1950-es évek vé-
gén az ICEM újra költségvetési gondokkal küszködött, a főbiztos felhívta az államokat,
hogy hozzájárulásaikkal tegyék lehetővé a szervezet túlélését.¹⁶⁸

A két intézmény közti együttműködés az 1970-es években tovább erősödött a
menekültek vagy a menekültekhez hasonló helyzetben lévő népesség elszállításában.
Közös akcióra került sor például 1973-tól Chilében, 1972–1974-ben Ugandában,
1973-ban Bangladesben, 1974-ben Ciprusban és 1975-től Vietnamban.¹⁶⁹

Az 1950-es évek végére az ICEM migráció terén kifejtett tevékenységét – a
magyar ügyben mutatott kiváló teljesítmény okán is – széleskörű elismerés övez-
te. Megszűnt ideiglenes jellege. Új országok csatlakoztak hozzá: a tagállamok
száma a kezdeti 16-ről 1960-ra 29-re növekedett. Költségvetése az 1952-es 25.58
millió dollárról 1960-ra 33.99 millió dollárra emelkedett. Az ICEM az 1950-es
évtizedben összesen 959 373 migránst szállított.¹⁷⁰

THE INTERGOVERNMENTAL COMMITTEE FOR EUROPEAN MIGRATION (ICEM) AND THE HUNGARIAN REFUGEES OF 1956

by Gusztáv Kecskés D.

SUMMARY

The fact that the Intergovernmental Committee for European Migration (ICEM), the ante-
cedent of today’s International Organization for Migration (IOM), played a key role in han-
dling the Hungarian refugee crisis of 1956, is not commonly known. It was this body, estab-
lished in 1951 upon the initiative of the US, which organised the registration and transport of
some two hundred thousand Hungarian refugees in Austria and Yugoslavia. Based on the ar-
chives of the ICEM and the UN Secretariat, as well as on US, British and French foreign pol-
icy documents and the relevant scholarly literature, the paper examines this international mi-
gration organization in the 1950s, with a focus on the workings of the ICEM concerning the
Hungarian refugee crisis, and its influence upon the subsequent history of the organization.

¹⁶⁶ *Walon, R.*: Le CIME et l’Évacuation d’Autriche i. m. 146.

¹⁶⁷ Exposé de M. August Lindt, Haut Commissaire des Nations Unies pour les réfugiés à la quaran-
te-sixième séance du Comité exécutif, le 14 janvier 1957. 16 janvier 1957. MICEM/8/57. AMAE,
NUOI, carton 301, dossier 7.

¹⁶⁸ *Élie, J.*: Interactions et filiations i. m. 49.

¹⁶⁹ *Uő*: The Historical Roots i. m. 354–355.

¹⁷⁰ ICEM Handbook, 1960, 14. Idézi *Ducasse-Rogier, M.*: The International Organization for Migra-
tion i. m. 40.

Deák Ágnes

VIZSGÁLAT EGY MEGYEI KIRÁLYI BIZTOS ELLEN HIVATALI VISSZAÉLÉS ÜGYÉBEN, 1863*

Amikor Eötvös József báró 1845-ben megjelentette *A falu jegyzője* című regényét, melyben egy képzeletbeli alföldi vármegye tisztikarának korrupt és nepotista visszaéléseit festette le (hivatali vesztegetés, sikkasztás, törvénytelenység, iskolai végzettség hiánya, elfogult igazságszolgáltatás, testi bántalmazás, kínvallatás, pártszemponatok érvényesítése, okirat-hamisítás) az irányregény fekete-fehér árnyalatainak segítségével, sokan joggal bírálták, hogy a megyei igazgatás valóban létező hibáinak soha nem látott sűrítményét vetítette bele Porvár vidékének hivatali társadalmába. Mindenesetre voltak olyanok is, akik közel két évtizeddel a regény születése után is úgy látták, a kötet „a megyerendszerben gyökerező visszaélések hű rajzát nyújtja”.¹

A neoabszolútizmus kormányzata 1849 után a közigazgatás államosításával és központosításával, az önkormányzati autonómia minden elemének kiiktatásával többek között azt is célként tűzte ki, hogy megtisztítja a hivatalnoki kar működését az efféle visszaélésektől. Részben ezt szolgálta az a direktíva, hogy a tisztviselőket olyan megyében kell alkalmazni, ahol nincsenek birtokaik, illetve kiterjedt rokonságuk és baráti kapcsolataik. Tizenkét év múltán, 1860 végén azonban újjászerveződött az autonóm vármegyei közigazgatás, választott tisztikarral az 1848 előtti tradíciók jegyében. Ez mindenhol a helyi nemesi elit hatalmi pozíciójának visszaállítását hozta magával – persze korrekciókkal. Mindenekelőtt az 1848–1849-ben oly éles nemzetiségi küzdelmek lenyomata hagyott nyomott az új megyei tiszti karokban, amennyiben igyekeztek az együtt élő nemzetiségek helyi elitjeit több-kevesebb pozícióhoz juttatni, még ha mindez nem is ment helyi és országos konfliktusok nélkül.

Az 1861-es országgyűlés feloszlata után az uralkodó 1861. november 5-én generálisan feloszlatta az önkormányzati testületeket Magyarországon, a megyék élére jobbára új vezetőket rendelt, akiknek feladata volt a közigazgatás és igazságszolgáltatás helyi újjászervezése, a megyei hivatalnokok kinevezése és a hivatali

* A tanulmány az OTKA K 83777. sz. A Schmerling provizórium története című kutatási program keretében készült.

¹ *Ziláhy Károly*: Magyar koszosorok albuma. Írói élet- és jellemrajzok. Pest 1863. 74.; Gángó Gábor kutatásai azt mutatják, hogy Eötvös a megyerendszer működését nem csak madártávlatból ismerte. Vö. *Gángó Gábor*: A megye aljegyzője. Báró Eötvös József Fejér megyei hivatala, 1833–1835. Századok 142. (2008) 49–61.; *Uő*: A báró Eötvös-család Borsod megyei csödpere (1841–1847). Századok 146. (2012) 1401–1419.; *Uő*: Báró Eötvös József és Borsod megye. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica. Tom. XVII. Fasc. 1. (2012) 171–175.; *Uő*: Báró Eötvös József és Békés megye. Századok 147. (2013) 1079–1032.; *Uő*: Báró Eötvös József Eperjesen, 1837–1838. Századok 148. (2014) 715–726.

ügymenet meghatározása. Egy személyben voltak felelősek mindezért, cserébe szabad kezet kaptak az irányításuk alá tartozó hivatali apparátus felett. Az uralkodó által a helytartótanács élére kinevezett Pálffy Móric gróf altábornagy helytartó felügyelte tevékenységüket. A korábbi választott hivatalnoki karok a legtöbb megyében lemondtak, kollektív nyilatkozatban hazaárulónak minősítve a provizórium idején hivatalt vállalókat, de azután megyénként eltérő arányban, az úgynevezett „alkotmányos tisztviselők” egy része mégis tovább szolgált az új kormányzat alatt.

Pálffy helytartó és a politikai irányítást végző Forgách Antal gróf magyar kancellár elképzelése az volt, hogy a provizórium rendteremtő kényszerintézkedéseivel lehűtik a politikai kedélyeket és reményeket, idővel kedvezőbb véleményre hangolják a magyar politikai elitet, miközben a közigazgatás és igazságszolgáltatás rendezésével, működésük hatékonnyá és szakszerűvé tételével a kormányzat táborába terelik a lakosság széles rétegeit. A közigazgatás működésének tisztasága és gördülékenysége e program fontos fogaskerekét alkotta. Úgy tűnik azonban, hogy a bécsi közigazgatási centralizáció eltűnésével, a más tartományokból érkezett hivatalnokok távozásával, a helyi elitek új helyi térnyerésével már 1860 végén gyorsan feléledtek a korábbi igazgatási mechanizmusok és hagyományok, melyek új politikai környezetben és részben új hivatalnokokkal, de az alkotmányosság felfüggesztése után is érvényesültek. A provizórium – körülbelül négyéves – rövid története alatt néhány megyében (1863: Máramaros, 1863: Kővár vidék, 1864: Csanád) botrányos állapotokra derült fény, mely példák kirívó egyediségükben is jól szemléltették a helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás általános gyenge pontjait.² A legszövevényesebb történet színhelye az ország északkeleti peremvidéke, Máramaros megye volt.

A Máramaros megyei új megyekormányzó: Dolinay Péter

Máramaros megye 1860. október végén kinevezett román nemzetiségű főispánját, Mán Józsefet az uralkodó 1861. november 22-én „saját kérésére” felmentette a megye tényleges vezetése alól, de nem mozdította el, s királyi biztosként megbízta az elsősorban Ung és Bereg megyében birtokos Dolinay családból származó Dolinay Pétert, az eperjesi kerületi tábla ülnökét a megye irányításával. 1857-es hivatalnoki minősítési lapja szerint draskóci Dolinay Péter Túrjaremetén született (Ung megye) 1819. július 27-én. 1837/38-ban fejezte be tanulmányait a kassai jogakadémián, 1843-ban tett ügyvédi vizsgát. Magyarul, latinul és németül beszélt és írt, magyarul kitűnően, a másik két nyelvből közepesen fogalmazott. Beszélt még ruténül és „szlávul” (szlovákul), s értett valamennyit románul is. Hivatali pályáját Ung megyében kezdte

² A Kővár vidéki esetről lásd *Deák Ágnes*: Hivatali visszaélések nemzetiségi küzdelmek erőterében (Kővár vidéke, 1861–1863). *Történelmi Szemle* 59. (2017) 199–220.

1843 áprilisában, mint tiszteletbeli megyei alügyész, majd 1847 januárjától főügyész. 1847 augusztusa és 1850 októbere között királyi ügyvédként az Arad megyei Pécskán működött. 1850 őszétől 1854 októberéig a beregszászi országos törvényszéken ülnök, majd a definitív szervezés után Sátoraljaújhelyen a megyei törvényszéken törvényszéki tanácsos, 1856 januárjától ugyanitt egyúttal az úrbéri törvényszék ülnöke is. 1856 augusztusában a nagyváradai országos törvényszékre helyezték tanácsosnak, ami mellett továbbra is végzett úrbéri törvényszéki ülnöki teendőket. A minősítéskor házas, de gyermektelen volt.³ Az 1859-ben megjelent tiszti címtár tanúbizonysága szerint még mindig Nagyváradon tanácsos, majd az októberi diploma kiadása után rendelkezési állományba került. 1861. április elején kapta kézhez ülnöki kinevezését az újjászervezett eperjesi kerületi táblára.⁴ Minősítési táblázata ugyan nem tartalmazta, de más forrásból tudjuk, hogy Dolinay 1848 őszétől honvéd főhadnagy volt, majd 1849 januárjától osztálytitkár a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, de májusban a minisztérium Dolinay „bizonyos gyanús iratai után” nyomoztatott Ung megyében, de erről bővebbet nem tudunk. Június 20-án Dolinay lemondott minisztériumi posztjáról, s századosi rangban újra katonai szolgálatba állt. A szabadságharc után rövid vizsgálati fogságot szenvedett Nagyváradon.⁵

Dolinay 1861. december elején érkezett Máramarosszigetre, megkezdte a tiszti kar összeállítását. Láthatólag törekedett arra, hogy minél több hivatalnokot megtartson az alkotmányos időszak választott tisztviselői közül, amivel persze saját pozíciójának legitimitását is megerősíthette. Az 1861. december végén összeállított új tisztkari listán 61 fő hivatalnokból (segélyszemélyzet, orvosok stb. nélkül) 32 fő neve mellé került az „alkotmányos hivatalnok” megjelölés, 24 fő korábbi császári hivatalnok volt, 5 fő újként került az igazgatásba. A vezető megyei posztokon 1 alispán, 1 törvényszéki ülnök, 2 aljegyző, 3 főszolgabíró és 4 esküdt neve mellett szerepelt az „alkotmányos hivatalnok” megjelölés, azaz itt nem sikerült az ellenzéknek elérnie, hogy tömegesen távozzanak a megyei közigazgatási karból.⁶

³ *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal III. Pest 1858. 341.; *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok III. Bp. 1912. 350.; Dolinay két minősítési táblázata. Sátoraljaújhely, 1856. máj. 12. és Nagyvárad, 1857. jan. 21. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára D 191 Abszolutizmus kori levéltár, M. kir. helytartótanács, elnöki iratok (a továbbiakban: MNL OL D 191) 44.III.1863.

⁴ Staats-Handbuch der sämmtlichen Verwaltungsgebiete des Königreiches Ungarn, für das Jahr 1859. (Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Österreich für das Jahr 1859. Vierter Theil.) Wien 1859. 239.; Hivatalos rész című rovat. Sürgöny, 1861. április 10.

⁵ *F. Kiss Erzsébet*: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. Bp. 1987. 507.; *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Bp. 1988. 177.

⁶ Dolinay Péter jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1861. dec. 30. Melléklet: „Máramaros megye Tisztikarának névsora”. MNL OL D 191 236.III.1862. Ez cáfolja Várady Gábor későbbi visszaemlékezésének erre vonatkozó állítását. *Várady Gábor*: Hulló levelek. 2. füzet. M.sziget [Máramarossziget] 1894. 221.

Ennél is érzékenyebb kérdés volt a különböző nemzetiségi helyi elitiek között feszülő ellentétek kezelése. Dolinay adatai szerint a megyében 102 000 rutén és 53 000 román mellett 14 000 katolikus és 6600 református magyar élt. Dolinay maga rutén nemzetiségű, görög katolikus vallású volt, amint az a későbbi konfliktusokból világossá válik, a helyi rutén elit hangadó családjaival állt összeköttetésben, bár Pálffy helytartónak írt levelében magabiztosan a lehető legalkalmasabbnak nyilvánította magát a nemzetiségi torzalkodások kiküszöbölésére: „magyar embernek születtem [ezzel nyilván magyar nemesi címére utalt – D. Á.] – rutén hitvallású vagyok – és ½ év előtt létrejött [!] egyik nőrokonomat Mán Péter József nevű unokatestvérének fia révén nőül, ezáltal s a már ez előtti személyes baráti ösmeretség által a Mán – Mihályi – Jurka – Dunka oláh előkelő családokkal rokoni kapcsolatban állok.” Dolinay, mint írta, igyekezett elkerülni, hogy rutén és román „túlsúly” alakuljon ki a tiszti karon belül – ahogy az szerinte Pálffy óhajának is megfelel –, az általa kinevezett 61 hivatalnokból 23 fő katolikus, 15 „rutén” (azaz görög katolikus), 8 „román” (feltehetőleg szintén görög katolikusok), 14 fő református és 1 fő görög nem egyesült vallású volt (külön nemzetiségi adatokat nem közölt, de a katolikusok és reformátusok túlnyomó többsége minden bizonnyal magyar volt). Ha csak a vezető posztok betöltőit vizsgáljuk, némileg módosul a kép, mindenekelőtt a románok rovására: a vezető megyei posztokon (2 alispán, főjegyző, 2 aljegyző, 7 törvényszéki ülnök, 2 tiszti főügyész) 6 katolikus és 4 reformátust, 3 „rutén”-t és 1 „román”-t találunk, a főszolgabírók és helyetteseik, az esküdtek között már más az arány: 3 „rutén”, 2 „román” és 1 katolikus főszolgabíró mellett 2 „román”, 2 „rutén” és 2 református esküdt működött. Pálffy helytartó azonban láthatólag aránytalannak találta a megoszlást, s egyáltalán nem erősítette meg, hogy helyeselné a magyar helyi elit túlsúlyát a tiszti karban.⁷

Dolinay működésével kapcsolatban már az első hónapokban kisebb-nagyobb kifogások merültek fel. 1862 tavaszán Pálffy igazolásra szólította fel Dolinayt arra a hírre, hogy a királyi biztos a megyebeli rutén görög-katolikus papság között egy, az uralkodóhoz intézett beadványt köröztet aláírásra, melyben kérték a rutén nemzeti igények szószólójaként 1861-ben fellépett Dobržansky Adolf helytartótanácsosnak a rutén nép érdekeinek képviselőjeként szerzett érdemeinek elismerését. Dobržansky a megyéből származott – mint látni fogjuk –, közeli családtagjai a megyei hivatalnoki karban szolgálták a kormányt.⁸ Dobržansky 1860 őszétől intenzív propagandát folytatott a magyarországi rutének nyelvhasználati és nemzetiségi jogainak érvényesítéséért, 1861. október végén például bizalmas köriratot intézett a magyarországi görög katolikus rutén esperesekhez, amiben kifejtette, a szlovákok, románok, szerbek példáját követve a magyarországi ruténeknek is egyházi és nemzeti autonómiát

⁷ Uo. (A magyar nyelvű levéltári forrásokat a mai magyar helyesírással idézem.)

⁸ Pálffy levélfogalmazványa Dolinayhoz. Buda, 1862. márc. 30. MNL OL D 191 7715.IV.B.1862.

kell kérniük az uralkodótól. Felhatalmazást kívánt arra, hogy a rutének nevében felléphessen, egyházközségi és községi pecsétekkel megerősített aláírási íveket. Levele azonban valamilyen csatornán keresztül megjelent az ellenzéki *Magyarország*, valamint azután a félhivatalos *Sürgöny* hasábjain 1862 elején, nagy feltűnést és felháborodást keltve a magyar politikai elit kormánypárti és ellenzéki soraiban egyaránt.⁹ Pálffy felszólítására Dolinay előadta, hogy Dobržansky levelét nem ismeri, de hat máramarosi lelkész iratát – melyben felemlik szavukat a Dobržansky szembeni vádak ellen, s nem tűrik szó nélkül a méltatlanságot – igen. Dolinay láthatólag egyetértett az iratban foglaltakkal, megígérte a lelkészeknek, hogy közbenjár annak érdekében, hogy az irat az országos sajtóban megjelenhessen, mellékelte is jelentéséhez a *Tájékoztató a magyar–oroszk nézeteiről Máramarosból* című iratot, mely Dobržansky védelme mellett valóban lojális, sőt hazafias színezetű volt. Mindemellett Dolinay cáfolta, hogy ő aktívan részt vett volna az aláírások gyűjtésében.¹⁰ Pálffy a jelentést továbbküldte Forgách kancellárnak, hozzátéve, ebből is kitűnik, hogy „Dolinaynak jelen állása feladatairól igen tév fogalmi látszanak lenni”. Dolinayt kioktatta, hogy bár a megyekormányzóknak feladata a nemzetiségek jogos nyelvi és más nemzeti-ségi igényeinek kielégítése, de az is, hogy azok „netáni túlhajtásából eredő izgatások csírájukban elfojtassanak”. Az irat megjelentetését persze nem ítélte időszerűnek, mivel az csak az „ingerült vitatkozásokat” erősítené a sajtóban.¹¹

A nemzetiségi agitáció mellett más természetű kifogások is felmerültek Dolinay ellen: láthatólag tetszelgett a maga kiskirályságában, s megyei biztosságát teljhatalomként kívánta értelmezni, kész volt akár a helyi katonai hatósággal is konfliktusba kerülni. Persze nem volt könnyű a helyzete, hiszen a hivatalvállalókat sújtó társadalmi kiközösítés, szóbeli sértegetés a máramarosi helyi ellenzéki elit köreiből is érvényesült, aminek jeleivel Dolinaynak is szembesülnie kellett. Szerinte helytelen szellem jellemezte még a telekkönyvi hivatal, sőt a királyi kincstári igazgatóság hivatalnokainak egy részét is, de elsősorban a városi elemet, főleg a reformátusokat.¹² Láthatólag igyekezett az ő személyes autoritását ignoráló renitenseket megfigyelmezni, köztük a telekkönyvi hivatalnokokat, s amikor 1862. február közepén

⁹ Dobránszki Adolf úr körlevele a magyarországi orosz esperesekhez. Bécs, 1861. okt. 18/31. dátummal. *Sürgöny*, 1862. január 19.; A magyar politikai elit a ruténeket, erős társadalmi elit híján, a századforduló táján sem volt hajlandó elismerni különálló nemzetiségnek, ellentétben a Máramaros megyei románsággal. Vö. *Nyegre László*: Máramaros megye. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1900. évi novemberi és decemberi füzetéből. Bp. 1900. 10.

¹⁰ Dolinay jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1862. ápr. 9. MNL OL D 191 7884.III.1862. Melléklet: *Tájékoztató a magyar–oroszk nézeteiről Máramarosból*, első aláírója: Seregélyi Sándor nagybocksói lelkész, szigeti esperes.

¹¹ Pálffy levélfogalmazványa Forgáchhoz. Buda, 1862. ápr. 27. és Pálffy levélfogalmazványa Dolinayhoz. Buda, 1862. ápr. 27. MNL OL D 191 7884.III.1862.

¹² Dolinay jelentése Privitzer István királyi helytartó helyettesnek. Máramarossziget, 1862. ápr. 10. MNL OL D 191 7884.III.1862.

Husztra látogatott, már előre értesítette őket, hogy jelenjenek meg előtte, hogy őket „a hűségre és kötelességek teljesítésére komolyan utasítsa”. Erre Földessy József telekkönyvi biztos kijelentette, a telekkönyvi hivatalnokok nincsenek alárendelve a megyefőnöknek, s inkább vadászni ment. Dolinay úgy vélte, Pálffy korábbi szóbeli felhatalmazása alapján a „Dynastia- és kormányellenes veszedelmes emberek”-et a megyéből önhatalmúlag eltávolíthatja (amit egyébként rosszul gondolt, mivel a bírói ítélet nélküli, egyszerű közigazgatási határozattal történő internálást Pálffy rendelhette el, a megyei kormányzó csak javaslatot tehetett arra). Földessyt egy tanú terhelő vallomása alapján átadta a kassai katonai kerületi parancsnokságnak, ám a parancsnok négy nap múlva szabadlábra helyezte, s Dolinaytól további adatokat kért, amit ő annak jeleként értékelt, hogy a parancsnok elfogult Földessy javára, nem segíti őt – a kormány emberét –, így pedig nem lehet a „forrongókat megzabolázni”. Kérte Pálffytól, kapjon elégtételt a katonai hatóságoktól, ő ugyanis azt várta volna, hogy minden további vizsgálat, további tanúkihallgatások nélkül járjanak el. Pálffy ez utóbbin megütközött, ezt Dolinay előtt sem rejtette véka alá, s részletes jelentéstételre utasította. Dolinay ezután is kitarzott álláspontja mellett, Földessy eltávolítását kezdeményezte, sőt még azt a bizalmas megjegyzést is megengedte magának, hogy kívánatos lenne a helyben tartózkodó katonai egységet másikkra lecserélni.¹³

Pálffy – ahelyett, hogy kiállt volna Dolinay mellett – április elején kezdeményezte Forgách kancellárnál Dolinay leváltását arra is hivatkozva, hogy a megyében nem örvend köztisztületnek: „egy oly egyéntől, ki – a már nehéz viszonyok közt, tán személyes hiúságának engedve, az összehalmozott közigazgatási s törvénykezési végzendők helyett kicsinykés s a közhangulatra kártékony befolyású dolgok vitatásában [!] bocsájtkozik, s meg nem fontolt lépései által a kormányt is compromittálja – valamely célra vezető eredményt várni semmiképp nem lehet”.¹⁴ Annyira sürgetőnek látta a leváltást, hogy április elején Dolinay utódjára is javaslatot tett, s távirati úton kért felhatalmazást Forgáchtól, hogy lemondásra szólíthassa fel őt.¹⁵ Április végén újra sürgette a döntést, Forgách azonban – bár egyetértett Dolinay tevékenységének értékelésével – úgy látta, a hirtelen rögtönzés nem célravezető, Pálffy úgyis tervezi a megye útba ejtését hivatali körútja során, addig szigorúan tartsák szemmel

¹³ Ruzicska Péter telekkönyvi fővezető biztos tanúvallomása, 1862. febr. 10., illetve Packenj báró vezérőrnagy kassai kerületi katonai parancsnok jelentése. Kassa, 1862. márc. 14. (német nyelvű), illetve Dolinay jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1862. márc. 27. és Dolinay jelentése Privitzer István királyi helytartó helyettesnek. Máramarosziget, 1862. ápr. 10.; Pálffy levélfogalmazványa Dolinayhoz. Buda, 1862. ápr. 1. MNL OL D 191 7884.III.1862.; Pálffy levélfogalmazványa Dolinayhoz. Buda, 1862. ápr. 11. MNL OL D 191 8568.III.1862.

¹⁴ Privitzer jelentése Forgáchhoz (Pálffy nevében). Buda, 1862. ápr. 3. MNL OL D 185 Abszolutizmus kori levéltár, Magyar királyi udvari kancellária, elnöki iratok 1862:275. (Fogalmazványát lásd MNL OL D 191 7884.III.1862.)

¹⁵ Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1862. ápr. 11. MNL OL D 185 1862:277. (Fogalmazványát lásd MNL OL D 191 7884.III.1862.)

Dolinay működését, hogy további ballépésektől visszatartsák, közben pedig keresetik az alkalmas utódot. Ugyanakkor leszögezte, hogy mivel a megyében erős román nemzeti agitáció folyik, mindenképpen rutén nemzetiségű megyei kormányzót lát szükségesnek annak ellensúlyozására. Erre Pálffy – bevallva, hogy alkalmas rutén jelöltet nem tud – beletörődött, hogy Dolinay, akinek hűségét és jóakarátát egyébként nem vonta kétségbe, egyelőre maradjon posztján.¹⁶

A konkrét konfliktusokon túl Pálffy láthatólag elégedetlen volt Dolinay terjedős, pátoossal teli, dagályos stílusával is, április végi levelében ekképp utasítja rendre: „Végül figyelmeztetni kívántam Nagyságodat, hogy jellemzéseit a tárgyilagosság szem előtt tartása s minden a dologhoz nem tartozó szóvirágok s felesleges kitérések mellőzése mellett tüzetes rövidséggel fogalmazni ne terheltelessék.”¹⁷

Nem maradtak el a további kedvezőtlen információk sem. Május végén az országos hadparancsnokság jóvoltából Pálffy kezébe került a kassai katonai kerületi parancsnok általános jellemzése Dolinay működéséről: nem fogta fel helyesen hivatalát, a beosztottaival szemben nyers és visszataszító a viselkedése, „túlzott önbecsülése és hiúsága ellenfelei szemében nevetségessé teszi”, ráadásul nem elég energikus, tulajdonképpen az alispán (feltehetőleg a másodalispánt értette ezalatt) tartja kezében az irányítást; ráadásul nemzetiségi szempontból sem kellően kiegyensúlyozott, a hivatalnoki kar szervezésénél túl sok rutén és román hivatalnokot alkalmazott, amivel a rutén és román papokat kielégítette, ugyanakkor a magyar párt támogatja őt, szándékosan rágalmakat terjesztenek róla. Dolinay „a jó ügy iránti igyekezetében talán nem tart helyes mértéket” – vélte a parancsnok –, s a rutének támogatása érdekében időnként meg nem engedhető eszközökhöz is nyúl.¹⁸ Nyár elején Szabó János nagykállói lakos panasza is befutott a kancelláriára, mivel Dolinay a viski fürdőben egy már korábban más által lefoglalt lakosztályt egyszerűen hatalmi szóval lefoglalt a saját céljára. Forgách igazolásra szólította fel, s hogy „ballépését”, ha tényleg megtörtént, azonnal „tegye jóvá”. (Dolinay válaszát sajnos nem ismerjük.)¹⁹

Dolinay közben tovább vívta a maga helyi harcát, hogy tekintélyét megszilárdítsa. Kérte május végén, hogy az „izgatókat” saját szakállára kiutasíthassa a megyéből, s a tisztikar tagjai felett is teljhatalmat igényelt: „ha a hivatalnok tudja, hogy sikeres

¹⁶ Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1862. ápr. 27. MNL OL D 185 1862:326.; Forgách levele Pálffyhoz. Bécs, 1862. máj. 8. MNL OL D 191 7884.III.1862. (Fogalmazványát lásd MNL OL D 185 1862:326.); Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1862. máj. 15. Uo. 1862:369.

¹⁷ Pálffy levélfogalmazványa Dolinayhoz. Buda, 1862. ápr. 27. MOL D 191 7884.III.1862.

¹⁸ Pakenj báró vezérőrnagy, dandárparancsnok, kassai katonai kerületi parancsnok jelentése Johann Coronini-Cronberg gróf altábornagy, országos hadparancsnokhoz. Kassa, 1862. máj. 29. és Pakenj jelentése Pálffyhoz. Kassa, 1862. jún. 24. (német nyelvűek) MNL OL D 191 11 789.III.1862. A német nyelvű idézeteket saját fordításomban közlöm. [D. Á.]

¹⁹ Szabó János nagykállói lakos beadványa Forgáchhoz, dátum nélkül (érkezett: 1862. júl. 1.) és Forgách levélfogalmazványa Dolinayhoz. Bécs, 1862. júl. 2. MNL OL D 185 1862:497.

működése után általam fenntartathatik, avagy ellenkező esetben elbocsáttathatik – akár mint hanyag, akár mint rossz érzelmű, elmúlik a kedve más után hivatalán kívül kapkodni. Ez practicus igazság! Nekem őszintén megvallva nagyon kellemtelen ezen fegyelmetlen, többnyire volt honvédekből és rossz érzelműekből álló csapatot kezelnem, ámde mint igazi hivatalnok eredményt akarok”.²⁰ (Úgy tűnik, a kollektív amnézia²¹ jegyében könnyen megfeledkezett arról, hogy maga is volt honvédtiszt.) Közben a nemzetiségi konfliktusok terepén is igyekezett ellentámadásba lendülni, elsősorban a helyi román elitet – élükön Mán főispánnal, ki egyébként távoli rokona és szerinte régi barátja volt – működésének tudatos akadályozásával, román nemzetiségi izgatással vádolta, s június elején kifejezetten kérte, hogy Pálffy kezdeményezze Mán eltávolítását a főispáni tisztségből.²²

Időközben sor került Pálffy hivatali körútjára, amelynek során valóban felkereste Máramarost, s a „megye közigazgatási állapotát teljesen kielégítőnek” találta. Mindemellett annak nem örült, hogy több rutének lakta község lakói és előjárói folyamodványokat nyújtottak át, amiben kérték Dolinay és az Ung megyében működő másik rutén királyi biztos, Nehrebeczky Sándor főispánná való kinevezését. Bár Dolinay tagadta, Pálffy láthatólag bizonyosnak vette, hogy az akció mögött maga Dolinay áll. Állítólag közölte is Dolinayval, hogy ha hamarosan nem lesz belőle főispán, azt kifejezetten ennek az akciónak köszönheti. Míg Nehrebeczky főispáni kinevezését támogatta, Dolinay számára egyelőre csak fizetéspótlék folyósítását indítványozta. Mivel fizetés-kiegészítésre már nem volt lehetőség (Dolinay járandóságát: évi 2000 forint fizetést és 600 forint úti átalányt már amúgy is magasnak találták Bécsben), Pálffy megnyugtatta Dolinayt, hogy érdemeinek jutalmazása valamilyen más formában, de nem marad el.²³

Királyi biztosi vizsgálat és következményei

Az események azonban más fordulatot vettek. Az év végén Hatfaludy Sándor, a megye első alispánja (aki választott alkotmányos tisztviselőként szolgált tovább) bizalmas feljelentést küldött Pálffyhoz Dolinay ellen. Olyan súlyos vádakat fogalmazott meg, hogy királyi biztost kellett kiküldeni, a vizsgálat idejére pedig

²⁰ Dolinay jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1862. máj. 28. MNL OL D 185 1862:443.

²¹ Vö. *Benedek Gábor*: Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban. In: *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok*. Szerk. Dobrossy István. (Rendi társadalom – Polgári társadalom 12.) Miskolc 2003. 394–413.

²² Dolinay jelentése Forgáchhoz. Máramarossziget, 1862. jún. 8. MNL OL D 185 1862:443. Vö. Dolinay jelentése Forgáchhoz. Máramarossziget, 1862. szept. 2. MNL OL D 185 1862:987.

²³ Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1862. okt. 8. MNL OL D 185. 1862:867.; Négy magyar nyelvű beadvány rutén községek nevében Pálffyhoz és Pálffy levélfogalmazványa Dolinayhoz. Buda, 1862. okt. 20. D 191 18 553.III.1862.

Dolinayt fel kellett függeszteni hivatalából. Az ügyek vitelét az egyébként is betegeskedő első alispán helyett a másodalispánra, a szintén görög katolikus rutén Dobržanský Kornélra (az említett helytartótanácsos testvére, korábbi császári szolgabíróra) készült bízni. Forgách engedélyezte a vizsgálat megindítását, de hangsúlyozta, hogy a „lehető legrövidebb időre” kell szorítani Dobržanský megbízását, s mielőtt meggyógyul, inkább Hatfaludyra ruházni az ügyek vitelét.²⁴

Nem csoda, ha Pálffy úgy látta, nem veheti félvállról a bejelentést. Hatfaludy irata ugyanis súlyos hivatali visszaélésekkel vádolta a királyi biztost: a megyei bíróságon folyó perekbe beavatkozik, a bíróság ülnökeire nyomást gyakorol neki tetsző ítéletek érdekében; a központi szolgabíróvá kinevezett, törvénytudatlan, egyszerű falusi jegyző Dolinay István (a királyi biztos testvére, az alkotmányos tisztikarból lépett át, „rutén” vallású) fizetését öt hónapon keresztül Dolinay Péter vette fel, miközben a rokon egyáltalán nem tartózkodott a megye központjában; Dolinay nem létező hajdúja fizetését is zsebre tette; a szóbeszéd szerint Dolinayt a borsai zsidók 1000 forinttal megvesztegették, s ő a birtokosok mellőzésével az ottani erdőket az ő kezükre játszotta át; más történet szerint a középpapsai királyi kisebb haszonvételek árendáját is elvéve a korábbi árendásoktól szintén zsidó kezre juttatta; Anderkó borsai lelkésztől felvett 195 forint kölcsönt, majd koholt felség sértési vád alá helyeztette (végül felmentették); a keresztény pékek panaszkodnak, hogy a megyei rabok kenyerének szállítását árverés nélkül zsidónak adta; Szalgáry József esküdtet (az alkotmányos tisztikarból lépett át, katolikus vallású) szolgabírónak nevezte ki, mert ágyasát nőül vette, s hogy neki helyet csináljon, Kovaliczky Mihály (korábbi alszolgabírót a szigeti főszolgabírói kerületben, az alkotmányos tisztikarból lépett át, „rutén” vallású) törvényszéki ülnökké tette, holott a magyar törvényeket egyáltalán nem ismeri. Feltehetőleg azzal telt be a pohár Hatfaludynál, hogy Dolinay ismételten kinevezte Dolinay Istvánt központi főszolgabírónak, hogy fizetését felvehesse.²⁵

1863. január 6-án Pálffy Hrabovszky Zsigmond helytartótanácsost küldte ki a helyszínre, s arra utasította, hogy „teljes szigorral és eréllyel minden irányban foganosítsa” a vizsgálatot. Ugyanakkor láthatólag bízott Dolinayban, mivel készítettet egy bizalmas iratot Dolinay számára, amit lepecsételve átadott Hrabovszkynak azzal, hogy ha a vizsgálat a vádak alaptalanságát derítené ki, adja át az iratot Dolinaynak, ellenkező esetben pedig hozza Pálffynak vissza. Az irat pedig örömmel értesíti Dolinayt a vizsgálat rá nézve kedvező befejezéséről, mondván, az, hogy meg a vizsgálat kezdete előtt átadta Pálffy ezt az iratot a

²⁴ Pálffy Forgáchhoz. Buda, 1862. dec. 30. MNL OL D 185 1862:1221. (Fogalmazványát lásd MNL OL D 191 23 575.III.1862.); Forgách leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. jan. 9. MNL OL D 191 44.III.1863.

²⁵ Hatfaludy irata Pálffyhoz. Alsóápsa, 1862. dec. 26. MNL OL D 191 23 575.III.1862.

vizsgálóbiztosnak, bizonyítja, hogy meg volt győződve a vádak alaptalanságáról, s mintegy „elégtételül” kinyilatkoztatja: „jövőre a Nagyságod ellen netalán felmerülő vádaskodások nálam hitelre nem találandnak, s figyelemre nem fognak méltatni”.²⁶ Csak Hrabovszky végjelentéséből derül ki, hogy Hrabovszky személyében Pálffy olyan vizsgáló biztost rendelt ki, aki „régibb viszonyok folytán igen jó ismeretségben” volt a megyekormányzóval, ezért is tekintette kezdetből „érzékenyebb föladatnak” kiküldetését. Erről Pálffy feltehetőleg eredetileg nem tudott, ám minden bizonnyal szóban felvilágosította erről Hrabovszky, ennek ellenére a helytartó – mint utólag kiderült, joggal – megbízott kötelességérzetében.²⁷

Persze a bizalmasan kezelt feljelentés egyáltalán nem maradt titok, állítólag Hatfaludy maga is dicsekedett azzal, hogy feljelentette főnökét. Dolinay már január 4-én kérte Pálffytól, hogy tudósítsa, valóban érkezett-e az első alispán részéről feljelentés ellene, bár egyébként nagyon magabiztosan kinyilatkoztatta, hogy „sokkal magasabban állok, semhogy bárkinek is legkisebb anyagja lehetne a feladásra”.²⁸

Hrabovszky január 10-én megérkezett, 11-én megkezdte működését, több jelentésben is beszámolt Pálffynak a vizsgálat első eredményeiről, amelyek nem mutattak egy irányba. A vizsgáló biztos első két jelentésében még hajlott az ártatlanság vélelmére: a Dolinay Istvánt illető vádpont ugyanis nem igazolódott be. Hrabovszky végjelentéséből azonban kiderül, hogy végül mégiscsak rábizonyult Sándor Lajos főpénztárnokra (alkotmányos tisztikarból lépett át, katolikus vallású volt – D. Á.), hogy a Dolinay István részére 1862. január–március közötti kifizetésekről szóló kimutatást elrejtette Hrabovszky elől, majd később annak hivatalvesztéssel való fenyegetőzése után előmutatta, de azon a „gumi elasticummal történt dörzsölésnek kétségtelen nyoma” mutatkozott – azaz ha nem is őt, de három hónapon keresztül valóban jogosulatlan fizetést vett fel. A főpénztárnok azzal védekezett, hogy azért törölte az összeget a kimutatásból, mert azokban a hónapokban a főszolgabíró teendőit ő teljesítette, ezért Dolinay neki utalta ki a főszolgabírói fizetés felét, de arról nem nyilatkozott, hogy mi lett a fizetés másik felével. Másrészt a megyei bíróság hivatalnokai sem erősítették meg a nyomásyakorlás tényét. Ugyanakkor Hrabovszky megállapította, hogy a bérletek ügyében Dolinay mellőzte az „árlejtést”, azaz a nyilvános pályázatot, s „némely zsidók” irányában különös pártfogás mutatható ki, de a megvesztegetést emögött, ahogy az várható volt, nem tudták bizonyítani. Az azonban megerősítést nyert, hogy Dolinay az ügyfelektől jogosulatlanul illetékeket követelt és szedett be, s a megyei pénztár körül is visszaélések történtek. Ekkor még függőben volt a középapsai

²⁶ Pálffy levélfogalmazványa Hrabovszkyhoz. Buda, 1863. jan. 2. és Pálffy levélfogalmazványa Dolinayhoz. Buda, 1863. jan. 2. (Lepecsételve, „saját kezűleg” jelzéssel.) MNL OL D 191 44.III.1863.

²⁷ Hrabovszky jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. márc. 7. MNL OL D 191 44.III.1863.

²⁸ Dolinay levele Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. jan. 4. MNL OL D 191 44.III.1863.

köztség panaszának vizsgálata: Dolinay négy évi haszonbér gyakorlatot szüntetett meg közigazgatási határozattal, ami ellen egyébként a község már a helytartótanácsnál hivatalos jogorvoslati kérelmet is benyújtott, vesztegetést gyanítva a háttérben. Így azután Hrabovszky kezdeti véleménye Dolinay ártatlansága felől, ahogy fogalmazott, „tetemesen megingott”. Újabb és újabb, az eredeti feljelentésben nem szereplő vádpontok kerültek elő, s bár Dolinay igyekezett afelé terelni Hrabovszkyt, hogy az korlátozza a vizsgálatot az eredeti vádpontokra, ő – a régi ismeretség ellenére – nem hagyta magát befolyásolni. Forrongó katlan tárult a szeme elé a „roppant ingerültség” és „kölcsonös gyanúsítások” közepe – miközben a tisztikar jobbra Dolinay tisztára mosdatásán munkálkodott, s nem vallottak ellene. Hatfaludy azt állította, hogy Dolinay az ő tanúit börtönnel fenyegette, ezért nem vallanak, Dolinay pedig azzal vádolta ellenfelét, hogy házról házra jár agítálni ellene. Ráadásul Pálffy fülébe időközben valamilyen csatornán keresztül olyan hírek jutottak, hogy a megye két legtekintélyesebb magyar liberális ellenzéki politikusa, a két volt országgyűlési képviselő, Szaplanczay József és Várady Gábor a háttérben adatokat gyűjt Dolinay ellen abból a célból, hogy majd a következő országgyűlés elé tárják a visszaéléseket, azzal nem pusztán Dolinayt, hanem az egész provizórium kormányzatát és kormányzóit pellengérré állítva. Ezt Hrabovszky bizalmas tapogatózásai is megerősítették. „Az ő céljak tehát – fogalmazott egyik jelentésében – nem Dolinay megbuktatása, hanem egy közbotrány provocálása volt, mely által a közvéleményt a rendszer ellen ingereljük. E végett voltak fűzetett embereik Dolinay személye körül a kezelésnél és a vidékeken is, kik a visszaélés eseteit följegyzék, s az adatokat megszerezték.” Hatfaludy feljelentése azonban keresztülhúzta az ellenzék terveit, ezért ingerültek rá, semmiben nem segítik, ezért is hagyják őt cserben a tanúi, ezzel állnak bosszút rajta.²⁹ Sőt, amikor Hrabovszky kifejezetten nyilatkozattételre szólította fel februárban a két tekintélyes magyart, mindketten kitérő választ adtak. Ráadásul Várady azt fejtegette, hogy a visszaélések oka magában a provizórium rendszerében van: az „egyrészt a burocraticus kormányzati formák részbeni mellőzésével az ellenőrködést megszüntette, másrészt az alkotmányszerű autonomicus kormányzás legfőbb és legbiztosabb ellenőré, a teljes nyilvánosságot nem csak egészen kizárta, de sőt a sértett felek és közügy védelméért fölszólalni kívánókat az 1861. évi november 5^{ki} nyílt parancs terrorismusa alá helyezte”.³⁰ Későbbi források is megerősítették, hogy a Hatfaludy és egykori hivatalnoktársai közötti viszony igencsak feszült volt: Hatfaludy „az egész volt alkotmányos tisztviselői

²⁹ Hrabovszky jelentései Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. jan. 11., 13., 14. dátum nélkül, márc. 7. MNL OL D 191 44.III.1863. (Az utóbbi kivételével másolataikat lásd MNL OL D 185 1863:96.)

³⁰ Szaplanczay irata Hrabovszkyhoz. Máramarosveresmart (Tiszaveresmart), 1863. febr. 3. és Várady nyilatkozata ugyanehhez. Máramarosziget, 1863. febr. 16. MNL OL D 191 44.III.1863.

karral nyílt ellenségeskedésben él, ki a maga epés és kihívó modorában azoknak politikai magok tartását a legkeresetlenebb szavakkal úton útfélen megrovni szokta”.³¹ Nem csoda tehát, ha nem siettek segítségére lenni.

Egyébként Dolinay személyétől függetlenül is igen lesújtó kép tárult Hrabovszky szeme elé a helyi igazgatás hivatalnokainak tisztakezűségéről: „a járási hivatalnokok hivatali eljárásaikat főleg jövedelemforrásul használják föl, s hogy nem ritkán mind a két felet megfuzettetik. Az én köröm ezen visszaélések vizsgálására nem terjedhet ki, s úgy hiszem, ez egy oly sártenger, melyet fölkeverni a magas kormánynak érdekében nem is lehet”. S láthatólag Pálffy is hozzájárult, hogy ezt a szálát elejtse.³²

Pálffy már január 20-án Hrabovszky jelentéseinek a kancellárhoz való továbbítása kapcsán úgy nyilatkozott, hogy Dolinay poszton való meghagyása kétséges, s mivel az időközben szintén gyanúval terhelt első alispánt nem lehet helyettesítéssel megbízni, a legjobb lenne azonnal új embert kinevezni a megye élére, vagy ehelyett átmenetileg Hrabovszkyt megbízni ezzel.³³ Pedig Pálffy még nem is ismerte a vizsgálat utolsó napjainak eredményeit, amikor, mint Hrabovszky írta, „igen szennyes tényekre” derült fény: Dolinay a szebb rabnőket „kéjeinek eszközeül” használta, a börtönőrökkel esténként a megye termébe kísértette őket. Az egyik őr felesége azonban féltékeny lett, s egyik este, amikor a férje egy rabnőt átvezetett, az udvaron megrohanta őket, amiből azután közbotrány kerekedett. (Dolinay nők iránti intenzív vonzalma egyébként széles körben ismert lehetett, az Ung megyében lakó magyarbarát érzelmű, de görög katolikus Mészáros Károly önéletrajzában Dolinayt egyszerűen „az ungi rusznyák Adonis”-ként aposztrofálja.) Továbbá Dolinay a raboknak vásárolt pokrócokból válogatta lovainak takaróit, a kocsiterítőit a rabnőkkel a rabok szalmazsákjaiból és lepedőiből varratta. Egy tolvajlásért elítélt rabnő részére a beteg rabok számára elkülönített szobát rendelte, amit a rabnő tizenhat éves „leánykája”, aki anyjához költözhetett az ispotályszobába, hálált meg neki több éji látogatással. (Hrabovszky végjelentésében a takarókat, pokrócokat érintő vádakát igazoltnak, a nőkre vonatkozókat nem bizonyíthatónak találta.) Nem csoda, ha erre Pálffy már január 24-én sürgette Forgáchtól Dolinay felmentését, s Hrabovszkyt táviratilag a megyében maradásra és az ügyek további vitelére utasította.³⁴ Pedig még nem is tudta, hogy

³¹ Szepessy királyi biztos jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. szept. 5. MNL OL D 191 4920. III.1864.

³² Hrabovszky jelentése Pálffyhoz, keltezés nélkül [Máramarosziget, 1863. jan.]. MNL OL D 191 44.III.1863. (Másolatát lásd MNL OL D 185 1863:96.)

³³ Pálffy jelentése Forgáchhoz. 1863. jan. 20. MNL OL D 185 1863:96.

³⁴ Hrabovszky jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. jan. 23. MNL OL D 191 44.III.1863.; Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1863. jan. 24. MNL OL D 185 1863:97. (Az előbbi jelentés

amint elterjedt a hír, hogy Hrabovszky távozik a megyéből, s visszaadja az ügyek vitelét Dolinaynak, míg a helytartótanács hivatalosan lezárja a vizsgálatot, megjelent Hrabovszkynál Girsik Adolf szigeti lakos azzal, hogy sógorának, Mark János rahói kincstári orvosnak a feleségét, „a ritka szépségű és kedvességű nőt” Dolinay egyik „bélyegzett kerítőnője” már régen kerülgette, s mivel az nem állt kötélnek, Hrabovszky megyébe érkezése előtt néhány nappal Dolinay felségsértés vádjával haditörvényszéki eljárást készült kezdeményezni a feleség ellen – vagy legalábbis azzal fenyegetőzött. (Az asszony nyugtalan volt, mivel „egy társaságban a Klapka-marschot énekelte”, ezért tartott tőle, hogy esetleg tényleg elmarasztalhatják.) Hrabovszky ígéretet tett ennek kivizsgálására is, de mivel nem kapta meg időben Pálffy január 23-i táviratát, közben átadta Dolinaynak az ügyek vitelét.³⁵

Hrabovszky véleménye az volt, hogy Dolinay viselete „szigorú eljárást érdemel”, de igyekezett tapintatosan eljárni, hogy ha Pálffy „netán [...] kíméletet s szigor helyett kegyelmet óhajtana gyakorolni”, erre „lehető szabad tért biztosítson”. Ezért a „kényesebb pontok”-at illetően a tanúkat saját szállására rendelte, vallomásaikat saját kezűleg jegyezte le, s intézkedett arról, hogy vallomásuk ne szivároгjon ki. Ugyanakkor leszögezte, hogy meggyőződése, hogy „Dolinaynak itt maradása az említettem magas érdekeknek jó szolgálatot nem tenne”.³⁶

Nem meglepő a zavaros viszonyok között, hogy az a lehetőség is felmerült, hogy a megye irányítását egyszerűen vegye vissza a főispán, Mán József.³⁷ Hrabovszky jelentései ugyanakkor azt sugallták, hogy ez nem nyugtatná meg a kedélyeket, mivel a rutén helyi elit épp Mánt sejtje a Dolinay eltávolítására irányuló akció mögött (Dolinay maga is őt jelölte meg Hatfaludy felbujtójaként), s a helyi magyar elit is fenntartásokkal kezeli a főispánt: „a hangulat itt rendkívül ingerült. Az orosz párt nagy része az egész földadást Mán titkos művének hiszi, mely nézetet én azonban nem osztok, nem azért, mintha azt hinném, hogy Mán Dolinay megbuktatását ne óhajtotta volna, de azt igenis hiszem, hogy ő a föllépést *most még* nem akarta, s valószínűleg azokkal szövetkezett, kik egy botránynak a most kezdődött év folyama alatti előidézésére működtek. Azonban a magyar pártnak egy része szinte [=szintén] fél Mántul, s azt hiszi, hogy ő igen oláh lévén a legújabb időkre, a béke és

másolatával együtt.); Mészáros Károly önéletrajza. Bev., s. a. r. Csorba Csaba. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 22.) Debrecen 1974. 73.

³⁵ Hrabovszky jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. jan. 23. MNL OL D 191 44.III.1863. (Másolatát lásd MNL OL D 185 1863:106.)

³⁶ Hrabovszky jelentései Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. jan. 23., jan. 26. és Pálffy jelentésfoglalmazványa Forgáchhoz. Buda, 1863. jan. 30. MNL OL D 191 44.III.1863.

³⁷ Anderkó Péter, Máramaros vidéki vikárius egy Pálffyhoz intézett január végi beadványban szintén ezt javasolta, kijelentve, hogy a másodalispán szintén gyűlölt személy a megyében, ideiglenesen vezethetne Hatfaludy is, aki bár beteges, de igazságszerető és becsületes. Kijelentette, hogy nem azért ajánlja Mánt, mert ő is román nemzetiségű. Anderkó Péter, Máramaros vidéki vikárius beadványa Forgáchhoz. Máramarossziget, 1863. jan. 22. MNL OL D 185 1863:105.

nyugalom helyreállítására nem bírna elég elfogulatlansággal, mely irányban a biztos kezességet csak a magyar főbb aristocratia egy igazságos tagjában vélik elérhetőnek. Több adatok említették előttem, s jegyeztettek föl általam, tanúságul annak, hogy Mán rövid kormányzása ideje alatt több határozatokat [!] vitt keresztül, melyek ha végrehajthatnának, a nemzetiségeket még ellenesebben állítnák egymással szembe, mint valaha álltak” – írta január 23-i jelentésében. [Kiemelések az eredetiben.] Hrabovszky szerint Mán „alig nyújtana a dynasticus érdekeknek elég biztosítékot”, nem is annyira saját személye, hanem amiatt, hogy felesége és Várady Gábor, „a két legelhatározottabb ellenzéki egyeniség” [!] nagy hatást gyakorol rá.³⁸

Közben tovább bonyolódtak az események: január 22-én – ahogy arra már utaltunk – Pálffy táviratának elkallódása miatt Dolinay kezébe visszakerült a megye irányítása, aki azonnal leváltotta a törvényszék éléről Hatfaludyt, mondván, a vizsgálat segített neki megismerni „barátit s ellenségeit”, s „ezen utóbbiak – idézte szavait Hrabovszky február 1-jei jelentésében – reszkessenek”. Hrabovszky már január 26-án arról tudósított, hogy távozásának híre „mindenkit rémüléssel töltött el, ki ezen vizsgálat alatt Dolinay irányában terhelőleg nyilatkozott. Az üldözéstől sokok [!] rettegnek” –, s mivel Pálffy újabb utasítása már egyébként is célba ért, elhalasztotta hazautazását. Hatfaludy természetesen Pálffy helytartóhoz fordult oltalomért. Dolinay közben azzal fenyegetőzött, hogy jó hírének védelmére kénytelen lesz újra vádat emelni Mark felesége ellen. Ráadásul újabb megvesztegetési ügyek jutottak Hrabovszky tudomására, s a főpénztárnokkal kapcsolatban is ekkor merült fel a gyanú, hogy az elszámolásokban – ahogy arról már szó esett – egy adatot utólag meghamisított. Pálffy utasította az újabb vádak kivizsgálására.³⁹

Rendőrségi csatornákon keresztül szintén elmarasztaló információk érkeztek Dolinayra nézve. A kassai rendőrigazgató megerősítette, hogy Dolinay rendszeresen beavatkozott a megyei törvényszék tevékenységébe, s elvárta, hogy önkényének engedelmesskedjenek. Egy törvényszéki ülnököt, a korábban császári segédszolgabíró Krutsay Ignácot kifejezetten üldözött, önkényesen hátrасorolta a hivatali rangsorban, illetve eltávolította a hivatalnoki karból lojális volta ellenére. A későbbi vizsgálat is igazolta: Dolinay két rokonát (a korábban köz- és váltóügyvéd Hrabár Manót, Dobržansky Adolf vejét és Popovics Jenőt, aki még nem szerepelt Dolinay 1861. december végi hivatalnoklistáján) is Krutsay elé sorolta a megyei ülnökök rangsorában, s rendre csak „legsértőbb kifejezésekkel” illette.

³⁸ Dolinay levele Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. jan. 4. MNL OL D 191 44.III.1863.; Hrabovszky jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. jan. 23. MNL OL D 191 44.III.1863. (Másolatát lásd MNL OL D 185 1863:107.)

³⁹ Hrabovszky jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. jan. 26., febr. 1. MNL OL D 191 44.III.1863.; Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1863. jan. 30. MNL OL D 185 129/1863:129. (A jan. 26-i jelentés másolatával együtt.)

Állítólag azért haragudott rá, mert „botránys magaviseletét és hivatali visszaéléset oly helyett élesen megróvta, honnan Dolinaynak tudomására jött”.⁴⁰

Persze időközben Dolinay sem maradt tétlen, még január közepén emlékiratban foglalta össze saját álláspontját, ami Hrabovszky, majd Pálffy közvetítésén keresztül Forgách kancellárhoz jutott. Az egyszerű intrikának minősített feljelentést Hatfaludy és a „részes Fábrián” ügyvéd machinációjának tulajdonította, ezzel szemben a maga érdemének azt, hogy „a magas kormánynak ezen erősen oppositionalis megyében csináltam pártot, s hogy valósággal van is pártja! Ezen eredményt szerénytelenség nélkül magam becsületes, igazságos, tapintatos és mérsékelt királyi biztosi működésemnek tulajdoníthatom”. Hivatkozott Pálffy körútján tett elégedett kijelentésére is. Magabiztos, panaszteljes hang ez, az önkritika leghalványabb jele nélkül, s miközben minden vádat tagadott, leginkább politikai érdemeire hivatkozott: „Hogy a kormánynak odaadással s meggyőződésből igyekeztem pártot szerezni tapintatos működésem által, erre büszke vagyok, s ha semmit egyebet nem tettem volna is a magas kormánynak, ez magában elegendő lett volna arra, hogy ily eljárás ellenem ne intéztessék!” Mindenekelőtt azt panaszolta, hogy a vizsgálat megindítása elején nem szólították fel nyilatkozattételre, hanem azonnal a felfüggesztésével indult a vizsgálat, „mi hallatlan”. Közben maga is felfestette, hogy a korrupció lehetősége mennyire áthatotta az igazgatás mindennapjait – s persze az is jellemző, hogy ő is azonnal zsidókat gyanúsított erre való felbujtással. Azt állította ugyanis, hogy például az újoncozás alkalmával megkörnyékezték, hogy 4000 forintért cserébe a másodalispán helyett más hivatalnokra bízta ezt a feladatot, vagy több ezer forintot kaphatott volna, ha a marha hús árát egy év alatt háromszor emeli 1-2 forinttal, amiből a bérlők alkalmanként 4-5000 forint nyereséget húzhattak volna. De ő persze, állította, visszautasította az ajánlatokat.⁴¹

Közben Pálffy szorult helyzetében megtalálta a megoldást: január 27-én javasolta Dolinay azonnali felmentését, s a vizsgálat teljes lezárultáig Szepessy Mihály pénzügyminisztériumi osztálytanácsos, a máramarosi bánya-, erdő-, só- és jószágigazgatóság főnökének megbízását kérte királyi biztosi minőségben a megye vezetésére. Szepessy is rendelkezett politikai szépségfolttal, mivel 1849 júliusában mint bánsági bánya-főigazgatósági ülnököt a magyar pénzügyminisztérium tanácsosává nevezték ki. 1849 után a selmecbányai kincstári igazgatóság hivatalnok volt, 1859-ben került Máramarosszigetre. Láthatólag eredményes és elismert

⁴⁰ Karl Mecséry báró rendőrminiszter átírata Forgáchhoz. Bécs, 1863. febr. 28. MNL OL D 185 1863:294.; Szepessy Mihály királyi biztos jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. júl. 5. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁴¹ Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1863. jan. 26. MNL OL D 185 1863:110.; Dolinay két irata Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. jan. 17., jan. 22. MNL OL D 191 44.III.1863.

hivatalnok volt, egy 1865 őszi született beadványa szerint hivatali működése során huszonhét hivatali elismerésben volt része. Pálffy róla alkotott véleményét láthatólag nem befolyásolta, hogy 1862 tavaszán Galíciából olyan információk érkeztek, melyek Dolinay dicsérete mellett Szepessyt a máramarosi liberális ellenzék hívének mondta, például azt írva a rovására, hogy fiát a helyi református gimnáziumba küldte tanulni. A vádak alapját nyilvánvalóan az képezte, hogy Szepessy is részt vett 1860–1861-ben a megye alkotmányos életében, a főispáni beiktatásra Mánt invitáló megyei küldöttséget például ő vezette.⁴² Forgách kancellár február 4-én felmentette Dolinayt és kinevezte Szepessyt. Dolinay újra rendelkezési állományba került.⁴³

Szepessy azonban épp hivatalos körúton volt, majd Budára volt hivatalos Pálffy elé, azt követően pedig Bécsben kellett a kancellár előtt letennie a hivatali esküt, ezért visszatérésig Hrabovszky még a helyszínen maradt. Pálffy kifejezetten felhatalmazta, hogy tartsa szemmel a másodalispán által vezetett megyei adminisztrációt (meg persze a másodalispánt), mivel Hrabovszky azt észlelte, hogy Dobržansky a hivatalnoki karon belül, ahol Dolinay „számos rokoni s oly függelékeit találja, kiknek szerencsecsillaga csak Dolinay körében képzelhető”, izgat Dolinay visszahelyezése érdekében, hangoztatja, hogy a kormányzat méltánytalanul és igazságtalanul járt el. Mivel a másodalispán ismeri a hivatalnokok gyengéit, folytatta Hrabovszky, „határtalan uralmat” gyakorol felettük. „Panasz bármelyike ellen napfényt soha nem látott, s ezen elnézések a legbővebb gyümölcsöket teremvén a függést és ragaszkodást eránta naponként növelték.” Újra és újra felfeslett az igazgatás egészének lesújtó képe Hrabovszky előtt: „Itt a szerencsétlen földnépe értetlenségében szabad zsákmánynak tekintetett azok által, kiknek kötelessége lett volna fölöttök örködni, javukat, biztonságukat előmozdítani, s hogy ezen osztozók között a tisztviselők nem utolsó helyen állottak, kétségtelen. A visszaélések nagy mérvben folytak.” Szerinte a felderített esetek, például a középapsai regálék bérbeadása körüli anomáliák csak azért jutottak az országos hatóságok tudomására, mert „az osztalék nagyságát a két követelő párt egymásnak irigyelte”. Egyébként az ügyek nagy része észrevétlen marad, pedig „tán minden községben fordul elő”. S még a köztudomásra jutott ügyekben sem lehet eljárni: három tanú például bizonyította, hogy Leeb Káhán maga beszélt,

⁴² Szepessy folyamodványa az uralkodóhoz, keltezés nélkül. MNL OL D 185 1865:1451.; *F Kiss E.*: Az 1848-1849-es magyar minisztériumok i. m. 599.; Wenzel Martina lovag átirata Pálffyhoz. Czernowicz, 1862. máj. 8. (német) és Pálffy levélfogalmazványa Plenerhez. Buda, 1862. máj. 15. MNL OL D 191 9321.III.1862.; Megyei élet című rovat. Pesti Napló, 1860. december 21.

⁴³ Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1863. jan. 27. MNL OL D 185 1863:106.; Forgách leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. febr. 4. és Pálffy átirata a kassai országos pénzügyigazgatóságra. Buda, 1863. márc. 6. MNL OL D 191 44.III.1863.

hogy 500 forintot adott Dolinaynak az apsai regálék haszonbérletéért, de a szembesítés alkalmával persze mindent tagadott, miközben a megyei tisztí kar túlnyomó többsége semmiben sem segítette a vizsgáló biztos tevékenységét. Közben Sándor Manó megyei csendbiztos (az alkotmányos tisztikarból lépett át, „román” vallású) ellen is súlyos vádak merültek fel: vádlottakat – hogy vallomásra bírjon – télen, a legnagyobb hidegben „mezítenül gombolyagba kötteté, s ily állapotban csűrében hosszabb ideig tartá, korbacsoltatá [!]”, másokat mezítláb járatott a havon, sőt egyet a csűrében felakasztatott testénél fogva korbacsoltatta. De ezen ügyek vizsgálatába Hrabovszky már nem avatkozott bele. Ugyanakkor határozottan indítványozta Dobržansky eltávolítását a megyéből (esetleg a rendőri igazgatásba való visszahelyezését, ahol korábban működött), azt egyenesen az új királyi biztos működése elengedhetetlen előfeltételének minősítve. Értesülése szerint maga Szepessy is ezt kérte Pálffytól.⁴⁴

Hrabovszky már alig várta szabadulása napját, de megpróbáltatásai még nem értek véget. Február közepén újabb hírral lepte meg a helytartót: már épp hazaindulóban volt, amikor Dolinay felkereste, s felszólította, hogy „azt, mit Excellentiád számára küldött, neki adnám át”, s erősítette, hogy Budáról bizalmas és megbízható értesülést kapott, miszerint Pálffy Hrabovszkynak átadott egy okmányt, hogy kézbesítse Dolinaynak, ami a becsületét tökéletesen helyreállíthatja. Hrabovszky tagadott, mivel a Pálffytól kapott „lepecsételt irat” kézbesítését Pálffy utasítása szerint mellőzendőnek vélte, s készült azt magával vinni vissza Budára. Két nap múlva közölte a történet folytatását: az irat létezéséről Máramarosban senkivel sem beszélt, azt elzárva tartotta, e célra egyenesen a megyeházból hozatott a szobájába egy jól zárható iratszekrényt, mégis néhány napja ellopták az iratot. Közben arra is rájött, hogy az ugyanoda zárt vizsgálati iratokból is eltűnt egy, pedig az előszobájában állandóan őrködő hajdúra ráparancsolt, hogy a szobába Hrabovszky távollétében senkit se eressen, és a szoba takarítása és szellőztetése alatt mindig köteles a szobában tartózkodni. Az iratok eltűnésében – nem tudjuk, joggal vagy alaptalanul – ismét csak Dobržansky kezét látta (nem kimondva, de azt feltételezte, hogy a helytartótanácsos testvér lehetett a kiszivárogtató), aki értesülése szerint azt a hírt terjesztette, hogy Szepessy kormányzata csak nagyon rövid ideig tart majd. Maga Dolinay sem szűnt meg kísérleteket tenni Hrabovszky befolyásolására, például olyan megjegyzéssel: a „kormány ne felejtse, miszerint Kossuthot egy kameralis ügyvédséggel kielégíthette volna, kár tehát nagy befolyású egyéneket az utolsó fokig keseríteni”.⁴⁵ Pálffy nyilatkozattételre szólította fel Dolinayt arról, ki értesítette őt Budáról a levél létezéséről,

⁴⁴ Hrabovszky jelentései Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. febr. 14., márc. 7. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁴⁵ Hrabovszky jelentései Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. jan. 21., febr. 19. MNL OL D 191 44.III.1863. (Másolataikat lásd MNL OL D 185 1863: 107., 216.)

ezzel egyidejűleg Hrabovszkynak is a lelkére kötötte, hogy puhatólózzon ez ügyben a helyszínen, hátha egyszerűen csak a levél ellopásával lepleződött le annak létezése.⁴⁶ Nem tudjuk, sikerült-e bármit is erről később kideríteni.

S a kedélyek nem csitultak, Dolinay több fronton is újabb ellentámadásba lendült. Például az egyik vádpont, a borsai erdők haszonvételi jogának olcsón történt átjátszása kapcsán Pálffy helytartót is igyekezett belerángatni az ügybe. A fő vádpont itt is úgy szólt, hogy zsidó bérlők megvesztegették Dolinayt, hogy a vetélytárs ellenében, akit eredetileg a község kiválasztott, nekik ítélje a haszonvételi jogot, amit Dolinay, miután személyesen megjelent a közbirtokosok ülésén, hatalmi szóval el is ért. Amikor Hrabovszky négyszemközt feleletre vonta, hogy miért avatkozott be személyesen a község ügyeibe, azzal védekezett, hogy Pálffy a megyében tett körútja során megbízta, hogy számára vadászat végett Máramarosban erdőt szerezzen, ő pedig elmondta neki, hogy mivel a borsaiaknak nagy adótarozása van, erdejük licitálásra kerül, akkor majd ő gondoskodik arról, hogy olcsón megszerezhesse Pálffy. Ahogy jelentésében írta Hrabovszky, sokat küzdött magával, hogy egyáltalán megemlítse-e ezt a vádat Pálffy előtt, de miután Dolinay mások előtt is cinkossággal vádolta ilyenformán a helytartót, a jelentéstétel mellett döntött. Pálffy annyit elismert Forgáchnak írt levelében, hogy amikor ott járt, említette, hogy vásárolna valamit azon a vidéken, s erre Dolinay felvetette, hogy a megye Bukovina felőli szöglete igen jutányos feltételek alatt eladandó lesz. Erre Pálffy valóban felszólította, hogy majd értesítse, ha erre valóban sor kerül, „miként ha az iszraeliták vagy bárki az ottani szegény embereknél a vételárt lenyomni akarnák, ha más nem, én bizonyára a borsaiaknak kedvezőleg azoknál többet ígérnék”. De – folytatta Pálffy – Dolinay nem szólt, ellenben informális és hivatalos jelentések is befutottak a helytartótanácsához arról, hogy abban az erdőben pusztítások történtek, s „zsidók fondorlatai” ellen is panasz érkezett. Ez – kommentálta Pálffy – „elvette minden ügy se igen szilárd lábbon álló vételkedvet”. Forgách sietett megnyugtatni Pálffyt, hogy nem ad hitelt az inszinuációnak, s hogy ez az eset őt Dolinay „jellemtelensége iránt már ez előtt táplált meggyőződésében” mind inkább megerősíti.⁴⁷ Pálffy, ha már eddig is nem lett volna Dolinay ellenfele, ezután nyilvánvalóan még elszántabban folytatta a küzdelmet hivatalos elmarasztalása érdekében.

De más terepeken is folyt Dolinay ellenakciója. Február végén Sándor Lajos megyei főpénztárnok és Csics János főszolgabíró (korábban császári szolgabírói

⁴⁶ Pálffy levélfogalmazványa Dolinayhoz. Buda, 1863. febr. 25. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁴⁷ Hrabovszky jelentései Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. febr. 1., Buda, 1863. márc. 20., illetve Hrabovszky összefoglaló jelentése a vizsgálatról. Máramarosziget, 1863. márc. 7. és Forgách leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. ápr. 12. MNL OL D 191 44.III.1863.; Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1863. márc. 28. MNL OL D 185 1863:343. (Az előbbi fogalmazványával együtt.)

tollnok, „román” vallású) nyújtott be Pálffyhoz panasziratot Hrabovszky „szenvédélyes és törvényellenes” eljárása ellen. Szerintük a helytartótanácsos igyekezett rávenni őket terhelő vallomásokra, majd szidalmazások közepette elzárással fenyegetőzött, sőt, „mire elborzad a kebel, 50 botütésekkel”. A „kormány tekintélyét” féltve Hrabovszky helyett új vizsgálóbiztos kinevezését kérték.⁴⁸

Február 28-án megérkezett végre Szepessy, átvette az ügyeket a másodalispántól. De Hrabovszky a megelőző napokban sem télenkedhetett. Mint írta Pálffynak, mielőtt elterjedt Szepessy kinevezésének híre, Dolinay és a megyei hivatalnokok elleni panaszokkal árasztották el a megyéből, azok kivizsgálását azonban Szepessy hatáskörébe tartozónak minősítette, s csak összegyűjtötte a beadványokat, az előírásellenesen beszedett díjakat visszafizettette a tisztviselőkkel, s Sándor csendbiztos ügyét (mint kiderült, még pénzt is kizsarolt áldozataitól) törvényszéki vizsgálatra előkészítette. S ezekre az utolsó napokra is jutott összetűzés: február 24-én Szigeten vásár volt nagy tömeggel, és a Kincstári Korona nevű vendéglőben egy román esperes poharat emelt az örömhírre, hogy „a megye a legnagyobb gonosztul megszabadult”, amit a jelenlevők állítólag „viharos kitörés”-sel fogadtak, egy másik román pap pedig rákontrázott: Isten áldása volt ez, de csak kívánságunk fele, arra is kérjük, hogy a „másik gonosztul is bennünket megszabadítson”. Erre azután a másodalispán (aki nyilvánvalóan a „másik gonosz”-ként joggal találva érezte magát) haditörvényszék elé kívánta állítani mindkettejüket. Szepessy megyébe érkezve azonban megoldotta a helyzetet. Közben viszont elterjedt a hír, hogy Dobržansky Adolfot a megyével határos egyik községben látták egy ismeretlennel, s valami „kormányellenes nyilatkozatra” aláírásokat gyűjtöttek. Bár Hrabovszky úgy nyilatkozott, nem tekinti ezt feltétlenül hiteles értesülésnek, de felhívta Pálffy figyelmét rá, „ha netán ő [Dobržansky] Budárul éppen távol volna”.⁴⁹

A megyei igazgatás újjászervezése

Szepessy március 1-jén ünnepélyes tiszti ülést hívott össze, üdvözlő beszédet tartott. Este fáklyás zenével tisztelték meg, „a városi polgárság tetemes részének” részvételével – ahogy az ilyen alkalmakkor szokásos volt. „Ezen egyéb viszonyok között minden érdem nélküli formaság – kommentálta az eseményt Hrabovszky – a mostani viszonyok között bizonyára nagyobb jelentőségű.”⁵⁰ Úgy tűnt, az új királyi biztos kedvező előjelek mellett kezdheti meg működését. Szepessy is magabiztosan jelentette március 4-én: „A birtokos osztálynak és értelmiségnek igen tekintélyes része előttem úgy nyilatkozott, hogy hivatalos működésében támogatni

⁴⁸ Sándor és Csics beadványa Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. febr. 26. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁴⁹ Hrabovszky jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. febr. 28. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁵⁰ Hrabovszky jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. márc. 3. MNL OL D 191 44.III.1863.

és – ha közvetlen működéseik szükségeltetnék – hivatalt is vállalni a Fejedelem és haza eránti polgári kötelességeknek tartandják. Az eddigi compact oppositio eszerént már meghasonlott, és úgy hiszem, hogy nemsokára csak néhány tagra olvadand le.”⁵¹ Szepessy egyéniségéről Hrabovszky még február közepén meleg szavakkal számolt be Pálffynak, s azt sem mulasztotta el jelenteni, hogy Várady Gábor állítólag bizalmas körben kijelentette: „ezen kinevezés partunkon (!) a legérzékenyebb csapást ejtette.” Majd március elején már úgy fogalmazott a helytartótanácsos, hogy Várady szerint is „pártjok a teljes felbomláshoz közeleg”.⁵²

Az optimizmusra persze nagy szüksége volt a történet minden résztvevőjének. Március 4-i jelentésében Szepessy a következő látetelet adta a hivatali ügyek állásáról: az elnöki iratok között 400 részben elintézetlen, részben teljesen hiányzó ügyiratot talált; a főpénztárban 1863-ra egyetlen krajcárt sem iktattak még, készpénz egyáltalán nem volt a pénztárban (az illetékes adóhivatalhoz fordult, hogy a hivatalnokok márciusi illetményének fedezetét sürgősen utalják); a letéteményi pénztár 64 000 forintos állományát körülbelül 500 hitelkihelyezési kötvényben őrizték. Megjegyezte, hogy a két pénztáros közül az egyik a főpénztárat, a másik a letéteményi pénztárat igazgatta, minden ellenőrzés nélkül – ami kifejezetten ellenkezett a helytartótanács 1862. novemberi ide vágó rendeletével.⁵³ Pontos hivatali hatásköri leírást készített, pontosan szabályozta az ügymenetet, a panaszok kivizsgálására pedig saját elnöklete alatt egy „disciplinaris bizottmányt” állított fel a két alispán és a főjegyző állandó, illetve egy-egy ügyész és főszolgabíró eseti részvételével.⁵⁴ Nem mulasztotta el, hogy Markné Girsik Mária „felett örködjön”, „nehogy rajta valami szégyen történjék”, bár – mint írta – azt sem tudta kideríteni, hogy végül megindították-e ellene a haditörvényszéki eljárást, mivel Dolinay ezt tagadta, Dobržansky viszont megerősítette, a hivatali iratokban pedig az egész ügynek semmi nyomát sem találta.⁵⁵

Pálffy Szepessy feladatává tette, hogy a főpénztárnok és a főszolgabíró Hrabovszky ellen benyújtott panaszát kivizsgálja, aki a beadványban foglaltakat tiszta rágalomnak minősítette, s mindkettejük leváltását elengedhetetlennek tartotta. (Pálffy majd csak júliusban hatalmazta fel Szepessyt Csics elmozdítására, a

⁵¹ Szepessy jelentése Forgáchhoz, Máramarosziget, 1863. márc. 4. MNL OL D 185 1863:236. és hasonló jelentése Pálffyhoz, ugyanazzal a dátummal MNL OL D 191 44.III.1863.; Szepessyt és „buzgó urhögy neje”-t 1863 áprilisában az Idők Tanuja helyi levelezője is pozitív esetként hozta fel, mint akik példát mutatnak a buzgó vallásgyakorlatra. „Egy katolikus”: Máramaros-Sziget, ápril 3. Levelezések című rovat. Idők Tanuja, 1863. április 8.

⁵² Hrabovszky jelentései Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. febr. 14., márc. 3. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁵³ Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. márc. 4. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁵⁴ A Szepessy által kidolgozott és a helytartótanács által jóváhagyott ügykezelési rendet ismerteti: „Máramarosziget”. Aláírás nélkül. Vidéki tudósítások című rovat. Független, 1863. május 13.

⁵⁵ Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. márc. 14. MNL OL D 191 44.III.1863.

főpénztárnok sorsáról továbbiakat nem tudunk.)⁵⁶ De közben már folyt az újabb akció. Március elején Szepessy arról jelentett, hogy Seregélyi Sándor bocskói görög katolikus esperes, 1861. évi országgyűlési képviselő (a Dobržansky Adolfot védelmező, már említett irat első aláírója) az uralkodóhoz címzett petíciót fogalmazott meg, melyben az egész vizsgálatot a „rutén nemzetiség ellen irányzott bosszú szüleményének” minősítette, Dolinayt pedig „nemzetisége martírjának” [!], s kérte, hogy a kancellár és helytartó mellőzésével fogadja őket Anton Schmerling államminiszter, s az uralkodó nevezzen ki rutén főispánt a megye élére. Azt tervezték a szervezők, hogy megyei tisztviselők és rutén papok közreműködésével megyeszerete aláírásokat gyűjtenek. Szepessy, bár jogköre megengedte volna, nem érezte elég erősnek magát ahhoz, hogy önállóan fellépjen az akció ellen, mivel korábban – mint írta Pálffy-nak – a másodalispán maga használta fel hivatalos utazásait efféle aláírásgyűjtésre, ezzel mintegy hivatalos megerősítést adva az efféle szervezkedésnek, így „ezen merénylet ezen megyében a bűnösségnek jellegét is elveszítette”. Inkább Forgáchot és Pálffyt kérte az aláírásgyűjtés betiltására, továbbá a hivatalnokok eltiltását „a nemzetiségek felizgatására szolgáló mindenféle vitatkozásoktól, szónoklatoktól és tényektől hivatalvesztés büntetése alatt”, valamint a Dolinay elleni vizsgálat mielőbbi lezárását és a volt királyi biztos eltávolítását a megyéből a másodalispánnal együtt. Indítványozta, hogy az utóbbit minél előbb máshol kell hivatalhoz juttatni, „hol vérében fekvő fondorkodásainak semmi tér nem nyílik, [...] mert addig Marmarosban [!] béke s nyugalom nincs, még ezen gonosz szellem itt tartózkodik”. Forgách Pálffyra bízta az intézkedést, aki betiltotta az aláírásgyűjtést – mint látni fogjuk, már későn –, s felhatalmazta Szepessyt, hogy az efféleben résztvevő hivatalnokokat felfüggesztheti, egyúttal Dobržansky Kornélt mint volt cs. kir. szolgabíró-t rendelkezési állományba visszahelyezte, s szolgálattételre Budára rendelte a helytartótanács-hoz. Dolinay eltávolításához viszont Forgách segítségét kérte, aki azonban kijelentette, Dolinay egykori ülnöki helyét az eperjesi kerületi táblán már betöltötték, másrészt a vizsgálat lezárásáig amúgy sem működhetne hivatalnokként, így Pálffy „bölcs belátására” bízta, mit csinál vele.⁵⁷

Mindeközben Máramarosban megindult az agitáció Szepessy ellen is. Forgáchhoz olyan értesülés futott be, hogy a megyében a román és rutén falusi lakosságot azzal riogatják, hogy Szepessy kinevezésének célja az volt, hogy a megyében, ahol a földterület nagyobb része a kincstár tulajdona volt, a folyamatban levő

⁵⁶ Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. márc. 16. és Pálffy levélfogalmazványa Szepessyhez. Buda, 1863. júl. 27. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁵⁷ Szepessy jelentése Forgáchhoz. Máramarossziget, 1863. márc. 6. MNL OL D 185 1863:250.; Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1863. márc. 10. MNL OL D 185 1863:266.; Forgách leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. márc. 30., illetve Pálffy levélfogalmazványai Szepessyhez, valamint Dobržansky Kornélhoz. Buda, 1863. márc. 10. és Forgách levele Pálffyhoz. Bécs, 1863. márc. 10. MNL OL D 191 44.III.1863.

birtokrendezési perek (mivel megyekormányzóként ő felügyeli a megyei törvényszék működését is) majd rendre a kincstár javára dőljenek el. A kancellár Pálffy az információ ellenőrzésére és kellő tapintattal történő intézkedésre szólította fel március közepén.⁵⁸ Ezalatt a helytartótanácsához befutott Anderkó Péter Mármaros vidéki vikárius (1861-ben Szaplanczay József országgyűlési követjelölt egyik ajánlója Hatfaludy Sándor társaságában) panaszja, miszerint Dolinay egy levelet mutogat nyilvánosan, mely állítólag tőle származik, s Szepessy ellen szólna azzal, hogy a megyében a vezető pozíció a románokat illetné. Ő azonban kinyilvánítja, hogy az a levél „hamis koholmány”. Szepessy egyik jelentéséből tudjuk, hogy a levél azt is tartalmazta, hogy Szepessy mellőzésével a megye vezérletét Mán főispánra ruházzák – láttuk, január végén Anderkó ezt javasolta Pálffy helytartónak is –, ami Dolinaynak arra adott alkalmat, hogy hirdesse, ő „az oláhok és kalvinisták” cselszövényeinek áldozata. (Szepessy egy későbbi jelentése bizonyítottként kezelte, hogy Anderkó iratát rutén inasa lopta el íróasztaláról Dolinay megbízásából. Az is elképzelhető, hogy a vikárius Pálffyhoz intézett iratának fogalmazványáról volt szó.)⁵⁹

Márciusban végre Budára visszatérve Hrabovszky benyújtotta végjelentését Pálffyhoz, amelyben megerősítette a „hivatalos hatalommal visszaélés” vádját, részletesen összefoglalta a vádpontokat, a kevés felmentéssel végződőeket éppúgy, mint a terhelőket, s részletesen ismertette a bizonyítási eljárást. Újra leszögezte, hogy a megyei hivatalnoki kar tagjai – ahogy a községi vezetők – sem segítették őt, legfeljebb négy szemközt voltak hajlandók terhelő információkat közölni Dolinayról vagy valamelyik bizalmasáról. Igen tanulságos, ahogy leírja a felsővisói bíróval négy szemközt folytatott beszélgetését, aki hamis adatokat közölve igyekezett falazni Csics János főszolgabírónak: „Ezen négy szem között történt értekezés alkalmával erősebben a lelkére beszélvén, 30 éves kamarai szolgálatára, előre haladott korára, a vallás szentségére, a hamis eskü következményeire emlékeztetve intettem őt, hogy mondja meg az igazságot, mert állítása valótlan. Szavaim fogékony érzetre találtak nála, s könnyező szemekkel, reszketve egész testében, és ígérve, hogy ő hamis esküt tenni nem fog”. De azután egy kis időt kért, hogy „gondolatait rendezhesse”, s a jegyzőkönyvbe már ismét egy új, de alapvetően a szolgabíró verzióját erősítő vallomást tett (a községi jegyző pedig amúgy is Csics sógora volt, ezért az ő vallomásával nem is számolt Hrabovszky). De a főpénztárnokot is csak azután tudta egyértelműen leleplezni, hogy amikor az azt állította, hogy a hivatalnoki kifizetésekről nem készített téte lenkénti feljegyzést, figyelmeztette, hogy ez a helytartótanács rendelete értelmében hivatalvesztéssel járó hivatali hanyagság lenne, erre állt elő a főpénztárnok a félóra

⁵⁸ Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz. Bécs, 1863. márc. 17. MNL OL D 185 1863:289.

⁵⁹ Anderkó Péter beadványa Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. márc. 14. és Szepessy jelentései Pálffyhoz. 1863. ápr. 9., jún. 28. MNL OL D 191 44.III.1863. Vö. *Ruszoly József: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868.* Bp. 1999. 349.

alatt meghamisított feljegyzéssel. A végjelentés tárgyalta a kisebb súlyú vádpontokat is, amelyekre mi nem térünk ki. Hrabovszky őszintén szolt a jelentésében a rá nézve „érzékenyebb föladat” személyes vonatkozásairól. Megvallotta, hogy az első napokban Hatfaludy ügyetlenségeit látva, „bizonyos részvét támadott” benne Dolinay iránt, mely „a hibák és gyengébbeknek látszó tévedések iránt szelídebb eljárásra ösztönzött”. De a szeme elé tárultak nyomán „kihalt részvétem utolsó árnyéka, s ennek helyét minden tettemben kérlelhetlen szigor foglalá el”.⁶⁰

Hrabovszky külön jelentést készített Dolinaynak Hatfaludy ellen benyújtott panaszáról, mely szintén hivatali visszaéléssel vádolta az első alispánt: egy alkalommal egy, a megyei törvényszék által már felmentett, Hatfaludy sógorának ökrei ellopásával gyanúsított személyt kihallgatásra saját lakására rendelt, s „nádpálcával saját kezeivel addig verte, míg az összecsúnyította magát” (Hrabovszky megfogalmazásában: „egy kissé szigorún bánt” vele!), olyan ügyekben is elnökösködött a törvényszéken, amikor a panaszossal sógori viszonyban volt, magának a szavazatok összeszámlálásánál mint elnöknek két szavazatot igényelt, s több rabot a büntetés teljes kitöltése előtt szabadon bocsátott. Állítólag kijelentette, hogy „bolondok voltak a többi autonom tisztviselők, hogy hivatalt nem vállaltak, mert ő is csak financiáját hozza rendbe, ördög vigye az alispánságot”. Ez utóbbi vádpontot eleve nem tartotta vizsgálati körébe tartozónak Hrabovszky, a többről pedig megállapította, hogy valóban helytelen eljárás, de a megyében divatozó általános jelenség, s a megyei törvényszék többi tagját is hasonlók terhelték. Szepessy is úgy nyilatkozott, hogy kéri a Hatfaludy ellen folyó vizsgálat megszüntetését, amihez Pálffy, majd Forgách is beleegyezését adta.⁶¹

Dolinay viszont Hrabovszky eljárása ellen panaszt nyújtott be a kancelláriára és az uralkodóhoz, aminek nyomán Forgách igazoló irat benyújtására kötelezte Hrabovszkyt március végén.⁶² Anderkó vikárius panaszja újra felvetette, hogy Dobržansky után a megyebeli tartózkodása idején még mindig a megyeházban lakó Dolinayt is célszerű lenne eltávolítani a megyéből, bár Pálffy értesülései szerint tulajdonképpen már áttette Pestre székhelyét. Pálffy bizalmas utasításban Szepessytől kért véleményt, de felhatalmazta, hogy közölje Dolinayval Pálffy nevében, hogy a helytartó elvárja, hogy a megyétől távol tartsa magát, s ha izgatna, szigorú rendszabályokkal kell számolnia.⁶³

⁶⁰ Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1863. márc. 16. MNL OL D 185 1863:303.; Hrabovszky végjelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. márc. 7. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁶¹ Hrabovszky jelentése Pálffyhoz, dátum nélkül [érk. 1863. márc. 26.]; illetve Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. máj. 25. és Forgách leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. jún. 25. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁶² Forgách leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. márc. 30. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁶³ Pálffy levélfogalmazványa Szepessyhez. Buda, 1863. ápr. 2. („s. k.” jelöléssel) MNL OL D 191 44.III.1863.

Hrabovszky igazoló iratát a vádak ellenében Pálffy és Forgách is teljesen meggyőzőnek találta, a helytartótanácsos iratában azt kérte, hogy eljárásának helyességét maga az uralkodó erősítse meg, amit Pálffy akceptálható kérésnek minősített.⁶⁴

Szepessy folytatta a neki átadott ügyekben a Hrabovszky által megkezdett vizsgálatokat. Április 9-én jelentette, hogy mindenképpen szükséges Sándor főpénztárnok leváltása már az ellene folyó büntetőjogi per lezárulta előtt, mivel kiderült, hogy „a pénztár kezeléséről még csak fogalma sincs”. S bár megkísérelt valakit a földbirtokosok közül megnyerni e posztra, nem sikerült (láthatólag mégsem volt oly nagy a hivatalvállalási kedv), így a rahói szolgabíróat kívánja megbízni, amihez Pálffy jóváhagyását kérte.⁶⁵

Dolinay viszont még április elején is a megyében tartózkodott, sőt kijelentette, hogy marad is, míg le nem zárul a főpénztárnok és a többi hivatalnok elleni eljárás. Szepessy szóban, majd írásban felszólította a megyeházi hivatalos szállás, illetve a rendelkezésére kirendelt két hajdú visszaadására. De tíz nappal később is csak a helyzet változatlanosságát jelenthette: „Botrányt tenni nem akarok, de ezen a hivatali szobákban hivatali órákon kívüli járás-kelés, a hivatalos munkák kutatása, a hivatali egyénekkel, kiknek majdnem mindnyájan kineveztetésöknél és sok más érdekeknél fogva az ő creaturai [!], éjszakai gyülekezetek s vele való örökös sűgás-bűgás és végtére azon szemtelen hazugságok, melyekkel creaturáit azzal ámítgatja, elleneit pedig, nehogy ellene valamit valljanak, azzal terrorizálja, hogy Hrabovszky vizsgálata megbukott, Főméltóságodnak vele való méltánytalan bánása Őfelsége által rosszaltatott, és ő mint administrator visszahelyeztetni fog”. Egyenesen lemondással fenyegetőzött Szepessy. Pálffy erre felhatalmazta, hogy nevében azonnali kiköltözésre szólítsa fel Dolinayt egypár türelmi nap engedélyezésével, s szükség esetén azt „erőhatalommal” is érvényesítse. Időközben azonban Dolinay végre kiköltözött, s Ungvárra távozott.⁶⁶

Pálffy az összes vizsgálati iratot benyújtotta a kancelláriához április 11-én, annak alapján – Pálffy többszöri sürgetésére – Forgách kancellár május 19-én döntött büntetőbírósi eljárás indításáról hivatali visszaélés és csalás vádjával, s ezzel Dolinay eddig rendelkezési állományú hivatalnokként háborítatlanul élvezett korábbi kerületi törvényszéki ülnöki fizetésének a felfüggesztéséről. Ezután Dolinayt az eljárás lezárultáig szolgálati idejének hossza alapján egyharmad fizetésnyi „élelmezési díj” illette csak meg. A kancellár Szatmár megye bíróságát jelölte ki az eljárás lefolytatására.⁶⁷

⁶⁴ Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1863. ápr. 11. MNL OL D 185 1863:407.

⁶⁵ Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. ápr. 9. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁶⁶ Szepessy jelentései Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. ápr. 9., 19., 24. és Pálffy levélfogalmazványa Szepessyhez. Buda, 1863. ápr. 27. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁶⁷ Forgách leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. máj. 19. és Pálffy levélfogalmazványa a kassai országos pénzügyigazgatósági osztályhoz. Buda, 1863. jún. 18. MNL OL D 191 44.III.1863. (Az előbbi

A helyi elitek küzdelmének új szakasza

A Szepessy elleni intrika természetesen tovább folyt, névtelen feljelentés érkezett a helytartótanácsához, melyben Szepessyt és az eredetileg szintén Máramaros megyéből elszármazott, Mánnal sógorságban álló Mihály Gábor helytartótanácsost, a megye 1848-as egykori főispánját, valamint Abonyi István helytartótanácsost a visói fűrészmalom engedélyeztetése körüli érdekeltséggel, megvesztegethetőséggel vádolta. (A helyi közvélemény állítólag tudni vélte, hogy egy volt megyei írnok, Dolinay rokona volt a levél szerzője, nem tudjuk, megalapozottan-e.)⁶⁸ Az országos hatóságok vezetői rendíthetetlennek bizonyultak Szepessy támogatásában.

Az új megyei királyi biztos ellen azonban a helytartó és a kancellár megkerülésével Bécsben is folyt intrika. Ignaz Plener pénzügyminiszter 1863. június közepén közölte Forgáchcsal, hogy Szepessyről korábban már érkeztek olyan, utóbb alaptalannak bizonyult feljelentések, melyek politikai magatartását megbízhatatlannak festették, most azonban megbízható forrásból jutott terhelő információk birtokába. Mellékelte is a német nyelvű feljelentő levél kivonatát, mely arra hívja fel a figyelmet, hogy Szepessy, aki 1848-ban politikailag kompromittálódott, most felvette a kapcsolatot a megyében folyó politikai agitáció három vezetőjével: Várady Gáborral, Szaplanczay Józseffel és Sztojka Gyulával. Kinevezése óta a rutének nagyon leverték, a magyarok ellenben „felemelt fővel” járnak, s a románok is velük szimpatizálnak. Szepessy a kormányzatra nézve veszélyes Grossschmidt Imrét alkalmazta titkárként, s más veszedelmes elemeket is felvett megyei posztokra.⁶⁹ Forgách a helytartóhoz továbbította a vádakat, aki a területileg illetékes kassai rendőrigazgatótól kért jelentést, s ő alaptalannak minősítette azokat, összességében kedvező véleményt adott Szepessy addigi működéséről. Megerősítette, hogy a rutének „csakugyan levertséget” mutatnak, s hogy Várady Gábor és Szaplanczay valóban felkeresték egy alkalommal az új királyi biztost, de úgy látta, a „magyar párt”, azaz a magyar ellenzék inkább kezdi reményét veszteni, mivel látják, hogy Szepessy kibékítő szellemű tevékenysége közkedvelt. Úgy ítélte meg, a románok magatartása nem egyértelmű.⁷⁰ Feltehetőleg jól látta a rendőrigazgató a helyzetet, Várady Gábor

fogalmazványát lásd MNL OL D 185 1863:407.); Pálffy nevében (Privitzer István aláírásával) jelentés Forgáchhoz. Buda, 1863. ápr. 27. MNL OL D 185 1863:481. Vö. még MNL OL D 185 1863:307.

⁶⁸ Feljelentő levél „Számos visói és kincstári érdekeltek” aláírással Pálffyhoz. Felsővisó, 1863. márc. 26. és Szepessy jelentései Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. ápr. 19., ápr. 24., máj. 6. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁶⁹ Plener átírata Forgáchhoz. Bécs, 1863. jún. 19. MNL OL D 185 1863:726.; Forgách leirata Privitzerhez. Bécs, 1863. jún. 26. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁷⁰ Wilhelm Marx rendőrigazgató jelentése Pálffyhoz. Kassa, 1863. szept. 2. MNL OL D 191 44.III.1863.; Pálffy jelentése Forgáchhoz. Buda, 1863. szept. 17. MNL OL D 185 1863:1149. (Fogalmazványát lásd MNL OL D 191 44.III.1863.)

például igen meleg hangon írt Szepessyről visszaemlékezéseiben: „magyar hazafias érzelmű, eszes, okos, szabadelvű, a megyei viszonyokat és embereket teljesen ismerő”, állítólag a Jámbor Endre-féle szervezkedésbe (1863 nyarán) belekeveredett egyik helybeli ifjú apját figyelmeztette, hogy küldje el innen a fiát!⁷¹ Június végén mindenesetre megbízta Pálffy a kassai rendőrigazgatót, hogy jelentsen neki minden említésre méltó máramarosi eseményt.⁷²

A megye rutén lakossága, illetve papsága nevében nyár elején beadták a folyamodványt az uralkodóhoz, melyben – ahogy arra már utaltunk – kérték, hogy Dolinay ügyében a végleges döntést ne a magyar országos hatóságok, hanem a Schmerling irányítása alatt álló bécsi államminisztériumban hozzák, s helyezték vissza állásába. Beadvány érkezett nevükben a helytartótanácsához is, melyben persze csak ez utóbbi kérésüknek adtak hangot. Forgách kancellár a beadvány születésének körülményeiről részletes jelentést kért, a helytartótanács pedig sürgette Szatmár megye törvényszékét, hogy a vizsgálatot minél előbb zárják le. A kedélyeket felzaklatta az *Idők Tanuja* című konzervatív lapban megjelent helyi tudósítás, mely Dolinayt magasztalta, működését tapintatosnak és sikeresnek minősítette, s azt hangsúlyozta, hogy leváltása mögött nem feltétlenül visszaélések, egyszerűen csak a megyekormányzó és a magas kormány közötti kölcsönös bizodalom megingása áll. Szepessy úgy tudta, a levelet valójában maga Dolinay, illetve hivatalnok rokonai: Ekkel György huszti főszolgabíró (volt császári szolgabírói tollnok, katolikus vallású), Varga János verhovinai főszolgabíró (volt császári segédszolgabíró, „rutén” vallású), valamint a már említett Popovics Jenő és Hrabár Manó törvényszéki ülnök szerkesztette, majd a tiszaujlaki görög katolikus lelkész és sógora, Sihulsky neve alatt küldték be a laphoz. Ehhez hozzátette, hogy a Tiszaujlakon (Ugocsa megye) lakó, de Máramarosban „ide s tova” járó Dolinay továbbra is terjeszti, hogy hamarosan visszakerül a megyekormányzói székbe.⁷³

Mégsem írhatjuk a memorandumot kizárólag Dolinay machinációinak számlájára, a helyi rutén elit feltehetőleg őszintén hitte, hogy ügyében nemzetiségi szempontok játszották a fő szerepet. Mutatja ezt például az, hogy a már említett Krutsay Ignác sem igényelte – Szepessy szerint –, hogy sérelmének jogorvoslatként egyszerűen előre sorolják az ülnökök rangsorában, mivel azzal „az egész orosz párt felzúditva” megharagudna rá. Szepessy inkább szimbolikus gesztust javasolt: sorolják Krutsayt Hrabár Manó elé, de maradjon Popovics után, ez ugyan nem jár számára fizetésemeléssel, de nem is foszt meg senkit a jelenben

⁷¹ Várady G.: Hulló levelek i. m. 231., 235.

⁷² Marx jelentése Pálffyhoz. Kassa, 1863. aug. 23. (német) MNL OL D 191 4920.III.1864.

⁷³ Forgách leirata Privitzer Istvánhoz (Pálffy távollétében). Bécs, 1863. jún. 14. és Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. jún. 17. MNL OL D 191 44.III.1863.; Privitzer jelentése Forgáchhoz. Buda, 1863. júl. 4. MNL OL D 185 1863:802.; „Az igazság érdekében”. Aláírás nélkül. *Idők Tanuja*, 1863. június 12.

élvezett magasabb fizetéstől. Nyilvánvalóan Pálffy is osztotta az aggodalmaskodó véleményt, mert jóváhagyta Szepessy javaslatát.⁷⁴

A memorandum születéséről Szepessy június végén küldte el összegző jelentését. Eszerint valójában a petíció két okmányból állt: egyrészt a rutén papság által aláírt, Seregélyi által szerkesztett iratból, illetve egy másik, tulajdonképpen névtelen „denunciatio”-ból a rutén lakosság nevében Szepessy ellen intézve. Az elsőre az aláírásokat papok és megyei tisztviselők között gyűjtötték, amiben Dolinay ismert hivatalnok rokonai, valamint a volt másodalispán játszott lényeges szerepet. Az iratot összefűző fonál – állította Szepessy – Dolinay nevének gyűrűjével pecsételtetett le. Ráadásul az aláírást eredetileg megtagadó Illyasevics György técsői lelkészt és alesperest Dolinay két levélben is megfenyegette, majd Dobržansky Adolffal együtt személyesen kereste fel, s csikarta ki az aláírását azazal, hogy különben okvetlenül megfosztatja majd őt parókiájától. Egyébként a papok egy része – húsz-harminc fő –, mihelyt Dolinay elhagyta a megyét, maguk jöttek Szepessyhez tisztelegni, s ők hozták szóba, hogy „veszélyteljes pressio” vette rá őket korábban az aláírásra, nem kivéve magát a petíció fogalmazóját, Seregélyest sem. A másik iratról viszont nem nagyon tudott senki, azt Szepessy értesülése szerint Dolinay Géza (Dolinay unokaöccse) írta, ezt az írásvizsgálat megállapította, s az összefűző fonál itt is Dolinay neje gyűrűjével került lepecsételésre. A vidék rutén lakossága – állította – egyáltalán nem foglalkozott Dolinay visszahelyezésének ügyével: „A ruthen, valamint minden nép csak azt kívánja, hogy a közigazgatás és igazság kiszolgáltatás legyen olcsó, gyors és lelkiismeretes; ki ezt nekie megadja, ez az ő embere anélkül, hogy keresné, ruthen-e vagy mi.”⁷⁵

Hatfaludy a *Független* című lapban jelentetett meg hosszú cikket, amelyben cáfolta az *Idők Tanujában* megjelent tudósítást, nehogy „D. P. és D. C. a dynasticus érzelem, és az orosz nemzet martyrjai legyenek”. Ebben pontszerűen beszámolt a vizsgálat során előkerült s elő nem került minden visszaélésről.⁷⁶

Szepessy közben megkezdte a tisztikar átalakítását, de igyekezett óvatosan eljárni, június végi jelentése szerint csak Sándor csendbiztost (akire szerinte rábizonyosodott három gyilkosság, valamint „baromi vérengzései”), három esküdtet bocsátott el részben tudatlanságért és hanyagságért (köztük az említett Ekkel Jánost), részben „javíthatlan botrányos iszákosságáért”, egy aljegyző maga

⁷⁴ Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. júl. 5. és Pálffy levélfogalmazványa Szepessyhez. Buda, 1863. júl. 30. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁷⁵ Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. jún. 28. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁷⁶ *Hatfaludy Sándor*: Máramaros-Sziget, jun. 26. Vidéki tudósítások című rovat. *Független*, 1863. július 7. Pálffy július 15-én bizalmasan felhívta a Szatmár megyei főispáni helytartó figyelmét is a cikkre, amivel – az előírásokkal nem éppen egyező módon – persze befolyásolni kívánta a törvényszéki eljárást. MNL OL D 191 44.III.1863.

lemondott. Egyébként inkább áthelyezéssel igyekezett a hivatal érdekeit érvényesíteni, s a hét új kinevezett hivatalnok közül négy rutén volt.⁷⁷

Augusztus végén a kassai rendőrigazgató jelezte, hogy feljelentés érkezett hozzá, mely szerint Hatfaludy az uralkodó születésnapja alkalmával nála rendezett ünnepségre honvédeket is meghívott, s a szellem nem volt megfelelő. Kiderült, hogy Szepessy az ország alföldi vidékeit sújtó ínségre tekintettel elrendelte az ünnepi istentisztelet utáni szokásos hivatalos ebédre szánt összeg, 300 forint jótékony célra adományozását, de mivel az ebédre Hatfaludy már kiküldte a meghívókat, arra saját költségén nála került sor. A meghívottak között valóban szerepelt néhány volt honvéd, de valamennyien állami vagy kincstári szolgálatban álló hivatalnokok, s az elhangzott beszédek, tósztok szelleme teljesen lojális volt.⁷⁸ Szepessy, Hatfaludy „epés s kihívó természetét” ismerve, úgy látta, az első alispán valójában a helyi ellenzék egyik vezéralakjával, a volt alkotmányos első alispánnal, Szaplanczay Józseffel akart rivalizálni, aki viszont augusztus 20-án tiszteletére rendezett házánál ugyanarra a napra összejövetelt, s Hatfaludy igyekezett elszípkázni a Szaplanczay által már meghívott vendégek egy részét. Máskülönben is jelentéstételre szólították fel Szepessyt, mivel arról érkeztek panaszok, hogy nem volt megfelelően díszes az uralkodói születésnap hivatalos ünneplése (végül az istentisztelet után a helyi katonai helyőrség kezdeményezésére saját költségükre rendeztek lakomát a megyeszékhelyen jelenlevő hivatalnokok), miközben augusztus 20-án ünnepi körmenet zajlott ellenzéki demonstrációként, ahol a helyi ellenzék prominensei öt zászlóval vonultak fel, a zászlók mögött közvetlenül Szaplanczay feszített. Szepessy azután megvilágította ez utóbbi esemény hátterét: régi szokás szerint került sor a menetre a céhek zászlóival, de Dolinay korábban megtiltotta a hivatalnokoknak a részvételt, így kerültek tekintélyes földbirtokosként a menet elejére az ellenzék vezéralakjai.⁷⁹

Szepessy jelentéseiből tudjuk, hogy még azon hamis hír is eljutott a felsőbb-ség fülébe, nem tudjuk, milyen csatornán keresztül, hogy Máramarosból egy ellenzéki követség készülne Erdélybe menni, hogy az erdélyi országgyűlésre Nagyszebenben összeseregülő román képviselőket lebeszéljék arról, hogy követeket válasszanak a bécsi birodalmi tanácsba.⁸⁰

Szeptemberi jelentéseiben Szepessy kiállt titkára, Grosschmidt Imre mellett is, mondván, 1848-ban sem tett mást, mint teljesítette Mihályi Gábor akkori kormánybiztos – a jelentés születése időpontjában éppen helytartótanácsos – paran-

⁷⁷ Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. jún. 28. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁷⁸ Marx jelentése Pálffyhoz. Kassa, 1863. aug. 23. és Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. aug. 27. MNL OL D 191 44.III.1863.

⁷⁹ Marx rendőrigazgató jelentése Pálffyhoz. Kassa, 1863. aug. 23. és Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. szept. 5. MNL OL D 191 4920.III.1864.

⁸⁰ Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1863. szept. 24. MNL OL D 191 4920.III.1864.

csait, valóban kompromittáltak számított, de 1859-ben visszahelyezték állami szolgálatba, mindenféle kapcsolatot megszakított a politikai ellenzékkel, jelenleg „a minden ároni kibékülésnek egyik legbuzgóbb apostola”.⁸¹

Szepessy jelentéseiben továbbra is magabiztosan nyilatkozott: „Marmarosban [!] a politikai és nemzetiségi izgatottságnak és pártoskodásnak még csak nyoma sincs; a kiábrándulás processusa minden hírlapi lárma és öntömjénezés nélkül lassan, de annál biztosabban halad; az 5-6 egyénre redukált ellenzék hallgat; és végtére a népnek a megyei tisztviselők erányábani bizalma annál nagyobb mérvben erősödik, amely mér[v]ben a közigazgatás és igazságkiszolgáltatás gyors, lélekisméretes és zsarolásoktól ment lett.” Az ellenzék tagjait újra és újra magukat „politikailag túlélt”-nek minősítette, egyedül a főispánt, Mán Józsefet tartotta helyi hatalmi tényezőnek, de helyesen mérte fel, hogy az nem idegenkedik a provizórium kormányzatával való kiegyezéstől, „bekanyarodni kész”, ahogy fogalmazott. S jelentése azt is megvilágította, hogyan került be a megye közéletében 1860–1861-ben is igen aktív, ott országgyűlési képviselőnek választott, szintén román Mihályi Gábor helytartótanácsos, Mán József sógora az alaptalannak minősült, már említett feljelentésbe: elterjedt ugyanis a szóbeszéd általa a helyi ellenzék néhány tagjához intézett pár levél apropóján, hogy ő aspirál a megye főispáni székére.⁸² (Későbbi iratokból kiderül, hogy Mihályi igen aktívan igyekezett Mán oldalán beavatkozni a megyebeli román párt támogatójaként a konfliktusok rendezésébe.)

A törvényszéki vizsgálat mindeközben egyáltalán nem a helytartó és kancellár szája íze szerint végződött, ugyanis a Szatmár megyei törvényszék augusztus 19-én felmentette Dolinayt. A sok vádpontból eleve csak ötöt találtak alkalmasnak eljárás indítására, de azokban is véletlenek, legfeljebb hanyagnak találták: nem látták bizonyítottnak, hogy a borsai erdők haszonbérletbe adási ügyében hagyta volna magát megvesztegetni, egyetlen személy javára avatkozott be bizonyítottan, de arra felmutatott egy felhatalmazó levelet Pálffytól. Hamisnak bizonyult az a vád, hogy testvérét színlag alkalmazta, s öt hónapig jogosulatlanul vette fel helyette a főszolgabírói fizetést. Azt sem látták bizonyítottnak, hogy annak érdekében, hogy egy esküdtnak szolgabírói helyet csináljon, az egyik szolgabírót törvényszéki ülnöknek nevezte ki, s mindkettőnek magasabb fizetését már olyan hónapra is utalta, amikor még nem szolgáltak. Ez utóbbi ugyan bebizonyosodott, de a bíróság megítélése szerint az csak rendetlenségből történt, nem szándékos csalásként. S ugyan az sem volt légből kapott, hogy Dolinay lovaira a rabok pokrócait használták fel, kocsijának takarójául pedig a rabok szalmazsákjai és lepedői, de a bíróság bizonyítottan látta, hogy ez Dolinay tudtán kívül történt, s azért a várnagy volt

⁸¹ Szepessy jelentése Pálffyhoz, Máramarossziget, 1863. szept. 24. MNL OL D 191 4920.III.1864.

⁸² Szepessy jelentése Pálffyhoz, Sziget, 1863. szept. 24. MNL OL D 191 4920.III.1864.

az egyedüli felelős. A legfurcsább állásfoglalással mégis azt a vádat cáfolta a bíróság ítélete, miszerint Anderkó Elek borsai lelkésztől Dolinay 198 forintot vett fel azért, hogy a lelkész ellen koholt felségsértési vád alól őt felmentse. A bíróság szerint ugyanis Anderkó azt vallotta, hogy ő Dolinayt „saját költségén kérte fel ügyének megvizsgálására”, s a Dolinay által felszámolt útiköltségeket és napidíjakat Csics János főszolgabíró tőle „rendeletileg nem követelte, hanem azoknak lefizetésére csak bizalmasan és barátságosan szólította fel, s ő azokat önkényt fizette le, mit vissza most sem követel, eszerint tehát a zsarolásnak még árnyéka sem létező”. (Hrabovszky vizsgálata annak idején azt tárta fel, hogy Anderkó ellen eredetileg Csics folytatott le lázítás és felségsértés vádjával eljárást, s annak eredményeképp akarták a kassai haditörvényszéknek átadni ügyét, s már rabként kísérték. A vádlott ártatlannak mondta magát, s a kerületi esperes kérésére Dolinay vállalkozott, hogy az ügyet a vádlott költségén maga vizsgálja meg, ami a helyszínen megtörtént. Anderkót felmentették – bár minden kizárólag szóban folyt, vizsgálati iratokat Hrabovszky nem talált. Ezután követelt tőle Csics Dolinay nevében 198 forintot, ami több, mint a duplája volt az utazási mérföldek szerint kiróható tarifának, s Dolinay úgy rendelkezett, hogy az összeget Csics a szegények között ossza ki, aki a felsővisói jegyzőnek adta oda, de az átvételi elismervény szerint csak 195 forintot, s azt is – ahogy az Hrabovszky szerencséjére a tévesen visszakeltezett átvételi elismervényből kideríthető volt – csak a Hrabovszky-féle vizsgálat megindulása után. Ráadásul Csics saját költségéért még 25 forintot is behajtott Anderkótól.) Persze az is meglehetősen furcsa érvézés, ahogy a bíróság felmentettnek minősítette Sándor Lajos volt főpénztárnokot a számadások meghamisításának vádjá alól: „[a] rovatos jegyzék csak magán használatú iratnak, s nem hivatalos pénztári okmánynak tekintetvén – abban az illetőnek saját belátása szerinti igazításokat tenni annyival is inkább szabadságában állott, mivel egyáltalában be nem bizonyult ellenében, hogy azokat csalási szándokból tette volna”.⁸³ A megyei tisztí ügyész fellebbezett az ítéletek ellen, így az ügy a királyi tábla elé került.

Dolinay a felmentő bírósági ítélet után az uralkodóhoz fordult, s kérte a bírói eljárás megszüntetését, illetve a felfüggesztés időtartamára is rendelkezési állománybeli fizetésének folyósítását, de mind Pálffy, mind Forgách a beadvány elutasítása mellett foglalt állást. Az uralkodó december 3-án úgy döntött, hogy folytatódjon az eljárás, de engedélyezte, hogy a közben kapott élelmezési illeték beszámítása mellett fizetését a felfüggesztés napjától kezdve újra folyósítsák

⁸³ Kovács Ágoston, Szatmár megye főispáni helytartója jelentése Forgáchhoz. Nagykároly, 1863. aug. 25. és Bírósági ítélet. Nagykároly, 1863. aug. 19. (másolat) MNL OL D 185 1863:1042.; Az Anderkó ügyről lásd Hrabovszky jelentését Pálffyhoz. Máramarosziget, 1863. jan. 26., illetve Hrabovszky végjelentését a vizsgálatról. 1863. márc. 7. MNL OL D 191 44.III.1863. (Az előbbi másolatát lásd MNL OL D 185 1863:129.)

részére; s ügyében majd a per lezárulta után, a fegyelmi eljárás megindítása előtt az uralkodónak előterjesztés készüljön.⁸⁴

Ám még ekkor is felmerültek újabb vádpontok Dolinayval szemben. 1864. január elején szólította fel Pálffy igazolásra a volt királyi biztost Vaki Iván (Havrilo/Havrela) nagykirvai szabadságos katona ügyében. Vaki halálát 1862. augusztus elején jelentette be a községi görög katolikus pap. Dolinay kiküldte Tomecsek Alajos megyei tiszteletbeli főorvost szemlére, aki jelentette, hogy a testen külsérelmi nyomok nem láthatók, nyilván a „mértéktelen pálinkaital által előidézett gutaütés” okozta a halált, amit Dolinay tudomásul vett. Közben azonban az illetékes járási szolgabíró jelezte, hogy nagyon nagy a felindultság a lakosság körében, ugyanis Bedei Andrászt vádolják Vaki meggyilkolásával. Egy újabb, de már nem Tomecsek által végzett halottszemle egyértelműen bizonyította, hogy egy „fejre irányzott karóütéssel” történt gyilkosságról van szó. Az erről szóló hivatali iratokat szeptemberben leadták Dolinaynak, aki november végén exhumáltatta a holttestet, s az újabb vizsgálat megerősítette a gyilkosság tényét. Dolinay azonban nem intézkedett, sőt, a közbejött vizsgálat alatt és után is magánál tartotta az iratokat, azokat nem iktatták, nem adta át őket hivatali utódjának, ezért az ügyben semmi sem történt, ezt kifogásolta a megholt testvérének a magyar kancelláriához 1863 nyarán benyújtott kérvénye – ami elindította a hivatalos eljárást, s megindult Bedei ellen a büntetőeljárás. Szepessy figyelmét ugyan nem kerülte el, hogy Tomecseket vagy súlyos hanyagság, vagy megvesztegetés gyanúja terheli, de mivel már májusban elbocsátotta a megyei szolgálatból, tartózkodási helyét nem ismerte, külön eljárás nem indult sem Dolinay ellen, sem ellene.⁸⁵

A királyi ítéletábla december 29-én hozott ítéletet Dolinay perében, s hatályon kívül helyezte a Szatmár megyei törvényszék – mint első bíróság – ítéletét, mivel az bírói vizsgálatot nem tartott. Máramaros megye tiszti ügyészét sem hallgatta meg, egyedül a közigazgatási vizsgálat adataira támaszkodott, ezért a teljes bűnügyi vizsgálat lefolytatására utasították a törvényszéket.⁸⁶

⁸⁴ Privitzer jelentése (Pálffy nevében) Forgáchhoz. Buda, 1863. okt. 7. és Forgách előterjesztés fogalmazványa az uralkodó részére. Bécs, 1863. nov. 14. MNL OL D 185 1863:1226.; Forgách előterjesztése az uralkodó részére. Bécs, 1863. nov. 14. és az uralkodói döntés. Schönbrunn, 1863. dec. 3. MNL OL D 185 1863:1487.; Károlyi László leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. szept. 26. és Forgách leirata Pálffyhoz. Bécs, 1863. dec. [hátoldalon feljegyzés: érk. dec. 20.] MNL OL D 191 44.III.1863.; Zichy Hermann gróf magyar kancellár előterjesztés tervezete az uralkodónak. Bécs, 1864. jún. 29. MNL OL D 185 1864:804.

⁸⁵ Helles Mihály görög katolikus pap levele Dobržansky Kornélhoz. Taracköz, 1862. aug. 5., illetve Dr. Kutka Elek megyei főorvos jelentése. Máramarossziget, 1863. aug. 25., illetve Szepessy jelentése a kancelláriához. Máramarossziget, 1863. okt. 6. és Pálffy levélfogalmazványa Dolinayhoz. Buda, 1864. jan. 4. MNL OL D 191 16 757.III.1863.

⁸⁶ Melczer István személynök átírata Pálffyhoz. Pest, 1864. jan. 20., illetve az ítélet másolata, Pest, 1864. jan. 20. és Pálffy jelentésfogalmazványa Forgáchhoz. Buda, 1864. jan. 22. MNL OL D 191 766. III.1864.; Ez utóbbi jelentést Privitzer aláírásával (Pálffy nevében) lásd MNL OL D 185 1864:98.

Mindemellett az uralkodó elrendelte, hogy a rendőrminisztérium előterjesztést készítsen az ügyről, s azt a miniszterelnökség átadta az uralkodó tanácsadó testületének, az Államtanácsnak véleményezésre. Karl Mecséry báró rendőrminiszter figyelemre méltónak minősítette az ügyet, mint írta, az új bírósági eljárásra utasításban a rutének egyértelműen politikai nyomásgyakorlás jelét látják. Az Államtanács ennek ellenére azt javasolta, hogy az uralkodó engedjen szabad folyást az igazságszolgáltatás menetének, de a bírósági eljárás lezárultával, a hivatali fegyelmi eljárás lefolytatása előtt a kancellária készítsen Ferenc József számára részletes jelentést az ügyről, gondoskodjék a pártatlan eljárás előfeltételeiről, amit az uralkodó május 2-án jóváhagyott.⁸⁷ (Mindemellett az Államtanács tagjainak többsége meg volt győződve arról, hogy az egész ügy mögött a magyar párt machinációi állnak.⁸⁸) A tavasz folyamán változás történt a kancellári székben, mivel 1864. április végén az uralkodó felmentette Forgáchot, s helyébe Zichy Hermann gróftól nevezte ki. Ferenc József utasításának végrehajtása tehát már Zichyre várt. Ő Andrássy György gróf országbírótól, illetve Pálffy helytartótól bekérte az ügy összes aktáját.⁸⁹

A személyváltozás a kancellári poszton természetes módon felkeltette a reményt a megyén belül, hogy sikerülhet újrarajzolni a helyi hatalmi viszonyokat. Ráadásul időközben általában véve is napirendre került a megyei vezetők személyének felülvizsgálata. 1864 elején Pálffy kezdeményezte, hogy tekintsék át, a megye vezetése alól felmentett főispánok közül kiket kellene véglegesen felmenteni, illetve kik foglalhatnak el újra posztjukat, ha hajlandók erre. Nyár elején sorra nyilatkozattételre szólították fel az érintetteket: hajlandók-e fenntartások nélkül szolgálni a fennálló kormányzatot. Közben a Szatmár megyei törvényszék a tavasz folyamán lefolytatta az új eljárást, de nem találtak elegendő okot az első ítélet megváltoztatására, s május 11-én részben tényálladék hiányában, részben bizonyítatlanság miatt újra felmentették Dolinayt.⁹⁰

Szepessy május végén jelentette, hogy Dolinay levelet intézett Hrabár Manó törvényszéki ülnökhöz, melyben kijelentette: Szepessyt hamarosan leváltják, s Dobržanský Kornél kerül főispáni helytartói státuszban a megye élére – ez a javaslat már az uralkodó asztalán fekszik. A hír – Szepessy szerint – a román és magyar, sőt a rutén párt mérsékelt részét is „kimondhatlan dühbe” hozta, tiltakozó petíciót akartak köröztetni, amit

⁸⁷ A tanácskozás iratait az uralkodó döntésével lásd Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Kabinettkanzlei (a továbbiakban: ÖStA HHStA Kab. Kanzl.), Jüngere Staatsrat, Gremial, 346/1864.

⁸⁸ Rainer főherceg előterjesztése az uralkodó számára Dobržanský Kornél nyugdíjaztatásának ügyében. Bécs, 1864. márc. 24. ÖStA HHStA Kab. Kanzl. Vorträge, K. Z. 900/1864.

⁸⁹ Az uralkodó irata Zichyhez. Bécs, 1864. máj. 2. és Zichy levélfogalmazványa Andrássyhoz, illetve Pálffyhoz. Bécs, 1864. máj. 7. MNL OL D 185 1864:642.; A Pálffyhoz intézett levelet az időközben a kancelláriára került Privitzer István aláírásával lásd MNL OL D 191 766.III.1864.

⁹⁰ Zichy előterjesztés tervezete az uralkodónak. Bécs, 1864. jún. 29. MNL OL D 185 1864:804.

azonban Szepessy megakadályozott. A királyi biztos szerint a megyebeli románok küldöttséget is készültek indítani, amely azt kérte volna, hogy vagy maradjon Szepessy, vagy térjen vissza Mán József, végső esetben nem megyebeli vezetővel is megelégedtek volna, aki nem rutén és nem román nemzetiségű. Szepessy persze érzékenyen érintve érezte magát, Pálffy azonban sietett megnyugtani, hogy a hír teljesen alaptalan.⁹¹

A megyebeli románok nevében végül Pável Mihály máramarosi román püspöki helynök, még egy egyházi vezető és három földbirtokos aláírásával került beadvány a kancelláriához, melyben román nemzetiségű főispán kinevezését kérték. Elismerték, hogy a lakosságszámot tekintve a rutének többségben élnek a megyében, de a helyi társadalmi és értelmiségi elit soraiban már román többséget mutattak ki, míg a rutének „legnagyobb része” felszabadult úrbéres, nemességük nem több, mint 6000 fő. A románoknál viszont a 60-70 ezer főből körülbelül 40 000 a nemes, meglehetősen birtokokkal. Továbbá azzal érveltek, hogy a rutének majd fele a megyeszékhelytől távol lakik, már csak ezért sem képesek a megye irányításában részt venni.⁹²

Zichy 1864. június 29-i dátummal készítette el felterjesztését az uralkodóhoz, ebben a vádakát részletesen és mindenre kiterjedően ismertette, minden pontban kifejtette véleményét. Összegzésként megállapította, hogy ha Dolinay nem is marasztalható el egyértelműen minden vádpontban, de a vizsgálat „erkölcsi süllyedésének sajnálatos képét” mutatja. Azt javasolta, hogy Dolinay „egyébként elismert korrekt politikai tartása és a kormányzat iránti odaadása”-t tekintetbe véve szüntessék meg a büntetőjogi eljárást, közigazgatási fegyelmi eljárás terére terelvé az ügyet.⁹³ Az uralkodó hosszú hónapokig nem döntött Dolinay sorsáról, a helyi pártküzdelmek pedig tovább folytak.

A felszólított főispánok közül egyedül Mán József állt készen a feltételek nélküli szolgálatra.⁹⁴ Ennek ellenére tovább húzódott a megyei vezetés visszaadása, mivel Pálffy láthatólag inkább Szepessyt szerette volna véglegesen a megye élén látni. Bár július közepén Pálffy javasolta Mán visszahelyezését, azt kérte, hogy a hivatalba lépését halasszák a Szepessy ellen elindult vizsgálat lezárultára – ami szerinte Szepessyre nézve csak kedvező lehet –, s akkor majd vissza lehet helyezni sóbányai igazgatóságai elnöki állásába.⁹⁵

⁹¹ Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarossziget, 1864. máj. 21. és Pálffy levélfogalmazványa Szepessyhez. Buda, 1864. máj. 25. MNL OL D 191 4033.III.1864. (Az előbbi másolatát lásd MNL OL D 185 1864:764.)

⁹² Öt aláírással (Jurka János földbirtokos, Pável Mihály máramarosi román püspöki helynök, Mihálka Vazul visói alesperes, Mihály Péter földbirtokos, Jurka Bazil) beadvány Zichyhez. Máramarossziget, 1864. máj. 24. MNL OL D 191 2343.III.1864.

⁹³ Zichy előterjesztés tervezete az uralkodónak. Bécs, 1864. jún. 29. MNL OL D 185 1864:804.

⁹⁴ Mán József levele Zichyhez. Szarvaszó, 1864. jún. 12. MNL OL D 185 1864:860.

⁹⁵ Zichy leirata Pálffyhoz. Bécs, 1864. jún. 22. és Pálffy jelentése Zichyhez. Pöstyén, 1864. júl. 15. MNL OL D 185 1864:997-1005. (Fogalmazványát lásd MNL OL D 191 2343.III.1864.)

Végjáték – ami a provizórium után következik

1864. július elején az ügy új, bár az előzmények ismeretében távolról sem váratlan fordulatot vett. A pénzügyminiszter átiratban értesítette Zichyt, hogy feljelentés érkezett Szepessy ellen, mint a szigeti sóbányai kincstári igazgatóság elnöke ellen, mivel közte és az igazgatóság más hivatalnokai között többszöri „viszállkodás” történt a szolgálat hátrányára. A vizsgálat idejére a vizsgálóbiztos átveszi tőle az igazgatói teendőket.⁹⁶ Ennek a feljelentésnek a pontos tartalmáról nincs információnk, de Szepessy egy későbbi beadványából képet alkothatunk a kincstári igazgatóságon belül dúló adózó klikkharokba, melyek Szepessy szerint harminc éven át már elődeinek életét is megnehezítette az állandó feljelentések és gyanúsítások légkörében. Az igazgatóságon belül elsősorban két hivatalnokkal: Leéb Péter első tanácsossal és Ludwig Rotter titkárral gyűlt meg Szepessy baja. Leéb 1864 márciusában, majd júniusban ismét a hivatal értekezletén indulatos szavakkal megsértette Szepessyt és egy másik hivatalnoktársát, megtagadta Szepessy utasításának teljesítését. Szepessy úgy nyilatkozott, hogy már korábban többször kérte a jó pénzügyminisztériumi kapcsolatokkal rendelkező, ám zabolátlan, többször császári katonákkal és magisztrátus tagokkal is verekedésig fajuló botrányokba keveredő Leéb áthelyezését, de egyetlen más hivatal sem szerette volna alkalmazni, s az áthelyezés rendre elmaradt, ahogy a felelősségre vonás is. Most azonban Szepessy maga kért vizsgálóbiztost a minisztériumtól – nyilván ennek semlegesítésére szolgált a feljelentés. A miniszter a helyszíni vizsgálatra Wenzel Schaulawy miniszteri tanácsost küldte ki. Formailag nem Szepessy ellen folyt a vizsgálat, sőt Szepessy ismételt kérdéseire a vizsgálóbiztos minden alkalommal cáfolta, hogy felhatalmazása Szepessy tevékenységének bírálataira is kiterjedne, de nyilvánvalóan nem mondott igazat. Ismerjük azt a kérdezőpon-tozatot, amelyre Szepessytől választ kért, ennek alapján körvonalazható, hogy milyen vádakkal terheltek őt feljelentői. Vádolták egyrészt a kincstár megkárosításával. Az ide vágó vádpontok túlnyomó többsége szerint olyan pénzügyi kötelezettségeket vállalt a hivatal magára, amire nem lett volna köteles. Szepessy szerint viszont a kötelezettségeket részben (a huszti és máramaroszigeti paplak renoválása) a kincstárra mint kegyúrra hosszú helyi gyakorlat és szokás rótt ki, részben racionális megfontolások indokolták (egy kincstári épület és a szomszédos szegény özvegy telke közötti deszkakerítés csináltatása – az özvegy csak tövisbokrokkal való elkerítésre tudott volna vállalkozni). Szepessy döntéseiben szociális szempontok is szerepet játszottak: kisfizetésű hivatalszolgáknak haszonbér biztosítása, alacsony beosztású, szűkölködő

⁹⁶ Zichy leirata Pálffyhoz. Bécs, 1864. júl. 3. („s. k.” jelöléssel) MNL OL D 191 4920.III.1864. „Szepessy Mihál m. szigeti sóbánya igazgató elleni vizsgálat” címmel gyűjtőakta (Fogalmazványát lásd MNL OL D 185 1864:891.)

hivatalnokok napidíjas kisegítő alkalmazása. Ezeket a szempontokat azonban a minisztérium láthatólag nem respektálta, ahogy feltehetőleg azt sem, hogy „a kincstár, mely Máramarosnak 2/3^{ad} részét bírja, és mely innen évenként 7 millió nyolcszázezer forint tiszta nyereséget húz, a szenvedő emberiségnek is tartozik”. Szepessy láthatólag fontosnak tekintette a kincstár érdekei mellett a helyi lakosság és a vidék fejlesztését is. Szerepelt például a kérdezőpontok között, hogy „miért adatott a sugatagi határból 8 hold legelő 42 krajcár bér mellett a kincstári munkásoknak oly végre hasznó bérbe, hogy abból kertet alakítsanak?” Erre Szepessy válasza így hangzott: „Azért, hogy ezen termékenytelen [!] és hangya zsombikos föld ily módon mívelés alá jövéen, termékennyé tétessék. Így kellene tulajdonképp az egész sugatagi zsombikos határral tenni.” Három esetben vádolták Szepessyt saját javára elkövetett visszaéléssel: egyrészt állítólag egy nappal tévedve pontatlanul adta meg hivatalba lépésének dátumát (november 29-e este érkezett, állította, 30-án már átvette az ügyeket), s ezzel jogosulatlanul vett fel egy havi (decemberi) járandóságot; másrészt máramarosi áthelyezésekor részére biztosított fizetéselőleg egy részének visszafizetését elengedte számára a minisztérium, de ő a jogosultnál többet nem fizetett vissza (Szepessy szerint a számvevőség közölt vele pontatlan kimutatást, s ő annak alapján járt el, a tévedést csak később észlelték); harmadrészt pedig királyi biztosi kinevezése alkalmával a budai és bécsi utazásra előzetes engedély nélkül vett fel a pénztárból 300 forintot, amit azután csak egy évvel később fizetett vissza (pedig a helytartótanáctól kapott útiköltséget). Harmadik része a vádaknak hivatali engedetlenséget állapított meg: egy 1834-ben született hivatali utasítás kötelezte volna az igazgatót, hogy az általa igazgatott iskolai alap pénzét államkötvényekben tartsa, ehelyett Szepessy kiadta jó kamatra magánszemélyeknek (mint később kifejtette, a modern állampapír kötvénypiac kialakulása kockázatosá tette azt, amivel az eredeti rendelet idején még nem számolhattak, ezért a szóban forgó alap vesztesége az 1850–1860 közötti időszakban közel 7000 forint volt, emiatt döntött a Magyarországon szokásos hagyományos hitelkihelyezési forma mellett). Továbbá szemére vetették, hogy korábban a minisztérium elrendelte a viski fürdőépületek eladását, de még Szepessy hivatali elődje jelentette, hogy egy folyamatban levő birtokrendezési per lezárultáig erre nincs lehetőség. Az épületek életveszélyes állapota miatt azonban intézkedni kellett, ezért az igazgatóság a felújítás és bérbe adás mellett döntött, s mivel a minisztériumtól, ha formális engedélyt erre nem is, de 1862-ben pénzt kaptak, ezért Szepessy úgy tekintette, hogy azzal az engedély is megérkezett. (Ráadásul az újjáépítés után Szepessy szerint kifejezetten virágzó üzletté vált a kincstár részére a bérbe adás.) Vitatott volt még a szlatinai híd építésének ügye, mivel formális engedély arra sem érkezett a minisztériumtól, de Szepessy szerint két olyan engedély viszont igen, amelyek közvetve magukban foglalták a hídépítés tudomásul vételét. Szepessy érvelése

összességében helytállóknak látszik, joggal érezhette úgy, hogy megnyugtatólag elhárította az őt ért vádakat.⁹⁷

1865 januárjában 31 fő aláírásával megyebeli román lelkészek és földbirtokosok újra kérték Mán személyében román főispán kinevezését. Maga Mán úgy vélte, a megyén belüli rutén párt, azaz Dolinay és Dobržansky áll főispáni posztra való kinevezésének halasztgatásának háttérében, ezért tárgyalásokat kezdeményezett velük egy templom körüli vita rendezése ürügyén. A rutén vezetők azzal az igénnyel álltak elő, hogy ha a megye élére román főispán kerül, két alispáni helyet maguknak igényelnek, ami viszont a megye magyar nemessége és értelmisége körében váltott ki nagy felháborodást. Szepessy tudni vélte, hogy a magyarok azt tervezték, hogy Mán és sógorának, Mihályi Gábornak a hitelezőit ráveszik, hogy indítsanak csődper a két eladósodott román ellen, hogy ellehetetlenítsék őket. Mindketten fizetésektelenek ugyanis, eddig is csak a megye intelligentiája „istápolásának” köszönhatték, hogy ezt megúszták. Ráadásul Szepessy szerint a románok és a rutének körében sem élvezett egyértelmű támogatást a „fusio”, ami ismét csak a magyar pártot erősítheti a megyében. Június elején viszont magukat kormánypártinak nevező névtelenek beadványa jutott el a kancelláriára, amely Szepessy és az első alispán visszaéléseit sorolta és eltávolításukat kérte. Nem csoda, ha ilyen bonyodalmak közepette egyelőre Pálffy és Zichy halogatta az eldöntő lépést arra, hogy Mán ismét kezébe vegye a megye irányítását, formailag a Szepessy ellen indult vizsgálat lezárására várva.⁹⁸ Közben Szepessy maga úgy nyilatkozott, hogy szívesebben vállalna posztot a helytartótanácsban az ellene folyó minisztériumi vizsgálat végleges lezárulása után, s ezt Pálffy respektálta. 1865 februárjában új előterjesztést készített, melyben első helyen egyértelműen Mánt javasolta a megye élére helyezni.⁹⁹

Az uralkodó 1865. március végén jóváhagyta a Dolinay ellen lefolytatott közigazgatási vizsgálat eredményét. Pálffy a további hivatali szolgálatra alkalmatlannak minősítette őt, mégis politikai érdemeire tekintettel javasolta, hogy mint rendelkezési állományú tisztviselőt helyezték ideiglenes nyugállományba, s az

⁹⁷ Szepessy folyamodványa az uralkodóhoz, keltezés nélkül (másolat). „Kivonata Schaulawy ministeri tanácsos úr által előnkbe adott kérdéseknek”. Szepessy sk. Sziget, 1865. okt. 24. (litografált). MNL OL D 185 1865:1451. Mán egy későbbi jelentése szerint az ellentétek mögött a magyarországi és más tartománybeli tisztviselők konfliktusa rejtőzött eredetileg. Eszerint Rotter tartományon kívüli hivatalnokként került az igazgatóságra, s „egy coteriát alakított”, melynek tagjai mindent elkövettek, hogy kiszorítsák a magyar hivatalnokokat, ez történt Szepessy elődjével is. Mán jelentése Mailáthhoz. Sziget, 1865. nov. 4. MNL OL D 185 1865:1477.

⁹⁸ Pálffy jelentése Zichyhez. Buda, 1865. febr. 28. és Szepessy jelentése Pálffyhoz. Máramarosziget, 1865. febr. 20. (másolat). MOL D 185 1865:262.; 31 román beadványa az uralkodóhoz. Máramarosziget, 1865. jan. 20. MNL OL D 185 1865:308.; A Szepessy elleni vizsgálatról lásd Plener átirata Mailáthhoz. Bécs, 1865. júl. 27. MNL OL D 185 1865:784.; A júniusi névtelen beadványról lásd Zichy levélfogalmazványa Pálffyhoz. Bécs, 1865. jún. 12. MNL OL D 185 1865:508.; Mán jelentése Mailáthhoz. Máramarosziget, 1865. nov. 4. MNL OL D 185 1865:1477.

⁹⁹ Pálffy jelentése Zichyhez. Buda, 1865. febr. 28. MNL OL D 185 1865:262.

általános nyugdíjelőírásoknak megfelelő juttatásokat ítélje meg az uralkodó számára. Júliusban azután, immáron az új politikai kurzusváltást, a provizórium megszűntét követően, megszületett az uralkodói döntés: Dolinay szabályellenes eljárásának komoly rosszallása mellett addig, míg minden bírói hivatal kizárásával más igazgatási ágban nem alkalmaznák, nyugállományba helyezte. Majd egy év elteltéig azonban még, míg meghatározták az akkoriban Ungváron élő Dolinay nyugdíját évi 945 forintban, ami igencsak alacsony volt.¹⁰⁰

Szepessy felett számára váratlanul gyülekeztek a fellegek. Schaulawy biztos végjelentését 1865. január 4-én terjesztette a miniszter elé, a minisztériumban egy bizottság alakult a megtárgyalására, amely azután elmarasztalni javasolta Szepessyt mind a kincstár megkárosítása, mind pedig a feljebbvalóknak való engedtlenség vádjában. Pálffy ugyan többször is sürgette Plener pénzügyminisztertől a Szepessy elleni vizsgálat eredményét, de a miniszter nem volt hajlandó semmiféle információt szolgáltatni. Végül 1865. július végén közölte az időközben kinevezett új kancellárral, Mailáth Györggyel, hogy Szepessyt elmarasztalták, nem maradhat igazgatói posztján, saját költségére (azaz büntetésképpen), de fizetésének meghagyásával áthelyezik. Új vádként bizonyítottak találták, hogy Kabolopolyána (Gyertyánliget) fürdőben felújított engedély nélkül közpénzen egy erdészházat, amiben 1862 fürdőszézonjában felesége lakott ingyen, utána pedig üresen állt. (Erről nem ismerjük Szepessy véleményét.) S az is új elem a bűnlistáján, hogy szükségtelen hivatali utazásokat tett, a vele szemben készséges hivatalnokokat azokra meghívta, szórta a pénzt, ezért az utazási költségek tetemesen megnövekedtek. Szerintük Szepessy máskülönben is csak azért vállalt indokolatlan kincstári kötelezettségeket, hogy saját népszerűségét növelje a lakosság körében. Mindezzel együtt Plener kijelentette, indokolt lenne a „gyengéd eljárás”, mivel Szepessy szerinte nem szándékosan károsította meg a kincstárat, inkább csak „rendszerelenségek és kötelességszegések” írhatók a rovására. Javasolta, hogy más megyében alkalmazzák királyi biztosként a közigazgatásban. Mailáth kancellár azonban közölte, hogy a vizsgálat eredményének fényében nincs módjában Szepessyt a közigazgatásban tovább alkalmazni, bár utalt arra, hogy királyi biztosi tevékenységével mindig is elégedettek voltak. Mindemellett Szepessy feljelentőire, Rotterre és Leébre nézve is terhelő adatokat tárt fel a vizsgálat, ezért Plener őket is áthelyezésre jelölte. Szepessy egy későbbi irata szerint július végén még dicséretben is részesítette a pénzügyminiszter Szepessyt, s egyelőre még hónapokig egyáltalán nem közölték vele a terhelő határozatot, ami még uralkodói jóváhagyásra várt.¹⁰¹

¹⁰⁰ Privitzer alkancellár leirata Pálffyhoz. Bécs, 1865. ápr. 8., illetve Pálffy levélfogalmazványa Zichyhez. Buda, 1865. jún. 23. és Privitzer leirata Sennyey Pál báró főtárnokmesterhez. Bécs, 1865. júl. 20. MNL OL D 191 1933.III.1865.; Károlyi László leirata Sennyeyhez. Bécs, 1866. ápr. 8. MNL OL D 191 780.III.1866.

¹⁰¹ Plener átirata Mailáthhoz. Bécs, 1865. júl. 27. MNL OL D 185 1865:784.

Mailáth ezek után természetesen minél előbb igyekezett véglegesen lezárni az ügyet a maga részéről, s javasolta Mán visszahelyezését főispáni jogainak gyakorlásába, amit az uralkodó augusztus 13-án jóváhagyott. Szepessyvel közölte „dicséretes odaadással párosult buzgalma és sikerdús fáradozásai fölötti elismerését”.¹⁰²

Azután október elején robbant a bomba, amikor kézbesítették Szepessy számára a pénzügyminisztérium uralkodó által szeptemberben jóváhagyott határozatát, amely szerint a hónap végével büntetesképpen saját költségére áthelyezik, fizetésének (évi 3000 forint) megtartásával, de pótlékai nélkül (1000 forint pótlék, szolgálati lakás és más természetbeni juttatások), s nem vezető pozíció fog betölteni. Mivel ilyen pozíció nincs most üresedésben, tulajdonképpen az általános nyugdíjszabályzat szerint fizetésének felével, évi 1500 forinttal ideiglenesen nyugdíjazzák. Ezen kívül összesen 59 forint 81 krajcár két héten belüli megtérítésére kötelezték. Szepessy határozott hangú beadványban utasította vissza az eljárást. Joggal kifogásolhatta, hogy mivel formálisan nem folyt ellene vizsgálat, nem kapott lehetőséget a vádak és tanúvallomások megismerésére és részletes maga igazolására, másrészt a kifogásolt döntések mindig testületi határozatként születtek, a vizsgálat viszont egy személyben őt tekintette felelősnek. Kérte, hogy elmozdítása után egy évig teljes fizetését kaphassa (mint írta, öt fiával és feleségével nem tud a megállapított nyugdíjából megélni), másrészt kérte a hivatalosan nem is létező fegyelmi eljárás felfüggesztését és teljes erkölcsi elégtételadást számára.¹⁰³

Szepessy leváltása és a szabálytalan eljárás vele szemben felszította a kedélyeket Máramarosban – annál is inkább, mert a machináció mögött a kincstári klikk (a két már említett hivatalnok mellett még 4 kincstári igazgatósági hivatalnok) és a Dolinay–Dobrzansky csoport összefogását sejtették, akik állítólag nyíltan hangoztatták, hogy megbuktatják Szepessyt. Mán főispán november elején jelezte Mailáthnak, hogy a megyei értelmiség és papság, a tisztviselői kar legtekintélyesebb tagjai beadványban kérték tőle, hogy járjon közben Szepessy visszahelyezése érdekében. Mint írta, szerinte a leváltás valódi oka az, hogy Szepessy az ország érdekeit szem előtt tartva megakadályozta, hogy a pénzügyminisztérium a megyében levő koronai és kincstári birtokokat eladja. A Mán által említett beadvány aláírói között számos ismerőst láthatunk: Hatfaludyt, Szaploneczyt, Váradyt, Krutsayt, Pável Mihály püspöki helynököt, Girsik Adolfot, Sztojka Gyulát.¹⁰⁴ De

¹⁰² Mailáth leirata Sennyeyhez. Bécs, 1865. aug. 19. MNL OL D 191 4130.III.1865.

¹⁰³ A pénzügyminisztérium irata Szepessyhez, Sauenau osztályfőnök aláírásával. Bécs, 1865. okt. 7. (másolat, német) és Szepessy folyamodványa az uralkodóhoz, keltezés nélkül (másolat) MNL OL D 185 1865:1451.

¹⁰⁴ Mán jelentése Mailáthhoz. Máramarossziget, 1865. nov. 1. és sok aláírással beadvány Mánhoz. Máramarossziget, 1865. okt. 28. (Első aláíró: Anderkó Péter, Máramaros vidéki püspöki vikárius.) MNL OL D 185 1865:1451.; Mán jelentése Mailáthhoz. Máramarossziget, 1865. nov. 4. MNL OL D 185 1865:1477.

a leváltott helytartó, Pálffy is megszólalt, mint írta Mailáthnak és Sennyeynek, jó néhányan felszólították, hogy lépjen fel Szepessy védelmére. Kijelentette, Szepessyt az egyik legtehetségesebb és a bizalomra leginkább méltó hivatalnoknak ismerte meg, s ezt a bizalmat benne a pénzügyminisztériumi vizsgálat eredménye sem ingatta meg.¹⁰⁵ Mailáth minderről tájékoztatta Johann Larisch-Moennich gróf hivatalban lévő pénzügyminisztert, november első felében öt alkalommal (!) kérte, helyezték Szepessyt egy képességének megfelelő másik posztra, a miniszter azonban arra hivatkozva, hogy elődje még júliusban tájékoztatta Mailáthot, aki akkor nem emelt kifogást, megtagadta, hogy bármiféle felülvizsgálatra sor kerüljön.¹⁰⁶

De a fordulatokban már eddig is igen gazdag, tekervényes történet nem ért véget. November 2-án ugyanis Szepessy és családja már készen állt a költözésre, bútoraik stb. szekérre zsúfolva a kincstári igazgatóság udvarán, amikor az udvarra berontott Leéb Péter egy nagy bottal a kezében. Nyilvánvalóan ő is Szepessyvel egy időben kaphatta meg a részben elmarasztaló minisztériumi határozatot, de abban láthatólag elhelyezést nem szerepelt. Szepessy és felesége, illetve a kihallgatott tanúk szerint Leéb „az úr engem Máramarosban meggyalázott, az úr a legalább való gazember” kiáltással egyik kezével Szepessyt mellbe ütötte, a másik kezében levő bottal fejbe akarta verni, de a feleség kezével felfogta az ütést. Leéb erre az asszonyt akarta ütni, de az a botot elkapva férjével s másokkal együtt huzakodtak a támadóval, aki aztán hazaszaladt és bezárkózott. Mán szerint a már egyébként is összecsődült tömeg rendkívül izgatott volt „a méltatlan és köztisztületben álló nő ellen elkövetett merénylet miatt”. Mán csendőrökkel őriztette az első tanácsost, nehogy baja essék, s kérte azonnali eltávolítását Máramarosból. Leéb persze másként vallott: szerinte Szepessy és felesége őt már napok óta hangosan szidalmazta, s a volt igazgató litografált iratot terjesztett a szigeti körökben, melyben a kormány eljárását bemocskolni és lealacsonyítani törekedett, őt pedig alávalónak nevezte. Ezért volt ingerült Szepessyre, s amikor aznap reggel is szitkozódni hallotta, odament, hogy elégtételt kérjen. Szerinte nem volt nála bot, hanem azt Szepessy készítette oda, és szándékosan provokálta őt. Szepessy emelt rá botot, ő csak védte magát. Szepessy neje rögtön „nőhöz nem illő borzasztó káromlásokkal és szidalmakkal” lépett közbe, a támadó szerinte Szepessy és „tigris dühösségű neje” volt. Más források azonban megerősítették, hogy Leéb már napokkal korábban arról beszélt, hogy bosszút áll Szepessyn, aki viszont úgy tudta, hogy az incidenst megelőző este Leébnél jó néhány megyebeli ellensége összegyűlt, köztük Hrabár Manó ülnök is. A tanúk más

¹⁰⁵ Pálffy levele „Verehrter Freund!” megszólítása [Mailáthhoz]. Szomolány, 1865. nov. 9. (német) MNL OL D 185 1865:1489.; Sennyey jelentése Majláthhoz. Buda, 1865. nov. 14. MNL OL D 185 1865:1516.

¹⁰⁶ Mailáth levélfogalmazványa a pénzügyminiszterhez. Bécs, 1865. nov. MNL OL D 185 1865:1489.; Larisch-Moennich átirata Mailáthhoz. Bécs, 1865. nov. 22. MNL OL D 185 1865:1561.

vonatkozásában is Szepessy és felesége vallomását erősítették meg.¹⁰⁷ Mailáth kérte a pénzügyminisztert Leéb azonnali eltávolítására saját biztonsága érdekében, a megyei törvényszék pedig gyorsított eljárásban tárgyalta az ügyet, végül „erőszakoskodás és testi sértés” miatt tizenöt napi egyszerű fogságra ítélték. Leéb november 7-én este indult el Husztra, Mán csendbiztosi kíséretet kívánt számára biztosítani a megyehatárig, de csak Máramarosziget közvetlen környékéig fogadta el a védelmet. A három nappal korábban Husztra távozott családját ott „holmi mester fiúk” macskazenével fogadták.¹⁰⁸ Természetesen fellebbezett, de ennek eredményéről már sajnos nincs információnk.¹⁰⁹

November 7-én délelőtt végre Szepessy is útra kelt. Mán beszámolója szerint „a megye minden osztályú értelmisége az indulni akaró Szepessy osztálytanácsos úrnak baráti emlékül egy aláírásokkal ellátott emlékévet adtak át. Fél 12 órakor hat városi fiatalember előlovaslása mellett a szép számmal összegyűlt válogatott kísérettel, s a minden ilyes alkalmakkor öszvegyűlni szokott polgárok s nép éljenei között elindult, hol az úton őt mindenütt a legnagyobb részvétellel és megkülönböztetésekkel kísérték egész Husztig, hol a gyorskocsira ültek át, ezáltal akarván némileg szenvedéseit enyhíteni.”¹¹⁰ Nem sok provizóriumbeli megyekormányzó mondhatta el magáról, hogy díszes kísérettel búcsúztatta megyéjének közönsége.

Szepessy távozásával a Schmerling-provizóriumbeli hivatali kar megyei történetének egy fontos vonulata zárult le, de mivel az önkormányzati megyék újjászervezésére majd csak 1867 tavaszán, immáron az Andrássy-kormány felügyelete alatt került sor, addig – bár jó néhány megyében cserélődtek a hivatalnokok – elmaradt a tisztviselői karok általános megújítása. Így persze Máramarosban sem tűntek el a korábbi konfliktusok nyomai, de az erőviszonyok átalakultak: egyértelműen a helyi magyar és román elit került hatalmi túlsúlyba – s nem meglepő, ha a korábbi sérelmekért időnként igyekeztek elégtételt venni. Hrabár Manó ülnök 1865 novemberében, majd 1866 elején is Hatfaludy első alispán üldöztetései ellen kért oltalmat, a bírói felmentő ítélet felmutatásával kérte az alispán által Hrabár minősítési táblázatába bevezetett „helytelen feljegyzés” kitorlését, valamint hivatalában való megtartását.¹¹¹

¹⁰⁷ Mán jelentése Mailáthhoz. Máramarosziget, 1865. nov. 3. Melléklet: Szepessy és feleségének vallomása. MNL OL D 185 1865:1452.; Leéb kihallgatási jegyzőkönyve, dátum nélkül [1865. nov. 3.] és Szepessy kihallgatási jegyzőkönyve. 1865. nov. 5. (másolat). MNL OL D 185 1865:1498.

¹⁰⁸ Mailáth levélfogalmazványa a pénzügyminiszterhez. Bécs, 1865. nov. 9. MNL OL D 185 1865:1452.; Mán jelentése Mailáthhoz. Máramarosziget, 1865. nov. 8. Melléklet: A megyei törvényszék ítélete. Máramarosziget, 1865. nov. 8. (másolat) MNL OL D 185 1865:1498.

¹⁰⁹ A pénzügyminiszter például az elsőfokú elmarasztaló ítélet után is úgy vélte, hogy nehezen hihető, hogy Leéb kezdeményezte a botrányt, mivel az csak hátrányos lehet rá nézve. Larisch-Moennich gróf átirata Mailáthhoz. Bécs, 1865. nov. 22. MNL OL D 185 1865:1561.

¹¹⁰ Mán jelentése Mailáthhoz. Máramarosziget, 1865. nov. 8. MNL OL D 185 1865:1498.

¹¹¹ Mailáth levélfogalmazványai Sennyeyhez. Bécs, 1865. nov. 19. és 1866. jan. 21. MOL D 185 1865:1520., 1866:79.; Hrabár ellen a kassai kerületi hadparancsnokság indított eljárást egy orosz nyelvű, magyar nyelvű fordításban „Sirjajev Gergely testvéri üdvözlötte a rokonnnyelvű és rokontörzsű

Hrabovszky vizsgálati irataiban mintha csak Eötvös regényének újabb fejezeteit olvasnánk. Az egységében ugyanúgy kirívó példa háttérét felvázolva azonban itt is általánosítható megállapításokra juthatunk.

1860 őszét követően az 1848-as jelszónak köszönhetően zömmel az 1848-ban és azt megelőzően a megyei életben szerepet játszott személyek jutottak újra vezető pozíciókhoz, s próbálták újjáéleszteni az önkormányzatiság intézményével együtt a régi hivatali mechanizmusokat is. A felfokozott politikai aktivitás hónapjaiban a helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás óhatatlanul háttérbe szorult, s ez kedvezett az 1848 előtti nemesi igazgatás árnyoldalai megjelenésének. A neoabszolutizmus kormányzata a megelőző évtizedben szigorúan büntetni kívánta a hivatali visszaéléseket, az 1852. évi büntetőtörvénykönyv külön részben foglalkozott „A hivatali hatalommal való visszaélés”-sel, büntettnek minősítve azt, súlyos esetben akár egytől öt évi súlyos börtönnel fenyegetve; szigorúan tiltotta bármiféle ajándék elfogadását (hat hónaptól egy évig terjedő börtön, valamint az ajándék összegének visszafizetési kötelezettsége mellett), de ugyanolyan tétellel büntetni rendelte az ajándékozót vagy a hivatali visszaélésre csábítót is.¹¹² (Máramarosban ennek ellenére 1860 végén, 1861 elején hangos visszaélési és korrupciós vádakkal illették a távozó tisztkart – nem tudjuk, megalapozottan-e.¹¹³) Az 1860. évi októberi diploma kibocsátása után mindenestre az osztrák jogi szabályozás érvénye megszűnt Magyarországon, s a régi magyar jogrendszer lépett életbe az országbírói értekezlet határozataival kiegészülve. Ez azonban nem tartalmazta pontos leírását a hivatali visszaéléseknek, még kevésbé szisztematikus megtorlásukat. Az osztrák jogi szabályozás a birodalmi centralizáció nemzetellenes bürokrata visszaéléseinek tünt csupán. (A szabályozás hiányát majd az 1870. évi XLII. tc., az 1871. évi VIII. tc., illetve átfogó formában 1878-ban a Csemegikódex pótolta.)¹¹⁴ Ennek fényében már kevésbé meglepő, hogy ezen időszak két legszembeötlőbb hivatali visszaélési ügyében – Dolinay és a Kővár vidéki főkapitány, Pap Zsigmond ügyében is – a kijelölt megyei bíróságok (Pap Zsigmond

Szlávokhoz” című, „Odessa városának polgára Sirjajev Gergely 1864. Mart. 12^{ik} napjai” jelzéssel ellátott nyomtatvány terjesztése miatt, mely a ruténeket az ortodox vallásra való visszatérésre buzdította. MNL OL D 185 1865:290., 344., 472., 484., illetve MNL OL D 191 1183.VII.B.1865. „Panszláv-veléi izgatás. Sirjajev röpirata” címmel gyűjtőakta.

¹¹² „Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen”. Császári pátens, 1852. máj. 2. Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich, 1852. XXXVI. Stück 117. 101–105. §. „Von dem Mißbrauche der Amtsgewalt” 516–517.

¹¹³ Vö. *Várady Gábor*: „Máramarosból”. Pesti Napló, 1861. január 7., február 15. esti kiadás

¹¹⁴ Magyar Jogi lexikon IV. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1903. 161–163.; *Bócz Endre*: A kriminális korrupció a magyar büntetőjogban. In: Írások a korrupcióról. Szerk. Gombár Csaba et al. Bp. 1998. 10–13.; *Cieger András*: Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon 1867–1918. Bp. 2011. 7–16.; Lásd még Politikai korrupció. Szerk. Gulágy Gyula. Bp. 2004.

esetében éppen a máramarosi megyei törvényszék!) a közigazgatási vizsgálat során összegyűjtött terhelő bizonyítékok ellenére felmentő ítéleteket hoztak.¹¹⁵

E történet fontos tényezője továbbá, hogy 1861. november elejét követően nagyon gyorsan kellett megtalálni az új megyei vezetőket – leginkább a volt császári tisztviselők köréből lehetett válogatni. A „rögtönzés” kényszerében néhány olyan személy is került egy-egy megye élére, akiknek hivatali karrierje az igazságszolgáltatásban folyt korábban, közigazgatási vezetői tapasztalatokkal egyáltalán nem rendelkeztek, s persze nem álltak rendelkezésre róluk olyan ismeretek, amelyek fényében biztonsággal meg lehetett volna ítélni, alkalmasak-e a feladatra. Dolinay is ezek közé tartozott. Ráadásul ő Máramaros határain túlról érkezett, nem megyebeli birtokos volt, akit – bár szeretett ottani rokoni kapcsolataival kérkedni – láthatólag idegenként kezelték, amit a nemzetiségi feszültségek még inkább fokoztak.

Igaza volt Váradynak, amikor úgy nyilatkozott Hrabovszky előtt, hogy a visszaélésekre maga a provizórium igazgatási rendszere teremtett alkalmat, mivel a megyei vezető alá rendelte az egész tisztikart, minden helyi ellenőrző mechanizmust és tényezőt kiiktatva, s ez tette helyi kiskirályá a megyefőnököt. Pálffy helytartó igyekezett rövid pórázon tartani megyei vezetőit, de a helytartótanács az 52 vármegye közvetlen felügyelete mellett csak akkor volt képes „odacsapni”, ha nagy botrányra derült fény. A mindennapok korrupciójának, hatalmaskodásainak, a lakosok és községek kiszolgáltatottságának megszüntetése meghaladta a helytartótanács erejét. Azon a jobbra szinte mindegyik megyében dívó szokás felett, hogy a tisztikart a rokonok és komák hálózatai szőtték át, láthatólag szemt hunyt a hivatali visszaélések feltárása mellett egyébként elkötelezett helytartó is, pedig a hivatalnokai szakemberhiány szorításában gondosan bekért megyei hivatalnoklistákon a gyakori családnévegyezések felkelthették volna a gyanút. Ráadásul a megyei vezető legfőbb politikai feladata, hogy csendes aprómunkával kormánypárti politikai táborot kovácsoljon össze a helyi elit megnyerhetőnek ítélt tagjaiból, eleve a személyi klientúra hálózatok kiépítésére, mondhatnánk, a „mikropolitika”¹¹⁶ eszköztárának alkalmazására készítette őket, ami pedig a tágan értelmezett korrupció intézményesülésének melegágya lehetett.

Egy-egy helyi kiskirály hatalmát segítette a helyi elit politikai megosztottsága: a hivatalt vállaló „hazaárulók” és a passzív rezisztenciát vállaló „hazafiak” kettőssége,

¹¹⁵ A Csemegi-kódex születése előtt az 1870-es években is a hivatali visszaélések címén perbefogottaknak körülbelül harmadát bizonyíték vagy tényálladék hiányában felmentették a bíróságok, különösen magas volt a felmentések aránya a személyes szabadság elleni büntettek esetében. *Konek Sándor*: Ujabb adatok Magyarország bűnvádi statistikájából (Értekezések a társadalmi tudományok köréből III. 4.) Bp. 1875. 13–18.; *Uő*: Öt év Magyarország bűnvádi statistikájából. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből V. 8.) Bp. 1880. 1–65.

¹¹⁶ *Jens Ivo Engels*: A korrupció története a korai újkortól a 20. századig. Bp. 2016. 26., 95.

hiszen láttuk, a magyar politikai ellenzék helyi vezető alakjai nem segítették a helytartótanácsost a visszaélések feltárásában, kívülállónak minősítették magukat a konfliktusban. A botrányt kirobbantó Hatfaludy egykori alkotmányos másodalispán és alkotmányos tisztviselő társai (köztük az alkotmányos első alispán, Szaploneczay József) kölcsönös szembenállását és ellenséges viszonyát nem enyhítette a Dolinay-affér, sőt Hatfaludy indulatait feltételezhetően csak növelte. Más megyékben, például Szatmárban is tudni vélték, hogy az ellenzék csöndben gondosan gyűjti a hivatali visszaélésekre vonatkozó adatokat, hogy majd „annak idejében” fölléphessenek, miközben egyelőre csak vártak az újabb politikai kurzusváltásra.¹¹⁷

A nemzetiségi konfliktusok szintén kedvező táptalajt teremtettek, hiszen a nepotizmus, a „sajátjainak” való kedvezés, de alkalmanként a hivatali visszaélés is könnyen átszínűzhető volt a nemzetiségi érdekek védelmének magasztos jelszavával. Ezen a szalon lehetett továbbá a legkönnyebben a birodalmi politikusok elé utalni a konfliktust – a magyar vezető hatóságok megkerülésével. Az államjogi ügyekben, de a magyarországi nemzetiségi konfliktusok lehetséges kezelési módjait illetően is éles nézetkülönbségek a birodalmi kormányzó elit meghatározó csoportjai, valamint a magyar kormányzati férfiak között tálcán kínálta a lehetőséget, hogy nemzetiségi elnyomásra hivatkozva védelemért fordulhasson a hivatali visszaéléssel vádolt személy az uralkodóhoz. S nem reménytelenül – bár a nyilvánvaló hivatali visszaélést Bécsben sem támogatták, de az érintettekkel szemben folyó eljárás nemzetiségi csoportjuk általános politikai hangulatára gyakorolt hatása mindenképpen figyelembe veendő tényező volt a sorsukról döntő politikusok számára. Mindazonáltal a máramarosi konfliktusok nagyon intenzív nemzetiségi töltése ellenére sem egyszerűen rutének álltak itt szemben magyarokkal és románokkal. A Dolinayt védelmező hivatalnokok között találunk katolikusokat, „ruténeket”, „románokat” egyaránt. S a hivatali visszaélések bizonyos típusai távolról sem csak Dolinayt és szövetségeseit terhelte, jól mutatja ezt a feljelentő Hatfaludy példája.

A hivatali visszaélések rendszerszerű működéséhez – mindenekelőtt a vesztegetési ügyekben – persze a lakosság egy részének „együtműködése” is kellett. Igen jellemző, ahogy a panaszosok igyekeztek háráítani a felelősséget, a vesztegetők a panaszosok állításai szerint mindig „zsidók” voltak, a társadalom periferiáján élő, elkülöníthető népcsoport (számuk a megyében 1870 körül huszonhatezer körülire tehető¹¹⁸), amivel eltávolították maguktól az együtműködés vádját. A zsidó bevándorlók elleni törvényi fellépés az alkotmányos időszak tisztikarának programjában is szerepelt, a megye bizottságot alakított a Galíciából engedély nélkül bevándorló „nemzetellenes,

¹¹⁷ Vö. Haas Mihály szatmári püspök levele Pálffyhoz. Szatmár, 1866. júl. 14. MNL OL D 191 371. III.1866.

¹¹⁸ *Nyegre L.*: Máramaros megye i. m. 8.

rajongó és szegény népünket végromlással fenyegető izraeliták” tárgyában.¹¹⁹ E kérdésben a más tekintetben oly éles politikai megosztottság kontúrjai elmosódtak.

Mindezek mellett az a tény, hogy 1861 őszének sajátos politikai viszonyai között egy hivatalnok az uralkodó iránti lojalitás kötelezettségét tekintette elsődlegesnek, s nem csatlakozott a nemzeti jelszavak jegyében meghirdetett hivatalviselési bojkotthoz, elsőrendű politikai érdemnek számított, ami elegendő lehetett ahhoz, hogy jó eséllyel megúszhassa a szigorú felelősségre vonást a visszaélésekkel vádolt tisztviselő. Mind Dolinay, mind Pap elveszítették ugyan megyevezetői posztjukat, de a bírósági felmentő ítéletek nyomán hivatalviselési képességük nem csorbult, ha újraalkalmazásukra nem is kerülhetett sor, de nyugdíjra, illetve végkielégítésre mégiscsak számíthatnak. Indulásuk az országgyűlési képviselői választásokon azután 1865 őszén bizonyítja, ők sem tekintették „bukott ember”-nek magukat, s ha Dolinaynak nem is, Papnak sikerült – igaz, közigazgatási vezetői működésétől jó távol – megválasztatnia magát.

A közhivatalnoki új étosz és hivatali működési normarendszer kialakításának feladata a dualizmus kormányzatára várt – egy jó ideig még a megelőző évtizedektől örökölt hivatalnoki karral.

AN INQUIRY INTO OFFICIAL ABUSE AGAINST A ROYAL COUNTY COMMISSIONER IN 1863

by Ágnes Deák

SUMMARY

In 1863 the Lieutenancy Council despatched an investigator to the county of Máramaros, for the head of the county, royal commissioner Péter Dolinay, had been accused of serious official abuse (embezzlement, misuse of official power, fraud, nepotism, and corruption). The county, inhabited by a mixed Ruthenian, Romanian, Jewish and Hungarian population, was characterised by acute strife among the various ethnic groups, and the hostilities spilled over to affect an administration that, the office of the royal commissioner included, was already witnessing smaller and greater incidents of routine official abuse. The Schmerling administration, which, lacking all transparency, treated the loyalty to the government of those who held office as a chief merit, further facilitated the construction of power monopolies under local potentates. Although the royal commissioner was eventually forced to resign his position, he had to fear no considerable penalty.

¹¹⁹ [Várady Gábor]: „Máramarosból.” Pesti Napló, 1861. február 9. esti kiadás.

EMLÉKEZŐ TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY

Konferencia a Magyar Történelmi Társulat fennállásának
150. évfordulója alkalmából

Híres esszéjében, amely megjelenése óta az egyik legsűrűbben hivatkozott szöveggé nőtte ki magát, Pierre Nora élesen szembeállította egymással az emlékezetet és a történelmet. Meglátása szerint az emlékezetben mindig van valami „mágikus”, mindig megszenteli az emléket, és csakis azon tények érdeklik, amelyek megerősítik. A történelem ezzel szemben intellektuális, világi, elemző és kritikus. Földre rántja és folyamatosan prózaivá teszi az emlékezetet, amely számára mindig gyanús, ezért kritikus szellemével igyekszik visszaszorítani. Emlékezet és történelem ilyen szembenállásával a történész leginkább a hivatalos megemlékezések alkalmával szembesül. A történész – hacsak nem feltétlen elkötelezettje egy ideológiai iránynak – általában kissé feszélyezve érzi magát e megszentelési rítusok közepette. A problematikát igen hatásosan ragadta meg François Furet, aki a francia forradalom egyik legjelentősebb történészeként szembeállította egymással a megemlékezést és a gondolkodást, hangsúlyozva, hogy neki és kollegáinak elsősorban az utóbbi, tehát a kritikai reflexió képezi feladatukat. Furet viszonya a kétszázadik évforduló ünnepségsorozatához mindvégig problematikus is maradt.

Mindennek fényében különös eseménynek számít az az alkalom, amikor a történelemtudomány önmagáról kell, hogy megemlékezést tartson. Hogyan egyeztetni össze normáit az elődök előtti tisztelgéssel, fejlődéstörténete kiemelkedő állomásainak bemutatásával? Hogyan „emlékszik a régikre”?

A Történelmi Társulat, ahogyan azt jelenlegi elnöke, Hermann Róbert hangsúlyozta, Magyarország legrégebb, alapítása óta azonos néven működő civil szervezete, a 150. évfordulójára való emlékezést a Magyar Tudományos Akadémián hét emblematikus vezető elnökének működése köré szervezte 2017. december 6-án. Hermann köszöntőjében a konferenciát egy nagyobb eseménysorozat egyik legfontosabb állomásaként jelölte meg. A rendezvény levezető elnöke, Gyáni Gábor meglátása szerint az egy időben a történelemtudomány alakulását nagyban meghatározó, majd a későbbiekben is fontos, reprezentatív egyesület elnökei pályafutásának bemutatása alkalmat ad arra, hogy politika és tudomány kapcsolatát is vizsgáljuk.

A dualizmus korában az egyesület elnökei a politikai paletta széles skáláját átfogták. Emellett jellegzetessége volt még a Társulatnak, hogy vezetőinek csak egy része volt szakmáját tekintve történész, több, fontos nyomot hagyó egyéniség úgynevezett „kijáró” volt. Rögtön az első elnök ez utóbbiak közé számítható. Mikó Imre elnök-ségének fő kérdéseit Egyed Ákos tárgyalta előadásában. Az előadó mindenekelőtt

azt a historiográfiai irodalmunkban elterjedt nézetet vitatta, miszerint Mikó az arra jóval érdemesebb Horváth Mihály ellenében pusztán elkötelezett hatvanhetessége okán vált elnökké. Ezzel szemben Egyed meglátása szerint megválasztásával a Társulat elsősorban éppen Mikó történelemtudomány melletti elkötelezettségét méltányolta. Az előadó meggyőzően mutatott rá: historiográfusaink – R. Várkonyi Ágnes kivételével – nem részesítették kellő figyelemben Mikó ez irányú érdemeit. Pedig az általa alapított Erdélyi Múzeum Egyesület a Történelmi Társulat előzményeként számon tartott regionális egyesületek közé tartozott – jó szakmai kapcsolatot ápolva a későbbiekben is vele, s ahol már a kezdetektől komoly szakmai munka folyt. Mikó elnökségével a problémát leginkább az jelentette, hogy a miniszter politikai tevékenysége többnyire túlságosan lefoglalta, s ilyenkor Horváth Mihály helyettesítette őt a Társulat élén. Az előadó Horváth és Mikó programadó beszédeinek politikai vonatkozásaiban árnyalati különbségeket vél felfedezni. Meglátása szerint Horváth inkább a szabadságharcos örökséget hangsúlyozza, míg Mikó a kiegyezés korának nemzeti problémáit emeli ki, de feltétlen egyezés mutatkozik azon véleményben, miszerint szükség van a magyar történetírás megújítására. A két egyéniség ezen az alapon tudott minden véleménykülönbség dacára hatékonyan együttműködni. Egyed Ákos végkövetkeztetése szerint jöllehet a professzionalizáció tekintetében Horváth többet tett Mikónál, a miniszternek múlhatatlan érdemei voltak a szervezés terén, amelyeket maga Horváth is messzemenően elismert.

A következő figyelemben részesített elnök, Thallóczy Lajos kapcsán Ress Imre immár az egész életutat mutatta be, amit az is indokoltá tett, hogy a történész mindössze három évig töltötte be a Társulat elnöki tisztét. A huszonhat évesen már külső akadémiai tag Thallóczy korai pályájának legfontosabb érdemei közé tartozik a nemzeti romantika felszámolását elősegítő forrásfeltáró tevékenysége, valamint regionális szemléletmódja, amely a délszláv történelmet is beemelte a magyar történelmi diskurzusba. Thallóczy jóval elnöki kinevezése előtt kulcsszerepet játszott a Társulat tudományszervezési munkájában. Bécsi tartózkodása alatt nagy szerepe volt Gróf Szécsen Antal elnökké történő kinevezésében, a gróf kapcsolatrendszerének felhasználásával pedig lehetővé tette a magyar pozíciók erősítését a bécsi gyűjteményekben. Szécsen lemondása után immár saját tekintélyét használta fel – sikerrel. A miniszterelnökség a történész meggyőző közbenjárására támogatta olyan (a későbbiekben meghatározó) történészgyenisegek bécsi kutatásait, mint Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula. Utóbbi kettő kinevezését a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivba Thallóczy rendszere tette lehetővé, ami így egyértelműen a világháború után létrehozott Bécsi Magyar Történelmi Intézet előképének tekinthető. Kállay Béni bizalmasaként Thallóczy Bosznia történetével is behatóan foglalkozott, az általa tervezett forrásgyűjtemény kiadására azonban már nem kapott támogatást: minisztere praktikus, a boszniai társadalomban

legitimációs erőként hasznosítható mesternarratívát szeretett volna inkább, a több éven át jelentős kiadásokkal járó forráskiadás finanszírozását nem vállalta. Rövid társulati elnökségére a háború nyomta rá bélyegét, így valódi programadás helyett csak a monarchia háborús kitartásáról beszélt, erejét pedig elnöksége során felemésztette a Társulat anyagi helyzetének stabilizálása.

A Thallóczyt követő és Ujváry Gábor által bemutatott Klebelsberg Kunonak elődjével szemben hosszú, tizenöt éves periódus adatott a Társulat élén. Klebelsberg megválasztásának jogosságát többen megkérdőjelezték a korszakban, egyesek akár tudományos botránynak minősítve azt. Az előadó ezen aggodalmakat alapján véve jogosnak ítélte, mindazonáltal meggyőzően mutatott rá, hogy a félelmek nem bizonyultak igaznak. Mikóhoz hasonlóan Klebelsberg is elsősorban „menedzseri” tevékenysége révén alkotott maradandót. Legfontosabb eredményeinek a *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* sorozat megindítása, valamint a külföldi magyar intézetek mintájaként számon tartott Bécsi Magyar Történeti Intézet létrehozása tekinthető. Az Intézet szoros együttműködésben állt a Társulattal, és a két világháború közötti korszakban a magyar történelem-tudomány egyik legfontosabb műhelyévé vált, olyan jelentős egyéniségek kutatásait támogatva, mint Mályusz Elemér és Hajnal István. Ugyanakkor miniszteri teendői mellett Klebelsberg is kénytelen volt idővel elhanyagolni társulati megjelenését. Az előadó – Lukinich Imrét egyetértően idézve – a miniszter elnökségét a Társulat aranykoraként jelölte meg.

Ahogy arra Gyáni Gábor átvezető szavai is rámutattak: a Klebelsberget követő Hóman Bálint után korszakváltás következett a Társulat életében. Rövid átmeneti időszakot jelentett Eckhart Ferenc hároméves elnöksége, akit Törő László Dávid mutatott be – aminek az előadás alapjául szolgáló tanulmánya első helyezett lett a Társulat idei tanulmány pályázatán.

Vitákat kiváltó jogtörténeti nézeteivel, amelyben szakított a Szent Koronával, Eckhart már a harmincas évek elején közel került a *Századok* köréhez, amelynek tagjai maguk is szakítani kívántak a hagyományos közjogi szemlélettel, cseh és lengyel párhuzamos jogtörténetet szorgalmazva. A *Századok* szerkesztőjeként kifejtett tevékenységében a nyugatias vonal és a szláv történeti munkák szemlézése fontos. 1946-os kinevezése a Társaság élére tehát egyáltalán nem tekinthető meglepőnek. Eckhart a Domanovszky Sándor és Hajnal István által kijelölt történetírói irányzat mellett kötelezte el magát. Elnöksége alatt a *Századok*ban főként művelődés-, gazdaság- és alkotmánytörténeti tanulmányok jelentek meg, és olyan szerzők tértek vissza a laphoz, mint Szekfű Gyula és Hajnal István. Az előadó szerint Eckhart működésének jelentősége a társadalomtörténeti szemléletmódban keresendő. Elnöksége alatt szervezte meg a Társulat 1848 centenáriumának ünnepét, ekkor Eckhart könyvet írt a forradalomról. Ebben dicsérte a klerust, és Kossuthot

bíralva Széchenyi és Görgei politikáját tartotta helyesnek. A kötetet Sándor Pál ellenforradalmi propagandának minősítette, ami mind Eckhart elszigetelődését, mind a következő korszak beszédmódját előre jelezte.

Eckhart utódja a már a sztálinizáció jegyében működő Andics Erzsébet volt. Baráth Katalin előadását azzal a kérdéssel kezdte, vajon ki emlékszik az egyébként első női akadémiai tag Andicsra? És valóban: alulkutatott személyiségről van szó, akinek teljes hagyatéka a mai napig nem hozzáférhető a kutatók számára. Baráth Katalin ugyanakkor így is új dokumentumok feltárással mutatta be az életutat. Az előadó rámutatott arra, hogy a Szovjetunióból hazatérő és miniszterhelyettesi pozíciót vállaló Andics számára korántsem a történelemtudomány volt a legfontosabb – ez voltaképpen mindig is csak mellékszerepet játszott pályáján, mindazonáltal mégis szakmai elnöknek tekinthető. A *Századok*ban jobbra csak akkor publikált, ha valamely belpolitikai fejleményt kívánta legitimálni. Baráth a Társulat ma már komikusnak ható levelezéséből idézte fel akkori működésének legfontosabb elemeit, amely jobbra kimerült a rendezvényszervezésben és Andics munkáinak népszerűsítésében. Bár Andics Erzsébet 1956-ban a Szovjetunióba ment, visszatérte után ismét jelentős hatalmi pozíciót töltött be, ám ezúttal már nem a Társulat élén. A történettudományban játszott szerepét nagyban jellemzi a halálakor tanúsított érdektelenség, a szakma nem is képviseltette magát a temetésén, Andicsot Kállay Gyula búcsúztatta.

Egészen más felfogása volt tudomány és politika viszonyáról Ember Győzőnek, akinek pályáját Rácz György mutatta be. Karrierjét nagyban Andicsnak köszönhetette, és valószínűleg a vele való jó viszonynak tudható be az is, hogy Ember Győző sokáig párton kívül tudott maradni: az MDP-be csak 1953-ban lépett be, az MSZMP-be viszont soha. Karrierje során a politikai jellegű feladatok elhárítására törekedett. Osztálytitkári működése alatt a „polgáriként” megbélyegzett történészek számára igyekezett megfelelő állást találni, közülük tartozott például Benda Kálmán is. Az Emberről szóló jelentésekben, amelyekből Rácz György bőségesen idézett, jóllehet szakmai kvalitásait messzemenően elismerték, többször vádolták reakciós befolyásolhatósággal és azzal, hogy érdektelenség mutatkozik pozíciója politikai vonzataival szemben. A Társulat százéves évfordulójára a *Századok* 1967-es ünnepi (6.) számába készített írását – melynek egy pontján politika és tudomány összefonódásainak veszélyeire figyelmeztet – csak úgy engedték megjelenni, hogy az említett részt éppen politika és tudomány együttműködésének fontosságát hirdető mondatokra cserélték. Ennek fényében már egyáltalán az is megdöbbenőnek tűnhet, hogy az elnöki pozíció betöltését engedélyezték Ember számára. Rácz szerint ez éppen azért volt lehetséges, mert a Társulat immár nem vitt vezető szerepet a történettudomány

alakításában – ezt a szerepet ekkorra az Akadémia vette át. Ami elnöksége alatt a társulatban érdemben történt, az nem annyira Ember, hanem sokkal inkább a főtítkárr, Berend T. Iván nevéhez fűződik. Mindazonáltal Rác felhívta a figyelmet: Ember Győzöt elsősorban kifogásolhatatlan szakmaisággal végzett levéltári munkássága alapján kell megítélni, nem elég csak a Történelmi Társulatban való működését vizsgálni.

Tematikusan az utolsó előadás – technikai okok miatt a negyedikként elhangzottan – Romsics Ignácé volt Kosáry Domokos elnökségéről. A történész előadásának hangneme kissé eltért az addigiaktól: személyesebb ihletésű prezentációt tartott, ami érthető, hiszen Romsics aktív tagja volt a Társulatnak Kosáry elnöksége alatt, így a korszakra sokkal inkább személyes emlékként tekint, mintsem történeti anyagként. A történész kiemelte, hogy Kosáry pályája során többször adott a magyar történetírásnak programot. 1943-ban a kelet-európai népek egymásra utaltságát hangsúlyozta, később az 1945 utáni történettudományt kritizálta, végül – immár az Akadémia élén – a történelem totalitására hívta fel a figyelmet. A Társulat elnökeként azonban nem adott programot, amit az előadó annak jeleként értékelt, hogy Kosáry tisztában volt vele: a Társulat már nem központi szereplő a történettudományban. Működését ráadásul ekkoriban lehetetlen anyagi helyzet jellemezte: csak az Akadémia támogatta, ami az alapvető funkciók ellátására sem volt elég. Ennek ellenére az ezredfordulótól a Társulat tagjai nagy érdeklődéstől kísért előadássorozatokot szerveztek a magyar történelem kiemelkedő egyéniségeiről és vitás kérdéseiről. A történelem népszerűsítésére emellett a média adta lehetőségeket is felhasználták. A korszak másik fontos fejleményének a *Századok* megújítására tett kísérlet tekinthető. Romsics Ignác kiemelte, hogy a Társulat folyóirata több szempontból is megérett az újragondolásra: tematikáját ki kellett terjeszteni az egyetemes történelem kérdéseire, recenziós rovatában áttekinthető rendszert kellett létrehozni, valamint egy külön rovatot biztosítani a külföldi folyóiratok szemlélésére. Jóllehet ez alkalommal a szükséges anyagi háttér is rendelkezésre állt, a vállalkozás mégsem sikerült. Mindazonáltal Romsics abbéli reményének adott hangot, hogy a jövőben ezeket az ambíciókat sikerül megvalósítani.

A konferenciáról összességében elmondható, hogy valamennyi előadója példásan oldotta meg a bevezető sorokban vázolt feladatot. Nem „megszentelő” előadásokat hallhattunk a „régí nagyokról”, hanem a történelemtudomány kritériumainak minden szempontból megfelelő, legtöbb esetben eddig még feltáratlan dokumentumokon alapuló, eredeti kutatásokat. A politika és tudomány közötti kapcsolat is árnyalt ábrázolásban jelent meg.

A rendezvényt a 2017 tavaszán meghirdetett tanulmány pályázat eredményhirdetése és díjátadója, valamint a Magyar Történelmi Társulat emlékplakettjének átadása zárta.

A historiográfiai tudásunkat nagyban gyarapító előadásokat remélhetően mielőbb kibővített formában, kötetbe szerkesztve is olvashatjuk. Talán érdemes lenne a Társulat valamennyi elnökével foglalkozó, szisztematikus kiadvány lehetőségeit is mérlegelni, emellett az előadások során többször említésre kerülő titkárok tevékenységére is kiterjeszteni a kutatást, akik gyakorta átvállalták az elnökök feladatait.

Tarafás Imre

A HORVÁT–MAGYAR EGYÜTTÉLÉS TÖRTÉNELMI ÖRÖKSÉGE

A horvát–magyar együttélés fordulópontjai –

Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara

Szerk. Jasna Turkalj – Damir Karbić

MTA Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet,

Bp. 2015. 771 oldal

A nyolc évszázados magyar–horvát államközösség különleges helyet foglal el a két nemzet történelmi tudatában és az annak felbomlása óta eltelt közel egy évszázad emlékezetében is. A két ország közös múltja, történelme egyaránt bővelkedik viszálykodásban és virágzó együttélésben, napjainkra azonban talán már mind a két fél (történész) társadalmi objektív távlatból szemléli a „Magyar–Horvát Királyságot” és annak örökségét.

A 2002. esztendőben az államközösség 900. évfordulója jó alkalmat kínált a közös vizsgálódásra, így a két ország tudományos akadémiáinak részvételével konferenciára került sor, amit a horvát fél kezdeményezett. Ezt 2008-ban egy újabb követte, amely a horvát–magyar kiegészítés 140. évfordulójára emlékezett. Majd – már az ismertetett kötet megjelenése után – 2017-ben egy újabbra is sor került, immár Budapesten.

A megélnékült kétoldalú tudományos kapcsolatok egyik mérföldköve tehát ez a kötet. Előszavában Fodor Pál kifejti, hogy az 1990 előtti időszak kitörölte a közgondolkodásból a horvát–magyar együttélést, ezen kíván változtatni a kiadvány. A terjedelmes, 771 oldalas műben negyven – 20 magyar-, illetve 20 horvátországi – szerző által írt tanulmány kalauzolja végig az olvasót a horvát–magyar közös történelem különböző korszakain és eseményein az első bánok kinevezésétől kezdve a nyilas és az usztasa kormányzatok összehasonlításáig. (A mű menetét azonban némileg megakasztja, hogy a fejezetek közül mindössze négy követi egymást időrendben.) A szerkesztők kifejezetten ügyeltek a paritásra, ugyanis a kötet kétnyelvű – gyakorlatilag egy egybeszerkesztett magyar és egy horvát könyvből áll, még az egyes fejezeteken belül is törekedve az egyensúlyra.

A munka nem csak a történettudomány eredményeit szemlélteti: helyet kapnak benne demográfiai, közgazdaságtani, irodalomtörténeti és nyelvészeti tárgyú dolgozatok is. Magának a történettudománynak is megjelennek az aldiszciplínái (hadtörténelem, várostörténet, egyháztörténet, mikrotörténet), de tartalmaz két igen széleskörű historiográfiai ismertetést is.

A kötet első fejezete az első világháborúval és a magyar–horvát államközösség felbomlásával foglalkozik (a fejezet szerzői: Sokcsevits Dénes, Stjepan Matković, Ifj. Bertényi Iván, Zoran Grijak, Pollmann Ferenc), amit ugyan indokol a Nagy Háború centenáriuma, de az államközösség mint központi téma tárgyalására nem tartja szerencsésnek a recenzens, hogy ezt választották kiindulópontnak. Ugyanakkor szimbolikus jelentőséggel bír, hogy Sokcsevits Dénes, magyarországi horvát történész tanulmánya nyitja meg a művet. Sokcsevits tanulmányában az illír mozgalomról, Ante Starčevićet is idézi, amely szerint nincs két olyan nemzet, amely ennyire egymásra lenne utalva. Ifj. Bertényi Iván a magyar és a (végül meg nem valósult) horvát állampolgárság vizsgálatával foglalkozó írása az 1867–1868 utáni új közjogi helyzetben vizsgálta a történéseket, és a recenzens meglepő állításokkal gazdagította a történettudományt. Maga a teljes első fejezet úttörő összeállítás a két ország (és Bosznia–Hercegovina) első világháborús történetét illetően.

Míg Stjepan Radić is eleinte európai szükségszerűségnek tartotta a Monarchiát, amit erősített az 1915-ös olasz támadás okozta veszély – amely révén a horvátok biztonságot adó keretet láttak a Habsburg államban –, addig Stjepan Marković az 1917-es „májusi deklaráció”-hoz köti a fordulópontot – amikor a Monarchián kívülre tekintett nemzeti mozgalmuk –, ezzel megtalálva a könyv címében szereplő egyik „fordulópontot”. A fejezet tanulmányai egymást is kiegészítik, így az 1915 őszi magyar minisztertanácsokat illetően, ahol megfogalmazták Bosznia–Hercegovina és Dalmácia Magyarországhoz csatolásának tervezetét, ami Zoran Grijak szerint

Zágráb megkerülésével történt. Ellenben a – már említett – Sokcsevits-tanulmány igyekszik cáfolni ezt a horvát historiográfiában elterjedt tézist, hiszen Magyarország alkotmányos jogállam volt, a kormány pedig tudta, hogy nem dönthet ilyen kérdésben.

A báni méltóságról szóló második fejezet (szerzői: Damir Karbić, Zsoldos Attila, Suzana Miljan, Pálosfalvi Tamás, Borislav Grgin, Varga Szabolcs, Ivana Horbec) rendkívül gazdag szakirodalom- és forráshivatkozással foglalja össze a magyar és a horvát medievisztika vonatkozó irodalmát. Felhívja például a figyelmet a szlavón (és horvát–dalmát, a három cím 1476-os végleges egyesítéséig) bán magyar (Dráván inneni) voltára, ami a két ország szorosabb integrációjára utal. (Erre a török veszély árnyékában mind nagyobb szükség is volt.) A fejezet II. Lipótig taglalja a báni tisztség szerepét, melyet – ellentmondásosan – Zsoldos Attila az első, míg Varga Szabolcs a harmadik legnagyobb országos méltóságnak nevezett a király után.

A kötet harmadik fejezetének írásai (szerzők: Weisz Boglárka, Ivan Jurković, Marija Karbić, Oross András, Hrvoje Petrić, Nagy Mariann) demográfiai és gazdasági szempontból szemlélik a horvát–magyar viszonyt. Az utóbbinak egyik jelenkori lenyomata a Horvát Köztársaság fizetőeszköze, a kuna, amely nyestet jelent, utalva Szlavónia középkori adónemére. A levantei magyar kereskedelembe betöltött horvát közvetítőszerep mellett az olvasó azzal is megismerkedhet a fejezetben, hogy miként került fokozatosan Horvátország pénzügye bécsi kamarai igazgatás alá, illetve Hrvoje Petrić révén rendkívül adatgazdag gazdaságtörténeti historiográfiai áttekintést is olvashatunk.

1848–1849 horvát–magyar kapcsolatban megkerülhetetlen eseménysor, ugyanis a fegyveres konfliktus folytán ekkor érte el mélypontját a két nemzet viszonya, amelyet Hermann Róbert találóan „párviadal”-ként említ az osztrák–magyar háborún belül. (A fejezet szerzői: Hermann Róbert, Vlasta Švoger, Röss Imre, Arijana Kolak Bošnjak). Hermann munkájában a párviadal minden mozzanatát érinti, azonban győztes hirdetésére nem vállalkozik, „egyfajta döntetlen” (343., illetve 381.) mellett teszi le a voksát. A fejezet több, köztük magyar oldalon harcoló horvát politikusi életutat is ismertet.

A *dualizmus intézményei* címet viselő ötödik fejezet (szerzők: Somogyi Éva, Željko Holjevac, Cieger András, Branko Ostjamer) nagymértékben korszerűsíti a korszakról alkotott közfelfogást, különösen Somogyi Éva tanulmánya, melyben a közös „kormány” hivatalnokai többségének kettős identitásáról, a „Habsburg társadalom”-ról (416., illetve 452.) mint államfenntartó erőről szól, kiemelve a horvátok szerepét. Ugyanakkor kiegészítésre szorul a recenzens szerint a tézis, miszerint az osztrák–magyar kiegyezést az uralkodóval kötötte Magyarország. Ugyanis – bár a kiegyezés politikai előkészületei az uralkodóval zajlottak – az alkotmányos osztrák–magyar kiegyezési törvénycikk „többi országokkal” való közös ügyekről szól, melynek alapja és legfőbb szereplője természetesen a közös uralkodó, ám az abszolutizmus feladása után az a Lajtán túli országok „alkotmányos úton való hozzájárulását” is szükségessé tette, melyet a törvénycikk e feltételhez kötött hatálybalépése is mutat. Emellett az osztrák–magyar gazdasági kiegyezést illetően a „szabad nemzet a szabad nemzettel” kifejezést is használja a jogszabály. Željko Holjevac munkájának legfőbb értékét az adja, hogy elsőként kutatta a Horvát Országos Levéltár okiratait a budapesti horvát minisztérium vonatkozásában.

A fejezet második fele a magyar országgyűlésbe delegált horvát–szlavónországi képviselőkről szól, mely tanulmányok hiánypótló szerepet játszanak a magyar történetírásban. Ugyanakkor Branko Ostajmer állítását, miszerint az említett képviselők 1906-ig nem éltek a horvát nyelven való felszólalás (kiegyezési törvény – 1868. évi XXX. tc. – adta) jogával, Cieger András tanulmánya cáfolja, részletes táblázatban elemezve minden horvát felszólalást a dualizmus korában. Kitér több horvát–szlavónországi szerb képviselő szerb nyelvű felszólalására is (mint ismeretes Dráván inneni honfitársaik csak magyarul szólalhattak föl), mely vitát váltott ki. E polémia elemzésében alkalmazni lehetne az 1868. évi XLIV. tc. 29. §-át, mely a horvát–magyar kiegyezési törvényt úgy értelmezte, hogy az országgyűlésbe delegált képviselőik anyanyelvükön is szólalhatnak.

A horvát–magyar történelem szerves részét alkotta a határzóna, a határörvidékek története – ezt mutatja be a kötet hatodik fejezete a Zrínyiek bukásáig (szerzők: Stanko Andrić, C. Tóth Norbert, Zrinka Pešorda Vardić, Horváth Richárd, Végh Ferenc, Alexander Buczynski). C. Tóth Norbert tanulmányában a honor fogalmának modern, kettős értelmezését nyújtja, melynek eddigi hiányát fordítási pontatlanságra vezeti vissza. Alexander Buczynski historiográfiai összefoglalója végén elismerően nyilatkozik általában véve a történelemszakma társadalmi szerepéről, tudományok közötti jelentőségéről, és irányelveket is megfogalmaz a historiográfia jövőjére nézve.

A horvát társadalomtörténet lényeges faktora a római katolikus egyház, így szerepének egy egész fejezetet (hetedik) szenteltek a szerkesztők (szerzői: Molnár Antal, Zrinka Blažević, Bene Sándor, Robert Skenderović). A tanulmányok főhívják a figyelmet az egyház és az illírismus kapcsolataira, az egyházra, mint horvát nemzetösszetartó erőre, emellett azonban az a tézis is kirajzolódik, miszerint a Dráva nem elválasztó, inkább összekötő szerepet játszott történelmünk során.

A kötet utolsó, *Magyar–horvát kulturális érintkezések* címet viselő fejezete az együttélés konkrét korszakhoz kevésbé kötődő közös szféráit tárja az olvasók elé (szerzők: Nyomárkay István, Kiss Gy. Csaba, Vlasta Švoger, Tamara Tvrtković, Tihomir Čipek), mint például a magyar és a horvát nyelv kétoldalú szókölcsönzései, a horvátlakta területek felé irányuló magyar turizmus kialakulása és a 20. századi magyar és horvát konzervativizmus, valamint az azokat felváltó szélsőjobboldali (nyilas és usztasa) ideológiák és mozgalmak különbségei és párhuzamai. A horvátországi magyarságképet elemzi Vlasta Švoger és Tamara Tvrtković szerzőpáros tanulmánya, amely hangsúlyozza, hogy a közös államot nem fegyverrel kényszerítették ki, azonfelül a török, majd a Habsburg abszolutizmus elleni harc is közös nevezőt jelentett. A nemzeti mozgalmak révén a 18. századtól az ellenségesség fokozódott, amely 1848–1849-ben tetőzött, ám az aradi kivégzések már megbotránkozást keltettek a horvát társadalomban, így ismét az együttérzés került előtérbe. A két történész arra a következtetésre jutott, hogy a magyarságkép pozitív és negatív elemek kombinációjának változó intenzitással megjelenő kombinációjából épült fel a hosszú együttélés során.

A mű végén földrajzi- és történelmi személynevek magyar–horvát „szótára” igazít el bennünket, ami a kötet hasznosíthatóságát növeli mind a történész, mind a laikus olvasók számára. A kötet szóhasználata néhol következetlen, így például a tanulmányokban többször előforduló Budapest említése az 1849 nyara előtti eseményekre vonatkozóan anakronisztikus. A kötet különleges jelentőségét az adja, hogy egyszerre ismerteti a magyar és a horvát történettudomány álláspontjait, eredményeit, valamint eddig alig kutatott tárgyköröket is bemutat a horvát és a magyar olvasóközönség számára egyaránt. A mű üzenetet közvetít a horvát és a magyar történelemszakma számára, motivációt nyújt és kijelöli az utat a további közös munkára, a szakma Dráván átnyúló együttműködésére.

Csernus-Lukács Szilveszter

Varga Bálint

ÁRPÁD A VÁROS FÖLÖTT

Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének

Magyarországon

MTA Történettudományi Intézet, Bp. 2017. 252 oldal

Azt gondolhatnánk, hogy a millenniumról vagy a dualista Magyarország nemzetiségi viszonyairól már mindent elmondtak, amit érdemes tudni. A látszat azonban csal: a magyar honfoglalás ezredik évfordulójának megünnepléséről – ami „a magyarországi szimbolikus

politika addigi történetének messze legnagyobb szabású és legdrágább eseménye” volt (37.) – ugyanis még nem született átfogó elemzés, noha többen is foglalkoztak ezzel az izgalmas témával. A korabeli forrásokat és feldolgozásokat (például *Köváry László: A millenium lefolyásának története s a millenáris emlékkalkotások*. Bp. 1897.) leszámítva magyar (például *Gerő András* tanulmányai a *Képzelt történelem* című kötetében [Bp. 2004.] és külföldi (például *Alica Kurhajcová: Between Center and Periphery*. In: *Discourses on Central European Histories*. Bp. 2015.) kutatók is kitértek a kérdésre vagy annak egy-egy részletére, mint ahogy a millenniumi emlékművekről is írtak már (például *Kovács Sándor: Honfoglalásunk hét emlékműve*. Bp. 2010.), de a két jelenség – vagyis az ünnepek és az emlékművek – összekapcsolására is már sor került Kolozsvár példáján (*Jakab Albert Zsolt: Az ezredik év. A millennium ünneplése és reprezentációi Kolozsváron*. In: *Aranykapu. Kolozsvár 2015.*).

Varga Bálint gyakorlatilag történészi pályája kezdete óta vizsgálja a témát, tudatosan feltérképezve annak különböző szegmenseit és síkjait. Az amerikai kiadással szinte egy időben jelent meg magyarul az *Árpád a város fölött* című kötet, amely a szerző eddigi kutatásainak egyfajta szintézise, ami a 2013-ban (Mainzban, illetve az ELTÉ-n) megvédett doktori dissertációján alapszik, és a korábban már önálló kötetben, különféle folyóiratokban vagy tanulmánykötetekben megjelent írásait is magában foglalja.

Az eddigi munkákhoz képest azonban ez a monográfia nemcsak a millenniumi ünnepségsorozat és az egyes emlékművek megtervezésének folyamatát, majd a lebonyolítás és felállítás körülményeit mutatja be – az ország Budapesten *kívüli* részeire koncentrálna –, hanem az egész eseménysort egy jóval szélesebb történeti és elméleti kontextusba helyezve veti alá elemzésnek. Ez pedig nem más, mint az egyes nacionalizmusok kibontakozása és rivalizálása a történelmi Magyarország területén, a múlt nacionalista reprezentációinak megkonstruálása, valamint a tér szimbolikus-nemzeti birtokbavétele. Ebből is látszik, hogy az *Árpád a város fölött* megjelenése nemcsak egy historiográfiai űrt tölt be, hanem rendkívül aktuális is, mivel olyan témákat boncolgat – mégpedig magas színvonalon –, mint a szimbolikus tőke politikai tőkévé konvertálása, az identitások tarkasága vagy a nacionalista mozgósítás gyakorlatai és korlátai.

A témaválasztáson túl azonban a feldolgozás módja is szerencsésnek bizonyult. Noha a munka első pillantásra „csak” egy részkérdés bemutatásának tűnik, ám mind a téma kibontásának, mind az egyes részletek elemzésének köszönhetően akár a modern nemzetépítések kis tankönyveként is használható. Varga Bálint ugyanis jól él azzal a körülménnyel, hogy a millenniumi ünnepségek gyakorlatilag az összes nagyobb népcsoportot érintették a századvégi Magyar Királyságban (amit a térkép is megjelenít, 12.). A magyar nemzeti (ön)ünnepléshez való viszonyuláson keresztül így nem csak arra világít rá, hogyan történt meg az emlékezet beemelése a politika terébe, és hogyan állították azt a nemzetépítések (nemzeti integrációk) szolgálatába, hanem plasztikusan szemlélteti az át- és kialakuló nemzeti, regionális, felekezeti és egyéb identitások, identitásépítő stratégiák és ideológiák megannyi típusát és fázisát az ország egész területén, Dévénytól Brassóig, Munkácsról Pusztaszeren át Zimonyig. Ez a spektrum egyrészt felöleli az egyszerre politikai és kulturális magyar és részben horvát nacionalizmust, a román, szerb és szlovák nemzeti – mai kifejezéssel etnopolitikai – mozgalmakat, a sajátos német, zsidó és ruszin identitásépítést, valamint a különféle regionális, lokális identitásokat (pozsonyi „pressburger”, erdélyi szász stb.), másrészt pedig elélnk tárja a magyar nemzetállam-építés számos módozatát, lokális helyzetekre reagáló stratégiáit is.

A könyv három jól elkülönülő részből áll. Az elsőben (*Egy ezeréves múlt*) a szerző egy rövid elméleti felvezetésben bemutatja a történettudomány, a (nemzeti) kultúra és a nemzet- és államépítés viszonyát, konkrétan pedig, hogy a dualista magyar elitben miképp fogalmazódott meg a magyar állameszme „kőbe és bronzba vésett” megjelenítésének szándéka a honfoglalás ezeréves évfordulójának apropóján. A szöveg kulcsfogalma a „nemzeti integráció”, amely a szakirodalomban még „nemzetépítésként” (például *Juan J. Linz: Nemzetépítés és államépítés*.

In: Nacionalizmuselméletek. Bp. 2004.; *Bárdi Nándor*: Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről. Csíkszereda 2013.) vagy „identitáspolitikaként” (*Egry Gábor*: Etnicitás, identitás, politika. Bp. 2015.) is használatos, ugyanakkor a szerző elveti a „nemzetiségi kérdés” fogalmát, kihangsúlyozva az egyes nemzeti mozgalmak törekvéseinek és működésének lényegi azonosságát és – legalábbis elméleti szinten – egyenrangúságát. A tömörség ellenére az első részből sem hiányoznak az érdekes részletek, például a nyugati inspiráció bemutatása, az emlékművekkel megjelölendő helyek kiválasztásának folyamata vagy a helyszínekért való rivalizálás (például Székelyudvarhely törekvése az erdélyi Árpád-szobor megszerzésére, 39.).

A *Városok* címet viselő következő rész arról a közegekről szól, amelyben a kormányzat millenniumi szimbolikus politizálása zajlott. A hét helyszínt rövid történeti áttekintésekkel és néhány statisztikai mutató alapján, illetve a rivális nacionalizmusok potenciális sikeressége szempontjából veszi sorra a szerző. Az elemzések betekintést nyújtanak a helyi politikai és társadalmi viszonyokba, az ábrázolások nem túl bonyolultak, de nem is elnagyoltak vagy statikusak. Pozsony kapcsán például jól megragadja a többretegű pozsonyi identitást és a nemzeti integrációk dinamikáját: a városban domináns „pressburger” mentalitást, a német nyelvű „hungarus patriotizmust”, az ortodox zsidóság elzárkózását, a szlovák nemzetépítés kezdeti felívelését, majd átmeneti vereségét, amely után a magyar nemzeti integráció maradt az egyedüli játszmaiban. A fejezet végén Varga Bálint röviden összegzi a leírtakat, érzékeltetve a nemzetiesítés határait a 19. században. Brassót – és részben Zimonyt – leszámítva a többi helyszínen a magyar nemzeti integráció fő ellenfelét nem a rivális nemzeti mozgalmakban, hanem inkább a sajátos helyi viszonyokban és a „nemzeti közömbösségben” azonosítja be (131–133).

A harmadik rész (*A kőbe és bronzba vésett magyar állameszmé*) „esettanulmányai” magukat az ünnepségeket, valamint az egyes emlékművek felállítását és fogadtatását ismertetik. A szerző megemlíti a millennium általános, elvi elutasítását a szlovák, román és szerb nemzeti aktivisták részéről, majd pedig megjeleníti azokat az ellenérzéseket, amelyeket az egyes helyeken váltott ki – például a felekezeti törésvonalak mentén Nyitrán (katolikus fenntartások a liberális magyar állammal szemben) és részben Munkácson (az ortodox zsidóság részéről), illetve a nemzetiek mentén Brassóban (szász és román oldalról) és Zimonyban (szerb és horvát részről). A „soknemzetiségű nemzetállam” nemzetiesített ünnepének paradoxonjait nemegyszer finom iróniával érzékelteti a szerző, például amikor egy pozsonyi magyar szónok „szociáldarwinista ihletettséggel” beszédéről ír, vagy a brassói szászok érdekes stratégiája kapcsán, amely tulajdonképpen az ünnepség „elszásosítását” jelentette (149.).

Varga Bálint a kontextus vázolása és a konkrét jelenségek leírása mellett látszólag kevésbé hangsúlyos, de valójában lényeges elméleti kérdéseket is felvet. Például az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc kapcsán a „(polgár)háború” kifejezés használatával (41. jegyz.) a magyar nemzeti narratíva etnocentrizmusából való kilépés szükségességét jelzi. Az „asszimiláció”, a „magyarosítás” és az „elnemzetlenítés” kifejezések elutasításával együtt (18–19.) pedig a szerző mintha egyértelműen a modernista-konstruktivista álláspont mellett tenné le a voksát a nemzetvé válás folyamatát illetően, amely alapvető cezúrát lát a „premodern” és a modern nemzeti identitás kifejlődése között (eltérően például a folytonosság számos elemét is hangsúlyozó etnoszimbolista megközelítéstől. A kérdést összefoglalja *Lajtai L. László*: *Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus kutatásban. Pro Minoritate 2015/ősz*). Ennek megfelelően a magyar (de lényegében az összes Magyarországon zajló) nemzeti integráció célja az volt, hogy a magyar (és nem magyar) anyanyelvű tömegekből, „amelyek viselkedését nyelve egyáltalán nem határozta meg, stabil nemzeti identitással rendelkező nemzettagokat faragjon [...] tehát valami egészen újat hozzon létre.” (18.). Ez a megközelítés és a vele járó fogalomhasználat azonban nem mindig áll összhangban az esettanulmányokban leírtakkal. Ezekből ugyanis jóval

komplexxebb képek rajzolódnak ki, a helyszíneken talált – és árnyaltan elemzett –, változatosabbnál változatosabb helyzetekre pedig a nacionalizmus konstruktivista felfogása nem mindig nyújt kielégítő magyarázatot. A szerző is rámutat: „egyértelmű, hogy a prenatalista korszak csoportszerkezete komolyan befolyásolta a nemzeti integráció esélyeit, és konfliktushelyzetben a fix határokkal rendelkező csoportokat könnyebben lehetett mobilizálni, mint a bizonytalan határukat.” (132.). Márpedig gyakran épp a prenatalista korszak fix határai váltak a modern nemzetek határaivá. A nacionalizmussal foglalkozó szakirodalom vitás kérdéseire tehát itt sem kapunk egyértelmű választ, igaz, lehet, hogy Varga Bálintnak nem is állt szándékában az ellentmondások feloldása, hanem csak a problémákra szeretett volna rámutatni. Mindenesetre talán jót tett volna a munkának, ha a szerző egységesebb keretbe foglalja és kiemeli az elméleti kérdéseket (beleértve például a pillérkoncepciót is), illetve alaposabban kibontja és elhelyezi a szakirodalomban a „nemzeti integráció” fogalmát.

Mindent összevetve Varga Bálint jól strukturáltan és fegyelmezetten mutatja be témáját, noha az meglehetősen szerteágazó, és számos helyen csábítana izgalmas kitérőkre. Elismerésre méltó a választott szempontok következetes és arányos érvényesítése (például a zsidó lakosság bemutatása az egyes településeken), a tárgyilagos, egyszerre tömör és világos stílus, valamint a nemzetközi szakirodalomra való hivatkozások nagy aránya, különösen annak tükrében, hogy magyar(országi) kérdéskör a könyv tárgya. Ugyanakkor a konstruktivizmus túlzott érvényesítésének csapdái is kiolvashatók a könyvből, vagyis hogy az érvként szolgálhat a mindenkori hatalmi aszimmetriák legitimálására. E szerint nemcsak a történelmet írják a győztesek, hanem a jelent és a jövőt is az erősebbek határozzák meg, ami mintegy az erőszakos integráció (a szerző által elutasított fogalommal: erőszakos asszimiláció) tudomásul vételét is sugallhatja. Amellett, hogy a kérdéskör kompakt és jól használható feldolgozásáról van szó, egyértelmű érveit közé lehet sorolni azt is, hogy a szerző nem fél felvetni és felvállalni olyan újszerű, akár vitatható észrevételeket sem, amelyek szembe mennek a meghatározó nemzeti fősodrok – különösen a nemzeti elvet is tükröző narratívák – képviselőivel, magyarokkal és nem magyarokkal egyaránt. Az *Árpád a város fölött* így remélhetőleg inspirálóan hat majd a további szakmai diskurzusokra is.

Patakfalvi-Czirják Ágnes – Zahorán Csaba

„KEDVES LAJOSOM!”

Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916

S.a.r., bev. és mutató: Reisz T. Csaba

(Századok Könyvek 2.)

Magyar Történelmi Társulat – MTA Történettudományi Intézet, Bp. 2017. 234 oldal

A Századok Könyvek első forráskiadványa egy olyan tudósszemélyiség alakját jelenítette meg, aki a Magyar Történelmi Társulatban és az Akadémián viselt tisztségei révén a 20. század első harmadában szívós kitartással szervezte a történettudományi művek megjelentetését, és megvalósította a történeti kutatási infrastruktúra alapintézményét, a forrásanyag használatát optimalizáló levéltári célépület befejezését. Csánki Dezső nevét azonban hamarosan mégis már csak szűk szakmai kör tartotta számon. A szélesebb közönség számára az Országos Levéltár bejáratánál márványtábla őrzi megfakult emlékét, s ugyanott, a főigazgatói szobát még évtizedekig ékesítette – igaz később az obligát Lenin kép társaságában – a róla készült olajfestmény. E portré megtekintése az 1970-es évek közepén viszont már arra a töredelmes

vallomásra készítette a frissen választott történész akadémikust, a Társulat és az Akadémia későbbi elnökét, Berend T. Ivánt, hogy ő bizony nem ismeri Csánki nevét, s nem is hallott tudományos munkásságáról sem. Az egyik legújabb historiográfiai áttekintés is adós maradt ezzel a felvilágosítással, mert személye és tisztségei kapcsán meg sem említette kutatási területét, a máig kézikönyvnek számító többkötetes történeti földrajzi alpművét. De leveleinek címettje, Thallóczy Lajos sem járt jobban ebben az összefoglalóban. Az akadémikus szerző a fiatal magyar történészek bécsi „helyzetbe hozását” tekintette egyedüli érdemének, szót sem ejtve a közép- és kora újkori Magyarország balkáni kapcsolatait feltáró tanulmányairól és a kérdéskör sokoldalú megközelítését biztosító forráskiadásairól.

Csánki leveleinek közzététele azért is bizonyult hasznos vállalkozásnak, mert egyfelől korrigálta, valamint hiánypótló adatokkal egészítette ki, ezáltal pontosítva a historiográfiai feldolgozások megállapításait, másfelől pedig teljesen egyedi képet nyújtott a generációs érdekérvényesítés működési mechanizmusáról egy szakmai közegben. Thallóczy és Csánki egy életen át tartó barátságát ugyanis az azonos életkor, a budapesti egyetemen folytatott közös tanulmányok és a hasonlóan alacsony szociális léthelyzet alapozta meg. Ezzel összefüggésben nemcsak a korszak iránt érdeklődő történészeknek, hanem a laikusok számára is élvezetes és igen tanulságos olvasmány az alföldi református lelkészcsalád és a budai katolikus kishivatalnok família szerteágazó társadalmi kötődését, szakmai és házassági kapcsolatait feltáró genealógiai összeállítás. Végeredményben mindkettőjüknek kiemelkedő tehetsége, sokoldalú szakmai felkészültsége, mértéket nem ismerő szorgalma és ambíciója teremtetten meg a tudományos pályafutás esélyét, de a nagyívű szakmai karriert elősegítő külföldi egyetemi tanulmányút egyiküknek sem jutott osztályrészül. A mozgékony, kivételes nyelvtelenséggel megáldott Thallóczy a külföldi szakfolyóiratok és a szakirodalom rendszeres szemlélésével pótolta egyetemi képzésének szakmai hiányait. A történelemkedvelő gazdasági szakminiszter, báró Kemény Gábor megbízásából végzett gazdaságdiplomáciai utazásai során az 1880-as évek elejétől tökéletesítette egyedülálló nyelvtudását és halmozta fel kivételes ismereteit a szláv világ, a Balkán és a Levante viszonyairól. Csánki szemhatára viszont alig terjedt túl a kettős monarchia területén. Személyes viszonyukban a kezdetektől Thallóczy segítő mentor szerepe dominált, s közbenjárása hártotta el Csánki országos levéltári alkalmazása elől az utolsó akadályokat. Kettőjük kapcsolatában az sem okozott törést, hogy Csánki nagyon finoman jelezte az időközben intézményt és fővárost váltó barátjának, hogy nem végez anyaggyűjtést Bosznia oklevéltárának összeállításához (6. levél, 1892. november 4.). A századforduló után Thallóczy azonban már különleges bécsi informális pozícióját használta fel a kormányzati döntések budapesti előkészítőinek meggyőzésére, hogy a magyar állam tekintélye megköveteli írásos örökségének, a méltánytalan körülmények között kezelt történeti forrásanyagának szakszerű elhelyezését, amelynek megvalósítására sikerrel egyengette régi barátja 1912-ben bekövetkezett kinevezését az Országos Levéltár vezetői posztjára. Csánki ezúttal hamarosan viszonzta a hivatali karrierje betetőzéséhez nélkülözhetetlen támogatást. Mint a Magyar Történelmi Társulat ügyvezető alelnöke oroszlánrészt vállalt Thallóczy Lajos 1913. decemberi elnökké választásában. A dualizmus idején – Horváth Mihály és Ipolyi Arnold pár éves működését leszámítva, – a Társulat élén többnyire a történelem iránt érdeklődő grófi díszelnökök reprezentáltak, de ezúttal a számításba vett arisztokraták pártpolitikai elköteleződése lehetővé tette a pártok felettinek számító Thallóczy személyében egy szaktörténész jelölését, és egyhangú megválasztását. Kapcsolatukban ezáltal a levéltárügy mellett új területen állandósult a szakmai együttműködés és az intenzív levelezés. Thallóczy fontos elnöki kezdeményezését, a társulat pénzügyi helyzetét megszilárdító társadalmi mecenatúra kiépítését ügyvezető alelnöke meglehetősen szögletességgel bonyolította, és eluralkodó hivatalnoki mentalitásával fékezte a további új elképzeléseket. A társulati ügyekkel spékelt sűrű levelezésből viszont változatlanul sötét kontúrokkal rajzolódtak ki Csánki levéltárvezetői

gyakorlatának negatív vonásai. A régóta ambicionált pozícióját ugyanis olyan áldozatnak fogta fel, amely megszüntette számára a tudományos munka lehetőségét. „Én amúgyis elveszem, amint az Országos Levéltár mostani vezetésére vállalkoztam. Tudománnyal, mint író, nem foglalkozhatom” – panasolta alig néhány héttel kinevezése után (59. levél, 1912. május 4.). A vezetői pozícióban egyébként teljes joggal szentelte minden figyelmét az évszázadonként jó ha egyszer adódó feladatnak: a nemzeti levéltári épület tervezésének és kivitelezésének. Helyesen mozgósított jelentős energiákat az iratanyag költöztetésének előkészítésére, de ezt az elkerülhetetlen, teljes igénybevételt jelentő mechanikus munkát már nem használta fel a levéltáraknak a 20. század elejétől új kihívást jelentő „ismertető leltárak” elkészítésének megalapozására. A leveleiben sokat emlegetett Károlyi Árpád, aki vele egy időben regnált a bécsi Házi-, Udvari- és Állami Levéltárban, viszont követhető példát adva sikerrel irányította és győzte meg az ottani ifjú levéltáros nemzedéket, (amelyet Ludwig Bittner és Szekfű Gyula neve fémjelzett), az ilyen jellegű tudományos munka fontosságáról. Csánki nem adott távlati levéltári tudományos programot, hanem a hivatali munkarend merev betartását és a bürokratikus hivatalnoki teljesítményt helyezte előtérbe, amellyel megnehezítette munkatársai kutatását és történései érvényesülését. Hierarchikus világlátása és érzéketlen, tapintatlan eljárásai nagyon gyorsan permanens konfliktusba sodorták a tudományos tisztviselők nagyobb hányadával. Elégedetlenkedő beosztottjai azt a módszert választották a történései alkotómunkára, amelyet másfél-két évtizeddel korábban Csánki is mesterien gyakorolt, hogy időt nyerjen történeti földrajzi műve befejezéséhez. A századforduló körül valóságos ragályos levéltárnoki kórnak számított a nehezen kontrollálható neuraszténiás megbetegedés, mert az azt tanúsító orvosi igazolásokkal egy-egy nagyobb történeti munkához hónapokra – Csánki esetében évekre – mentesülni lehetett a levéltárba való bejárástól, és megszabadulni a terhes hivatali ügyintézésről (48. levél, 1911. november 12. és 77. levél, 1913. április 17.). Hivatali szigorításai alól Thallóczy két állandó levéltári szerzőtársa, Barabás Samu és Horváth Sándor sem kapott könnyítést. Különösen az utóbbi fiatal mediavistával mérgesedett el olyan mértékben a viszonya, hogy azt a bécsi bennfentes tekintélye csupán átmeneti időre tudta csillapítani (90. levél, 1913. november 29.), s egy évtized múlva halálos tragédiába torkollott a kibékíthetetlen személyes ellenszenv.

A kötet felsorolhatatlanul számos aspektusát világítja meg a korabeli történész közéletnek, noha összeállítója csupán egyetlen kéziratári őrzési egység anyagát dolgozta fel. Szigorúan ragaszkodott a közlés formális teljességéhez, még akkor is, ha egy levél melléklete utólagosan téves rendezés során került a sorozatba (7. levél, 1895. szeptember 15.). Nem vállalkozott más gyűjtemények bevonásával a csonka, eredetileg összetartozó levélegyüttesek rekonstrukciójára, vagy hogy legalább jelezze a levélbeni utalások alapján informatív mellékletek esetleges hollétét. A tartalmi információkat takarékosan látta el tárgyi magyarázó jelzetekkel. Csánki szövegeinek feltétlen tisztelete olykor odáig terjedt, hogy nem korrigálta megjegyzésekkel a levélíró nyilvánvaló ténybeli tévedéseit, ezért például Óváry Lipót vezetői megbízása melletti érvelése kifejezetten értelmetlen nehézséget okozott (17. levél, 1903. július 16.). Csánki személyiségének kiegyensúlyozottabb megítélését bizonyára segítette volna, ha figyelembe veszi Sashegyi Oszkár tanulmányait az Országos Levéltár személyzeti viszonyairól. A kiadvány gerincét alkotó közel kettőszáz Csánki levél döntő hányada – legalább öthatoda – az 1910–1916 közötti években íródott, amely szakmai tevékenységének kétségkívül fontos időszaka, de félévszázados levéltárosi és történési pályafutásának csupán töredéke, így az egyetlen személyhez kötődő forrásközlés lényegében torzónak számít. Csak társulati ügyvezető alelnökként is lényegesen hosszabb ideig – több mint húsz évig – szolgálta a két gróf, Teleki Géza és Klebelsberg Kuno elnöki működését, mint amit időben a jelen kötet lefedett.

A tudósi levelezések közzététele ma már a tudománytörténeti díszciplina önálló területé, s a specializálódás olyan méreteket öltött, hogy nagyívű történési pályák egész sorát

dokumentálja a teljes szakmai levelezés módszeres feltárása és összegyűjtése. Ezen a területen a hazai munkák közül elsőként Soós István teremtett történész-levelezés kötetével módszertanilag megalapozott, követésre érdemes hagyományt. Azóta Csánki korszakával közvetlenül érintkező levelezés-kötetek is napvilágot láttak. Kor- és munkatársa, Barabás Samu korrespondenciájából hat évtizedet fogott át a sepsiszentgyörgyi válogatás. (*Csánki Árpád: Barabás Samu 1855–1940. Sepsiszentgyörgy 2006.*) A művészettörténész Henszlmann Imre széles nemzetközi kapcsolatrendszerének két kötetre terjedt a dokumentációja, és az erdélyi közgyűjteményi tudós mindenek, Kelemen Lajos levelezésének a korábbi évben indult meg a teljesség igényével készülő kiadása. A magyarországi tudóslevelezések közzétételének egységes módszertani szempontrendszerét az utóbb említett kötetekre már nem adaptálták, és fragmentáltságára jellemző, hogy három kiadónál jelent meg a recenzált munkával együtt összesen négy kötet. Ezen a területen célravezető lenne tisztázni és egységesíteni a kiadási alapelveket, valamint figyelembe venni a nemzetközi tapasztalatokat, amelyhez elsősorban a Bajor Tudományos Akadémia gondozásában a *Deutsche Geschichtsquellen des 19. und 20. Jahrhunderts* című sorozatból olyan historikusok, mint Theodor Mommsen, Johann Gustav Droysen, Johannes Haller és az osztrák Heinrich von Srbik tudományos levelezése kiadásának módszertani hozadékát lehetne hasznosítani. A tartalmas előmunkálat és a levéltárosi tapasztalat, amely a recenzált kötet szakmai színvonalának fedezete, valósággal felkínálja Reisz T. Csabának a lehetőséget ezeknek a módszertani irányelveknek az összegzésére, és természetesen a minél teljesebb Csánki levelezés-korpusz feltárására és kiadására.

Ress Imre

MAGYAROK SZOVJET FOGSÁGBAN

Történeti szemelvénygyűjtemény a hadifogolyként, internáltként

vagy politikai rabként elhurcoltakról

Szerk. Bank Barbara – Bognár Zalán – Tóth Gábor

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp. 2016. 240 oldal

Annak hatására, hogy a 2015–2017 közötti időszak a Szovjetunióba hurcoltak emlékévé lett, rengeteg kiállítás, helyi kutatáson alapuló könyv és gyűjtés látott napvilágot. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága a jelenleg ismertett kötettel járult hozzá az elhurcoltak történetének feldolgozásához.

Az előszó nem oldja fel a kiadvány létrejöttének indokát, csak egy szemelvénygyűjtemény közreadásának célját szögezi le. Az, hogy ennek miféle funkciója van, netán a téma „össznarratív” létrehozását kívánja formába önteni, vagy a tudományos eredmények összefoglalását szeretné, esetleg pedagógiai motivációja lenne – nem derül ki. Ennek ellenére a kötet szép, és a modern – főleg ismeretterjesztő – könyvek hagyományaihoz mérten izgalmasan szerkesztett kulcsínnel rendelkezik: ábrák, térképek, használati tárgyak fényképei nemcsak díszítik, de forrásértékkel is kiegészítik az oldalakat.

A szerkesztők öt sorszámozott téma köré csoportosították az interjúrészleteket, amiket bemutató leírások előznek meg. A gyűjteményt többségében már megjelent közlésekből válogatták ki, egymás mellé helyezve őket. Ez alól Tóth Gábor szerkesztő gyűjtése a kivétel, amely némi exkluzivitást ad a munkának.

A kötet a második világháború utáni elhurcolásokra és hadifogságra helyezi a hangsúlyt, és csak nagyon érintőlegesen foglalkozik az 1944 előtti magyar GULAG hadifoglyokkal.

A rendszerváltás körüli szabad közbeszédben születtek meg először azok a művek, amelyek részletesen taglalták a Szovjetunióba elhurcolt németek, hadifoglyok és elítéltek sorsát. A 2010-es években újra felfedezte a történettudomány és az emlékezetkultúra a deportálások témáját. Az előbbieket főleg Stark Tamás és Bognár Zalán tudományos munkásságában érhetők tetten, az utóbbiak pedig a megannyi emlékkötet, napló, visszaemlékezés és helytörténeti munka közreadásában. A gyűjtemény ezekből válogat. A rendszerváltás körüli műveket főleg Füzes Miklós, Kormos Valéria, Sára Sándor gyűjtései és visszaemlékezései, az ezredforduló utáni éveket Dupka György, Menczer Gusztáv, Zsúnyi Illés munkái képviselik. A kétezres évek fiatal kutatói és gyűjtői főleg regionális szinten kutatták a deportálásokat. Márkus Beáta (Baranya), Molnár D. Erzsébet (Kárpátalja) és Muskovics Andrea Anna (Tárnok és környéke) eredményeit ezen kötet is gazdagon idézi.

Az öt rész és ezek fejezetei a visszaemlékezésekből fakadó források ívét követik, és ezek az empirikus „oral history” élmények határozzák meg a könyv narratíváját is. Mivel traumatikus leírásokat kap az olvasó – narratív elemzések hiányában – ezért főleg traumatörténet e kötet hatásmechanizmusa. A fejezetek többségét történeti bevezető előzi meg, amely az események feldolgozásával rövid kommentárrá válik, hogy aztán a főszöveg utolsó „Történeti háttér” leírásába ismétlődve beépüljön. Az előszó leszögezi, hogy a kötet a deportáltak három körét a *hadifoglyként, internáltként és politikai elítéltként* elhurcoltakat hasonlítja össze. E megkülönböztetés főleg Bognár Zalán „malenkij robot” definíciójának ontológiai felosztását takarja, így nem csoda, hogy a további részekben is az ő kézfegyvére bukkanhatunk.

Az első rész a *Fogságba vetéstől a gyűjtőtáborokig* címmel részletesen kifejti a fent említett jellemzőket. Kiemelendő, hogy sem az eddigi irodalom, sem e kötet nem határozta meg, hogy a „németként való elhurcolások” vajon mennyire tekinthetők „magyar” tragédiának. E kérdés csak látszólag lényegtelen. Az utóbbi évek szakirodalmában többször vita témáját képezte, hogy vajon a tömbben élő honi német nemzetiségi csoportok elhurcolásához hozzájárultak-e a két világháború közötti etnopolitikai feszültségek. Az első rész különválasztja azon civilek és hadifoglyok elhurcolását, akiket a GUPVI (Hadifogoly – és Internáltügyi Főparancsnokság), és akiket GULAG (Lágerek Főparancsnoksága) táborba hurcoltak elítéltként. Ez a különválasztás végigkíséri a könyvet.

Több alfejezet foglalkozik az elhurcolás motivációival, az etnikai tisztogatással (Kárpátalján), a németként való elhurcolással és a hadifogoly-létszám kiegészítéssel. Ez utóbbi és az etnikai tisztogatást főleg Budapesten és környékén, Nyíregyházán, Debrecen és környékén, Kárpátalján és Észak-Erdélyben hajtották végre igazoltatás ürügyén, többségében férfiakon. A németek elhurcolása ettől eltérően már a 18 és 30 év közötti nőkre is kiterjedt. Néhány megjegyzés kivételével sajnos e könyv is adós marad azzal, hogy a deportálások topográfiai különbségét meghatározza. A szemelvényekben nem került bele a közlők életkora és társadalmi státusza sem, ami pedig alapvetően meghatározza az 50-60 évvel későbbi emlékezés traumatikus mértékét. Egy-egy tájnyelvi közlés árulkodik csupán az elbeszélő paraszti voltáról.

A második rész a gyűjtőtáborokba való elhurcolást és annak elhúzódsát, okait mutatja be; a létszámfeltöltés, az útbaigazítás mértéke, illetve az adott tábor lélekszáma is indokolta az elnyúló várakozást. Már itt járvány és éhezés ütötte fel a fejét, amely a későbbi fejezetek témája lesz. Az idézeteken érezni azt a hatalmas leértékelést, amely már az első napon az embereket érte. A németeknél is 5-7 nap volt a menetelés ideje, de tájegységként ez is változik. A zempléni német falvakból elhurcoltak romániai területekre kerültek gyűjtőtáborba, a Dunakanyarból pedig Kál-Kápolna állomásig gyalogoltak. A részekben belül több fejezet szól a magyar gyűjtőtáborokról. A „legismertebbek” a szegedi, temesvári és ceglédi táborok voltak, ahol hatalmas járványok pusztítottak a deportáltak között. A részletesség mögött ismét Bognár Zalán szerzőisége áll, hiszen *opus magnum*ának számító munkáját e témából írta (*Bognár Zalán: Hadifogolytáborok és [hadi]fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt*

Magyarországon 1944–1945. Bp. 2012.). Az ide kiválasztott szemelvények is a legszuggesztívebb idézetek, már-már irodalmi mélységűek.

Másik nagy tematikai egység a GULAG-táborokba elhurcoltak története, akik általában politikusok, közeleti személyek, a katonai felső vezetés, nagy többségében a leventemozgalom tagjai voltak, illetve a különböző szovjetellenes tevékenységgel megvádolt nők és férfiak. A GULAG-ra való elszállítást ítélethozatal is megelőzte. A szerkesztők leginkább az „elrablás” toposza köré helyezték a hangsúlyokat. A részletekből érezni, hogy „nagy elbeszélések” sodrából ragadták ki azokat.

Ennek a következő fázisa a második részben a *Kiszállítás – vasúton a szovjetunióbeli céltáborokig* címet kapta. Az első részekben megismert tematika érvényesül a kötet végéig; különválasztódik a GUPVI és GULAG táborokba való elszállítás, a németként, hadifogolyként elhurcoltak útja. A gyűjtőtáborokból a céltáborig általában 4–6 hétig tartott az út romániai tranzittáborokon keresztül. A szerelvények „G” típusú 40 tonnás, bedrótozott ablakú marhavagonokból álltak össze. Az elhurcoltak többsége a padlón feküdt, élelmiszerként csak száraz kenyeret kaptak. Vízhány, jégcsapok, piszkos hó fogyasztása, az állomások, mint gyűjtőtáborok megjelenése és a kelet-európai elhurcoltakkal való összekeveredés határozzák meg a közlések mind a civilként, mind a németként elhurcoltak esetében. A GULAG érintetteknel a legszuggesztívebben a köztörvényes bűnözők leírása tűnik ki.

A harmadik rész (*A GUPVI- és GULAG- lágerekben*) a legrészletesebb, több fejezetre tagolódik. Elsősorban a barakkok állapota, a foglyok kategorizálása, dossziék készítése, a kihallgatások (főleg GULAG-foglyok esetében), a deportáltak ellátása, nyomora, betegségei adják a terror általi leértékelési sorozat további fokozatait. Ez erősítette, hogy a rabokat aszerint kategorizálták, milyen munkákat képesek elvégezni. Hangsúlyossá válik a lágerőrök és tolmácsok szerepe, mely sorsokat tudott megváltoztatni, valamint a rabok más nemzetiségűekkel, a többségi oroszokkal való kapcsolata a fajgyűlöletől a barátságig. A két tábor típus közötti különbség részleteiben is megmutatkozik. A kollektíven deportáltak általában a Donyec-medencébe, míg az elítéltek Szibéria területére kerültek. A lágerélet bemutatásának súlypontjait az *Élelmezés*, a *Ruházat*, a *Munka*, a *Mindennapi élet a lágerban*, a *Lágerőrök*, a *Szökés*, *büntetés*, a *Szabadidő (Propaganda, politikai nevelés, Hitélet, a Kapcsolattartás az otthoniakkal)*, valamint az *Egészségügy (Tisztálkodás, Orvosi ellátás, kezelés)*, *Halál, temetés, gyász* és a más táborokba való átköltöztetés (*Táborból táborba*) fő- és alfejezeteiben tematizálták a szerkesztők. Csak néhány fejezethez fűztek kommentárokat, főleg a ruházat, a munka, az élelmezés és a mindennapi élet világát bemutatókhoz. Pedig a szemelvényekből látszik, hogy a foglyok leértékelődésként élték meg a tragédiát, stratégiájuk volt ebben az időszakban a fogódzó, az emberi szövetségek, a klikkek kialakítása.

A negyedik és az ötödik rész a *Hazaérkezés*, valamint az *Otthon, a fogság utóélete* soványabak. Előbbi pár oldalt tesz ki, és ezek a közlések is már inkább az utóbbi részt erősítik. A hazatérők nagy részének újabb jogfosztás jut osztályrészül. Általában Csap–Debrecen–Budapest a közös útvonal. Bővebb és tragikusabb a GULAG-ról hazatértek sorsa és utóélete: sokkal összefogottabb közlések kerülnek itt terítékre, melyekben az a hasonlatos, hogy a szovjet hatalom szinte az utolsó pillanatig bizonytalanságban hagyta a deportáltakat. Hasonló erővel jelenik meg a szovjet erők és az ÁVH összehasonlítása is.

A kötet utolsó fejezete a kék lapokra szedett *Történeti háttér*. Bognár Zalán írása saját kutatásának összefoglalása. Először a szovjet hadsereg előrenyomulását és jóvátételi kérelmét állítja párhuzamba, majd a „malenkij robotot” definiálja. Bognár a helyi szintű döntési mechanizmusokat ütközteti az országos „paranccsal”, amely szerint minden katonaköteles férfit el kell hurcolni. A szerző különös hangsúllyal vázolja fel Budapest környékének nagymértékű deportálásait. Ennek okát abban látja, hogy a 2. Ukrán Front vezetője, Malinovszkij marsall, Budapest elfoglalásával késlekedett, és ezért több mint 100 ezer hadifoglyot kellett

kiállításra. Bognár részletesen bemutatja a hazai táborok életét és boncolgatja az etnikai elhurcolások mibenlétét, amelyet főleg a kárpátaljai területekre vetítve mutat be, kronológiailag visszalépve az időben az 1944. november 18. és december 16. közötti időszakba. Innen 22 951 magyar és német személyt hurcoltak el. Bognár innen bontja tovább dolgozatát a németek sorsa felé. A teheráni konferencián Sztálin leszögezte, hogy munkaerőre van szüksége. Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság kártérítésnek tekintette a németek elhurcolását. A Szovjet Államvédelmi Bizottság 1944. december 16-i 7161. számú határozata vázolta fel a németek deportálásának menetét. Azt, hogy kit kell mozgósítani „köz munkára”, a helyi közigazgatás döntötte el, s az ezt tartalmazó listákat is ők állították össze.

Bognár összefoglalójából sajnos nem tudjuk meg, hogy a deportáltak majd' egymillió adatának van-e történeti alapja, vagy csak az emlékezetkultúra hiperbolikus terméke. A tömegével elhurcoltak mellett az egyéni, a GULAG-ra hurcoltak sorsa is megjelenik Bognár tanulmányában, például Kovács Béla, Gábor Áron stb. Bognár munkájának utolsó csapása a magyar hadifogolyügy felvázolása attól a ponttól, hogy az egyházak (például református, evangélikus) és az állam (Tildy Zoltán köztársasági elnök) is felléptek az ügyben egészen addig, amíg Rákosi Mátyás a hadifogoly-szabadító szerepében az ügyet a kommunista propaganda részévé tette.

A szerzők a források, illetve az oroszországi kutatások hiányára hivatkozva támaszkodtak túlnyomó részben a visszaemlékezésekre. A személyes kútfők legérdekesebbjének tartott naplók műfajából kevés került a gyűjteménybe. Néhány szerkesztési (a 137. és 142. oldalon ugyanaz a szemelvény szerepel), központozási hiba (202.) és pár pixeles kép rontja az összképet (például 30., 40., 56.). Mivel a magyarországi németek elhurcolása is nagy szeletét teszi ki a szövegnek, ezért a *Magyarok a szovjet fogságban* kötetcímet talán árnyalni lehetett volna azzal, ha magyarázatot adnak arra a szerkesztők, hogy ez esetben a németeken magyar állampolgárokat, vagy magyar érzelműeket értenek. Ennek ellenére a kötet egy szépen kivitelezett kompiláció. Ám sem válogatásában, sem rendezésében nem újszerű, s a témát is a legszakavatottabb kutatásokra támaszkodva inkább illusztrálja, mint összefoglalja. Ennek ellenére használható ismeretterjesztő munka, amely az emlékezetkultúrát és az iskolai ismereteket mélyítheti.

Ritter György

Vukman Péter

HARCBAN TITO ÉS RANKOVICS KLIKKJE ELLEN

Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)

ÁBTL–Kronosz, Bp.–Pécs 2017.

Egy száz fősnél alig nagyobb csoportról akár politikatörténeti, akár társadalomtörténeti elemzést készíteni – amennyiben nem a hatalom csúcsán álló személyekről van szó – többnyire lehetetlen és értelmetlen vállalkozás lenne. A kötet olvasói azonban meggyőződhetnek róla, hogy vannak olyan esetek, amikor ez nemcsak lehetséges, hanem fontos és rendkívül érdekesítő is. Természetesen szó sincs arról, hogy ez bármely tetszőleges csoport esetében megtehető, ám akkor igen, ha olyan célszemélyekről van szó, akik a pártvezetés és a politikai rendőrség érdeklődésének homlokterében álltak, s így hosszú éveken (évtizedeken) át tekintélyes mennyiségű forrásanyag keletkezett velük kapcsolatban. A hazánkba menekült jugoszláv politikai emigránsok ilyen személyek voltak. Sorsuk összekapcsolódott a blokkon

belüli rivalizálás történetével, elsősorban a szovjet–jugoszláv konfliktussal. A maguk módján tragikus hőskökké váltak: meggyőződésük miatt hagyták el hazájukat, de abban a reményben, hogy így tudják majd alakítani (hitük szerint: javítani) országuk és a történelem menetét. Csalódnuk kellett: hazájuk sorsát nem tudták megváltoztatni; odahaza ellenséggé váltak, de az őket befogadó országok is gyanakodva figyelték őket, sokakat bíróság elé is állítottak.

A fiatal történész szerző második kötete is többéves levéltári kutatás eredménye. Munkája zömmel magyar levéltárakban zajlott, hiszen az emigránsok itt éltek. A legtöbb iratot az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában találta – ez önmagában is mutatja, hogy a politikai rendőrség milyen kiemelt figyelmet fordított a kérdésre. Emellett három további hazai archívum és több határon túli (belgrádi és londoni) forrásörző hely anyagait is feltárta. Kijelenthető, hogy az alap kutatási jellegű munka rengeteg új, eddig ismeretlen tényt hozott a felszínre, így a kötet a témában Magyarországon úttörő munkának számít. A Tito-ellenes emigráció történetének feltárása más országokban is csak az utóbbi tíz évben kezdődött el. Ebben elsősorban a szerb történészek járnak élen, de a Csehszlovákiába került emigránsokkal egy szerb kutató mellett cseh történész is foglalkozott. (Lásd például *Momčilo Mitrović – Slobodan Selinić: Jugoslovenska informbiroovska emigracija u istočnoevropskim zemljama, 1948–1964. Tokovi istorije, 2009/1–2. sz.; Ondřej Vojtěchovský: Z Prahy proti Titovi! Jugoslavská prosovětská emigrace v Československu. Praha 2012.*) A magyarországi jugoszláv emigrációról ugyanakkor ez az első megjelent kötet. Úttörő jellege ellenére szinte teljes körű forrásfeltárára törekszik, meglátásom szerint sikerrel (kivéve persze azon forrásokat, amelyeket a hatályos szerb törvények értelmében külföldi kutatók számára nem adnak ki).

Az előszót követő első fejezet a szovjet–jugoszláv konfliktusról szól. Az olvasó itt áttekintést kap a konfliktus előzményeiről, okairól, az 1945 és 1948 közötti eseményekről, majd ugyanebben a korszakban a vita magyar–jugoszláv kapcsolatokat érintő következményeiről. Tehát főként a konfliktushoz vezető útról esik szó, a nemzetközi háttér 1948 utáni része hiányos marad. Úgy vélem, pár plusz oldal a konfliktus 1953-ig tartó eseményeiről még nem feszítette volna szét a kötet kereteit. Néhány eseményről ugyan szó esik itt (26–27.) vagy a kötet fő részében (a koncepciók perekről szóló fejezet elején, 61–63.), ám ezen öt év háttérének hiánya azért is feltűnő, mert ez az időszak adja a kötet zömét, valamint azért is kelt hiányérzetet, mert a posztsztálini korszakról szóló ötven oldal kereken egyharmada részletesen foglalkozik az 1953 és 1956 közötti szovjet–jugoszláv, illetve magyar–jugoszláv kapcsolatokkal. Itt is feltűnő, hogy bár a kötet 1980-ig tárgyalja az emigránsok történetét, az 1956 utáni újabb konfliktusok bemutatása ismét csak a magyarországi jugoszláv emigráció történetébe ágyazva jelenik meg (207–208.). Természetesen a könyvnek nem célja a szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv vita részletes bemutatása, ezt a recenzens sem kívánja számon kérni, de talán célszerűbb lett volna a teljes konfliktust röviden, de egységesen, egy fejezetben tárgyalni. Így a szerző – feltehetően – kiküszöbölhette volna a téma egyes korszakainak eltérő mélységű bemutatását.

A kötet fő részének a jugoszláv emigránsok 1948 és 1953 közötti magyarországi tevékenységének elemzését tekinthetjük. Vukman négy fejezetben, több mint 130 oldalon tárgyalja az emigráció megszervezését, az emigránsok ellen indított pereket, a hétköznapi világát és a maroknyi csoport politikai- és propagandatevékenységét. Számomra ezek közül legizgalmasabb a mindennapi életet bemutató, erőteljesen társadalomtörténeti jellegű fejezet. Jól bizonyítja ez a rész azt is, hogy az állambiztonsági iratok mennyire nem csak politikatörténeti célra használhatók. A kötetben összehasonlítható elemzést láthatunk a különböző országokban menekült jugoszláv emigráns csoportok társadalmi összetételéről, valamint beilleszkedési gondjaikról (nyelvi nehézségek, lakáshoz és munkához jutás, belső konfliktusok, a csoport tagjainak megfigyelése stb.). Az összehasonlítás terén a szerző figyelme kiterjed a hazai görög és spanyol kommunista emigránsok életkörülményeivel való összevetésre is. Ebből kiderül, hogy a jugoszlávok helyzete – panaszaik ellenére – még mindig a legjobbnak volt mondható.

A magyarországi délszláv emigráció megszervezője és *de facto* vezetője Lazar Brankov volt. A teljes jugoszláv emigráción belül is ő volt az egyik legtekintélyesebb vezető. Nem kis dilemmát okozott számára a Titóval való szakítás, ám ezt követően kételkedés nélkül szervezte a hazánkba menekülő jugoszlávokat politikai emigráns csoporttá. Brankov története a hazai történettudományban régóta jól ismert – most csak a szerző azon megállapítását emelném ki, hogy bár mára feledésbe merült, a Rajk-per 1949-ben valójában Rajk–Brankov-per volt. De nem ő volt az egyetlen, akit perbe fogtak és elítéltek. Annak ellenére, hogy az emigránsok hithű sztálinisták voltak, Tito ellen Rákosiék szövetségeseinek számítottak és komoly politikai szolgálatokat tettek, a magyar vezetés nem bízott meg bennük. Okkal vagy ok nélkül azt gyanították, hogy a jugoszláv állambiztonság, az UDB kémei lapulnak meg közöttük. A gyanú nem mindig volt alaptalan, de az egész történet inkább az ötvenes évek hisztérikus, ellenségeskereső légkörére mutat rá. Vukman Péter érdeme, hogy e perek történetét elsőként tárta fel.

Magam részéről szívesen olvastam volna többet az emigránsok érkezéséről, az illegális határátkelés körülményeiről és a magyar–jugoszláv kémháborúról. A leghajmeresztőbb történet ezzel kapcsolatban az, hogy az UDB ügynökei magyar területen ejtettek fogságba és hurcoltak vissza déli szomszédunk területére egyes emigránsokat (például Dušan Vidović). Ez 1952-ben, amikor a déli határ őrizete a legerőteljesebb volt, komoly kérdéseket vet fel a magyar határőrség módszereinek hatékonyságával szemben is. Ráadásul az emigránsok többsége is illegálisan lépte át a határt, hasonlóan a Magyarországot elhagyókhoz, akiknek száma Jugoszláviában Vukman Péter kutatásai alapján jóval nagyobb volt, mint az ide érkező délszlávoké. Vitáznék ugyanakkor azzal a megállapításával, hogy a magyar–osztrák határ megerősítése vezetett volna ahhoz, hogy a menekülők dél felé fordultak (94.). 1948-ban valóban a nyugati (azaz osztrák) határ számított kiemelten veszélyesnek a párt- és a belügyi vezetés számára, de amikor a vasfüggöny felépítése ténylegesen megindult, addigra politikai okokból már a déli (jugoszláv) határ vált a legforróbb viszonylattá, s a műszaki zár kiépítése a két határszakaszon gyakorlatilag egy időben zajlott. Sőt, a déli irány lezárása valamivel sürgősebb is volt, mivel az Ausztriában saját megszállási zónát fenntartó szovjetek a határt esetleg büntetlenül átlépő magyar menekülteket még mindig őrizetbe vehették és visszaadhatták. Jugoszlávia felé erre nem volt esély. Ennek ellenére egyébként a határsértések száma az ötvenes évek első felében a nyugati határon átlagosan kétszer magasabb volt, mint a délin.

A kötet részletesen bemutatja a délszláv emigránsok politikai tevékenységét is. Ez elsősorban politikai propagandát jelentett, amelyet rádióban, sajtóban egyaránt folytattak. A rossz anyagi- és munkakörülmények, a szerkesztőségek tagjainak állandó cserélődése, a szakképzettség hiánya és a nyelvi problémák egyaránt hátráltatták a minőségi munkát ezen a téren. Viszonylag keveset árulnak el a források arról, hogy az emigránsok egymás megfigyelésében milyen szerepet játszottak. Az állambiztonsági iratok kapcsán viszont mindig fennáll a kétely: vajon a fennmaradt iratok mennyire reprezentatívak, valamint mennyire megbízhatóak. A szerző ezzel kapcsolatos töprengései, dilemmái nagyobb szerepet is kaphattak volna a kötetben.

Az utolsó fejezet a posztstálini korszakról szól. Elfogadható, hogy bár ez a leghosszabb periódus a könyv kronológiai keretein belül, mégis egy viszonylag rövid részből van szó, és e fejezeten belül is dominál az 1953 és 1962 közötti időszak. A hatvanas és a hetvenes években az emigránsok politikai jelentősége teljesen megszűnt, a róluk szóló források is megfogyatkoztak. Szerepük már 1955 körül megkérdőjeleződött, ám az újabb szovjet–jugoszláv konfliktus miatt az évtized végén még egyszer rövid időre aktivizálhatták magukat. Helyesen állapítja meg a szerző: az emigránsok egy „nagy politikai játék eszközei voltak” (220.), ráadásul „viszonylag olcsó, de könnyen bevethető” eszközök (132.), akiket – tegyük hozzá – a „használat” után jórészt magukra is hagytak.

A szerző fogalmazásmódja, stílusa terén sajátos kettőség mutatkozik meg. Egyfelől talán túlzottan hűvösen távolságtartó; másfelől szóhasználata néhol túl élénk („valami bűzlik

Dániában”, 35.), egy helyütt pedig nem összeillő kifejezéseket alkalmaz (egykori földrajz szakosként szemet szúrt az, hogy Rákosi „jó politikai szeizmográfja” nem földmozgásokat érzékelt, hanem „egyre dermesztőbb szeleket” – 63.). A távolságtartáshoz tartozik talán az is, hogy a szerző olyan kultúrtörténetileg ismert tényt sem említ meg, hogy könyve egyik fontos (ha nem is fő-)szereplője, Milutin Stevanović gyermekei közül ketten országos ismertségre tettek szert. (Sztevanovity Zorán és Dusán a magyar könnyűzene ikonikus alakjai közé kerültek.) Arra is kitérhetne, hogy mi a mai kornak szóló tanulság, hogy a jelen és a múlt szakadatlan párbeszéde e történetben számára miként mutatkozik meg.

Bár a szövegen érezhető, hogy sokan és többször átolvasták, de a nevek írásában időnként hibák és következetlenségek vannak. A szerző – véleményem szerint helyesen – a szerb-horvát latin betűs névalakokat használja, s az eredeti helyesírásra törekszik az albán neveknél is; tehát nem a nálunk elterjedt alakokat (Enver Hodzsa, Kocsi Dzodze stb.) használja, bár nem mindig következetesen. Időnként hiányoznak az ékezetek a cseh és a román nevekről. Problémásnak érzem azt is, hogy a bibliográfiában a szerző nem írja át a cirill betűs kötetek szerzőjének nevét és a könyv címét latinra, miközben a betűrendbe sorolás a magyar ábécé szabályait követi. A legnagyobb zavar viszont abból támad, amikor a cseh szerző, Ondřej Vojtěchovský neve megjelenik kétféle cirill átírásban (47. és 265.), ám néha a cirillből nem eredeti alakra „visszalatinosítva” is (17. és 264.).

A kötet fontos új ismeretekkel gazdagítja tudásunkat mind a magyar ötvenes évekről, mind a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéről, valamint a Tito-ellenes jugoszláv emigráció históriájáról egyaránt. Bízom benne, hogy a délszláv utódállamokban is jó visszhangja lesz. Az imponáló mennyiségű primer és szekunder források feltárása mellett az elemzés magas színvonala miatt is ajánlom minden érdeklődő számára. Az életrajzi vázlatok és a terjedelmes (tizenöt oldalas) angol rezümé tovább növelik a kötet hazai és nemzetközi felhasználhatóságát.

Bencsik Péter

Farkas Gyöngyi

LÁZADÓ FALVAK

Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961

(Korall Társadalomtörténeti Monográfiák)

Korall, Bp. 2016. 404 oldal

A szerző munkájában a „hosszú ötvenes évek” történetének kevésbé ismert és feldolgozott területére, a kollektivizálás elleni tüntetésekre hívja fel a figyelmet. A parasztság kollektív akcióit a szocialista korszakkal foglalkozó történeti irodalom többnyire csak az 1956-os forradalom vidéki eseményei kapcsán vizsgálta. A cím láttán az olvasóban akaratlanul is felmerül a kérdés: léteztek Magyarországon a kommunista diktatúra éveiben „lázadó falvak”? Voltak olyan települések, helyi közösségek, melyek a pártállammal való nyílt szembeszegülést választották? A történeti kutatómunka tanulsága szerint a diktatórikus hatalommal való nyílt szembeszállás ugyan nem volt jellemző a magyar társadalom egészére, még kevésbé a falvakban élőkre, ennek ellenére voltak olyan községek, melyek az ellenállásnak ezt az atipikus formáját választották. Ismert, hogy az említett időszakban az állam és a falvak között néma ütközetek sora zajlott, nyílt összeütközésre a két fél közötti aszimmetrikus viszonyok miatt

azonban ritkán került sor. A „csendes csatater” időnként mégis nyílt tüntetések színterévé vált. A szerző ezeknek a kevésbé közismert, 1951–1961 közé eső, kollektivizálás elleni tüntetéseknek a vizsgálatára vállalkozott azzal a céllal, hogy a demonstrációk elemzése révén a védekező paraszti lakosság viselkedésének egy kivételes formáját tárja fel.

A vizsgált tüntetések helyszíne egy-egy Szabolcs-Szatmár megyei falu volt. A szerző arra rekedett, hogy a kollektivizálás különböző szakaszainak lezajlott tüntetéseit mutassa be, tekintettel a hatalom ilyen irányú terveinek változására és a paraszti társadalom ellenállását meghatározó tényezők átalakulására. A monográfia öt nagy fejezetre oszlik: az első a kollektivizálás elleni védekezés egyéb formáit tárgyalja, a többi pedig az 1951–1961 közé eső tüntetések eseményeinek bemutatására és elemzésére vállalkozik oknyomozó történetírói precizitással. A történész a rendelkezésre álló források dekódolásával vizsgálja az 1951 márciusában Tyukod és Porcsalma községekben zajlott kollektivizálásellenes megmozdulásokat, az 1953 nyarán, a Nagy Imre-féle kormányprogram bejelentése után országszerte lezajlott tömeges demonstrációkat, az 1960 februárjában Nyírcsaholyban asszonyok által szervezett tüntetést, majd az 1961-ben Bökönyben zajló téceszervezést megelőzni és megakadályozni szándékozó gazdák akcióját.

A kötetet 39 kép, korabeli dokumentumok és fényképek illusztrálják, köztük a nyomozati dossziékban bizonyítékként szereplő tüntetőkről készült felvételek. Az igényes kivitelezésű, 404 oldalas terjedelemben megjelent kemény borítójú kötet fedőlapján a tüntető nyírcsaholyi asszonyok fotója látható. A bevezető fejezet részletes áttekintést nyújt a kollektivizálással foglalkozó történeti irodalomról, hivatkozva a szocialista korszakkal foglalkozó nemzetközi kutatások eredményeire is. A kötet végén 18 oldalas forrás- és irodalomjegyzék található.

A monográfia azonban nemcsak a témaválasztás miatt novum, hanem a képviselt történetírói szemlélet és közelítésmód miatt is. A téma feldolgozása során a kutató abból indul ki, hogy a totalitárius rendszerek bármennyire szerették volna, nem tudták a társadalmat teljes mértékben uralni. Az alul levők nem az uralom passzív elszenvetői voltak, hanem olyan aktív cselekvők, akik szűk mozgástérben próbálták megőrizni viszonylagos függetlenségüket. Farkas Gyöngyi a téma feldolgozásához a mikrotörténet-írás szemléletét és módszertanát választja, kisléptékű, intenzív vizsgálat formájában. A tüntetések olyan közelről vizsgálható események, melyek alkalmasak a tüntetők – mint cselekvő egyének, csoportok – megfigyelésére, mozgásterük, kapcsolati rendszerük, viselkedésüket meghatározó képzeik feltérképezésére, valamint a helyi és a központi hatalom kölcsönhatásának, a társadalmi játszmák kereteinek feltárására. A mű az esettanulmányokban szereplő személyek karakterének, magatartásának vizsgálatával mentalitástörténeti adalékokkal szolgál a kommunista diktatúra eseményeinek megismeréséhez.

A kutatás elsődleges forrásai a megmozdulások rendőrségi kivizsgálása során keletkezett iratok, melyek a termelőszövetkezeti mozgalom elleni izgatás gyanúja alapján indított eljárások során keletkeztek, egyéb források szinte nincsenek. A párt és tanács szervek iratanyagában alig található rájuk utalást, valamint a helyi- és az országos sajtó sem adott hírt róluk, így a rendőrségi dokumentumoknak a felhasználása alapos forráskritikát kíván a történésztől. A kihallgatási jegyzőkönyvek, valamint az államvédelmi és rendőrtisztek jelentései csupán áttételesen valának a tényleges eseményekről, és elsősorban arról szólnak, hogy a hatalom képviselői politikai-ideológiai céljaiknak megfelelően hogyan próbáltak meg bűnügyet konstruálni a történetekből. Felvetődik a kérdés: alkalmasak-e ezek a források arra, hogy hiteles képet adjanak a falusi tüntetésekről? A történetíró, miután aprólékos munkával dekódolja az ÁVH-s nyomozók szövegeit, rátalálhat a valódi események nyomaira is, melyekből összeállíthatja az általa legvalószerűbbnek tartott történetet. Erre vállalkozik a szerző, a rendelkezésre álló források összevetésével, az ellentmondások felfedésével. Rávilágít a hatalom által alkalmazott manipulációs technikákra, keresve a konstruált történetek mögött rejlő valós eseményeket.

A források feltárását követően számos kérdés vetődött fel, melyek egyben elemzési szempontként szolgáltak. Miért jöttek létre a tüntetések? Milyen helyzetekben érezte azt a falusi

lakosság, hogy a rejtett ellenállás hétköznapi formái helyett nyíltan és közösen kell fellépnie a diktatórikus hatalommal szemben? Hogyan szervezték meg a község lakói vagy a termelősövetkezetek tiltakozó tagjai kollektív akcióikat? Milyen szerepe volt ebben a falusi közösségen belüli hagyományos kapcsolatoknak és a termelősövetkezetek által teremtett új munkaszervezeti és kommunikációs formáknak? Hogyan viselkedett a tüntető tömeg? Milyen formában adott hangot tiltakozásának, hogyan fogalmazta meg követeléseit? Miként reagáltak a regionális (megyei, járási) és a helyi hatalom képviselői a lakosság akcióira? Hogyan kriminalizálta az eseményeket a nyomozó és a büntető hatalom?

A monográfia első részében a történetés a tüntetéseket megelőző paraszti ellenállási formákat tekinti át országos vonatkozásban. Említi az illegális és rejtett védekezési módszereket, majd részletesen foglalkozik az agitációs kollektivizálási kampányok során alkalmazott paraszti ellenállási stratégiákkal, melyek kezdetben, általában nélkülözték a nyílt szembeszegülést. Külön fejezetben ismerteti a községek szimbolikus cselekedeteit, melyek többnyire a kollektivizálás végrehajtását nyomatékosító tévesz-községet jelző, falu határában elhelyezett táblák eltávolítására, a hatalom jelképeinek deszakralizálására irányultak. Az agitációs brigádok elvonulását, a kapituláció szimbolikus aktusát (az aláírás kikényszerítését) a parasztgazdaságok felszámolásának gyakorlati lépései követték. Amikor a paraszti ellenállás felerősödött, az ingóságok rejtegetése mellett nyílt és erőszakos megmozdulások is gyakrabban előfordultak. Farkas Gyöngyi fontos következtetése, hogy a tüntetések kialakulásában lényeges szerepe volt a mintakövetésnek, a más községekben zajlott tüntetések hírének. A lakosok mozgósítását nem egyszer a rendőrség erődemonstrációja idézte elő, amikor a fenyegetett társaik védelmére összegyűlt tömeg egyben a kollektivizálás ellen is tüntetett. Ugyanakkor nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy a kollektivizálás a falu legtöbb gazdálkodóját érintette, vagyis közös sorscspárnak tekintették, és a közös érdek egységes fellépésre sarkallta őket.

A kötet második fejezete az 1951 telén szövetkezeti községgé szervezett Tyukod és Porcsalma községekben (Szabolcs-Szatmár megye) lezajlott tüntetésekkel foglalkozik. A két községben az agitátorok elvonulását követően a termelősövetkezeti csoportok tömegmegmozdulások kíséretében bomlásnak indultak. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a két falu termelősövetkezeti községgé alakítását nem lehet csupán a leigázás-alárendelés fogalompárral leírni. Fontos megállapítása, hogy a hatalom megyei, járási és helyi képviselői erőszakos fellépésük ellenére sem voltak képesek a gazdasági ellenállásának teljes felszámolására, vagyis a falvak képesek voltak egységesen, nyíltan kiállni érdekeik védelmében. Miért vállalták fel Tyukod és Porcsalma lakói az ellenállásnak ezt az akkoriban igen kockázatos formáját, és döntöttek a tüntetés mellett? A kutató írott források és visszaemlékezések segítségével rekonstruálja az egykori történéseket. Az alapos történetész oknyomozás során feltárulnak az események résztvevőinek motivációi, attitűdjei, cselekvésének mozgatórugói. Képet kaphatunk a hagyományos paraszti társadalom működésének dinamikájáról, önszerveződésre való képességéről, amit saját „autonómiájának” megvédésére léptetett életbe a kommunista hatalommal szemben. A kihallgatási jegyzőkönyvekben szereplő vallomások ütköztetésével tárulnak fel a valós események, melyeket tovább árnyal egy másik forrás csoport, a visszaemlékezések kritikai elemzése.

A harmadik fejezet az 1953 nyarán kirobbant tüntetésekről szól, amikor a Nagy Imre névhez köthető kormányprogram meghirdetését követően országos szinten megindult a téeszék és tszcsék felbomlása. A jelenség a legtöbb téesztagot (46 ezer fő) számláló Szabolcs-Szatmár megyében nagyon erőteljes volt. A szerző hat település: Aporliget, Nyírbátor, Nyírcsászári, Nyírvasvári, Biri és Barabás példáján keresztül vizsgálta a tömegmegmozdulások nyomozati anyagait. A megye más falvaiban is voltak hasonló megmozdulások, de azokkal kapcsolatban nem rendeltek el nyomozást. Csak találgatni lehet, hogy a megye egyes járásaiban miért léptek fel keményen a lakosság megmozdulásaival szemben, másol pedig miért nem? A tüntetések

körülményeit vizsgálva a kutató megállapítja, hogy az 1953-as megmozdulások egy fontos dologban eltértek a többi tüntetéstől: mivel meggyengült a kollektivizálást mindenáron erőltető központi akarat, vagyis a kilépni kívánó térsztagok azzal a meggyőződéssel szálltak szembe a helyi funkcionáriusokkal, hogy törekvéseik nem ellentétesek a központi hatalom elképzeléseivel.

A kötet negyedik fejezete egy mentalitástörténeti szempontból is fontos jelenségre, a nők történelmi szerepvállalására és a női magatartásminták átalakulására irányítja a figyelmet a hagyományos paraszti életforma felbomlásának időszakában. A nyírcsaholyi asszonytüntetés már a kollektivizálás későbbi időszakára esett, s az eset kapcsán több kérdés is felvetődik. Vajon egy mintakövető helyi akcióról volt szó, a közeli falvak tüntetéseiről szóló hírek hatására? A többi tüntetéstől eltérően Nyírcsaholyban miért csak az asszonyok tüntettek? A férfiak pedig miért nem csatlakoztak? Farkas Gyöngyi hipotézise, mely szerint a férfiak kihagyása, háttérben maradása nem véletlenszerű, hanem szándékos lépés lehetett, a források alapján igazolást nyer.

A kötet ötödik fejezetében tárgyalt, nagyállói járáshoz tartozó Bököny községben 1961 januárjában lezajlott tüntetés – időzítését tekintve eltért a korábbi demonstrációktól, mivel nem a kollektivizálás befejezése után, hanem már az agitációs brigádok megérkezése előtt elkezdtek szervezkedni. Vajon mivel magyarázható ez? A kutatói feltételezés szerint a falut fenyegető veszéllyel a bökönyiek is tisztában lehettek, és ez készítette őket védekezésre. Az eset tanulmányozása kapcsán a történész rámutat a helyi vezetés lavírozó magatartására, melynek során a bökönyi tanácselnök igyekezett megfelelni mind a hatalom, mind a helyi társadalom elvárásainak. Ugyanakkor vázolja azt is, hogy a kollektivizálás elszenvedői hogyan látták a körülöttük zajló eseményeket. Kétféle meggyőződés alakult ki a gazdák részéről: az egyik, hogy a kollektivizálás központi utasításra történik, a másik, hogy az csupán a helyi vezetők önkényes akciója.

A monográfia nem csupán történeti adatok, és tények feltárására szorítkozik, hanem lendületes stílusban plasztikus képet formál a falusi társadalom sorsfordító pillanatairól. A források interpretációja során a szerző az események dinamikáját a résztvevők motivációit, cselekvéseik és döntéseik lehetséges mozgatórugóit tartja szem előtt, illetve azt mutatja be, hogy az egyéni akciók hogyan változtak egyik pillanatról a másikra kollektív cselekvéssé. A monográfia a mikrotörténet felől közelítve nemcsak árnyalja a kollektivizálás eddig ismert történetét, hanem új történeti adalékokkal és tényekkel gazdagítja a történettudományt, valamint továbbgondolásra számos új kérdést és elemzési szempontot vet fel.

Nagy Netta

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bencsik Péter PhD, egyetemi adjunktus
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Csernus-Lukács Szilveszter PhD-hallgató
SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged

Deák Ágnes az MTA doktora, egyetemi tanár
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Kecskés D. Gusztáv PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Konrád Miklós PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Kránitz Péter Pál PhD-hallgató
PPKE Történettudományi Doktori Iskola, Budapest

Nagy Netta PhD, kulturális munkatárs
Kistelek Város Önkormányzata, Kistelek

Pálvölgyi Balázs PhD, egyetemi docens
SZE DFK Jogtörténeti Tanszék, Győr

Patakfalvi-Czirják Ágnes tudományos segédmunkatárs
MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest

Ress Imre kandidátus, ny. tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Ritter György kutató, segédlevéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Spannenberger Gabriella tudományos projekt munkatárs
Universität Leipzig, Fakultät für Geschichte, Kunst- und
Orientwissenschaften, Leipzig

Spannenberger Norbert PhD, egyetemi magántanár
Universität Leipzig, Fakultät für Geschichte, Kunst- und
Orientwissenschaften, Leipzig

Szilágyi Zsolt PhD, egyetemi adjunktus
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Tarafás Imre doktorjelölt
ELTE BTK Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia
Tanszék, Budapest

Zahorán Csaba PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

HUNGARIAN MIGRATIONS

- Gabriella Spannenberger – Norbert Spannenberger*: The settlement of Germans in
18th-century Hungary: a convergence of political and/or economic processes?5
- Miklós Konrád*: The myth of Jewish immigration from Galicia 31
- Péter Pál Kránitz*: Armenian refugees from Constantinople to Budapest.
The limitations of humanitarian policy in the interwar period,
with a focus on South-Eastern Europe and Hungary 61
- Zsolt Szilágyi*: Internal migration in the post-Trianon Great Hungarian Plain
in the first third of the 20th century 85
- Balázs Pálvölgyi*: Mission impossible: the challenges of Hungarian migration policy
(1900–1924) 127
- Gusztáv Kecskés D.*: The Intergovernmental Committee for European Migration
(ICEM) and the Hungarian refugees of 1956145

ARTICLE

- Ágnes Deák*: An inquiry into official abuse against a royal county commissioner in 1863 171

CHRONICLE

- Imre Tarafás*: Historical scholarship remembered. Conference in memory of the 150th
anniversary of the Hungarian Historical Association 215

BOOK REVIEWS

- Jasna Turkalj – Damir Karbić (szerk.): A horvát–magyar együttélés történelmi
öröksége. A horvát–magyar együttélés fordulópontjai –
Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara (*Szilveszter Csernus-Lukács*) 221

<i>Varga Bálint</i> : Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarorszáján (<i>Ágnes Patakfalvi-Czirják – Csaba Zahorán</i>)	223
Reisz T. Csaba (s. a. r.): „Kedves Lajosom!” Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916 (<i>Imre Ress</i>)	226
Bank Barbara – Bognár Zalán – Tóth Gábor (szerk.): Magyarok szovjet fogságban. Történeti szemelvénygyűjtemény a hadifogolyként, internáltként vagy politikai rabként elhurcoltakról (<i>György Ritter</i>)	229
<i>Vukman Péter</i> : Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen. Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980) (<i>Péter Bencsik</i>)	232
<i>Farkas Gyöngyi</i> : Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961 (<i>Netta Nagy</i>)	235
AUTHORS OF THIS ISSUE	239